

VOLUME—4

SARVA-MŪLA-GRANTHĀH

[S'RUTI-PRASTHĀNAM]

RGBHĀSHYAM

&

KHANDĀRTHA NIRṆAYA

[With the oldest and authentic version and various readings]

SRI ĀNANDATĪRTHA BHAGAVATPĀDA

[SRI MADHVACHARYA]

Edited by

BANṆANJE GOVINDACHARYA

AKHILA BHĀRATA MĀDHVA MAHĀ MANDALA
PUBLICATION

1973

SARVA-MŪLA-GRANTHĀH
[WORKS OF SRI MADHVA]
VOLUME—4 [SRUTI-PRASTHĀNAM]

This is an Akhila Bharata
Madhva Maha Mandala Publication

1973, September

All rights reserved by
Sarva Mula Publication Committee

Edited by
Bannanje Govindacharya
Isavasyam, Udipi-3

Finance:
K. Narayana Rao
Gadag

Printed at
Sri Dharmabodha Vidyunmudranalaya
Car Street, Udipi

Copies available at:
(1) S. M. S. P. Sanskrit College
Sales & Publication division.
Udipi
(2) Poornaprajna Vidyapeetha
Poornaprajna Nagara
Bangalore-28

Rs. 80/— (Complete set)

सम्पुटः—४ [श्रुतिप्रस्थानम्]

सर्वमूलग्रन्थाः

ऋग्भाष्यम्, खण्डार्थनिर्णयश्च

[मूलकोशानुसारेण

पाठान्तरटिप्पण्यादिना शोधितः पाठः]

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाः

टिप्पण्यादिसंयोजनेन

शोधयिता सम्पादकश्च

बभूवे गोविन्दाचार्यः

अखिलभारतमाध्वमहामण्डलप्रकाशनम्

1973

सर्वमूलग्रन्थाः

[चतुर्थो भागः]

श्रुतिप्रस्थानम्

शोधयिता सम्पादकश्च

बन्धुञ्जे गोविन्दाचार्यः

ईशावास्यम्

उडुपी- ३

आर्थिकनिर्वहणम्

के. नारायण राव्

गदग

सर्वेऽधिकाराः

अखिलभारतमाध्वमहामण्डलीयसर्वमूलप्रकाशनसमित्या

स्वायत्तीकृताः

प्राप्तिस्थानम्

१. एस्. एम्. एस्. पि. संस्कृतमहापाठशाला

सेल्स् अण्ड् पब्लिकेशन् डिविशन्

उडुपी

२. पूर्णप्रश्नविद्यापीठम्

पूर्णप्रश्ननगरम्

बेङ्गळूर- २८

अशीती रूप्यकाणि

(समग्रस्य सम्पुटस्य)

सम्पादकीयम्

सर्वमूलग्रन्थानां यस्तृतीयो भागः पुराणप्रस्थानं नाम, यस्मिन् समूलं भागवततात्पर्यं भवति, तत्तल्लं शोधनीयांशबाहुल्यात् तन्निमित्तं विलम्बं विनिवारयितुं ततः पूर्वमेवायं चतुर्थो भागः श्रुतिप्रस्थानं नाम, सम्प्रति तत्प्रभवतां पुर उपस्थाप्यते; यत् ऋग्भाष्यम्, खण्डार्थनिर्णयश्च कर्मनिर्णयापरनामा भवतः ।

तदेवं ब्रह्मसूत्रसङ्गताश्चत्वारः, गीतासङ्गतौ द्वौ, उपनिषदां भाष्याणि च दशेति प्रस्थानत्रयसम्बद्धाः षोडश ग्रन्थाः प्रथमभागे गताः । इतिहासस्पृशौ महाभारततात्पर्यनिर्णयः, महाभारततात्पर्यं चेति द्वौ द्वितीयभागे । द्वौ श्रुतिप्रस्थानस्पृशावल प्राकाश्यमुपनीतौ । एवं विंशतिः प्रबन्धानां प्रकाशिता । पुराणप्रस्थानं भागवततात्पर्यं तृतीयभागे भविष्यति । अवशिष्टा अष्टादशापि चरमे पञ्चमे सम्पुटे सङ्ग्रहिष्यन्ते ।

तत्तल्लं तावद्द्वयं वेदानां गतिसामान्यं प्रदर्शयत्, जडभौतिकपरतां वदतामर्वाचीनानां पश्चिमबुद्धीनामपि चक्षुरुन्मीलनायालमिति सहृदस्य महत्त्वम् । सायणादिभिर्महान् व्याख्याव्याजेन वेदापचारः कृत इति सम्प्रति सर्वेऽपि वेदतदङ्गेषु गृहीतिनः कृतिनोऽभ्युपयन्ति । अनेन पुनर्भाष्येण भगवत्पादप्रणीतेन वेदवाङ्मये नूतनं द्वारं विवृतम् । प्रतनतरः पन्थाः प्रविस्मृतचरः पुनर्नव इव प्रदर्शितः । यत् परेऽपि व्याख्यातारः कापालिशालिप्रमुखाः “वेदानामध्यात्मपरता नास्तीति को नाम ब्रूते मध्वभाष्येषु जाग्रस्तु” इति मुक्तकण्ठमथ सञ्ज्ञा-चमुपश्लोकयन्ति स्म ।

अनुक्रमणिकां कात्यायनीयाम्, बृहदेवतां शौनकीयाम्, छन्दःसूत्रं च पैङ्गलम्, निरुक्तं च यास्कीयं निराकुर्वता भगवत्पादेन काचिदपूर्वाऽथापि पूर्वतमा वेदाङ्गपद्धतिरत्राविष्कृता । अद्भुताऽभूतपूर्वा च वेदवैदिक-प्रज्ञा प्रकाशिता । कचिदप्यपूर्वमज्ञातचरं ऋषिदेवतासम्प्रदायं प्रदर्श्य वेदाध्यापकपरम्परागता सम्प्रदायभ्रान्तिरप-हस्तितेति निशितविषणानां विमर्शकानामत्र महानवकाशः । तद्यथा प्रथममण्डले एकादशे सूक्ते जेता माधुच्छ-न्दस ऋषिरिति अनुक्रमणिकालम्बा सम्प्रदायपरम्परा । असाङ्ग्यमस्य प्रदर्श्य मधुच्छन्दा वैश्वामित्र एवर्षिरित्या-चार्यपादः स्फुटतरमाह । “वनो मन इह प्रोक्तं सुखं च क्वचित्” इति वदता “चायतेरन्ने ह्रस्वश्च” इति सूत्रयतां वैयाकरणानां निर्वचनभ्रान्तिरविष्कृता । तदेवमाद्यनन्तापूर्वतमप्रमेयकदम्बसन्दर्भैर्गर्भिणीयं कृतिवैदिकेषु पथिषु सञ्चरिष्णूनां विपश्चितां चित्तरसायनम् । यत्सत्यमाह पण्डिताचार्यः—“यस्यास्वलितानवरतवेदशास्त्रव्याख्यानश्र-वणसमुत्पातदुःखसङ्घातः निखिलपण्डितवर्गः परामृतसमुद्रावगाहीव बहलमाह्लादमाप्नोति” इति ।

यद्यपि चत्वारिंशत्सूक्तान्येवोपलब्धभाष्याणि । न ऋगं बाह्वचम् । एतावन्त्येव भगवत्पादो व्याचख्याविति तु सम्प्रदायः । तथाऽपीयमणुकाऽपि भाष्यतरणिः सुधियां दाशप्रमतानां वेदजलधितरणाय चालम् । दिग्धि स्फुट-मल दर्शिता भगवता—‘अयमिह पन्थाः, अनेनैव पथा पतित्वा पारदृष्ट्वा भूयाः’ इति ।

संशोधनमन्तरेण च किञ्चिद् वक्तव्यम् । श्रीहृषीकेशतीर्थलिखिते मूलकोशे नेदमुपलब्धम् । अथापि श्रीपेजा-वरमठीयेन मूलकोशावलम्बिना कोशान्तरेण श्रीसोदामठीयेन चैकेन प्राचीनकोशेन, तथा श्रीपलिमामठीयेन श्रीरघुरत्नतीर्थलिखितेन च कोशेन मुख्यतः पाठशोधने बहूपकृतम् । अन्यान्यकोशेषु पाठभेदाः प्रचलितपाठ-प्रकाराश्च अधस्ताद्विपण्यां सम्प्रदर्शिताः ।

वेङ्कटमाधवादिभिः प्राचीनैर्वेदव्याख्यातृभिर्मयिदमिहितम्, तत्र च येये विशेषाः, ततोऽस्य च भाष्यस्य यद् वैशिष्ट्यं तदेतत् तत्रतत्र सन्दर्भविशेषे टिप्पण्यां प्रदर्शितम् । भाष्योदितातर्षपद्यायां स्वरप्रक्रियानुगुण्यं च कचित्कचित् दिङ्मात्रप्रदर्शनाय समर्थितम् ।

अन्यच्च संहितापाठेन पदपाठेन च सहैव भाष्यमिदं पुनरिदम्पूर्वं प्रकाश्यते । तत्रापि नैतावत्पर्यन्तमनेन क्रमयोगेन वेदानां चातुःस्वर्यं मुद्रितचरम् । तदयं पदपाठे उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयान् चतुरोऽपि स्वरभेदान् सङ्केतैः स्फुटं प्रदर्शयन्नपूर्वं कञ्जन प्रकारं तत्रभवतां पुरः प्रस्तोष्यतीति महती नश्चित्तसमुन्नतिः ।

अपरः खण्डार्थनिर्णयः, यमिह कर्मनिर्णय इति व्यवहरन्ति । अत्रैवं कथां विदो वदन्ति—

क्वचिद् वेदविचारे सम्प्रवृत्ते पूर्वमीमांसादुराग्रहमांसलया मनीषया गृहीताः कतिचन कर्मकाण्डपण्डिताः कथायां कथङ्कारमपि जिगीषवः सरभसमाचार्यपादमभ्युपजग्मुः; आविक्षिपुश्च महव्रतोपयुक्तानां महानाम्नीनामृचां तद्विनियोगप्रदर्शकानां ब्राह्मणानां च कर्मानुष्ठानैकपराणां कथं ब्रह्मपरता, कथन्तरां च सर्ववेदानामैकपर्यमिति । तेषां भ्रान्तिविलासजनितां वितण्डां वितथयितुं भगवानाचार्यः खण्डार्थनिर्णयपरं प्रवचनमाचरत् । स एव चायं परस्तात् ग्रन्थरूपेण निबद्धः खण्डार्थनिर्णयो नाम कर्मकाण्डपण्डितमण्डलीपराभवपिशुना विजयध्वजपताका ।

तथाह्युक्तं मध्वविजये—

“आभान्तं परिषदि मत्परादपृच्छत् कर्म्मार्थश्रुतिगहनार्थखण्डभावम्” (१६-४२) इति;

“तस्यार्थं वचनचयस्य तं ब्रुवाणः स्थैर्यार्थं सपदि विलेखयाम्बभूव” (१६-४५) इति च ।

एतद्ग्रन्थनिर्मितिः धर्मस्थलमिति सम्प्रति प्रथितस्य क्षेत्रस्य लम्पे ‘उजिरे’ इति प्रसिद्धे श्रीजनार्दनक्षेत्र आसीदिति च मध्वविजयादेवावसीयते ।

अयमपि मूलकोशे नोपलभ्यते । तथाऽपि मूलकोशानुसारिणि श्रीपलिमारुमठीयश्रीरघुवीर्यतीर्थाखिलिखिते ग्रामाणिकतमे कोशेऽयमुपलब्धः । तदनुगुणाश्चान्ये प्रतनतराः कोशाः पाठशोधयोपायुज्यन्त । प्रचलितश्च पाठोऽधस्तात्निर्दिष्टः ।

अपिचात्र भगवत्पादविवृतः समग्रोऽपि मन्त्रब्राह्मणभागः तत्रतलैव स्थूलाक्षरैर्मुद्रितः शोधकानामद्वयेतृणां च सौकर्यमावहेदित्याशास्यते । मन्त्राणां वर्णव्यतिषङ्गेण च्छन्दसां बृहत्यादीनामुपसर्गक्रमश्च टिप्पण्यां स्फुटतरं सविस्तरं च प्रदर्शितः । एतावान् विषयविस्तारः प्रायो नैतावत्पर्यन्तं कापि टिप्पण्यादिषु प्रकाशितचर इति तदेतदपूर्वार्थनिर्वर्णनकुतूहलिनामासक्तिमुपबृंहयेत् ।

अत्र च यः पाठो निर्दिष्टः, याश्च तत्र टिप्पण्यः, तत्र पृष्ठतः महान्तमनेहसं भूयान् शोधनपरिश्रमः समस्तीति न विस्मर्त्तव्यम् । अत्रामिव्यक्तोऽभिप्रायः, प्रायोऽगुणाऽपि पदेन पर्वतसारस्याध्यवसायस्य नितान्ताध्ययनस्य च प्रतिप्रसव इति सप्रश्रयमावेद्यते ।

अन्ते च, एतादृशमपूर्वतमं प्रकाशनं यस्योन्मुक्तहस्तं विश्राणनताच्छील्यमृते न सुकरमभविविथत् तं श्रीमन्तं के नारायण राव् इति सुगृहीतनामधेयं महाभागं भगवत्तमो भगवत्पादश्च आयुषा दीर्घेण, अरोगभावेन च निरातङ्गेन, मांसलेन च भाग्येन चिरं संयोजयतामिति तावेव पौनःपुन्येन प्रार्थ्यते ।

मुद्रणकार्ये सौन्दर्याधानेन सहकृतवतां श्रीधर्मबोधविद्युन्मुद्रणालयाधिकृतानां च कर्तव्यप्रशंसा नूनं कृतशतामर्हति ।

भुजगभोगाभमुद्यम्य हृद्यं निजभुजं दक्षिणं लक्षणाढ्यम् ।
ललितमुद्रिक्तविज्ञानमुद्रं भज भजानन्तमित्यालपन्तम् ।
भवद्दोष्णेन तातप्यमानान् भुवि परं नाथमप्रेक्षमाणान् ।
भुवनमान्येन चान्येन दोष्णा भवतु भीर्मेति नः सान्त्वयन्तम् ।
प्रणतवान् प्राणिनां प्राणभूतं प्रणतिभिः प्रीणये पूर्णबोधम् ॥

श्रुतिप्रस्थानम्

ऋग्भाष्यम्	१—२१६
खण्डार्थनिर्णयः	२१७—२५५
ऋङ्मन्त्राणां पादानुक्रमणिका	२५८—२८३

ऋग्भाष्यम्

ॐ ॥ नारायणं निखिलपूर्णगुणार्णमुच्च'सूर्यामितद्युतिमशेषनिरस्तदोषम् ।
सर्वेश्वरं हरिमजेशनतं^१ प्रणम्य वक्ष्याम्यृगर्थमतितुष्टिकरं तदस्य ॥ १ ॥

ओमशेषगुणाधार इति नारायणोऽप्यसौ । पूर्णो भूतिवरोऽनन्तसुखो यद् व्याहृतीरितः ॥ २ ॥
गुणैस्ततः प्रसविता वरणीयो गुणोन्नतेः । भारतिज्ञानरूपत्वाद् भर्गो ध्येयोऽखिलैर्जनैः । प्रे-
कोऽशेषबुद्धीनां^३ स गायत्र्यर्थ ईरितः ॥ ३ ॥ स पूर्णत्वात् पुमान् नाम पौरुषे सूक्त ईरितः ।
स एवाखिलवेदार्थः सर्वशास्त्रार्थ एवच ॥ ४ ॥ स एवाखिलशब्दार्थ^४ इत्याहोपनिषत् परा ।
ता वा एता ऋच इति विशेषेणाप्यृगर्थताम् ॥ ५ ॥ यो देवानामिति श्रुत्या देवनाम्नां विशेषतः ।
स्पष्टत्वात् तद्गतत्वेन तत्राऽहाग्रेऽग्निनामकम् ॥ ६ ॥

— १ —

[अग्निं नव, मधुच्छन्दाः, गायत्री, अग्निः, षड्जस्वरः^१ ।]

ॐ ॥ अग्निमीळेपुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥

१ “गुणार्णमुच्चैः” इति कचित् ।

२ “—नुतम्” इति प्र. पाठः ।

३ “—बुद्धीनां गायत्र्यर्थ इतीरितः” इति कचित् ।

४ “एव सर्वशब्दार्थः” इति प्र. पाठः ।

५ “यो देवानां नामधा एक एव” इति दशममण्डले विश्वकर्मसूक्तम् । “अजस्य नामौ” इति लिङ्गेन तस्य नारायणपरत्वं हि भाष्ये स्थितम् । “विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा” इति च सहस्रनामसु ।

६ तत्र तावदयमृष्यादिक्रमः—अत्र व्याख्यातानां चत्वारिंशत्सूक्तानामपि भगवान् पुरुषोत्तमो मुख्य ऋषिः । तदनन्तरं द्वितीयो ब्रह्मा ऋषिः । एतौ च सर्वविद्यानां समानावृषी । ततः सर्ववेदानां गरुडस्तृतीय ऋषिः । अत एव “छन्दोमयेन गरुडेन” इति भागवतम् । ततः समस्तस्य ऋग्वेदस्य शक्र ऋषिः । एतावत् सर्वासामृचां समा-
नम् । ततः “अग्निमीळे—” इत्यारभ्य “उत वा सन्ति भूयसीः” (१. ११. ८.) इत्यन्तमेकादशानां सूक्तानां दशाधिकशतस्यापि मन्त्राणां वैश्वामितो मधुच्छन्दा ऋषिः । अयं विश्वामित्रतनयेष्वेकपञ्चाशः प्रमुखश्चेति वदन्ति । अनुक्रमणिकायां तु मधुच्छन्दसः पुत्रो जेता नामैकादशस्य सूक्तस्यर्धिरित्युक्तम् । भाष्यविरोधात् तत्र मूलं चिन्त्यम् ॥ * ॥ तत्र तावदा नवमसूक्तान्तं नवतेर्मन्त्राणां गायत्री च्छन्दः । लक्ष्मीसरस्वतीभारत्यः गरुडः स्वाहा चेति पञ्च गायत्रीदेवताः । अत्र विना गरुडमन्या आप्रीदेवता अपि । छन्दःप्रमेदास्तु तत्रतत्रैव विविच्यन्ते ॥ * ॥ अथ देवता । तत्र तावदग्न्यन्तर्गतो नारायणः प्रथमसूक्तस्य वर्गद्वयात्मकस्य नवर्चस्य प्रधानदेवता । “एकैव वा

['अग्निम् । ईळे । पुरःऽहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् ॥
 होतारम् । रत्नऽधातमम् ॥ १ ॥]

‘अग्रणीत्वं यदग्नित्वमित्यग्रे नाम तद् भवेत् । एवमेवाऽहं भगवान् निरुक्तिं बादरायणः ॥ ७ ॥
 “यथैवाग्न्यादयः शब्दाः प्रवर्तन्ते जनार्दने । तथा निरुक्तिं वक्ष्यामो ज्ञानिनां ‘ज्ञानसिद्धये’
 ॥ ८ ॥ इति तेनाग्निशब्दोऽयमग्र एवामिपूज्यताम् । अग्र्यत्वमग्रनेतृत्वमस्तिमङ्गागनेतृताम् ॥ ९ ॥
 आह तं ‘स्तौम्यशेषस्य पूर्वमेव’ हितं प्रभुम् । ऋत्विङ्नियामकत्वेन यज्ञानामृत्विजं सदा
 ॥ १० ॥ द्योतनाद् विजयात् कान्त्या स्तुत्या व्यवहृतेरपि । गत्या रत्या च देवाख्यं होत-

महानात्मा देवता” इत्यनुक्रमणिका चात्र संवदते । अग्निश्चावान्तरदेवता । नारायणप्रीत्यर्थे विनियोग इति च
 समानं सर्वत्र ॥ * ॥ गानस्वरश्च आनवमसूक्तान्तमृते पञ्चमसूक्तस्य द्वितीयाया ऋचः षड्जः । पञ्चमे द्वितीया-
 याश्च ऋषभः स्वर इत्यादि तत्रतलैव स्पष्टम् ॥ * ॥

१ अत्रैवं स्वरसङ्केतः—अक्षरादुपरि ∞ इत्युदात्तसङ्केतः । अधस्तात् ∞ इत्येकश्रुतिनाम्नः प्रचयस्य । उपरिष्ठाद्
 दीर्घरेखा स्वरितस्य, अधस्तात् तिर्यग्रेखाऽनुदात्तस्येति तु प्रचलितवदेव । तद्यथा—पुरःऽहितम्— इति चङ्गुणां
 समाहारः ।

२ “अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान्” इति विष्णुसहस्रनामसु ।

३ निष्पत्तिर्वृद्धिश्च सिद्धिः । अज्ञानिनां ज्ञाननिष्पत्तये । ज्ञानिनां च ज्ञानवृद्धये ।

४ “ईळ स्तुतौ” इति धातुः । यद्यपि ईडेति धातुः पठ्यते । ‘ईडे’ इत्येव च रूपम् । तथाऽपि ङकारस्य
 ङकारः बहुचसम्प्रदायप्राप्तः । तथाह्याहुः—“अज्मध्यस्थङ्कारस्य ङकारं बहुचा जगुः” इति । उत्तरत्राजभावात्
 “ईड्य” इत्यत्र न ङकारः ।

५ एवेति अनुदात्तस्वरस्योकारस्यार्थमाह । दाढर्यमनुदात्तार्थ इति हि वक्ष्यति । अवधारणेन द्वयस्य दाढर्यं
 भवति । अग्निमिरित्यत्र य उदात्त इकारो नकारोत्तरः तस्यार्थमाह प्रभुमिति । उदात्तस्योच्चताऽर्थ इति हि वक्ष्यति ।
 प्रभुर्हि सर्वोच्चो भवति । पुर इति रेफोत्तरस्याप्युदात्तस्योच्चतैवार्थः । तेन निरवधिकं पूर्वत्वमाह । अनादित इति
 यावत् । हितमिति यः स्वरित इकारः, ईळे इति च य ईकारः तस्याप्यर्थः प्रभुमिति । नीचता हि स्वरितार्थः । यो
 हि स्तूयते, यश्च हितस्तस्य प्रभुत्वे सङ्कीर्तिते स्तुतिकर्तुः प्रीतिकर्मणश्चाप्रभुत्वं नाम नीचता द्योत्यते । प्रचयेन तस्ये-
 ष्यत्वं हितत्वं च न केनचिदाहितं किन्तु स्वरसमिति बोध्यते । यथास्थितिर्हि प्रचयार्थः । तदेवं समाहारेऽखिला
 अर्थाः सर्वत्र यथायोगमवगन्तव्याः । यद्यपि स्वरप्रक्रिया शब्दप्रकृतिप्रत्ययादिसापेक्षा भवति । नार्थसापेक्षा । सत्यं
 लौकिकेष्वर्थेष्वेवं भवेदपि । भगवत्परतायां त्वर्थसापेक्षताऽपि वक्तव्या । “सर्वे घोषाः” इति स्वराणामपि हि निष्ठा
 भगवान् । अर्वाञ्चो वैयाकरणस्तु विद्यमानमपि स्वरार्थमविवक्षित्वा शब्दमात्रारोहेण प्रक्रियां रथैवाभ्युपगच्छति
 सुवचम् । अत एव, स्वराणामर्थपर्यन्तत्वादेव “इन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” इत्यादि युज्यते ।

६ दिवु जिगीशायाम्, इच्छायाम्, पणौ, द्युतौ, क्रीडायाम्, गतौ चेति वोपदेवः । विजयादिति जिगीषा ।
 कान्त्येतीच्छा । स्तुत्या व्यवहृतेरिति पणिः । पण व्यवहृतौ स्तुतौ चेति धातुपाठः । द्योतनादिति द्युतिः । गत्येति
 गतिः । रत्नस्य क्रीडेति सर्वाथसङ्ग्रह इह कृतो भवति ।

संस्थं विशेषतः ॥ ११ ॥ अग्निसंस्थेन रूपेण यतोऽग्निर्होतृदेवता' । इन्द्रियाग्निषु चार्थानां यद्वोता होतृनामकः । रतिधारकोऽसमत्वात् स रत्नधातम' ईरितः ॥ १२ ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या निचुद्रायत्री']

अग्निःपूर्वेभिर्भिमिरीड्योनूतनैस्त । सदेवाँण्वक्षति ॥ २ ॥

[अग्निः । पूर्वेभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत ॥

सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥]

अग्निना रयिमश्रवत्योषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥ ३ ॥

[अग्निना । रयिम् । अश्रवत् । पोषम् । एव । दिवेदिवे ॥

यशसम् । वीरवत्स्तमम् ॥ ३ ॥]

स पूर्वैर्नूतनैरेष्यैर्विज्ञानादधिनामकैः । ईड्यो देवादिभिः सर्वैः स च देवानिहाऽनयेत् ॥ १३ ॥ * ॥
तेनैव रयिमाप्नोति विसं विद्याधनात्मकम् । दिवसेदिवसे नित्यं पुष्टिमेव न हीनताम् । यशश्च पुत्रसंयुक्तं वीर्यवत्तममेव वा ॥ १४ ॥ * ॥

१ “अग्निर्वै देवानां होता” इति हि श्रूयते ।

२ वेदनिघण्टुकारस्तु “रत्नं रयिः” (२.१०.७.) इति रत्नपदं धननामसु पठति । तच्च रमयतीति ण्यर्थविवक्षया । अत्र तु रमणं रत्नमिति भावार्थः । तेन महार्थलाभः । अर्थान्तरे तु अग्निना रयिमश्रवदिति पुनरुक्तं भवतीति ।

३ एकेनाक्षरेण न्यूना निचृदित्युच्यते । तेन समस्तायामृचि त्रयोविंशतिरक्षराणि । तद्यथा पिपीलिका तनुमध्या तद्वदियं मध्यम एव पादे न्यूनाक्षरेति पिपीलिकामध्येति व्यपदिश्यते । “ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ । द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ” इति “त्रियादणिष्ठमध्या पिपीलिकामध्या” इति च पिङ्गलनागः । “नवा एकेनाक्षरेण च्छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्याम्” इत्येतमेवार्थमाह । एकेनाक्षरेणाधिकेन न्यूनेन वा भुरिक्त्वं निचृत्वं वा स्यात् । एवं द्वाभ्यामधिकाभ्यां न्यूनाभ्यां वा स्वराट्त्वं विराट्त्वं वा स्यात् ; न च्छन्दसो ध्यय इति तदर्थः । न भेदो भवति किन्तु प्रमेद एव भवतीति । यद्यप्येतेषां मन्त्राणामनुक्रमणिकायां केवलगायत्रीत्वमेवोक्तम्, न निचृत्वादि । केवलं १७१-१७२ तमयोर्मन्त्रयोरेव पादनिचृत्वमुक्तम् । समस्ताक्षराणां विश्लेषादिना छन्दःपूरणमिति तदाशयः । अत एव “पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्युहेत्” इत्यनुक्रमणिका । “इयादिपूरणः” (३.२.) इति च पिङ्गलनागः । तद्यथाऽत्र मन्त्रे ईड्यः ईड्यिः इति । तेन द्वितीयपादस्यायशसंरत्नत्वं सम्पद्यते । एवं प्रसिद्धगायत्र्यामपि वरेण्यमिति वरेणियमिति पादपूरणम् । नो चेत् साऽपि निचृदेव भवति । “विष्णवे नमः” इति मन्त्रस्य षडक्षरत्वं वदतां वैदिकानामियं रीतिः संस्तुतैव । अथापि ग्रन्थान्तरादिष्वेवं छन्दसां विभज्य कथनादध्येतॄणां सुगमत्वायात्र प्रतिमन्त्रं छन्दोविशेषास्तत्रतलोद्धिता इत्यवगन्तव्यम् ।

४ वीरशब्दः पुम्प्रसवे वर्तते । तद्यथा “वीरप्रसविनी” इत्यादि लोके । “वीरवन्तं गोमन्तम्” इत्यादि च वेदे । अत एव “पतिपुत्रवती वीरा” इत्यभिधानेषु पठ्यते । अत एव चाथर्ववेदेषु “आवीरो जायतां पुत्रः-” इत्युक्त्वा

अग्ने॑यं॒ यज्ञ॑म॒ध्व॑रं॒ वि॒श्व॑तः॒ परि॒भूर॑सि । सह॑दे॒ वेपु॑म॒च्छति॑ ॥ ४ ॥

[अग्ने॑ । य॒म् । य॒ज्ञम् । अ॒ध्व॑रम् । वि॒श्व॑तः । परि॒ऽभूः । अ॒सि॑ ॥

सः॑ । इ॒त् । दे॒वेषु॑ । ग॒च्छति॑ ॥ ४ ॥]

अ॒ग्नि॒होता॑ क॒विक्र॑तु॒स्त॒स्य॑ चि॒त्रश्र॑वस्त॒मः । दे॒वो दे॒वेभि॒राग॑मत् ॥ ५ ॥ [॥ १' ॥]

[अ॒ग्निः । हो॒ता । क॒वि॒ऽक्र॑तुः । स॒त्यः । चि॒त्रश्र॑वः॒ऽत॒मः ॥

दे॒वः । दे॒वेभिः॑ । आ॒ । ग॒मत् ॥ ५ ॥ १ ॥]

यं यज्ञं परितो भूत्वा रक्षसि त्वं सदैव च । विधिमार्गस्थितं देवान्त्स एवाऽप्रोत्यसंशयम् ॥ १५ ॥
॥ * ॥ सोऽखिलग्रहणप्रज्ञः सद्गुणैः सन्ततोऽखिलम् । यमयत्यग्न्यकीर्तानामुत्तमो विबुधैः सह ।
आगन्ताऽखिलभक्तानां पूजास्वीकारतत्परः ॥ १६ ॥ * ॥

[निचुद्रायत्री^१]

यद॒ङ्गदा॒शुषे॒त्वमग्ने॑भ॒द्रङ्क॑रि॒ष्यसि॑ । तवे॒त्त॒स॒त्यम॑ङ्कि॒रः ॥ ६ ॥

[य॒त् । अ॒ङ्ग॑ । दा॒शुषे॑ । त्व॒म् । अग्ने॑ । भ॒द्रम् । क॒रि॒ष्यसि॑ ॥

तव॑ । इ॒त् । तत् । स॒त्यम् । अ॒ङ्कि॒रः ॥ ६ ॥]

“पुमांसं पुनं जनय” (३.२३.३) इति वीरशब्दः पुमांसमिति व्याख्यातः । अयमेव वेदसम्प्रदायसिद्धोऽर्थः ।
“महान् भवति प्रजया । महान् कीर्त्या” इत्यादावपि पुत्रयुक्तस्य यशस एव फलतया कीर्तनात् ।

१ इयं वर्गसङ्ख्या । अत्र प्रथमसूक्ते प्रथमो वर्गः समाप्तः । एषमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ।

२ अध्वरमित्येतदध्वनि रतमिति व्युत्पत्त्या विधिमार्गस्थितमित्येतमर्थमाह । अत्र अध्वनशब्दस्य कनिष्प्रत्ययान्तत्वेन पित्वात् “अनुदातौ सुप्पितौ” इति प्रथमाकारस्वरेणोदात्तेन भाव्यमिति प्रसज्यते । अथापि “समासस्य” इत्यन्तोदात्तत्वं भवति । नच सप्तमीतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वविधिविरोधः । “गतिकारकोपपदात् कृत्” इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वस्यैवं प्रतिप्रसवात् । प्रामाणिकश्चायमर्थोऽध्वनि रत इति । तथाचाथर्ववेदे—“उत् त्वा यज्ञा ब्रह्मपूता वहन्त्यध्वगतो हरयस्त्वा वहन्ति” (१३.१.३६-४३.) इति । अथवा एवं व्याख्येयम्—ध्व कौटिल्ये इति धातुपाठात् न ध्वरति न कुटिलो भवति इत्यध्वरः यथाविधिमार्गमनुष्ठित इति यावत् । “नञ्सुभ्याम्” इत्यन्तोदात्तत्वम् । अर्थस्तु समानः । अत एव महीधराचार्य आह—“अध्वरमकुटिलं शास्त्रोक्तम्” इति । यास्कस्तु “ध्वरतिर्हि साकर्मा । तत्प्रतिषेधः” इत्याह ।

३ प्रथमपादे सप्ताक्षरत्वात् निचृत्वम् । अत्र केवलायत्रीत्वविवक्षायां तु त्वमित्येत् ‘तुवम्’ इति विश्लिष्य द्व्यक्षरं भवतीति वक्तव्यम् । तद्यथा स्वः सुवरिति ।

यजमानाय यद् भद्रं कर्तुमिच्छसि स्वतिप्रय । त्वच्छेष्टयैव कर्माणि वर्त्तयित्वा तदीह नम् ॥ १७ ॥
तवैव सत्यमङ्गानां रस यद् वह्निगो हरिः । अङ्गिरा अङ्गिरःपुत्रो यतोऽग्निरभवत् कश्चित् ॥
॥ १८ ॥ * ॥

उप॑त्वाग्ने॒दिवे॑दिवे॒दोषा॑वस्तर्धिया॒वय॑म् । नमो॒भर॑न्त॒एम॑सि ॥ ७ ॥

[उप॑ । त्वा । अग्ने । दि॒वैऽदि॒वे । दौ॒षाऽव॑स्तः । धि॒या । व॒यम् ॥
नमः॑ । भर॑न्तः । आ । इ॒म॑सि ॥ ७ ॥]

वस्तर्दिनमहोरात्रग्रभीष्ट प्राणिनां सदा । अल्पा अपि वयं बुद्ध्या त्वामुच्चगुणमीश्वरम् । उपयाम
मनःकर्मवाग्भिस्त्वन्नमसम्मराः ॥ १९ ॥ * ॥

[यवमद्ध्या विराङ्गायत्री^१]

राज॑न्तमध्वराणाङ्गोपा॒मृत॑स्यदी॒दिवि॑म् । वर्द्ध॑मान॒स्वेद॑मे ॥ ८ ॥

[रा॑जन्तम् । अध्व॑राणा॒म् । गो॒पा॒म् । ऋ॒तस्य॑ । दी॒दि॒वि॒म् ॥
वर्द्ध॑मानम् । स्वे । दमे ॥ ८ ॥]

देदीप्यमानं स्वे सन्नन्यध्वरेशं सदावृधम् । यथार्थज्ञानगोपं त्वामुपेमसि ॥ * ॥

१ “अङ्गिरा अङ्गाराः” इति यास्कः । “त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा ऋषिर्देवानाम्” इति श्रुतिः । अङ्गिरसः पुत्रोऽङ्गिरःपुत्रः । तद्वंशजत्वात् तत्पुत्रत्वम् । तथाहि भारते—“राजन् बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः । बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याऽभूद् या यशस्विनी । अग्नीन् साऽजनयत् पुत्रान्” इति । “अग्निर्वृहस्पतेः पुत्रः” इति च । भानुनामा चाग्निः साक्षादङ्गिरसः सुतः । तदप्युक्तं भारते—“भानुं चाप्यङ्गिराऽसृजत्” इति, “भानुरङ्गिरसो धीरः पुत्रः” इति च । अङ्गिराः पुत्रोऽस्येति वाऽङ्गिरःपुत्रः । तदपि भारत एवोक्तम् । तद्यथा—“कुरु पुण्यं प्रजासर्गं भवाग्निस्तिमिरापहः । मां च देव कुरुष्वग्ने प्रथमं पुत्रमङ्गसा । तत् श्रुत्वाऽङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाऽकरोत्” इत्यादि ।

२ प्रथमपादे सप्ताक्षराणि तृतीयपादे च सप्ताक्षराणीति द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनत्वात् विराडियं गायत्री । “द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ” (३. ६०) इति पिङ्गलनागः । यवममध्ये पृथुत्वादाद्यन्तयोरल्पाक्षरत्वात्पिपीलिकामध्याविपरीतेयं यवमध्येति व्यपदिश्यते । अत एव “विपरीता यवमध्या” (३. ५८.) इति पिङ्गलनागः । अत्राध्वराणामित्यत्र अधुवराणामिति, स्वे दमे इत्यत्र सुवे दमे इति च विश्लेषेण पादपूरणे केवलगायत्रीत्वमेव सेत्स्यतीति कात्यायनः ।

३ “दमे, कृतिः, योनिः, सद्यः” (३. ४.) इति वेदनिघण्टुः ।

४ “ऋतं यथार्थविशानं सत्यं तत्पूर्विका कृतिः” इत्यभियुक्ताः । तेन ऋतस्य गोपामिति यथार्थज्ञानगोप्तावरम् ।

[विराज्ञायत्री]

सनः पितेव सूनवेभ्योऽसुपायनो भव । सच स्वानस्वस्तये ॥ ९ ॥ [॥ २ ॥]

[सः । नः । पिताऽइव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव ॥

सच स्व । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥ २ ॥]

[इति प्रथमं सूक्तम्]

पितेव नः ॥ २० ॥ सुपाश्रयो भव त्वं च यद्वदौरससूनवे । रक्ष सन्ततसौख्याय सम्यक् सत्त्वा-
य वा सदा ॥ २१ ॥ * ॥ * ॥

मुनिस्तु सर्वविद्यानां भगवान् पुरुषोत्तमः । विशेषतश्च वेदानां यो ब्रह्माणमिति श्रुतिः^१ ।
ऋग्वेदादिकमस्यैव श्वसितं प्राह चापरा^२ ॥ २२ ॥ वाचो बभूवुरुशतीर्हयग्रीवादिति स्फुटम् ।
वचो भागवतेऽप्यस्ति^३ ब्रह्माण्डेऽपि^४ तथाऽपरम् ॥ २३ ॥ “हयग्रीवादिमा विद्याः श्वसितत्वेन
निःसृताः । ब्रह्मणा स्वीकृतास्ताश्च रुद्रशेषविषा अपि ॥ २४ ॥ दक्षाद्याः सनकाद्याश्च शक्राद्या

१ अत्र द्वितीयतृतीययोः पादयोः सप्ताक्षरत्वाद् विराट्त्वम् । “सूनवे अग्ने” इति विश्लेषेण द्वितीयपादेऽष्टाक्षरत्वं
भवति । सुअस्तये इति तृतीयपादे च । तथा च केवलगायत्रीत्वमपि भवति । तथाहि कात्यायनः—“पादपूरणार्थं
तु क्षेत्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेत्” इति । यकारवकारसंयोगः क्षेत्रसंयोगः । यणसंयोगो वा । तद्यथा—ईड्यः,
त्वम्, अध्वराणाम्, स्वे, स्वस्तये— इति । यत्र द्वे अक्षरे एकाक्षरीक्रियेते स सन्धिरेकाक्षरीभावः । तद्यथा—
सूनवेऽग्ने । अत्र उत्तरः अकारः पूर्वेण एकारेण एकाकारः कृतः । स चेद् व्यूहते, अष्टाक्षरः सम्पद्यते ।

२ सचस्व इत्येतत् रक्षेति व्याख्यातम् । ‘सचस्व समवेतो भव’ इति सायणः । स्थूलं व्याख्यानमेतत् । समवा-
यार्थस्य षचधातोः परस्मैभाषत्वात् । तथाहि दैवम्—“सेवने सचते तच्च समवाये सचत्यपि” इति । “अनेकार्थत्वात्
षच सेचन इत्यस्य समवाये वृत्तिः” इति हरदत्तोक्तविशेषः वा उभयपदित्वाभ्युपगमेन वा कथञ्चिद् व्याख्यानसम्भ-
वेऽपि सङ्गार्थस्य स्वरसस्य त्यागे कारणाभावः । तर्हि को धातुः? षच सेवने । एतमेवावाचीनाः शाब्दिकाः सेचने
च पठन्ति । सेवने इति तु वक्तव्यम् । अत एव “सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य” इति यास्कः । अत एव च
“षच् ङ् सेवने” इति वोपदेवः । सेवनं रक्षणमिति फलितं भवति । भजकस्य सेवनमुपसत्तिः । भजनीयस्य हि
रक्षणम् । तथाहि प्रयोगः—“तन्मे भजसि पद्माक्षि” इति ॥ * ॥ एवं स्वस्तय इति सन्ततसौख्यायेति सम्यक्
सत्त्वायेति द्वेधा व्याख्यातम् । “स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु” इति भागुरिः । अस्ति हि सद्भाववाची
सुखवाची च । “सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचकाः” इत्यभिधानात् । आशीरपि हि द्वेधा पुर्यते चिरं
जीव, सुखी च भवेति ।

३ “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” (६. १८) इति श्वेताश्वतरश्रुतिः ।

४ अपरा “अस्य महतो भूतस्य निश्चक्षितम्” इत्याद्या बृहदारण्यके ।

५ “वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः” इत्यानुपूर्वी । “सन्ते ममाऽस भगवान् हयग्रीर्ष एषः (भा. २. ७. ११.)

इत्युपक्रमादस्य हयग्रीवस्य नस्तः ।

६ “ब्रह्माण्डे च” इति कचित् ।

ममवस्तथा । अगृहस्ते च विश्वसिञ्चकुर्यातास्ततोऽखिलाः” ॥ २५ ॥ उक्तं ‘पाप्मपुराणे च “कपि
लो भगवानजः । प्रोवाच ब्रह्मणे विद्याः”, “इदिस्यो वाद्रायणः ॥ २६ ॥ ओङ्कारपूर्विकां विद्याः
प्रेरयत्यखिलेष्वपि । सर्वेषु ब्रह्मणे पूर्वम्” इति सास्वतसंहिता ॥ २७ ॥ सकृन्नगदमात्रेण गृहीतं
ब्रह्मणाऽखिलम् । अमर्गतस्य व्यासस्य प्रसादाद्विद्यशक्तितः ॥ २८ ॥ तेन चानन्तशक्तित्वाद्
युगपत् समुदीरितम् । प्रथमप्रतिपत्तृत्वांन्मुनिर्ब्रह्माऽखिलस्य च ॥ २९ ॥ सुपर्णोऽखिलवेदानां
पञ्चरात्रस्य नामराट् । द्वितीयप्रतिपत्तृत्वांन्मुनिर्वे सम्प्रकीर्तितौ ॥ ३० ॥ यः पश्यति स्वयं वा-
क्यं स ऋषिस्तस्य कीर्तितः । अर्वाक् तु द्वादशाष्टोत्तरेषीत्याप्यष्टिरेव सः ॥ ३१ ॥ यत् स्वयं
प्रतिभातस्य निश्चयार्थं गुरोर्वचः । सुपर्णवैर्विरिञ्चस्य केवलं धर्मकारणम् ॥ ३२ ॥ ऋचामृषिस्त-
तः शक्रो यजुषां सूर्य एव च । सोमः साक्षां तृतीयास्ते प्रतिपत्तार ईरिन्तुः ॥ ३३ ॥ ‘अथर्वाङ्गिर-
सामङ्गिरेर्षिश्चाप्यथर्वणाम् । इत्युक्ताः समुदायस्य सन्त्यन्ये च पृथक्पृथक् ॥ ३४ ॥ एतज्ज्ञाना-
ददृष्टस्य फलस्याऽसिः स्फुटं भवेत् । द्रष्टृणां च चतुर्यानां ज्ञानादप्यैहिकं भवेत् ॥ ३५ ॥ ते चैक-
स्यापि बहवः स्युः सूक्तस्यार्थ एव वा । तस्यान्तस्यामवस्थायां तत्तत्प्राप्तिविशेषतः ॥ ३६ ॥ तेषां
वाक्यस्वरूपेण प्रार्थनादिषु पश्यति । पिण्डुर्ब्रह्मा सुपर्णो वा तत्तद्योग्यार्थमेदतः ॥ ३७ ॥ सर्व-
वेदामिमान्त्वाच्छ्रीर्ब्रह्मणी च भारती । द्रष्टृष्वथ सर्वविद्यानां व्याख्यातो ब्रह्मणा मरुत्
॥ ३८ ॥ स्वमर्त्रन्तर्तर् द्रष्टृष्वस्त्रेभ्यस्तन्नोदिता हिरक् । ताः स्तुवन्ति हर्षिं नित्यं विद्यामिस्ते च
सर्वेशः ॥ ३९ ॥ छन्दस्त्वेन मुनित्वेन तासां स्मृतिरुदीरिता । स्मर्तव्यास्ते च सर्वेऽपि मुनि-
त्वेन पृथक्पृथक् ॥ ४० ॥ * ॥ ‘गायत्री बृहती चैव ताः सर्वा गरुडस्तथा । ब्रह्माण्यनुष्टुबिन्द्रा-
णी त्रिष्टुप्, स्वाहेति चोच्यते ॥ ४१ ॥ गायत्री, जगती चैव वारुणी, रोहिणी तथा । अनुष्टुप्
बृहती चैव तारा, पङ्क्तिः शची तथा ॥ ४२ ॥ उष्णिक् सौरी, जगत्याश्च सर्वदेवस्त्रियो मताः ।

७

१ “पाप्मपुराणे” इति प्र. पाठः ।

२ “ओङ्कारपूर्विकाः” इति प्र. पाठः ।

३ “—प्रतिपत्तृत्वात्” इति क्वचित् ।

४ “संशयार्थम्” इति प्र. पाठः ।

५ अथर्ववेदे तावत् अथर्वदृष्टा मन्त्रा अथर्वान् इत्युच्यन्ते । अङ्गिरोदृष्टा अङ्गिरस इति । दृष्टे द्रष्टृत्वोपचारः ।
सर्वेषामपि अग्निः प्रथमदृष्टा । अथर्वणामेकर्षिरपि दृष्टा । तथाह्यङ्गिरःपिकत्वादङ्गिरस्त्वं श्रूयते—“अङ्गिरोर्मिर्यञि-
यैरा गहीह यम वैरूपैरिह मादयस्व” (अथ. १८. १. ५९.) इति ।

६ “एव च” इति क्वचित् पाठः ।

७ “सर्ववेदानाम्” इति क्वचित् ।

८ क्वचित् “तेनोदिता हिरक्” इति पठ्यते । तत्पक्षे तेन उक्तकारयेन ताः हिरक् विनैव केवलं देवा उदिताः ।
तद् यथा प्रयोगः—“हिरक् कर्म न मोक्षः स्यात्” इत्यादि ।

९ तथाचैवं देवताक्रमः । १) गायत्र्याः श्रीः, सरस्वती, भारती, गरुडः, स्वाहा चेति पञ्च देवताः । २) उष्णिहः
सूर्यपत्नी । ३) अनुष्टुभः सरस्वती रोहिणी च देवते । ४) बृहत्याः श्रीः, सरस्वती, भारती, गरुडः, तारा च देवताः ।
५) पङ्क्तेः शची, मित्रावरुणयोर्मध्ये च देवताः । ६) त्रिष्टुभः शची । ७) जगत्याः वारुणी, सर्वदेवस्त्रियश्च देवताः ।
तथाच मन्त्राः “अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्व”, “उष्णिहया सविता सम्बभूव”, “अनुष्टुभा सोमः”, “बृहस्पतेर्बृहती”,
“विराण्मित्रावरुणयोः”, “इन्द्रस्य त्रिष्टुविह भागः”, “विश्वान् देवान् जगत्याविवेश” इत्याद्याः । एतेन एतन्म-
न्त्रार्थमन्यथयता यत् पिङ्गलनागेनोक्तम्—“अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणाविन्द्रो विश्वे देवा देवताः”
(३. ६३.) इति तदाचार्यपादानामसम्मतमिति ज्ञायते ।

विराष्मिन्नावरुणयोर्मार्थे इति च कीर्तिते ॥ ४३ ॥ अतिच्छन्दांसि सर्वाणि सर्वदेव्यः प्रकीर्तिताः । विराडिति च नामाऽसां तास्ता ऊनाधिकेष्वपि ॥ ४४ ॥ निवृद्भुरिग्विरादसञ्ज्ञाः प्रस्तारे-
त्यादि नाम च । बङ्गीनामेकमानेन त्वेकनाम च युज्यते । सर्वाभिमानिता चैव तिसृणां च यथाक्रमम् ॥ ४५ ॥ * ॥ देवता सर्वविद्यानां स्वयं नारायणः प्रभुः । ऋते तत्र प्रसिद्धाश्च देवता श्रीस्तथाऽत्र च ॥ ४६ ॥ ऋते प्रसिद्धा ब्रह्मैव ततस्तेन क्रमेण च । पूर्वप्रसिद्धवर्जं तु शक्रान्ता देवता मताः ॥ ४७ ॥ ब्रह्मवायू गिरौ वीन्द्रशेषरुद्राश्च तत्स्त्रियः । शक्रकामौ कामपुत्रमनुदक्षा-
ङ्गिरःसुताः ॥ ४८ ॥ तद्वच्छचीरती सूर्यसोमधर्मादितस्त्रियः । प्रधानमरुतो वारिपतिरग्निश्च मारुताः ॥ ४९ ॥ निर्ऋतिः स्त्रियश्च सूर्योदेरश्विनावितरे तथा । अनन्तकोटिशतकदशार्द्धाद्यंशतः क्रमात् ॥ ५० ॥ ज्ञानभक्तिबलैश्वर्यपूर्वाखिलगुणैरपि । मुक्तावपि क्रमो ह्येष देवता उदिता इमाः ॥ ५१ ॥ इन्द्रावरा विशेषेण लिङ्गेनैव पृथक्पृथक् । देवतास्तत्रतत्र स्युरेष एव परो विधिः ॥ ५२ ॥ वेदादिवर्णपर्यन्तैर्मूर्तयः केशवस्य तु । समासव्यासयोगेन वाच्यास्तात्पर्यतः पृथक् । यथायोगं यथान्यायमन्यासामपि मूर्तयः ॥ ५३ ॥ ऋक्संहितायां स्वाध्याये निरुक्ते व्यासनिर्मिते । प्रवृत्ते चैतदखिलमुक्तं हि प्रभुणा स्वयम् ॥ ५४ ॥ "सर्वे वेदाश्च नामानि ता वा एतां ऋचस्तथा । इन्द्रं मित्रं च वरुणमित्याद्यत्र प्रमा परा ॥ ५५ ॥ * ॥ "देवतातारतम्यं च सर्वोत्कृष्टं च केशवम् । ज्ञात्वैव मुच्यते ह्यस्मान्नान्यथा तु कथञ्चन" ॥ ५६ ॥ इति पिङ्गश्रुतिश्चाऽह दृश्यतेऽत्र च

१ "विराडिति" इति प्र. पाठः ।

२ "ऊनाधिकेष्वपि" इति कचित् ।

३ "निवृद्" इति कचित् पाठः । औत्तरेयाः केचन निवृद्गायत्रीत्यादि च पठन्ति । परन्तु अनुक्रमणिकाछन्द-
स्सूत्रादिषु 'निवृत्' इति पाठस्यैव परिग्रहेण सर्वानुमतत्वात् स एव साधुः पाठः ।

४ तथाहि छन्दःसूत्रम्—“प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः । आस्तारपङ्क्तिः परतः । विष्टारपङ्क्तिरन्तः । संस्तारपङ्क्ति-
र्बहिः” (३.४०.४३.) इत्यादि । तदर्थः— द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ पुरतः ततश्चाष्टाक्षरौ द्वौ प्रस्तारपङ्क्तिः । विपरीता
आस्तारपङ्क्तिः । मध्ये द्वौ द्वादशाक्षरौ चेद् विष्टारपङ्क्तिः । आद्यन्तयोश्चेत् संस्तारपङ्क्तिरिति ।

५ "त्वेकं नाम" इति प्र. पाठः ।

६ "तु" इति प्र. पाठः । यत् कचित् कोशेषु "तिसृणां च" इति पठ्यते तत्तु "न तिसृचतस्र" इति नामि दीर्घ-
निषेधादनुपादेयमिति भाति ।

७ "तद्वच्छची रतिः" इति प्र. पाठः ।

८ अस्य सङ्ग्रहाधिकारत्वाद् यत्र स्फुटं तारतम्यवचनं तदनुसारेणैतत् सर्वं योज्यमिति न ग्रन्थान्तरविरोधः
शङ्क्यः ।

९ एतेन यास्कनिर्मितं निरुक्तं न वेदाङ्गमित्याह ।

१० "सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति" इति कठश्रुतिः । "नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति"
इति भाल्लवेयश्रुतिः । "ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः" इत्यैतरेयी श्रुतिः । "इन्द्रं
मितं वरुणमग्निमाहुः...एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति" इत्युग्वेदे (१.१६४.४६) अथर्ववेदे च (९.१०.२८.) ।

११ "मित्रं वरुणमित्याद्यत्र च प्रमा" इति प्र. पाठः । "मितं वरुणमित्याद्यत्र प्रमा" इति कचित् । एतत्पाठे
सप्ताक्षरः पूर्वपादः ।

१२ "पैङ्गिश्रुतिश्चाऽह" इति प्र. पाठः ।

१३ "दृश्यन्तेऽत्र" इति कचित् प्र. पाठः ।

सर्वेषाः । 'न ते महित्वमित्यादि नैश्वरात्तेव केवलान् । गुणान् विष्णोः श्रुतिश्चाह नैव दोषान् कथञ्चन ॥ ५७ ॥ जाता परि बभूवेति मर्यादां ब्रह्मणोऽपि हि । नैव रेमेऽविमेद् ब्रह्मा नाऽ-सीदित्यादिकामपि ॥ ५८ ॥ दोषान् रुद्रे च तानेव न मिनन्तीति पूर्वकान् । यं कामये तन्तमुग्रं रुद्राय धनुरित्यपि ॥ ५९ ॥ अस्य देवस्य मा शिश्रुदेवा अपि गुरित्यपि । प्रच्छिन्नदेवानित्याद्या दोषा बहव ईरिताः ॥ ६० ॥ 'ततो वितिष्ठे योनिः स एतावत्यहमित्यपि । अन्याश्रयत्वं देव्याश्च कथितं बभूवोऽपि हि । तदाश्रयत्वमन्येषामपि तत्रैव निश्चयात् ॥ ६१ ॥ ब्रह्मैवाग्र' इति श्रुत्वा रुद्रादीनां ततो जनिः । उक्ता जातानि विश्वानि स पर्यभवदित्यपि । यस्य उच्छावाऽमृतं मृत्युरिति चाऽदरतोऽब्रवीत् ॥ ६२ ॥ "अनन्तादवरेशाना तस्याः प्राणस्ततश्च वाक् । तस्या रुद्र उमा तस्मा-दिन्द्रस्तस्यास्ततोऽपरे" । सौपर्णाश्रुतिरित्याह "सप्ताक्षितय" इत्यपि ॥ ६३ ॥ "वायुरस्मा उपामन्यत्", "विश्वदेवाय वायवे" । विश्वदैवैः स इत्याद्याः प्रमा अत्रापरा अपि ॥ ६४ ॥ "ना-

१ "परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति" (ऋ. ७. ९९. १.; तै. ब्रा. २. ८. ३. २.) इत्या-नुपूर्वी । विष्णुसूक्तं हि तत् । "विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से" इति चोत्तरार्द्धे । "न ते विष्णो जायमानो न जातो देवं महिम्नः परमन्तमाप" इति चोत्तरो मन्त्रः ।

२ "ब्रह्मणोऽपि वा" इति क्वचित् । "प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव" इति ऋग्वेदे (१०.१२१. १०.); यजुर्वेदे च तैत्तिरीयसंहितायाम् (१.८.१४.२. तथा ३.२.५.६.) तैत्तिरीयब्राह्मणे (२.८.१.२. तथा ३.५.७.१.); अथर्ववेदेऽपि किञ्चिद् व्यत्यासेन पठ्यते—“विश्वा रूपाणि परिभूर्जजान्” (७.८०.३.) इति । शुक्लयजुर्वेदेऽपि “विश्वा रूपाणि परि ता बभूव” (१०.२०.; तथा १३.६५.) इति ।

३ "सोऽविमेत् तस्मादेकाकी विभेति" इति, "स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते" इति च बृहदारण्यके । "एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः" इत्यादि च महोपनिषदि ।

४ "रुद्रेऽपि" इति क्वचित् पाठः ।

५ "न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्थमा न मिनन्ति रुद्रः" इत्युग्वेदे (२.३८.९.); "यं कामये तन्तमुग्रं कुणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् । अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्त्वा उ" (ऋ. १०.१२५.५-६.) इति लक्ष्मीसूक्तम् । अथर्ववेदे चैतद् पठ्यते (४.३०.३-५.) । "अस्य देवस्य मीळदुषो विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वम्" (७.४०.५.) इत्युग्वेदे । "स शर्षदर्यो विष्णुस्य जन्तोर्मा शिश्रुदेवा अपि गुरुरुतं नः" (७.२१.५.) इति च ।

६ "मम योनिरप्स्वाशन्तः समुद्रे । ततो वि तिष्ठे भुवना नु विश्वा" (१०.१२१.७.) "परो दिवा पर एना पृथि-व्यैतावती महिना सं बभूव" (८) इति च लक्ष्मीसूक्तमृग्वेदे । "भुवनानि विश्वा" इति, "महिम्ना सं बभूव" इति च. पाठव्यत्यासेनार्थवेदे च ।

७ "हिरण्यगर्भः समवर्ततामे" (१०.१२१.१.) इति हिरण्यगर्भसूक्तम् । तत्र "यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम" इति द्वितीयो मन्त्रः ।

८ "तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद् या इमा अक्षन् लोहिन्यो राजयस्तामिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तः.....यच्छुक्लं तेनेन्द्रः" इत्याद्यारण्यके । "वायुरस्मा उपामन्यत् पिनष्टि स्मा कुनन्मा । केशी विषस्य पात्रेण यद् रुद्रेणापिबत् ब्रह्म" (ऋ. १०.१३६.७.) इति केशिसूक्तम् । "पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे । स्वाहा गायत्रवेपसे हव्य-मिन्द्राय कर्तन" (ऋ. १.१४२.१२.) इत्याप्रीसूक्तम् ।

रायणोऽदितिर्वायुर्वाणी रुद्र उमा विभुः । इतरे च क्रमाद्दीनाः शतांशा 'वायुतोऽवरोः' ॥ ६५ ॥ इति 'बर्कश्रुतिश्चाऽह शक्रात् सप्ताक्षितिश्रुतिः । 'अयं त एमि तन्वेतिपूर्वा अन्या अपि स्फुटम् । वायोराधिक्यमप्याहुः "इन्द्रं सोमं हुताशनम् ॥ ६६ ॥ सूर्यं रुद्रमिमानं पञ्च देवानेको महात्मनः । सृजत्यत्ति महान् प्राण" इति चाऽह तुरश्रुतिः ॥ ६७ ॥ "वि हि सोतो रसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत" । [यत्रामदद् वृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा"] "न यस्येन्द्र" इति ह्याह विष्णोरिन्द्रस्य हीनताम् ॥ ६८ ॥ 'वेधा अजिन्वदित्यादिवचनं विष्णुनामतः । आनन्दश्रुतिरप्यस्य जीवतामेव दर्शयेत् ॥ ६९ ॥ आह सूर्यादपीन्द्रस्य वायोर्विष्णोरपीशताम् । यः सूर्यं य उषसं म्रियन्ते पञ्च देवताः ॥ ७० ॥ चक्षुषा द्यौश्चाऽदित्यश्च चक्षोः सूर्यो अजायत । यमादित्यो न वेदेतिपूर्वा श्रुतिरथापराः ॥ ७१ ॥ "विष्णोर्वातो अजनिष्ट वातादिन्द्रस्ततो रविः । सोमश्चेति लयेऽप्येवं पूर्वपूर्वं गुणाधिकाः" ॥ ७२ ॥ "विष्णोः प्राणो अजनिष्ट प्राणादिन्द्रो रविर्विधुः । लयोऽप्येतादृशस्तेषां पूर्वपूर्वो गुणाधिकः" ॥ ७३ ॥ तुरश्रुतिश्च सौपर्णी पिङ्गश्रुतिरपीदृशी । अतः सर्वाधिको विष्णुर्निर्णीतः श्रुतिसञ्चयात् ॥ ७४ ॥ * ॥ अतो दोषवचो यत्र तद् वाक्यमवरं वदेत् । निर्दोषतैव विष्णोस्तु क्रमान्मध्यगतेष्वपि ॥ ७५ ॥ "त्रयोऽर्थाः सर्ववेदेषु दशार्थाः सर्वभारते । विष्णोः सहस्रनामापि निरन्तरशतार्थकम्" ॥ ७६ ॥ इति 'स्कान्दवचो यस्मादर्थमेद्व्यपेक्षया । निर्दोषत्वं हरेर्वक्ति दोषमन्येष्वपि क्रमात् ॥ ७७ ॥ तारतम्यस्य विज्ञप्त्यै वचो दोषस्य चार्थवत् । "गुणाः श्रुता" इति ह्याह गुणैकनियतिं हरौ ॥ ७८ ॥ "निर्दोषो गुणपूर्णश्च विष्णुरेको नचापरः । अपूर्णो दोषरहिता मायैका तद्वशैव च ॥ ७९ ॥ अदोषः प्रायशो ब्रह्मा दोषवन्तः क्रमात् परे" । इति मान्यश्रुतिश्चाऽह भेदोऽर्थानां ततो मतः ॥ ८० ॥ "रुद्धिमेव समाश्रित्य विभज्यार्थान् यथाक्रमम् । 'विदोषगुणपूर्णश्च विष्णौ योगार्थ' मानयेत् ॥ ८१ ॥ पश्चादेव यथायोगमितरेष्वपि सन्नयेत्" । ऋग्वेदसंहितायां च प्रमुपैवं समीरितम् ॥ ८२ ॥ पृथग्रूपाणि विष्णोस्तु देवतान्तराणि च । अग्न्यादिसूक्तवाच्यानि नाम्ना सूक्तमिदा भवेत् ॥ ८३ ॥ ११ नकिर्माकिः ससीत्यादि प्रोक्ताधिक्यव्यपेक्षया" । आधिक्येऽधिकमित्येव हरिणा

१ "शतांशात्" इति प्र. पाठः ।

२ "बर्कश्रुतिश्चाह" इति प्र. पाठः ।

३ "अयं त एमि तन्वा पुरस्ताद् विश्वे देवा अमि मा यन्ति पश्चात्" इत्यृग्वेदे (८. १००. १.) मन्त्रः ।

४ "अयमृग्वेदे (१०. १६. १.), अथर्ववेदे च (२०. १२६. १.) पठ्यते । अस्योत्तरार्द्धं प्र. पाठे कचित् कोशेषु च न पठ्यते ।

५ "इन्द्राय विष्णुः सुकृतो सुकृतरः । वेधा अजिन्वत्" इति चर्ग्वेदे (१. १५६. ५.) विष्णुसूक्तम् ।

६ "विष्णुशब्दतः" इति कचित् ।

७ "ते ये शतमिन्द्रस्याऽनन्दाः स एको बृहस्पतेरानन्दः" इति तैत्तिरीयश्रुतिः ।

८ "श्रुतिरथापरा" इति कचित् ।

९ "—रयेदृशी" इति कचित् ।

१० "स्कान्दे वचः" इति कचित् ।

११ "निर्दोषगुणपूर्णश्च" इति प्र. पाठः ।

१२ "निर्दोष—" इति कचित् ।

१३ "विष्णोर्योगार्थ—" इति कचित् ।

१४ नकिः, नकिम्, नकीम् । एवं माकिः, माकिम्, माकीम् । अत्र वेदनिषण्डः—"हिकम् । तुकम् । सुकम् । आहिकम् । आकीम् । नकिः । मकिः । नकीम् । आकृतम्— इति नव उत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय" (३. १२.) इति ।

१५ "—विवक्षया" इति प्र. पाठः ।

सूत्रमीरितम् ॥ ८४ ॥ कृत्वी इत्वीतिपूर्वाश्च तृतीयोऽतिशये यतः । 'विशिष्टार्थे च विशिष्टमू-
नार्थे चोनमिष्यते । व्यत्ययोऽभेदकरणस्वातन्त्र्येषु समीरितः ॥ ८५ ॥ अभेदो हरिरूपाणां गुणा-
नां च क्रियासु च । तस्यैवावयवानां च भेदः श्रीब्रह्मपूर्वकैः ॥ ८६ ॥ मुक्तैरपि जडैर्भेदः कैमुत्या-
देव दृश्यते । ऋग्वेदसंहितायां च प्रोक्तमेतत् समस्तशः ॥ ८७ ॥ अभेदः स्वगुणाद्यैस्तु
मुक्तानामपि सर्वशः । भेदाभेदस्त्वभेदश्च गुणैः संसारिणामपि । जडानामंशतोऽभेदः समुदा-
येन चोभयम् ॥ ८८ ॥ “मनुष्यगन्धर्वपितृगणकामिकतात्विकाः । देवाः शक्रः शिवो ब्रह्मा मुक्तौ
सौख्यादिसिर्गुणैः ॥ ८९ ॥ शतायुतोत्तरा नित्यमन्योन्यप्रीतिसंयुताः” । इति सिद्धान्तगं वाक्यं
स्वयं भगवतेरितम् ॥ ९० ॥ * ॥ “स्वाध्यायस्तत्त्वविज्ञानं बिष्णुभक्तिर्विरागिता । निषिद्धकर्म-
सन्त्यागो विहितस्य सदा क्रिया ॥ ९१ ॥ सदा बिष्णुस्मृतिश्चैव केवलं मोक्षसाधनम् । एतैर्विना
न मोक्षः स्याद् भवेदेतैरपि भुवम्” ॥ ९२ ॥ “ऋषिच्छन्दोदैवतानि ज्ञात्वाऽर्थं चैव भक्तितः ।
स्वाध्यायेनैव मोक्षः स्याद् विरक्तस्य हरिस्मृतेः” ॥ ९३ ॥ “जप्येनैव तु संसिद्धयेद् ब्राह्मणो
नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्नवा कुर्यान्नैत्रो ब्राह्मण उच्यते” ॥ ९४ ॥ “तस्मान्नित्यं हरिं ध्यायेत्
कुर्यात् स्वाध्यायमञ्जसा । ऐहिकामुष्मिका भोगा रक्तस्यान्यस्तु मुच्यते” । इति स्वाध्याय-
वचनं स्वयं भगवतोदितम् ॥ ९५ ॥ “स्वाध्यायात्तु प्रवचने सहस्रगुणितं फलम् । अर्थद्रष्टुः
कोटिगुणं ततोऽनन्तं नियामके । तर्कागमाभ्यां नियतिं यः करोत्यधिकं ततः” ॥ ९६ ॥ दार्ढ्यमेवा-
नुदात्तार्थं उदात्तस्योच्चता” तथा । नीचता स्वरितस्यार्थः प्रचयस्य यथास्थितिः । ‘समाहारे-
ऽखिला अर्थाः स्वरार्थानामियं स्थितिः ॥ ९७ ॥ स्तुत्यधर्मस्य भेदेन पदाद्यादिस्वरे भिदा ।

१ “विशिष्टार्थे च विशिष्ट-” इति क्वचित् ।

२ “हि” इति क्वचित् ।

४ “सौख्यादिकैर्गुणैः” इति क्वचित् ।

३ “स्वगुणाद्यैश्च” इति प्र. पाठः ।

५ “हरिभक्तिर्विरागता” इति क्वचित् ।

६ इतः परं प्र. पाठे “पूर्णं वेदाधिकद्रष्टुर्ब्रह्मणः फलमुच्यते” इति ९८ तमश्लोकानन्तरं पठ्यमानं पद्याद्धं
पठ्यते । टीकायमपि तथा । कोशेष्वपि क्वचित् तथा ।

७ “उच्चतार्थता” इति प्र. पाठः ।

८ स्वराणां चतुर्णामपि समाहारे । यथा—पुरोहितम् । अथचार्यान्तरम्—वेदेषु तावत् सप्तस्वराः । उदात्तः,
उदात्तरः, अनुदात्तः, अनुदात्तरः, स्वरितः, समाहारः, प्रचयश्चेति । तथाच भाष्ये अनुदात्तार्थ इति अनुदात्तत-
स्यापि ग्रहणम् । दाढ्यमेव तस्याप्यर्थः । उदात्तस्येति उदात्तरस्यापि ग्रहणम् । उच्चतैव तस्याप्यर्थः । तद्यथा—
स इत्युदात्तः । प्र इत्युदात्तः । वौषट् इत्युदात्तरः । “उच्चैस्तरां वषट्कारः” इति श्रवणात् । “वौषट्शब्द-
स्याऽदेः प्लुत उदात्तो विहितः, तदपेक्षयाऽयमुदात्ततरोऽन्त्यस्थ विधीयते” इति जयकृष्णः । नः इत्यनुदात्तः । देवः
इत्यत्रानुदात्तरः । उदात्तपरो ह्यनुदात्तः अनुदात्तरः । तेषाम् इति स्वरितान्तः । उदात्तात् परो ह्यनुदात्तः स्वरितः ।
अस्वः इति समाहारः । तथाच यत्र केवलमुदात्तश्रुतिः स स्वरितः, यत्रानुदात्तस्यापि श्रुतिः ततोभयसमाहा-
रस्य स्फुटत्वात् स स्वरित एव समाहार इति विशिष्य व्यवह्रियते । होतारम् इति प्रचयान्तः । स्वरितात् परो ह्यनु-
दात्तः प्रचय एकश्रुतिनामा । तदुक्तम् “उदात्तानुदात्तस्वरितानां सन्निकर्षे एकश्रुत्यम्” इति । तदेवं सप्तापि
स्वराः कथितार्था भवन्ति ।

साधारणो विधिस्त्वेष विशेषो यत्रयत्र च ॥ ९८ ॥ 'पूर्णं वेदास्त्रिद्विष्टुर्ब्रह्मणः फलमुच्यते । क्रमा-
देव तदन्येषामृष्यादीनां स्वयोग्यतः । विपर्ययार्थकथने विपरीतं तथा तमः ॥ ९९ ॥ यावत्
प्रयोजको ज्ञाने तावत्तावच्छ्रुमाधिकः । तथैव विपरीतेऽपि स्मृतौ ज्ञाने च तत् समम् ॥ १०० ॥
तमोनिरयमानुष्यस्वर्गमोक्षातिरेकतः । योग्यतातारतम्येन फलं सर्वेषु चोच्यते" । इति प्रवृत्त-
चनं विवेकेऽप्येतदीरितम् ॥ १०१ ॥ "बाह्यो योग्यतां यायात् स ज्ञेयोऽर्थस्तथा" स्फुटम् ।
अनन्तनियमैर्युक्ता अनन्तार्थविशेषिणः ॥ १०२ ॥ वैदा इति समासेन नियमोऽयं समीरितः" ।
ऋक्संहितागतं वक्ष्यमिति चान्यत्रियामकम् ॥ १०३ ॥ तस्माद् वन्द्याश्च पूज्याश्च ब्रह्माद्या ज्ञान-
योजकाः । गुरुत्वेन क्रमेणैव विशेषेणैव केशवः ॥ १०४ ॥ आरभ्य स्वगुरुं यावद् विष्णुरेवो-
त्तरोत्तराः । क्रमान्निष्फलताऽन्यत्र गुरुतत्त्वे समीरिताः ॥ १०५ ॥ * ॥ एवं स्थितेऽग्निं विष्णुम-
ग्निनामानमेव च । मधुच्छन्दा ऋक्षतेन वाय्वादिगतमेव च । अग्न्यादीन् स्तौति सङ्गत्तत्त्वा
तत्तन्नामानमेव च ॥ १०६ ॥ —

— २ —

[वायो नव, मधुच्छन्दाः, गायत्री, १-३ वायुः, षड्जस्वरः ।]

[पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री ।]

(१०) वायवायाहिददर्शतेमसोमाअरङ्कृताः । तेषाम्पाहिश्रुधीहवम् ॥ १ ॥

[वायोइति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरम्ङ्कृताः ॥

तेषाम् । पाहि । श्रुधि । हवम् ॥ १ ॥]

'बलत्वादयनाच्चैव वायुरिस्त्रिभिधीयते । वात्यामुरिति वा ज्ञानाद् वरणादाश्चयत्वतः ॥ १०७ ॥
वय बन्धन इत्यस्मात् संसारदेव्यथादपि । "व्येत्यस्मिन्निति वा वायुर्बय श्रेष्ठत्व इत्यपि ॥ १०८ ॥

१ इदमर्द्धं प्र. पाठे ९६तमश्लोकादनन्तरं पठितत्वाद्वा न पठ्यते । कोशेषु च कचित् तथा ।

२ कचित् कोशे इतः परं श्लोकद्वयमतिहाय "तस्माद् वन्द्याश्च...." इत्याद्यारभ्य पठ्यते ।

३ "ज्ञेयोऽर्थतया" इति च कचित् ।

४ "विशेषेण च" इति "विशेषादेव" इति च कचित् ।

५ "स्वगुरुन्" इति कचित् ।

६ "गुरुत्वेन" इति कचित् ।

७ "समीरिता" इति प्र. पाठः । बहुवचनपाठे ब्रह्माद्या गुरुत्वेन समीरिताः । अन्यत्र निष्फलता च समीरिता ।
इतः परं कचित् कोशे "बाह्यो योग्यतां यायात्...." (१०२-१०३) इत्यादि श्लोकद्वयं पठ्यते ।

८ "सोऽग्न्यादीन्" इति कचित् । "साग्न्यादिम्" इति प्र. पाठः । "साग्न्यादीन्" इत्यपि कचित् ।

९ अत्र 'दर्शत इमे' इति एकाक्षरीभावव्यूहेनाष्टाक्षरत्वं सम्पाद्य केवलगायत्रीत्वं वाच्यम् ।

१० "बलवति वः" इति तारनाथः । "बले वं स्यात्" इति । वायुर्हि बलदेवता । एतेन एतीति वायुरिति निर-
र्थकं वकारं बदन्तोऽर्वाचीना निबन्धकारा निरस्ताः । तथाहि यास्कः— "एतेरिति स्थौलाष्टीविरनर्थको वकारः" इति ।

११ बहुषु च कोशेषु "व्येत्यस्मिन्" (?) इति पठ्यते ।

मुख्यतो वासुदेवे^१ ते गुणाः सन्त्येव सर्वेशः । अनिबिद्धास्तदन्येषु यथायोग्यतया मताः ॥ १०९ ॥ दर्शतस्तत्तद्वृत्तिवात् सर्वत्रोऽसौ यतो विभुः । भक्त्याद्यलङ्कृताः सोमा मनांस्यन्ये हिरण्यतः । हिरण्यालङ्कृता यस्माद्व्यन्ते^२ वायवे सुताः ॥ ११० ॥ तान् पाहि श्रुधि चाऽह्मन् स्वातन्त्र्ये व्यत्ययोऽप्ययम् । मनोऽपि भोग्यमीशस्य प्रीतिमन्त्रेण केवलम् ॥ १११ ॥ गुणाधि-
क्यं येन भवेद् वेदस्वार्थः स एव हि । प्रयोजकत्वाभान्यस्य फलाभावात् तदर्थता ॥ ११२ ॥
उपक्रमादयो यत्र तात्पर्यार्थः स एव हि^३ ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^४]

(११) वाय॑उ॒क्थेभि॑र्जर॒न्ते॒त्वाम॑च्छाज॒रितारः॑ । सु॒तसो॑माअ॒हर्वि॑दः ॥ २ ॥

[वा॒योइति॑ । उ॒क्थेभिः॑ । ज॒रन्ते॑ । त्वा॒म् । अ॒च्छ । ज॒रितारः॑ ॥

सु॒त॒सो॒माः । अ॒हः॒र्वि॒दः ॥ २ ॥]

‘स्तुवन्ति शस्त्रैः स्तोतारो यथावद् यज्ञवेदिनः ॥ ११३ ॥ * ॥

(१२) वा॒योत॑वप्र॒पृश्च॒तीधे॑नाजिगाति॒दाशु॑षे । उ॒रूची॑सोम॒पीत॑ये ॥ ३ ॥

[वा॒योइति॑ । त॒व । प्र॒पृश्च॒ती । धे॑ना । जि॒गाति॑ । दा॒शुषे॑ ॥

उ॒रूची॑ । सोम॒पीत॑ये ॥ ३ ॥]

‘वाक् त्वत्सम्पर्किणी यज्ञकृते प्रापयतीप्सितम् । सोमपायातिमहती महार्थत्वात् त्वदर्थतः ॥ ११४ ॥ * ॥

१ “व्याप्तो वायुरधोक्षजः” इति हि विष्णुसहस्रनामसु ।

२ “यस्मात् स्यन्ते” इति कचित् ।

३ एतेन “तेषामेकदेशं पिब” इत्याध्याहृत्याप्यस्वरसं वेदार्थं निर्वदन्तो निरस्ता भवन्ति सायणादयः ।

४ अत्रापि मन्त्रे द्वितीयवर्णे ‘तुवामच्छा’ इति श्लेषसंयोगव्यूहेन केवलगायत्रीत्वं सम्पाद्यम् ।

५ जरन्ते स्तुवन्ति । तथाहि वेदनिघण्टुः—“गृणाति । जरते । ह्वयति । नन्दति” (३. १४.) इति अर्चतिकर्मसु पठति । स्तुतिरेव हि वाचाऽर्चनं नाम । अत एव जरितारः स्तोतार उच्यन्ते । तथाहि त्रयोदशसु स्तोतृनामसु इदमपि पदं पठ्यते—“रेभः । जरिता । कारुः” (३. १६.) इति ।

६ तथाहि वैदिकनिघण्टुः—“धेनाः । माः । विपा । नना । कशा । विषणा । नौः । अश्वरम् । मही । अदितिः । शची । वाक्” (१. ११.) इत्यादि ।

७ जिगाति प्राप्नोति । अत्रान्तर्णीतणिजर्थः । तथाहि निघण्टुः—“जिगाति । पतति । इन्वति । द्रमति । द्रवति” (२. १४.) इत्यादि गतिकर्मसु ।

८ उरूची इत्यतिमहती । तद्यथा वाणी वाणीची । सोमपीतये इति बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् । तेन

[४-६ इन्द्रवायू देवते]

(१३) इन्द्रवायूहमेसुताउपप्रयोमिरागतम् ॥ इन्द्रवोवामुशन्तिहि ॥ ४ ॥

[इन्द्रवायूहति । इमे । सुताः । उप । प्रयऽमिः । आ । गतम् ॥

इन्द्रवः । वाम् । उशन्ति । हि ॥ ४ ॥]

इन्द्रः स परमैश्वर्यादिदमुद्दिश्य च द्रुतेः । ददर्शेदं दीप्तिमत्त्वादिदं रातीति वा भवेत् ॥ ११५ ॥
 सोमामिमानिनो देवा वामिच्छन्ति हि सोमगाः । प्रियैरुपागतं तेनोपेन्द्रः सङ्कर्षणो हरिः
 ॥ ११६ ॥ द्विरुपता बहुत्वं च विशेषादेव केवलम् । एकस्यैव हरेर्नात्र मेदः शङ्क्यः कथञ्चन
 ॥ ११७ ॥ “एकमेवाद्वितीयं” “नेह नानाऽस्ति किञ्चन” । “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
 पश्यति” ॥ ११८ ॥ “यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानु
 विधावति” ॥ ११९ ॥ उक्त्वा धर्मान् पृथक्त्वस्य निषेधादेवमेव हि । विशेषो ज्ञायते श्रुत्या मेदा-
 दन्यश्च साक्षितः ॥ १२० ॥ * ॥

(१४) वायविन्द्रश्चेतश्सुतानांवाजिनीवस्र । तावायातमुपद्रवत् ॥ ५ ॥ [॥ ३ ॥]

[वायोहति । इन्द्रः । च । चेतश्च । सुतानाम् । वाजिनीवस्र इति वाजिनीवस्र ॥

तौ । आ । यातम् । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

विज्ञानतः सुतानामपतौ सूर्ये सदा स्थितौ । द्रवद् द्रुतं सुतात्पर्यद्योतकोऽभ्यास इष्यते
 ॥ १२१ ॥ * ॥

[निचृद्गायत्री^१](१५) वायविन्द्रश्चसुन्वतआयातमुपनिःकृतम् । मक्षिवि^१त्थाधियानरा ॥ ६ ॥

सोमपायेति लभ्यते । सोमपानायेति सायणः षष्ठीतत्पुरुषं वदन् पाणिनीयां स्वरप्रक्रियां वदन्नपि स्वरविरोधं न
 परिगणयति ।

१ “इदि परमैश्वर्ये” । “इदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते” इति श्रुतिः । “इदमदर्शम्” इति च । “इन्धी दीप्तौ”
 “रा ल दाने” इति वोपदेवः । “इदमुद्दिश्य वा द्रुतेः” इति कचित् ।

२ “द्विरुपत्वात्” इति प्र. पाठः ।

३ “—तीयं तत्रेह” इति प्र. पाठः ।

४ वाजिनीत्युषोनामेति निघण्टौ स्थितम् । योगार्थस्त्वन्नपतित्वरूपः सूर्ये मुख्य इति स एव तदर्थ इति भाष्य-
 भावः । वैदिकपदानां योगार्थे तात्पर्याधिक्यात् ।

५ तथाहि क्षिप्रनामसु निघण्टुः—“नु । मक्षु । द्रवत्” (२.१५.) इत्यादि ।

६ अत्र तृतीयपादे ‘मक्षुवित्था’ इति क्षैप्रसंयोगव्यूहेनाष्टाक्षरत्वे केवलगायत्रीत्वं च भवति ।

[वा॒यो॒इति॑ । इन्द्रः॑ । च । सु॒न्वतः॑ । आ । या॒तम् । उ॒प । निः॒ऽकृतम्॑ ॥

म॒क्षु । इ॒त्था । धि॒या । न॒रा ॥ ६ ॥]

यजन् सुन्वान् कृतस्यानुसारि कर्मैव निष्कृतम् । तदर्थं क्षिप्रमायातं धियेत्थम्भूतयाऽचलौ ॥ १२२ ॥ नरौ तावदिनाशित्वादुपचारः क्वचिद् भवेत् । अमरत्ववद् यतो मोक्षो देवतानां सुनिश्चितः ॥ १२३ ॥ * ॥

[७-९ मित्रावरुणौ देवते]

(१६) मि॒त्रं हु॒वे पू॒तद॑क्षं वरु॒णं च रि॒शाद॑सम् । धि॒य॒हृता॑र्ची सा॒ध॒न्ता ॥ ७ ॥

[मि॒त्रम् । हु॒वे । पू॒त॒द॑क्षम् । वरु॒णम् । च । रि॒शाद॑सम् ॥

धि॒यम् । घृ॒ता॒र्चीम् । सा॒ध॒न्ता ॥ ७ ॥]

मित्रा त्रातीति मित्रोऽयं मितमहा करोति वा । मितं रातीति वा नित्यं मितं रमयतीति वा ॥ १२४ ॥ आवृणोतीति वरुणस्तमसाऽज्ञानतोऽपि वा । वरमुन्नयतीत्यस्माद् वरानन्दत्वतोऽपि वा ॥ १२५ ॥ पूता दक्षा अनेनेति पूतश्च इतीरितः । तमाह्वयामि सुखिनं शमदन् रमते यतः । अनूनसुखभोक्तृत्वाद् रिशादा इति कीर्तितः ॥ १२६ ॥ हरिर्घृतः सुशुद्धत्वाद् घृताची च तदञ्चनात् । स्वधीतिसाधको विष्णुर्मकानां च यथार्थतः ॥ १२७ ॥ * ॥

(१७) ऋ॒तेन॑ मि॒त्रावरु॑णावृ॒तावृ॑धावृ॒तस्पृ॑शा । ऋ॒तुम्बृ॑हन्त॑माशा॒थे ॥ ८ ॥

[ऋ॒तेन॑ । मि॒त्रावरु॑णौ । ऋ॒त॒स्पृ॒धौ । ऋ॒त॒स्पृ॒शा ॥

ऋ॒तुम् । बृ॒हन्त॑म् । आ॒शा॒थे॒इति॑ ॥ ८ ॥]

नित्यवृद्धः स भगवानृतेनानुपचारतः । ऋतस्पृग् वेदवाच्यत्वादन्वौ चेद् भगवानृतः । ऋ गतावित्यतः सर्ववस्तुष्वनुगतत्वतः ॥ १२८ ॥ तेन वृद्धौ तत्स्पृशौ च सर्वदा मित्रवारिणौ । संहितायां तु दैर्घ्यादिरुक्ताधिक्ये पदेऽन्यथा । अनन्यार्थत्वविज्ञप्त्या ईशाथे च महाऋतुम् ॥ १२९ ॥ महत् सुखं वा ॥ * ॥

१ “सुन्वन्” इति प्र. पाठः । “सुन्वान् इति पाठे दीर्घश्छान्दसः” इति टीका ।

२ “री गि वधे गतौ” इति “रिष् वधे” इति च वोपदेवः । एतेन “नरौ पुरुषौ पौरुषेणोपेतौ” इति वदन् व्याख्यातः । आर्थिकार्थादि योगार्थो बलवान् ।

३ “विनिश्चितः” इति कचित् ।

४ “वरुणो वारुणो वृक्षः” इति विष्णुसहस्रनामसु ।

(१८) क॒वीनो॑मि॒त्रावरु॑णातुवि॒जाता॑उरु॒क्षया॑ । दक्ष॑न्दधाते॒अप॑सम् ॥ ९ ॥ [॥ ४ ॥]

[क॒वी॒इति॑ । नः । मि॒त्रावरु॑णा । तुवि॒ज्जा॒तौ । उरु॒क्षया॑ ॥

दक्ष॑म् । द॒धाते॒इति॑ । अ॒प॑सम् ॥ ९ ॥ ४ ॥]

[इति द्वितीयं सूक्तम्]

‘तुविजौ ब्रह्मजातौ तथाविधौ । हरिस्तथैव भूतत्वात् स्थानं क्षय इहोच्यते ॥ १३० ॥ कर्मापसं च कर्तारं दक्षं कर्तारमेव वा । अस्मदर्थे दधाते तौ नित्यं बुद्धौ गतागतौ ॥ १३१ ॥ * ॥

—३—

[अश्विना द्वादश, मधुच्छन्दाः, गायत्री, १-३ अश्विनौ, षड्जः]

(१९) अ॒श्विना॑यज्व॒रीरिषो॑द्रव॒त्पाणी॑शु॒भस्प॑ती । पु॒रु॒भुजा॑चन॒स्यत॑म् ॥ १ ॥

[अ॒श्विना॑ । य॒ज्व॒रीः । रि॒षः । द्र॒व॒त्पाणी॑इति॒द्रव॑त्पा॒णी । शु॒भः । प॒तीइति॑ ।

(शु॒भस्प॑तीइति॒शु॒भःस्प॑ती) ॥ पु॒रु॒भुजा॑ । चन॒स्यत॑म् ॥ १ ॥

१ “उरु । तुवि । पुर । भूरि” (नि.३.१.) इति तुविशब्दस्य भूषणवार्त्तित्वात् ‘तुवि’ इति ब्रह्मोच्यते । तथा जातौ ततो जातौ च तुविजातौ । “क्षि श वासगल्योः” इति वोपदेवः । अस्मिन्नर्थे उरुक्षयौ इति बहुव्रीहिरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति यद्यपि । तथाचोक्षशब्दस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । तथाऽपि “परादिश्छन्दसि बहुलम्” इत्यनुमतत्वात् “क्षयो निवासे” इति पूर्वप्राप्तमाद्युदात्तत्वं क्षयशब्दस्य समासो न बाधते । तथाच वार्तिकम्—“परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वोदयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं यतः” इति । अर्थविशेषलाभाय चैवं व्याख्यानम् । उरुणामपि देवादीनां क्षयौ आश्रयाविति व्याख्यानेऽपि न नो हानिः ।

२ “अपः । अप्रः । दंसः” (२.१.) इत्यादि वेदनिघण्टौ । “आपः कर्माख्यायाम्” इत्युणादिसूत्रम् । तद्वानपसः कर्ता च ।

३ “कविः । मनीषी । मन्धाता” (३.१५.) इति मेधाविनामसु निघण्टुः ।

४ यद्यपि शुभः पती इति मित्रे पदे । पदपाठानुरोधात् । अथापि शुभस्पती इत्येकपद्य च युज्यते । पदपाठो ह्ययोगं व्यवच्छिनत्ति । नान्ययोगम् । अत एव टीकायां “पारस्करादित्वात् सुद्र” इत्येकपद्यमाश्रितम् । सम्मतश्चानेकधा पदपाठः । अनेकार्थत्वात् वेदानाम् । अत एव “पुरुष एवेदं सर्वम्” इति पौरुषे मन्ते ‘पुरुषः’ इति पदपाठेऽपि पुरुषे इति विभज्य व्याचक्षते । तथाच शाकलहृष्टपाठस्य पाठान्तरैणाविरोधात् वेदेषुऽपि युज्यते पदपाठः । सत्यनाथतीर्थे तु पदपाठविरोधात् पारस्करादित्वात् सुडिति टीकावाक्यमेव प्रक्षिप्तमित्युक्तम् ।

अद्यानि यज्ञयोग्यानि' क्षिप्रहस्तौ शुभाधिपौ । 'बहुभुजौ बहुभुजौ नो योजयतमश्विनौ । यज्ञे
वृत्तान् स्वभागान् वा संयोजयतमाशु वै ॥ १३२ ॥ आशु वानाद् गतेरश्वी क्षिप्रावगतितोऽ-
थवा । अश्विनोऽखिलमित्येवाप्यश्वजत्वात् तथाऽश्विनौ ॥ १३३ ॥ * ॥

[निचुद्गायत्री^१]

(२०) अश्विना॑ पु॒रु॒दं॑ स॒सान॑रा॒श्वी॑रया॒धिया॑ । धि॒ण्या॒वन॑त॒ङ्गिरः॑ ॥ २ ॥

[अ॒श्विना॑ । पु॒रु॒दं॑ स॒सा । रा॑ । श्वी॑रया । धि॒या ॥

धि॒ण्या । वन॑त॒म् । गिरः॑ ॥ २ ॥]

बहुकर्मकृतौ सोख्यवीर्यात्मिकया धिया गिरः । अश्वदीयाः 'सम्भजतं धिष्ण्यौ सर्वाश्रयौ सदा
॥ १३४ ॥ * ॥

(२१) द॒क्षायु॒वाक॑वस्सु॒ताना॑स॒त्यावृ॑क्तब॒र्हिषः॑ । आ॒यातं॑ रु॒द्रव॑र्त्तनी ॥ ३ ॥

[द॒क्ष । यु॒वाक॑वः । सु॒ताः । ना॑स॒त्या । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ॥

आ । या॒तम् । रु॒द्रव॑र्त्तनी॒इति॑ रु॒द्रव॑र्त्तनी ॥ ३ ॥]

मेदकौ सर्वशत्रूणां दक्षौ सम्बन्धिनो हि वाम् । सुता युवाकवः सोमा यज्वनः स्तुतबर्हिषः ।
नासत्यौ नासिकासंस्थौ नैव चासङ्गौ क्वचित् ॥ १३५ ॥ रुजां द्रवणतो रुद्रो वायुस्तदनुवर्त्त-
नात् । कोहतोऽनुवशत्वाद् वा तन्मार्गगतितोऽथवा । कस्मिन्वहमिति श्रुत्या वासुदेवोऽश्वि-
नावपि ॥ १३६ ॥ रुद्रवर्त्तनिशब्दोक्ताः ॥ * ॥

[४-६ इन्द्रो देवता] [पिपीलिकामध्या निचुद्गायत्री^१]

(२२) इन्द्रा॑याहिचि॒त्रभा॑नोसु॒ताइ॑मे॒त्वाय॑वः । अ॒ण्वीभि॑स्त॒नापू॑तासः ॥ ४ ॥

[इन्द्र॑ । आ॑ । या॒हि । चि॒त्रभा॑नो॒इति॑ चि॒त्रभा॑नो । सु॒ताः । इ॒मे । त्वा॒यवः॑ ॥

अ॒ण्वीभिः॑ । त॒ना । पू॒तासः॑ ॥ ४ ॥]

१ "यज्ञयोग्यानि" इति क्वचित् ।

२ "भुज् धौ त्राणे भक्षे" इति वोपदेवः ।

३ "गतितोऽपिवा" इति क्वचित् ।

४ अत्र मन्त्रे तृतीयपादे "धिष्ण्या" इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

५ "वन सम्भक्तिशन्दयोः" इति वोपदेवः ।

६ "तुवायवः" इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

चित्रं भद्रं रतं चितौ । चिद्वत्तेऽध्यायनीयत्वाद्ददनाद् वा चितोऽमिदा । तादृशा रश्मयो ज्ञानम-
स्येति भगवान् परः ॥ १३७ ॥ चित्रभानुरिति प्रोक्तस्तेजो वा तादृशं प्रभोः । त्वदिच्छब्द-
इमे सोमाः पदीभिः सूक्ष्मतन्तुभिः । विस्तृत्य शोचिताः सूक्ष्मप्रमाभिर्वा^१ मनांसि च ॥ १३८ ॥
सोमानां मनसां चैव देवताः सोमरश्मिगाः । सोमभृत्याः समस्तस्य सोम एवाधिपो
हरिः ॥ १३९ ॥ * ॥

(२३) इन्द्रायाहिधियेषितोविप्रजृतस्सुतावतः । उपब्रह्माणिवाघतः ॥ ५ ॥

[इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रजृतः । सुतवतः ॥
उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ५ ॥]

अस्मद्बुद्ध्या प्रार्थितो वा स्वबुद्ध्या प्रेरितोऽपि वा । ब्राह्मणैः प्रेरितो भक्त्या वदतो होतुरञ्जसा^२ ।
ब्रह्माणि सोमयुक्तानि यजमानस्य वेच्छतः^३ ॥ १४० ॥ उपायाद्यपि यःकोऽपि साधको यज्ञकृ-
न्मतः । मानसो वाचिको वा स्याद् यज्ञो होता ह्ययन् स च ॥ १४१ ॥ * ॥

(२४) इन्द्रायाहितुतुजानुपब्रह्माणिहरिवः । सुतेदधिष्वनश्चनः ॥ ६ ॥ [॥ ५ ॥]

[इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिवः ॥
सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥ ६ ॥ ५ ॥]

वेगवांस्तूतुजानः^४ स्यात् संसारमुपसंहरन् । वर्तते येन हरिवा 'हरिभिर्वर्ततेऽथवा ॥ १४२ ॥
हरणाद् विषयाणां च प्राणा हरय ईरिताः । तेषु वर्तत इत्यस्मात् तान् वाऽथ गमयेदसौ

१ “वायु निशामेऽर्चं” इति वोपदेवः ।

२ “प्रमामिश्र” इति कचित् ।

३ यद्यपि “भरताः । कुरवः । वाघतः । वृक्तबर्हिषः” इति निघण्टौ (३.१८.) ऋत्विङ्नामसु पठ्यते । तथाऽपि
तृतीयमन्त्रेऽत्र च योगार्थयोगादन्य एवार्थो भाष्य उपक्षिप्तः । व्यासनिरुक्तादिविरोधे निघण्टोरपि नान्ततः प्रामाण्य-
मिष्यते ।

४ “वेच्छतः” इति कचित् ।

५ “आशु । प्राशुः । तूतुजिः । तूतुजानः । तुज्यमानासः” (२.१५.) इति क्षिप्रनामसु निघण्टुः ।

निघण्टौ तु अग्रगामिनोरश्वयोरेव हरिनामत्वमुक्तम्—“हरी इन्द्रस्य । रोहितोऽग्नेः” (१.१५.) इत्यादि ।
अत्र तु सर्वेषामिति विशेषः । हरिशब्दस्याश्वसामान्यवाचित्वात् हरिमिरश्वैरिति वा ।

॥ १४३ ॥ हरिवा हरिवान् वाऽपि विष्णुना वर्ततेऽथवा । 'चनो मन इह प्रोक्तं सुखं च कचि-
दीर्यते ॥ १४४ ॥ * ॥

[७-९विश्वे देवा^१ देवताः]

(२५) ओमासश्चर्षणीधृतोविश्वेदेवासआगत । दाश्वांसोदाशुषस्सुतम् ॥ ७ ॥

[ओमासः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ॥

दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥ ७ ॥]

आ समन्तात् स्वीकृतमा^१ ओमा इति च कीर्तिताः । ओनामा भगवान् विष्णुस्तेन वा निर्मिताः
सुराः । ओता मानेषु मा वैषु प्रोता ओमा इतीरिताः^२ ॥ १४५ ॥ प्रजाश्चर्षणयः^३ प्रोक्ता विश्वे ते च
प्रवेशनात् । सर्वे^४ वाऽथ विशां वानाच्छब्दः कस्मै^५ यथा भवेत् ॥ १४६ ॥ दातारो यजमाना
वा ॥ * ॥

(२६) विश्वेदेवासोअप्सुतमागन्ततूर्णयः । उस्नाइवस्वसराणि ॥ ८ ॥

[विश्वे । देवासः । अप्सुतुरः । सुतम् । आ । गन्त । तूर्णयः ॥

उस्नाऽइव । स्वसराणि ॥ ८ ॥]

१ “चायतेरन्ने हस्वश्च” इत्युणादिसूत्रम् । तेन चन इत्यन्ननामेति सर्वे व्याख्यातारः । परन्त्वाचार्यैरत्र वेदपर-
म्परसिद्धोऽपूर्वोऽर्थः प्रकाशितः । वेदे चन इति कचिन्मन उच्यते, कचिच्च सुखमिति । “चनो दधिष्व पचतः”,
इत्यादिषु यद् भौतिकान्नपरतया परे व्याचक्षते तत्र स्वरूपानन्दपरतया आचार्या व्याचक्षत इति महानिहार्यलामः ।
युक्तं चैतत् । सुखार्थस्य चन्धातोरेव वेदेषु दर्शनात् । तथाहि प्रयोगः—“चनिष्टं देवा ओषधीषु”, “सिषि सा वां
सुमतिश्चनिष्ठा” इत्यादिषु । एतेनानार्थकत्वं भाष्यकृदसम्मतमिति भाति ।

२ अत्र विश्वे देवा इति न देवतागणविशेषः, किन्तु सर्वे देवा उच्यन्ते ।

३ “स्वीकृता माः” इति मुद्रितः पाठः प्रामादिकः ।

४ अवन्तीत्योमासः रक्षका इति केषाञ्चिद् व्याख्याने चर्षणीधृत इति पुनरुक्तं भवति । प्रजानां धारका रक्षका
इति हि तत्राप्यर्थः । प्रकृते तु आ+ऊ+माः । ऊ इत्पूरीकारे । “अक्षरस्त्राभ्यान्निर्ब्रूयात्” इति यास्कोक्तेः ।

५ “जन्तवः । विशाः । क्षितयः । कृष्टयः । चर्षणयः” (२.३.) इति निघण्टुः ।

६ तेन विश्वे देवा इति सर्वदैवत्योऽयं मन्त्र इत्युक्तं भवति । यास्कोऽप्येतं मन्त्रमेवमेव व्याचख्यौ—“विश्वे देवाः
सर्वे देवाः । तेषामेषा भवति— ओमासश्चर्षणीधृतः” इति, “मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहाऽगच्छत” इति च ।

७ यथा हिरण्यगर्भसूक्ते हिरण्यगर्भवाचकस्य कशब्दस्यासर्वनामत्वेऽपि कस्मै देवायेति सर्वनामकार्यं दृष्टं तद्वत् ।
यथाच सहस्रनामसु “विश्वे विष्णुः” इति पठितं नाम “विश्वस्मै नमः” इत्यपि अर्चनेषु केचित् परिवर्तयन्ति ।
यथावा सोऽहमस्मि” इत्यादौ अह्येयत्वदिना भगवति योगवृत्तावपि सर्वनामकार्यं न हीयते तद्वत् ।

अप्तुरः कर्मवेगिनः । उस्मास्तु रश्मयश्चैव' स्वसराणि दिनानि' च ॥ १४७ ॥ * ॥

(२७) विश्वेदेवासोअस्त्रिधणहिमायासोअद्रुहः । मेधजुषन्तवह्नयः ॥ ९ ॥

[विश्वे । देवासः । अस्त्रिधः । एहिस्मायासः । अद्रुहः ॥

मेधम् । जुषन्तः । वह्नयः ॥ ९ ॥]

असंसारादस्त्रिधस्ते देवाश्चेन्मोक्षनिश्चयात् । यथेष्टनिश्चितज्ञाना' एहिमायाः समन्ततः ॥ १४८ ॥
अदुःखत्वादद्रुहस्ते मेधं यज्ञं' जुषन्तु नः । वह्नयो वहनादस्य ॥ * ॥

[१०-१२ सरस्वती देवता]

(२८) पावकानस्सरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञवष्टुधियावसुः ॥ १० ॥

[पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवती ॥

यज्ञम् । वष्टु । धियावसुः ॥ १० ॥]

शोधकत्वात् पावकः' ॥ १४९ ॥ सरणात् सर्वगत्वेन सर्वज्ञो वा सरो हरिः । सरसः सरति-
त्वाद् वा तद्वत्येव सरस्वती । हरौ गुणाः सरःशब्दा देवी तु हरिवाहिनी ॥ १५० ॥ हरिप्रिय-
त्वतो वायुः सरस्वास्तत्प्रियाऽथवा । गुणस्त्वेन' ततत्वात् भगवांश्च' सरस्वती ॥ १५१ ॥
स्त्रीरूपश्चैव पुरुषो भगवान् न नपुंसकः । स्त्रीपुंशोषविहीनत्वादपि तच्छब्दगोचरः ॥ १५२ ॥

१ "रश्मयः । अभीशवः । दीधितयः । गभस्तयः । वनम् । उस्माः" (१. ५.) इति निघण्टुः ।

२ "स्वसराणि । प्रंसः । धर्मः । घृणः । दिनम्" (१. ९.) इति निघण्टुः ।

३ अत्र पूर्वमन्त्रे च देवासः, अप्तुरः, इत्यादिपदानामामन्त्रितनिघाताभावेन सम्बोधनासम्भवात् आगत आगच्छन्तु, जुषन्त जुषन्तु इति लकारव्यत्ययेन सायणः व्याचख्यौ । वस्तुतस्तु विश्वे देवास आगत इत्युपक्रमात् सम्बोधनान्तत्वं युक्तम् । नच स्वरविरोधः । लकारव्यत्यये प्रायपाठविरोधात् । पाठव्यत्ययात् स्वरव्यत्ययो हि वरम् । तस्मात् यथापाठमेवार्थः करणीयः । विद्यमानमामन्त्रितत्वमविवक्षित्वा च स्वरः प्रवर्तते । "व्यत्ययो बहुलम्" इति सरणात् ।

४ "यथेष्टं निश्चितज्ञानाः" इति क्वचित् । "माया । वयुनम् । अभिख्या" (३. ९.) इति प्रज्ञानामसु निघण्टुः ।
इ इतीच्छनुसारि, हीति निश्चितम् ।

५ "यज्ञः । वेनः । अध्वरः । मेधः" (३. १७.) इति निघण्टुः ।

६ "पावका" इति प्र. पाठः ।

७ "गुणत्वेन" इति मुद्रितपाठः प्रामादिकः ।

८ "ततत्वाद् वा" इति प्र. पाठः ।

९ "भगवांस्तु" इति प्र. पाठः ।

अध्वेनो वाजिनामीशो वाजिनीः सूर्य^१ उच्यते । वाजीनच्छन्दसां^२ वाऽपि स्वामी प्रोक्तः स वाजिनी ॥ १५३ ॥ छन्दांस्यध्वानां^३ यतस्तस्य ते चेना अन्यवाजिनाम्^४ । अन्धवत्त्वाद् वाजिनी वाग् ज्ञानयुद्धत्वतोऽपि वा^५ ॥ १५४ ॥ स पुत्रो वागुमा तस्याः पुत्री तद् वाजिनीवती । सरस्वती हरिर्वाऽपि यज्ञं वहतु^६ नोऽशनैः ॥ १५५ ॥ अन्नदा हि सदा देवी धिया सह वसेद् यतः । धिया-वसुर्नित्यबोधा ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या निवृद्धगायत्री^७]

(२९) चोदयित्री^१ सुनृतानां^२ चेतन्ती^३ सुमतीनाम्^४ । यज्ञन्दधे^५ सरस्वती ॥ ११ ॥

[चोदयित्री । सुनृतानाम् । चेतन्ती । सुमतीनाम् ॥
यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥]

सुवाचां प्रेरका सदा ॥ १५६ ॥ सुबुद्धिज्ञापिका सैव स्वातन्त्र्यालुप्तयो भवेत् । अनेनैव प्रकारेण सैव यज्ञादिधारणी^८ ॥ १५७ ॥ * ॥

(३०) महो^१ अर्णस्सरस्वती^२ प्रचेतयति^३ केतुना^४ । धियो^५ विश्वा^६ विराजति ॥ १२ ॥ [॥ ६ ॥]

[महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना ॥
धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥ ६ ॥]

[इति तृतीयं सूक्तम्]

महो अर्ण परं ब्रह्म तेजस्त्वांश्च महत्त्वतः । अरमानन्दरूपत्वाणो हि निर्बृतिवाचकः । तज्ज्ञा-

१ “वाजिनी सूर्यः” इति प्र. पाठः ।

२ “वाजीनच्छन्दसाम्” इति क्वचित् पठ्यते ।

३ तथाहि श्रुतिः—“एकोऽध्वो वहति सप्तनामा” इति । “सप्तच्छन्दोनामा” इति तत्त्वदीपिकायाम् ।

४ “अन्यवाचिनाम्” इति यत् क्वचित् कोशेषु दृश्यते तदौचित्यं चित्यम् ।

५ “अन्धः । वाजः” (२.७.) इत्यन्ननामसु, “सुमतीके । खले । खजे । पौंस्ये । महाधने । वाजे” (२.१७.)

इति सङ्ग्रामनामसु च वाज्रशब्दः पठ्यते निघण्टुषु ।

६ “यज्ञं वष्ट्विति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव तदाह” इति हि श्रुतिः ।

७ अत्र नामि पूर्वस्वरदैर्घ्यविधानात्, मतिशब्दान्तगस्य इकारस्य नामि विहितेन इकारेण य एकाक्षरीभावस्तस्य व्यूहे ‘सुमति इनाम्’ इत्यष्टाक्षरपूर्तौ केवलगायत्रीत्वं च भवति ।

८ “धारिणी” इति प्र. पाठः ।

९ “परमानन्द—” इति क्वचित् ।

पयति सा देवी ज्ञानं दत्त्वा महत्तरम् ॥ १५८ ॥ महो अर्णः स्वयं देवः स्वमात्मानं प्रकाशयेत् ।
विराजयति विश्वाश्च धियः सुज्ञानदानतः^१ ॥ १५९ ॥ * ॥ * ॥

सूक्तं त्वानरतं प्रोक्तमनुवागेककालिका । अन्यथात्वं च तत्र स्यादावापोद्वापतस्त्वृचाम् ।
वेदानन्तत्वविज्ञप्त्यै तौ चक्रे बादरायणः ॥ १६० ॥ “ऋचः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
यजूंषि निगदाश्चैव तथा सामानि सामतः” ॥ १६१ ॥ एवं पुराणवचनादुद्धृता हि ततस्ततः । ऋचः
शाखात्वमापन्नाः शिष्यतच्छिष्यकैरिमाः ॥ १६२ ॥ मानःस्तेनेतिपूर्वासु ह्यूनता दृश्यतेऽर्थतः ।
शुनश्शेषोदिताभ्यश्च पठ्यन्तेऽन्यत्र काश्चन^२ । अत्राप्यक्रमतो दृष्टिरिति नैकक्रमो भवेत् ॥ १६३ ॥
अनन्तत्वाच्च वेदानां प्रायः कर्मानुसारतः । सङ्क्षेपं कृतवान् देवः शिष्याश्च तदनुज्ञया ॥ १६४ ॥
“अष्टकाध्यायवर्गादिभेदं च कृतवान् स्वयम्” । स्वध्यायविश्रमार्थाय तस्मात् क्रमविपर्ययः ॥ १६५ ॥
तत्रतत्रैवान्तरिता दृश्यन्ते च खिला अपि । यत्रार्थे न विशेषोऽस्ति पदान्तरितताऽत्र च ।
यत्राल्पोऽपि विशेषोऽस्ति पदं नान्तरितं भवेत् ॥ १६६ ॥ * ॥

[इति प्रथमोऽनुवाकः]

१ “केतुः । केतः । चितः । चित्तम्” (३.९.) इति निघण्टौ प्रज्ञापयायाः ।

२ “सुज्ञानदा यतः” इति क्वचित् । “सुज्ञानदोहतः” इति च ।

३ प्रथममण्डले षष्ठोऽनुवाकः, चतुर्विंशदा त्रिंशं सूक्तानि, “कस्य नूनम्—” इत्यादि “अस्मे रयिं नि
धारय” इति यावत् व्यूनं शतं मन्त्राः (२५४-३५०) शुनश्शेषदृष्टाः पठ्यन्ते । शतं च मन्त्रास्तद्दृष्टाः । तत्र त्रय
स्त उद्धृत्य अन्यत्र पठिता इति सङ्ख्यापूर्तिः । तद्यथा अत्रापठितेषु त्रिषु मन्त्रेषु “त्वं नो अग्ने—”, इति, “स त्वं
नो अग्ने—” इति च द्वौ मन्त्रौ चतुर्थमण्डले प्रथमसूक्ते चतुर्थपञ्चममन्त्रतया पठ्येते । वामदेवदृष्टतया च । “शुन-
श्चिच्छेपम्—” इति तृतीयो मन्त्रः पञ्चममण्डले द्वितीयसूक्ते सप्तममन्त्रतया पठ्येते । ऋषिश्च तत्राऽन्वयः । एवञ्च
शतत्वं भवति दर्शनम् ।

४ अष्टकः, अध्यायः, वर्गः इत्येको विभागः । मण्डलम्, अनुवाकः, सूक्तानि इत्यपरः । अष्टावष्टावध्याया
अष्टक इत्युच्यते । एवमाहत्याष्टावष्टकाः । प्रत्यध्यायं वर्गो भिद्यते ! तद्यथा प्रथमाध्याये सप्तविंशद् वर्गाः । द्विती-
याध्याये अष्टविंशत् । तृतीयेऽध्याये पञ्चविंशत् । एवमाहत्य समग्रायां शाकलसंहितायां षडुत्तरे द्वे सहस्रे वर्गाः ।
तदुक्तम्—“तदध्यायाश्चतुःषष्टिमण्डलानि च वै दश । वर्गाणां परिसङ्ख्यातं द्वे सहस्रे षडुत्तरे” इति । प्रथममण्डले
चतुर्विंशतिरनुवाकाः । १९१ सूक्तानि । द्वितीये चत्वारोऽनुवाकाः । ४३ सूक्तानि । आहत्य च दशसु मण्डलेषु
१०१७ सूक्तानि । १०४७२ मन्त्राः खिलवर्जमित्युक्तं गन्तव्यम् । सहस्रमेकं सूक्तानीति तु सामन्वयचनमिति
न विरोधः । “ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च” इत्यपि स्थूलं परिगणनमेव । तथा पदविभागोऽपि
क्वचित् पठ्यते—“शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकं सार्द्धं च वेदे त्रिसहस्रयुक्तम् । शतानि चाष्टौ दशकद्वयं च पदानि षट्
चेति हि चर्चितानि” (१,५३,८२६) इति । एवं ३,९४,२२१ अक्षराणीत्याहुः । किन्तु “चत्वारि वाव शतसह-
स्राणि द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि” (४,३२,०००) इत्यक्षरसङ्ख्यानं स्मर्यते ।

५ “कृतवान् प्रभुः” इति प्र. पाठः ।

—४—

[सुरूपकृतुं दश, मधुच्छन्दाः, गायत्री, इन्द्रः, षड्जः ।]

(३१) सुरूपकृतुमृतयेसुदुधामिवगोदुहे । जुहुमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

[सुरूपकृतुम् । ऊतये । सुदुधाम्ऽइव । गोऽदुहे ॥
जुहुमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥]

विष्णुं 'सुरूपकर्तारमभिप्रेतार्थसिद्धये । त्राणाय^१ वा कामधेनुमिव दोहाय तत्स्थितेः ॥ १६७ ॥
दिनेदिने^२ स्वाह्वयामः ॥ * ॥

(३२) उपनस्सवनागहिसोमस्यसोमपाःपिब । गोदाइद्रेवतोमदः ॥ २ ॥

[उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिब ॥
गोऽदाः । इत् । रेवतः । मदः ॥ २ ॥]

ज्ञानदोऽस्यैव चाधिकम् । ज्ञानाख्यरयियुक्तस्य हिरण्यादिमतोऽपि वा ॥ १६८ ॥ सुखकारी
भवान् ॥ * ॥

[विराड्गायत्री^३]

(३३) अथातेअन्तमानांविद्यामसुमतीनाम् । मानोअतिख्यआगहि ॥ ३ ॥

[अथ । ते । अन्तमानाम् । विद्याम् । सुऽमतीनाम् ॥
मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥]

१ “स्वरूपकर्तारम्” इति कचित् ।

२ ऊतय इत्यस्यार्थद्वयम् । “अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ तृप्तौ द्युतौ श्रुतौ । प्राप्तौ श्लेषेऽर्थेने वेरो भागे वृद्धौ
अहे वधे । स्वाम्यर्थेऽवगमे कामे कृतौ” इति कविकल्पद्रुमः । अव रक्षे, त्राणाय । अव प्राप्तौ, अभिप्रेतार्थसिद्धये ।

३ “दिनम् । दिवा । दिवेदिवे । द्यविद्यवि” (१०. ९.) इत्यहर्नामसु निघण्टुः ।

४ प्रथमद्वितीयपादयोः सप्ताक्षरत्वाद् विराड्गायत्रीत्वम् । “अन्तमअनाम्”, “सुमतिइनाम्” इति नामि
एकाक्षरीभावव्यूहेन केवलगायत्रीत्वम् ।

तस्माद्भमेम' सुमतीस्तव । अन्ते मितारुःवद्विषया मतयो द्युत्तमोत्तमाः^१ । अस्मानतीत्य मा पश्य^२
करुणार्द्रदृशा सदा ॥ १६९ ॥ * ॥

(३४) परेहि^१विग्रमस्तु^२तमिन्द्र^३मृच्छाविपश्चितम् । यस्ते^४सखिभ्य^५आवरम् ॥ ४ ॥

[परा । इहि । विग्रम् । अस्तुतम् । इन्द्रम् । मृच्छ । विपःचितम् ॥

यः । ते । सखिभ्यः । आ । वरम् ॥ ४ ॥]

मन्मनो वाऽथ शक्रो वा दूरेऽपि परमेश्वरम् । गच्छाग्राह्यमनष्टं च व्यासचित्सं^३ य एवच ।
सखिभ्य उत्तमो नित्यम्^४ ॥ * ॥

(३५) उत^१ब्रुवन्तु^२नो^३निदो^४निरन्यतश्चिदारत । दधाना^५इन्द्रइदुः ॥ ५ ॥ [॥ ७ ॥]

[उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत ॥

दधानाः । इन्द्रे । इत् । दुवः ॥ ५ ॥ ७ ॥]

'निदस्तस्य समीपगाः ॥ १७० ॥ तेऽपि ब्रुवन्तु नो देवं प्रापुर्ये चान्यतोऽपि तम् ।

१ यद्यपि “विन्दते विन्दतीत्येवं लाभे” (१११) इति दैववचनात् लाभार्थे विन्देमेति भाव्यम् । अथापि व्यत्य-
याद् भवतीति वक्तव्यम् । “लभेमहि व्यत्ययात्” इति टीका ।

२ निघण्टौ “आके । उपाके । अर्वाके । अन्तमानाम्” (२. १६.) इत्यन्तिकनामसु पठ्यते । अन्तमा अत्यु-
त्तमा इत्याचार्याः । अर्थाधिक्यं तु भवति । “उत्तमोत्तमात्” इति क्वचित् पाठः । तदा उत्तमोत्तमत्वादिति भाव-
प्रधानो निर्देशः ।

३ चाक्षिङ् ख्यादेश इति पाणिनीयाः । अत्र तु ख्याधातुरेव चाक्षिङ्गर्थः ।

४ निघण्टुस्तु विग्रविपश्चित्छन्दौ मेधाविनामसु पठति— “विग्रः । गृत्सः । धीरः । वेनः । वेधाः । कण्वः ।
ऋभुः । नवेदाः । कविः । मनीषी । मन्धाता । विधाता । विपः । मनश्चित् । विपश्चित् ” (३. १५.) इति । विग्रः
अग्राह्यः, विपश्चित् सर्वज्ञः, इत्याचार्याः । अपुनरुक्तं चैवं भवति । अर्थाधिक्यं च भवति । विग्रमिन्द्र इहि तदर्थं
विपश्चितं पृच्छेति व्यधिकरणेनान्वयेऽपि नार्थविशेषलाभः ।

५ यः वरमभिलषितं प्रयच्छतीत्यध्याहारेण सायणो व्याचख्यौ । यद्यपि उपसर्गः धात्वर्थमाक्षिपतीति वैदिकं
मतम् । तथाप्यत्राऽङः दानार्थाक्षेपासामर्थ्यात् प्रयच्छतीत्यनाक्षिप्तधात्वध्याहारः कथमिति चिन्त्यम् । अन्यत्र
सावसरत्वात् । वरमिति तु सामान्ये नपुंसकं भवति ।

६ “निदो दवीय इति तु विरुद्धार्थद्वयामिधौ । दूरसामीप्यवचनौ” इति द्वितीयाध्याये २५७ तमे मन्त्रे
भाष्यम् । “णिट् णेट् कुत्सासन्निकर्षयोः” इति धातुपाठः । “निदो निन्दका इतः निरारत निर्गच्छत” इति तु दवीयो
व्याख्यानम् । इन्द्रस्तुतिरूपे मन्त्रे निन्दकनिरासस्य नातीव हि सङ्गतिः । आरतेति लोडर्थे लकारव्यत्ययश्च कर्तव्यो
भवति । महार्थलाभश्च तत्र परिहीयते ।

‘निर्गत्याज्ञानतस्त्वस्माद् दधाना ईश एव च । दुवः प्राणान् भुवन्त्वेव तेऽपि नः परमे-
श्वरम् ॥ १७१ ॥ * ॥

(३६) उ॒तन॑स्सु॒भगाँ॑ अ॒रि॒र्वो॒चेयु॑र्द॒स्मकृ॑ष्टयः । स्या॒मेदि॒न्द्रस्य॑ श॒र्मणि ॥ ६ ॥

[उ॒त । नः । सु॒भ॒गान् । अ॒रिः । वो॒चे॒युः । द॒स्म । कृ॒ष्टयः ॥

स्या॒म । इ॒त् । इ॒न्द्रस्य॑ । श॒र्म॒णि ॥ ६ ॥]

अरथोऽपि प्रजा अस्मान् वोचेयुः सुभगान् सदा । शशुमेदिस्तवेन्द्रस्य स्यामैवानुग्रहे सुखे
॥ १७२ ॥ * ॥

(३७) ए॒माशु॒माश॑वेभरयज्ञ॒श्रिय॑न्मृ॒माद॑नम् । प॒तय॑न्म॒न्दय॑त्सखम् ॥ ७ ॥

[आ । ई॒म् । आ॒शुम् । आ॒श॒वे । भ॒र । य॒ज्ञऽश्रि॑यम् । नृ॒मा॑द॒नम् ॥

प॒त॒य॒त् । म॒न्द॒य॒त् स॒खम् ॥ ७ ॥]

आशुवीर्यं तवैवाऽशुं सोमं क्षिप्रं मनोऽपिवा । आभर स्वोदरे तुष्टया हृदि वा यज्ञभूषणम् ॥ १७३ ॥
ईमेव पुष्पदकरं मदादुत्पतनादिके । हेतुं मन्दत्वहेतुं च तत्सखीनां पुरोगतेः ॥ १७४ ॥ * ॥

(३८) अ॒स्य॒पी॒त्वाश॑तक्रतो॒घनो॑वृ॒त्राणा॑मभवः । प्रा॒वोवा॑जेषुवा॒जिन॑म् ॥ ८ ॥

[अ॒स्य । पी॒त्वा । श॒त॒क्र॒तो॒इति॑ श॒तऽक्र॑तो । घ॒नः । वृ॒त्रा॒णाम् । अ॒भ॒वः ॥

प्रा । आ॒वः । वा॒जे॒षु । वा॒जि॒नम् ॥ ८ ॥]

१ निरित्येतत् निर्गत्येति व्याख्यातम् । उपसर्गाणां धातृपस्थापकत्वात् । तथाहि स्कन्दस्वामी वेदभाष्ये—“उप-
सर्गो धात्वर्थानुवादी । उपसर्गश्रुतेर्वा योग्यक्रियाध्याहारः” इति ।

२ निघण्टौ दुवस्यतीति परिचरणकर्मा पठ्यते । अर्थान्तरं चोच्यतेऽर्थविशेषलाभाय दुवः प्राणान् इति । उप-
रिष्टाच्च निर्वक्ष्यत्याचार्यः “कामदोहाद् दुवः स्मृताः” इति चतुर्दशसूक्ते प्रथममन्त्रे ।

३ आशवे आशुवीर्यं इति व्याख्याने यद्यपि “आमन्त्रितस्य” इत्याष्टमिकेन निघातः प्रसज्यते । आमन्त्रितत्वम-
विवक्षित्वा स्वरः प्रवृत्त इति तु वक्तव्यम् । तद्यथा पूर्वं “विश्वे देवासो अप्तुरः” इति । दृश्यते हि बहुलं स्वरप्रक्रि-
याविरोधः स्फुटो वेदेषु । वार्तिककृदप्याह—“व्यत्ययो बहुलं यतः” इति । सञ्ज्ञापूर्वकत्वादयं विधिरनित्य इति
च वदन्ति । प्रकारान्तरं च सम्भाव्यते । बहुधा हि ऋषयः स्वरप्रक्रियां प्रणिन्युः ।

एनं पीत्वा बहुज्ञानाभूस्तमोमिरनावृतः । प्रसादादेव भक्तेषु^१ तमोसह्यतया घनः ॥ १७५ ॥ आवृ-
तेरेव वृत्राणि ह्यज्ञानान्यन्नदं नरम् । प्रावो युद्धेषु योद्धारं भक्तं ज्ञानिनमेव वा^२ ॥ १७६ ॥ * ॥

(३९) तन्त्वावाजेषुवाजिनंवाजयामश्शतक्रतो । धनानामिन्द्रसातये ॥ ९ ॥

[तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतोइतिशतक्रतो ॥
धनानाम् । इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥ ॥]

योधयामो वयं तं त्वां ज्ञानादिधनलब्धये । अज्ञानाद्यस्सदरिभिः ॥ * ॥

[निचृदगायत्री^३]

(४०) योरायो३वनिर्महान्सुपारस्सुन्वतस्सखा । तस्माइन्द्रायगायत ॥ १० ॥ [॥ ८ ॥]

[यः । रायः । अ॒वनिः । म॒हान् । सु॒पारः । सु॒न्वतः । स॒खा ॥
तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥ ८ ॥]

[इति चतुर्थं सूक्तम्]

योऽशेषद्रविणावनिः^४ । सुखदः संसृतेः पारस्तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १७७ ॥ कम्पोऽशेषग्रहे
क्वापि लज्जायां वा पुरातने । पृथक्त्वेऽधृष्यतायां वा हरिणर्क्संहितोदितः^५ ॥ १७८ ॥ * ॥

—५—

[आत्वा दश, मधुच्छन्दाः, गायत्री, इन्द्रः ।]

[विराड्गायत्री^६, षड्जः ।]

(४१) आत्वेतानिषीदतेन्द्रमभिप्रगायत । सखायस्तोमवाहसः ॥ १ ॥

१ “मुक्तेयु” इति प्र. पाठः ।

२ “ज्ञानिनमेव च” इति प्र. पाठः ।

३ अत्र कम्पे उदात्तेन ओकारेण अनुदात्तस्य अकारस्य एकाक्षरीभावात् “स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ” इति पाणिनिस्मरणात्, “इकारयोश्च प्रश्लेत्रे क्षैप्रामिनिहतेषु च” इति प्रातिशाख्यवचनाच्च समाहारस्वरः । ततश्च अमि-
निहतस्य व्यूहेऽष्टाक्षरत्वसिद्ध्या केवलगायत्रीत्वं च सेत्स्यति ।

४ “—द्रविणावधिः” इति क्वचित् ।

५ “हरिणा संहितोदितः” इति क्वचित् ।

६ प्रथमद्वितीयपादयोः सप्ताक्षरत्वाद् विराट्त्वम् । “आतुवा” इति क्षैप्रसन्धिब्यूहेन शिथिलद्वित्वे प्रथमपादो-

[आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इन्द्रम् । अमि । प्र । गायत ॥
सखायः । स्तोमऽवाहसः ॥ १ ॥]

॥ * ॥

[आर्च्युणिक्, ऋषभः स्वरः ।]

(४२) पुरुतमम्पुरुणामीशानवार्याणाम् । इन्द्रंसोमेसचासुते ॥ २ ॥

ऽष्टाक्षरो भवति । तथा द्वितीयपादेऽपि “निषीदत इन्द्रम्” इत्यमिनिहतसन्धिष्व्यूहे सोऽप्यष्टाक्षरो भवति । तथा च कात्यायनमतेन केवलगायलीत्वम् ।

१ “ऋचां त्रिः” (२.८.) इति पिङ्गलसूत्रम् । “त्रिगुणा षट्सङ्ख्या ऋचां गायली भवति” इति हलायुधः । ततश्च “लीरलीनृचाम्” (२.१०.) इत्युक्तम् । तथा च ऋचां गायलीतस्यक्षराधिक्ये ऋचामुणिक् भवति । एक-विंशत्यक्षरा सेयमार्ची उणिक् । अत एव ऋषभः स्वरः । गायत्र्या हि षड्जः स्वरः । उणिह ऋषभः । तदप्युक्तम्—“स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यममञ्जमधैवतनिषादा गायत्र्यादिषु क्रमेण” इति ।

तदिमे छन्दसां प्रमेदा भवन्ति—

छन्दः	गायत्री	उणिक्	अनुष्टुप्	बृहती	पङ्क्तिः	त्रिष्टुप्	जगती
आशी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
दैवी	१	२	३	४	५	६	७
आसुरी	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
प्राजापत्या	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
याजुषी	६	७	८	९	१०	११	१२
साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
आर्ची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
ब्राह्मी	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

कात्यायनमते तु गायत्र्येवेयमपि । प्रथमपादे पुरुणामिति नामि दीर्घस्य विश्लेषेणाष्टाक्षरत्वम् । द्वितीयपादे च ‘वारिषअणाम्’ इति क्षैप्रसन्धेर्नामि दीर्घस्य च विश्लेषेणाष्टाक्षरत्वम् । तथा च भवत्यार्ची चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । एतत्पक्षे षड्ज एव स्वरो भवति ।

[^१पुरु^२तमम् । पुरु^२णाम् । ईशानम् । वार्याणाम् ॥
इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ २ ॥]

सुपूर्णानां पूर्णतमं वरेण्यानामधीश्वरम् । सुते सोमे सुखेनैव सचा गायत तं प्रभुम् ॥ १७१ ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^१, स्वरः—३-१० षड्जः]

(४३) सघानोयोगआभुत्सरायेसपुरन्ध्याम् । गमद्वाजेभिरासनः ॥ ३ ॥

[सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरम्^२ध्याम् ॥
गमत् । वाजेभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥]

मुक्तौ योगायाऽ समन्ताद् भवेन्नो घोऽवधारणे । स एव भगवान् ज्ञानवित्ताय स च बुद्धिगः ॥ १८० ॥ बुद्धिः पुराश्रयत्वेन पुरन्धिः पत्न्यथापि वा । पत्न्यर्थत्वे तु तादर्थ्यं सोऽनैः सह न आव्रजेत् ॥ १८१ ॥ * ॥

(४४) यस्यसंस्थेनवृण्वतेहरीसमत्सुशत्रवः । तस्माइन्द्रायगायत ॥ ४ ॥

[यस्य । सम^२स्थे । न । वृण्वते । हरी^२इति । समत्^२सु । शत्रवः ॥
तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ ४ ॥]

यस्य स्थितौ न वृणते हर्यग्रमपि शत्रवः । मनः पुरो वा विषयहरणान्मन एव च । बुद्धिश्च हरिशब्दोक्ते तमआदीनि शत्रवः ॥ १८२ ॥ * ॥

[५-७ निचृद्गायत्री^१]

(४५) सुतपानेसुताइमेशुचयोयन्तिवीतये । सोमासोदध्याशिरः ॥ ५ ॥ [॥ ९ ॥]

१ ‘पुरुतमम्’ इति न तमप् । तथात्वे पित्वेन निघातप्राप्त्याऽऽद्युदात्ततया पदपाठविरोधात् । किन्तु? अतिशयार्थे तमस्यापि दर्शनाच्च स्वरविरोध इति शक्यं वक्तुम् । “तरसमौ” इति प्रयोगात् । “स व्यासो वीति तमं स वै वि” इति चाग्नेयीशाखावचनं गीताभाष्ये स्थितम् । व्याकरणं च सापवादमेव प्रायः प्रवर्तते । तेन कचिदपवादेऽपि न विरोधो भवति । उक्तं हि यास्केन—“न संस्कारमाद्रियेत । विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति” इति ।

२ अत्रापि “पुरन्ध्याम्” इति क्षैप्रव्यूहेनाष्टाक्षरत्वात् केवलगायत्रीत्वमपि ।

३ अत्र तृतीयपादे ‘दधियाशिरः’ इति विस्लेषेण केवलगायत्रीत्वं च ।

[सु॒त॒ऽपा॒न्ने । सु॒ताः । इ॒मे । शु॒च॒यः । य॒न्ति । वी॒तये॑ ॥
सो॒मा॒सः । दधि॑ऽआ॒शिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥]

सोमपे शुचयः सोमाः प्राप्त्यै दधिविमिश्रिताः । मनांसि ध्यानयुक्तानि चाऽयान्ति हरये सदा ॥ १८३ ॥ * ॥

(४६) 'त्वंसुतस्यपीतयेसद्योवृद्धोअजायथाः । इन्द्रज्यैष्ठ्यायसुक्रतो ॥ ६ ॥

[त्वंम् । सु॒त॒स्य । पी॒तये॑ । स॒द्यः । वृ॒द्धः । अ॒जा॒य॒थाः ॥
इ॒न्द्र । ज्यै॑ष्ठ्या॒य । सु॒क्रतो॑इति॒सु॒क्रतो॑ ॥ ६ ॥]

सदा पूर्णः^१ शुभज्ञान ज्यैष्ठ्यज्यन्तये सुतासये । न क्षुदादेरभिव्यक्तोऽभवः ॥ * ॥

(४७) 'आत्वाविशन्त्वाश्वस्सोमासइन्द्रगिर्वणः । शन्तेसन्तुप्रचेतसे ॥ ७ ॥

[आ । त्वा । वि॒श॒न्तु । अ॒श्वः । सो॒मा॒सः । इ॒न्द्र । गि॒र्व॒णः ॥
श॒म् । ते । स॒न्तु । प्र॒चे॒त॒से ॥ ७ ॥]

गीर्भिर्वृत प्रभो । प्रकृष्टचेतास्त्वद्भृत्यो योऽस्मै स्युः शङ्कराः सुताः ॥ १८४ ॥ * ॥

[पादनिचृद्गायत्री^२]

(४८) त्वांस्तोमाअवीवृधन्त्वामुक्थाशतक्रतो । त्वांवर्द्धन्तुनोगिरः ॥ ८ ॥

[त्वा॒म् । तो॒माः । अ॒वी॒वृ॒धन् । त्वा॒म् । उ॒क्था॑ । श॒त॒क्रतो॑इति॒श॒त॒ऽक्रतो॑ ॥
त्वा॒म् । वर्द्ध॑न्तु । नः । गि॒रः ॥ ८ ॥]

१ “तुवम्” इति विश्लेषेणाष्टाक्षरत्वे केवलगायत्रीत्वं च । अन्यथा निचृद्गायत्री ।

२ “सदा पूर्ण शुभज्ञान” इति क्वचित् ।

३ “आतुवा” इति विश्लेषे केवलगायत्रीत्वम् । प्रश्लेषे निचृद्गायत्रीत्वम् ।

४ प्रतिपादं सप्ताक्षरत्वादियं पादनिचृदित्युच्यते गायत्री । कात्यायनमतेन तु ‘तुवाम्’ इति प्रतिपादं क्षौप्रव्यूहे-
नाष्टाक्षरत्वमेवेति केवलगायत्रीत्वम् ।

‘व्यञ्जयन्त्यधिकं स्तोमा साम्न्युकथान्यृक्षु चैव हि । महागुणैर्व्यञ्जयन्तु गिरोऽस्माकमपि प्रभो ॥ १८५ ॥ आकाशवृद्धिवद् वृद्धिर्विष्णौ स्यान्नैव चान्यथा । “न वर्द्धते नो कनीयान्” इति ह्येनं श्रुतिर्जगौ ॥ १८६ ॥ महातात्पर्यरोधाच्च श्रुत्यर्थो नापरो भवेत् । यद्यन्यापेक्षया वृद्धिरीशत्वं स्यात् कुतोऽस्य च । अक्षितोतिरिति ह्यस्मात् पूर्णमिप्रायतोदिता ॥ १८७ ॥ * ॥

[निचृद्गायत्री]^३

(४९) अक्षितोतिस्सनेदिमंवाजमिन्द्रस्सहस्रिणम् । यस्मिन्विश्वानिपौस्या ॥ ९ ॥

[अक्षितऽऊतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् ॥

यस्मिन् । विश्वानि । पौस्या ॥ ९ ॥]

अनन्तफलदं वाजमस्सतो लभतां स च । ददातु वा पौरुषाणि शक्त्यो यत्र चाखिलाः ॥ १८८ ॥ अतश्चानन्तशक्तित्वाच्च वृद्ध्याद्याः कथञ्चन । सर्वोपेत्येतमर्थमभिप्रेत्याऽहं वेदराद् ॥ १८९ ॥ * ॥

(५०) मानोमर्ताअग्निद्रुहन्तनूनामिन्द्रगिर्वणः । ईशानोयवयावधम् ॥ १० ॥ [[१० ॥]

[मा । नः । मर्ताः । अग्नि । द्रुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः ॥

ईशानः । यवय । वधम् ॥ १० ॥ १० ॥]

[इति पञ्चमं सूक्तम्]

मा मर्ता नस्तनूनां तु द्रोग्धारः स्युः कथञ्चन । ईशोऽस्यपाकुरु वधं तेन नो मुक्तिदानतः ॥ १९० ॥ मनुष्येभ्यस्तनूनां च नैव नः स्युर्विपत्तयः । कालेन दैवतः प्राप्ते स्याददेहत्वतो वधः ॥ १९१ ॥ * ॥ * ॥

१ “व्यञ्जयन्त्यधिकम्” इति कचित् ।

२ “वृद्धिरीशित्वम्” इति कचित् ।

३ तृतीयचरणे सप्ताक्षरेति निचृत् । “पौंसिया” इति क्षैप्रव्यूहे केवलगायत्री ।

४ “षन् सम्भक्तौ” इति वोपदेवः । तेन सनेत् सम्भजेत् । लभतामिति फलितम् ।

— ६ —

[युञ्जन्ति दश, मधुच्छन्दाः, गायत्री, १-२ मरुतः^१ (ब्रह्मादयो देवाः), षड्जः ।]

(५१) यु॒ञ्जन्ति॑ ब्र॒ध्नम॑रु॒षश्चर॑न्त॒म्परि॑त॒स्थुषः॑ । रोच॑न्ते॒रोच॑ना॒दिवि॑ ॥ १ ॥

[यु॒ञ्जन्ति॑ । ब्र॒ध्नम् । अ॒रु॒षम् । च॑र॒न्तम् । प॑रि । त॒स्थुषः॑ ।
रोच॑न्ते । रोच॑ना । दि॒वि ॥ १ ॥]

पौ॒स्यानि वा॒सुदे॒वस्य॑ ब्र॒ध्नं बृ॒द्धं दि॒वाकर॑म् । अ॒रुणं॑ च॒रन्तं॑ प॒रितो॑ गिरीन् यु॒ञ्जन्ति॑ स॒र्वदा ॥ १९२ ॥
तै॒रेवा॒न्यानि॑ च॒न्द्रादि॑रोच॒नानि॑ त्रिविष्ट॒पे । रोच॑यन्ति ॥ * ॥

[विराड्गायत्री^२]

(५२) यु॒ञ्जन्त्य॑स्य॒काम्या॑ह॒रीवि॑प॒क्षसार॑थे । शो॒णाधृ॑णू॒नृवा॑हसा ॥ २ ॥

१ अत्रानुक्रमणिकारीत्या “युञ्जन्ति ब्रध्नम्—”, “युञ्जन्त्यस्य”, “केतुं कृण्वन्” इति प्रथमस्तुच इन्द्रदेवतः । “आदह—” इत्यस्या मरुतः । “वीळु चित्” इति पञ्चम्या इन्द्रश्च । “देवयन्तः—” इत्यस्यां पुनर्मरुतः । “इन्द्रेण—” इति सप्तम्याः पुनरिन्द्रो मरुतश्च । अष्टमी नवमी च केवलमारुती, दशमी तु केवलमैन्द्री । तथाहि कात्यायनः—“युञ्जन्ति, आदहेत्येताः षण्मारुतः, वीळुचित्, इन्द्रेणैत्यैन्द्रयौ च” इति । अत्रानाख्यातदेवतानामृचामिन्द्रो देवतेति च परिभाषा । तदेतदसङ्गतमिति वक्ष्यन् देवताक्रममन्यथैव विवक्षति भगवानाचार्यः । तथाच तदनुसारेण प्रथमा द्वितीया च मारुती । तृतीया मारुती चैन्द्री च । चतुर्थ्या मरुत इति न विप्रतिपत्तिः । पञ्चम्या इन्द्रो मरुतश्चेति च समानम् । षष्ठीत आदशमि इन्द्र एव देवतेति । प्रथममन्त्रस्य तावद् ब्रह्मादिदेवताकत्वं तैत्तिरीयब्राह्मणे एतन्मन्त्रव्याख्याने स्पष्टम्—यु॒ञ्जन्ति॑ ब्र॒ध्नमि॒त्याह । अ॒सौ वा आ॑दि॒त्यो ब्र॒ध्नः । आ॒दि॒त्यमे॒वास्यै॑ यु॒नक्ति॑ । अ॒रु॒षमि॒त्याह । अ॒ग्निर्वा अ॑रु॒षः । अ॒ग्निमे॒वास्यै॑ यु॒नक्ति॑ । च॒र॒न्तमि॒त्याह । वा॒युर्वै च॑रन् । वा॒युमे॒वास्यै॑ यु॒नक्ति॑ । प॒रि॒त॒स्थुष॑ इ॒त्याह । इ॒मे वै लो॒काः प॒रि॒त॒स्थुषः॑ । इ॒माने॒वास्यै॑ लो॒कान् यु॒नक्ति॑ । रोच॑न्ते रोच॑ना दि॒वीत्या॑ह । नक्ष॑त्राणि वै रोच॑ना दि॒वि । नक्ष॑त्राण्ये॒वास्यै॑ रोच॑यति” (३. ९. ४.) इति । आदित्याग्निवायवादीन् मरुतः देवाः स्वस्वकर्मसु योजयन्तीति हि निष्कर्षः । “भीषाऽस्माद् वातः पवते” इत्यादि च श्रूयते । अत एव पौ॒स्यानि वा॒सुदे॒वस्येत्युक्तम् । एतेनेदं ज्ञायते यदरुणं चरन्तमित्याद्यादित्यविशेषणतया भाष्ये व्याख्यातम्, तदुपलक्षणम्, प्रत्येकमध्यग्यादिपरता सम्भवतीति । अत एव “सूर्यादीन् स्थापयन्ति च” इति वक्ष्यति । ‘परितस्थुषः लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनः आदित्यादिरूपेणावस्थितमिन्द्रं स्वकर्मणि युञ्जन्ति’ इति व्याख्यानं सायणो वेदपरम्परां दूरत एव विजहौ । नहीन्द्र एव सूर्यादिर्भवति । नापि लोकस्तं नियुङ्क्ते । वैपरीत्यं हि नियोज्यस्य च नियोजकस्य च गदितं भवतीति दविष्टं दर्शनम् ।

२ “युञ्जन्ति अस्य कामिया” इति विश्लेषणाष्टाक्षरत्वं केवलगायत्रीत्वं च ।

[यु॒ञ्जन्ति॑ । अ॒स्य । का॒म्या॑ । ह॒री॒इति॑ । वि॒ऽप॒क्ष॒सा । र॒थे ॥
शो॒णा । धृ॒ष्ण॒इति॑ । नृ॒ऽवा॒ह॒सा ॥ २ ॥]

हरी चास्य मनोबुद्धौ स्वशक्तयः । युञ्जन्त्यधिगुणत्वेन काम्यावश्वावथापि वा ॥ १९३ ॥ विशिष्ट-
पक्षसंयुक्ताविव क्षिप्रतरौ सदा । रथे देहेऽपिवा देवाः स्वमनो बुद्धिमेव च ॥ १९४ ॥ अस्य देहे
प्रयुञ्जन्ति सूर्यादीन् स्थापयन्ति च । सूर्यादिस्थापकत्वं च ब्रह्मादीनां भवेत् सदा ॥ १९५ ॥ शोणौ
च शमणौ प्रोक्तौ सुखप्राप्तौ यतः सदा । इयामौ मूर्द्धनि शोणौ च शक्राश्वावग्रौ स्मृतौ । दृष्टौ
नृन् प्रति तं चेशं वहन्तौ तावुभावपि ॥ १९६ ॥ * ॥

[इन्द्रो मरुतश्च देवताः]

(५३) के॒तु॒ङ्ग॒ण्व॒न्न॒के॒त॒वे॒पे॒शो॒म॒र्या॒अ॒पे॒श॒से । स॒मु॒ष॒द्भि॒र॒जा॒य॒थाः ॥ ३ ॥

[के॒तु॒म् । कृ॒ण्व॒न् । अ॒के॒त॒वे॑ । पे॒शः । म॒र्याः । अ॒पे॒श॒से ॥
सम् । उ॒ष॒त्॒ऽभिः॑ । अ॒जा॒य॒थाः ॥ ३ ॥]

अस्त्राय कुर्वन् सज्जानं हेमाहेमाय^१ चेश्वरः । उषद्भिः सम्प्रकाशद्भिः शक्तिभिर्व्यक्ततामगाः
॥ १९७ ॥ मर्या मरणवन्तोऽपि देवा एवम्^२ ॥ * ॥

[निचृद्गायत्री,^३ मरुतः (ब्रह्मादयो देवाः)]

(५४) आ॒द॒ह॒स्व॒धाम॒नु॒पुन॑र्ग॒र्भ॒त्वमे॒रिरे॑ । द॒धा॒ना॒नाम॑य॒ज्ञिय॑म् ॥ ४ ॥

[आ॒त् । अ॒ह॑ । स्व॒धाम् । अ॒नु॑ । पु॒नः॑ । ग॒र्भ॒ऽत्त्व॑म् । आ॒ऽई॒रि॑रे ॥
द॒धा॒नाः । ना॒म॑ । य॒ज्ञिय॑म् ॥ ४ ॥]

१ “तं वेशम्” इति प्र. पाठः ।

२ न विद्यते हेमं यस्य सः । अहेमः । ननु हिधातोः मनिनि नान्तत्वेन भाव्यम् । तत् कथं हेमं अहेमाये-
त्यादि? नात्र मनिन् । किन्तु मन् । तद्यथा हुधातोर्होम इति भवति तथा हिधातोर्हेममिति भवति । यथाच
यक्षमित्यकारान्तं कचित् प्रयुज्यते ।

३ “देवा एव” इति कचित् । देवा अपि न मुख्यतोऽमर्त्याः । तेषामपि जन्ममरणानपायात् ।

४ अत्र प्रथमपादे “सुवधामनु” इति विश्लेषेण केवलायतीत्यं च ।

हरेर्षशात् । तदैव सुखमन्त्रेव पुनर्गुह्यत्वमापिरे ॥ १९८ ॥ स्वेच्छयैव परेशस्य^१ शक्तयो देवता अपि । यज्ञे वाच्यं दधानाश्च नाम ॥ * ॥

[इन्द्रो मरुतश्च देवताः]

(५५) वी॒लु॑चि॒दार्ज॑त्नु॒मि॒र्गुहा॑चिदिन्द्र॒वह्नि॑भिः । अ॒विन्द॑उ॒त्तिया॑अनु ॥ ५ ॥ [॥ ११ ॥]

[वी॒लु॑ । चि॒त् । आ॒रुज॑त्नु॒ऽभिः । गु॒हा । चि॒त् । इन्द्र॑ । वह्नि॒ऽभिः ॥
अ॒विन्दः॑ । उ॒त्तियाः॑ । अ॒नु ॥ ५ ॥ ११ ॥]

वीलु इदं ह्यपि ॥ १९९ ॥ आरुजद्भिः स्वसामर्थ्यैर्गुहायां संस्थितोऽपि सन् । वहद्भिरखिलं लोकं प्रकाशत्वानि लब्धवान् । देवैर्वैतादृशैः^२ साकमानुकूल्येन लब्धवान् ॥ २०० ॥ * ॥

[६-१० इन्द्रो देवता]

(५६) दे॒वय॑न्तो॒यथा॑म॒तिम॑च्छा॒विद॑द्वि॒सु॒ङ्गिरः॑ । म॒हाम॑नू॒षत॑श्रुतम् ॥ ६ ॥

[दे॒वऽय॑न्तः । य॒था । म॒तिम् । अ॒च्छ । वि॒दत्स्व॑सुम् । गि॒रः ॥
म॒हाम् । अ॒नू॒ष॒त॒ । श्रु॒तम् ॥ ६ ॥]

सम्यक् प्रद्योतयन्तोऽमुं मतिरूपं यथास्थितम् । विदद्वित्तं महान्तं च विश्रुत सुगिरोऽस्तुवन् ॥ २०१ ॥ * ॥

(५७) इ॒न्द्रेण॑सं॒हिदृ॑क्ष॒सेस॑ज्ज॒मानो॑अ॒विभ्यु॑षा । म॒न्दू॒स॒मान॑वर्चसा ॥ ७ ॥

[इ॒न्द्रेण॑ । स॒म् । हि॑ । दृ॒क्ष॒से । स॒म्ऽज॒ज॒मानः॑ । अ॒विभ्यु॑षा ॥
म॒न्दू॒ह॒ति । स॒मान॑स्व॒र्चसा॑ ॥ ७ ॥]

तस्य सन्दर्शनायैव सङ्गतस्तेन^३ शङ्करः । मखात्मा पुरुहूतो वा श्रीभूमी च सुखात्मके^४ ॥ २०२ ॥ * ॥

१ “रमेशस्य” इति कचित् ।

२ “सङ्गतस्तस्य” इति कचित् ।

३ “देवैर्वा तादृशैः” इति कचित् ।

४ “सुखात्मिके” इति प्र. पाठः ।

[निचृद्गायत्री^१]

(५८) अन॒वद्यै॑र॒मि॒द्यु॑र्मि॒ख॒स्सह॑स्व॒दर्च॑ति । ग॒णै॑रिन्द्र॒स्य॒काम्यैः॑ ॥ ८ ॥

[अ॒न॒व॒द्यैः । अ॒मि॒द्यु॑ऽमिः । म॒खः । स॒ह॒स्वत् । अ॒र्च॑ति ॥

ग॒णैः । इन्द्र॑स्य । का॒म्यैः ॥ ८ ॥]

अनवद्यैर्महाज्ञानैः प्रियैर्देवगणैः सह । वायुना च सहाचरन्ति सुधीत्वात् परमेश्वरम् ॥ २०३ ॥ * ॥

(५९) अतः॑ परि॒ज्मन्ना॑गहि॒दिवो॑वा॒रोच॑नादधि । स॒म॒स्मि॒न्बृ॒ज्जते॑गिरः॑ ॥ ९ ॥

[अतः॑ । प॒रि॒ज्मन् । आ॑ । ग॒हि । दि॒वः । वा । रो॒च॒नात् । अ॒धि ॥

स॒म् । अ॒स्मिन् । बृ॒ज्जते॑ । गिरः॑ ॥ ९ ॥]

अतो हेतोरिहाऽयाहि दिवो वा सूर्यमण्डलात् । परिज्मन् सर्वगासाकमधिकृत्य समर्हणाम्^१ । अस्मिन् गिरः प्राप्नुवन्ति^२ सम्यक् परममुख्यतः ॥ २०४ ॥ * ॥ युञ्जन्तीत्यत्र बाहुल्याद् देवयन्तोऽत इत्यपि । बाहुल्यादद्विषितो^३ गीर्भिर्विनाऽर्थो नान्य इष्यते ॥ २०५ ॥ * ॥

(६०) इतो॑वा॒साति॑मी॒महे॑दिवो॒वापा॑र्थि॒वा॒दधि॑ । इन्द्र॑म्महो॒वार॑जसः॑ ॥ १० ॥ [॥ १२ ॥]

[इतः॑ । वा । सा॒तिम् । ई॒महे॑ । दि॒वः । वा । पा॑र्थि॒वात् । अ॒धि ॥

इन्द्र॑म् । म॒हः । वा । र॒जसः॑ ॥ १० ॥ १२ ॥]

[इति षष्ठं सूक्तम्]

१ तृतीयपादे “काम्यैः” इति व्यूहे केवलगायत्रीत्वम् ।

२ “गौः । ग्मा । ज्मा । क्ष्मा” । (१. १.) इति नैघण्टुकवचनात् परिज्मन् सर्वग । “परितो ज्मां यतश्चरेत् । परिज्माऽतः” इति हि भाष्ये वक्ष्यति । नव्यास्तु वैयाकरणाः परितो जायत इति वृत्तिमाश्रित्य “श्वन्, उक्षन्, पूषन्, ग्रीहन्, क्लेदन्, स्नेहन्, मूर्द्धन्, मज्जन्, अर्यमन्, विश्वप्सन्, परिज्मन्” इत्युणादिसूत्रात् परिज्मन्निति निपातयन्ति ।

३ “समर्हणम्” इति प्र. पाठः ।

४ “प्राप्नुयुश्च” इति कचित् ।

५ “बाहुल्याद् दृष्टितः” इति कचित् ।

इतो दिवो वा पातालात्^१ सार्ति लाभस्वरूपिणम् । महतो रज्ज्वाद् विष्णोर्लोकाद् वा तमधीमहे ॥ २०६ ॥ * ॥

—७—

[इन्द्रं दश, मधुच्छन्दाः, गायत्री, इन्द्रः, षड्जः ।]

(६१) इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ १ ॥

[इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः ॥
इन्द्रम् । वाणीः । अनूषत ॥ १ ॥]

तमेव गाथिनः साम्ना स्तुवन्त्यग्निश्च बहुधाः । बृहन्तमन्यवाणीमिरपि ॥ * ॥

[निचृद्गायत्री^१]

(६२) इन्द्रइन्द्रयोस्सचासम्मिश्रआवचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥ २ ॥

[इन्द्रः । इत् । हयोः । सचा । सम्मिश्रः । आ । वचः । युजा ॥
इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥ २ ॥]

हयोर्विमिश्रितः ॥ २०७ ॥ रथेऽथवा मनोबुद्धयोर्वाङ्मात्रेणैव योनिनोः । सचा सुखेन वज्री च ज्ञानानन्दो हि धातुतः^३ । हितश्च रमणीयश्च हिरण्यय इतीरितः ॥ २०८ ॥ * ॥

(६३) इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आसूर्यरोहयद्विवि । विगोभिरद्रिमैरयत् ॥ ३ ॥

[इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि ॥
वि । गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥ ३ ॥]

दीर्घकालं दर्शनाय सूर्यमारोहयद् दिवि । ज्ञानैरादरयोग्यं च प्राणात्मानं समैरयत् ॥ २०९ ॥ * ॥

१ “पातालात्” इति प्र. पाठः ।

२ “हरियोः सचा” इति विश्लेषण केवलगायत्रीत्वं च ।

३ “वज्रं गतौ, रमु क्रीडे” इति वोपदेवः । वजनं वज्र, रमणं रम् । तद्वान् वज्री ।

[निचृद्गायत्री^१]

(६४) इन्द्र॑ वाजे॒षु नो॒वस॒हस्र॑प्र॒धने॒षु च । उ॒ग्र उ॒ग्राभि॑रू॒तिभिः ॥ ४ ॥

[इन्द्र॑ । वाजे॒षु । नः । अ॒व । स॒हस्र॑प्र॒धने॒षु । च ॥

उ॒ग्रः । उ॒ग्राभिः । ऊ॒तिभिः ॥ ४ ॥]

बहु॑भिर्युद्ध॒माने॒षु यु॒द्धेष्व॑पि सदा॒ऽव नः । दु॒ष्टो॒ग्रैः सद॑मि॒प्रायैः ॥ * ॥

(६५) इन्द्र॑ व॒यं महा॑ध॒न इन्द्र॑ म॒र्भे ह॒वाम॑हे । यु॒ज वृ॒त्रे॒षु व॒ज्रि॒गम् ॥ ५ ॥ [॥ १३ ॥]

[इन्द्र॑म् । व॒यम् । म॒हा॒ऽध॒ने । इन्द्र॑म् । अ॒र्भे । ह॒वाम॑हे ॥

यु॒जम् । वृ॒त्रे॒षु । व॒ज्रि॒गम् ॥ ५ ॥ १३ ॥]

मह॑द॒ल्प॒धनार्थि॑नः^२ । ह॒वाम॑हेऽरि॒वर्ज्यं॑ तं तम॑सां प्र॒तियोगि॑नम् ॥ २१० ॥ * ॥

(६६) स॒नो वृ॒षन् मु॒ञ्च॒रं स॒त्रा॒दा॒श॒न्नपा॑वृ॒धि । अ॒स्मभ्य॑म॒प्रति॑कुतः ॥ ६ ॥

[सः । नः । वृ॒षन् । अ॒मुम् । च॒रम् । स॒त्रा॒ऽदा॒वन् । अ॒प । वृ॒धि ॥

अ॒स्मभ्य॑म् । अ॒प्रति॑ऽकुतः ॥ ६ ॥]

अ॒स्मदी॑यं च॒रं भो॒ज्यमा॑न॒न्दं त्वम॑पावृ॒णु^३ । मो॒क्षं सर्व॑दा॒तस्त्वम॑प्रति॒द्वन्द्वं॑ नो वृ॒षन् ॥ २११ ॥ * ॥

(६७) तु॒ञ्जेतु॑ञ्जे॒यउ॒त्तरे॒स्तोमा॑ इन्द्र॑स्य॒वज्रि॑गः । नवि॑न्धे॒अस्य॑सु॒ष्टुति॑म् ॥ ७ ॥

१ अत्र प्रथमचरौ “नोअव” इत्यभिनिहतस्य व्यूहेन केवलगायत्रीत्वं च ।

२ “-फलार्थिनः” इति क्वचित् ।

३ “तमपावृणु” इति प्र. पाठः ।

४ “स्कु भञ् उद्धतौ” इति वोपदेवः । उद्धतिरिति परावृत्तिरेव । तेनाप्रतिष्कृतः अपरावृत्तः, अप्रतिद्वन्द्वः । यास्कस्तु “अप्रतिवृत्तोऽप्रतिस्वलितो वा” इत्याह । अप्रतिद्वन्द्व इत्येव सर्वथाऽपि फलितं भवति ।

[तु॒ञ्जेऽतु॒ञ्जे । ये॑ । उ॒त्तरे॑ । स्तो॒माः । इन्द्र॑स्य । व॒ज्रिणः॑ ॥
न॑ । वि॒न्धे । अ॒स्य । सु॒स्तुति॑म् ॥ ७ ॥]

त्वयैव प्रेरणे जाते^१ तत्रतत्र च उत्तराः । तेऽपि स्तोमाः सुष्टुतित्वमस्याऽनन्त्याश्चचाऽप्नुयुः
॥ २१२ ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^२]

(६८) वृषा॑यूथे॒व वंस॑गः कृ॒ष्टीरि॑त्यो॒जसा॑ । ई॒शानो॒अप्र॑ति॒कुतः॑ ॥ ८ ॥

[वृषा॑ । यू॒थाऽइ॒व । वंस॑गः । कृ॒ष्टीः । इ॒य॒ति॑ । औ॒जसा॑ ॥
ई॒शानः॑ । अ॒प्रति॑ऽस्कुतः॑ ॥ ८ ॥]

प्रतिवीरो वृषा वंसस्तद्गन्ता वंसगो^३ विभीः । यूथान्याकर्षति^४ यथा प्रजाः प्रेरयति प्रभुः ।
अल्पस्यापि प्रसिद्धयैव दृष्टान्तत्वं च^५ युज्यते ॥ २१३ ॥ * ॥

[पादनिचृद्गायत्री^६]

(६९) यए॑कश्च॒र्षणी॑नां व॒सूना॑मि॒रज्य॑ति । इन्द्रः॑ प॒ञ्च॒क्षिती॑नाम् ॥ ९ ॥

[यः॑ । ए॒कः । च॒र्षणी॑नाम् । व॒सूना॑म् । इ॒रज्य॑ति॑ ॥
इन्द्रः॑ । प॒ञ्च । क्षि॒ती॑नाम् ॥ ९ ॥]

१ “तुजि प्राणेऽवने” इति वोपदेवः । प्राणनं हि प्रेरणमेव । तदिदमुच्यते तुञ्जेतुञ्जे प्रेरणे जाते इति ।

२ मध्यमपादे सप्ताक्षरत्वात् पिपीलिकामध्या । “इयति योजसा” इति क्षैप्रव्यूहे केवलगायत्रीत्वं च ।

३ अपूर्वमिदमाविष्करणम् । सायणस्तु वैदिकपरम्परासिद्धप्रथमजानन् “वननीयगतिः” इत्यर्थमभिधाय पृषो-
दरादित्वेन सर्वं सेत्स्यतीति मन्यते ।

४ निघण्टौ “इयति । ईते । ईङ्गते” (२. १४.) इति गतिकर्मसु पठ्यते । आकर्षतीति फलितोऽर्थः ।

५ “तु युज्यते” इति प्र. पाठः ।

६ प्रतिपादं सप्ताक्षरत्वात् पादनिचृत् । एकाक्षरीभावव्यूहेन केवलगायत्रीत्वं च । तथाहि “चर्षणिनाम्” इति
प्रथमपादे, “वसुउनाम्” इति द्वितीये, “क्षितिनाम्” इति च तृतीये ।

‘राजा भवति विज्ञानां प्रजानां चैक एव यः । देवगन्धर्वदैतेयपितृमानुषभेदतः । प्रजानामपि पञ्चानां सामान्याश्च विशेषतः ॥ २१४ ॥ * ॥

[पिपीलि कामध्या निचृद्गायत्री^१]

(७०) इन्द्र॑वोवि॒श्वत॑स्प॒रिह॑वामहे॒जने॑भ्यः । अ॒स्माक॑मस्तुके॒वलः ॥ १० ॥ [॥ १४ ॥]

[इन्द्र॑म् । वः । वि॒श्वतः॑ । परि॑ । ह॒वाम॑हे । ज॒नेभ्यः॑ ॥

अ॒स्माक॑म् । अस्तु॑ । के॒वलः॑ ॥ १० ॥ १४ ॥]

[इति सप्तमं सूक्तम्]

सम्यग्धवामहे सर्वगतं च व्यक्तरूपतः । स्थातुमेकत्र वोऽर्थाय जना नोऽस्तु स केवलः ॥ २१५ ॥ * ॥ * ॥

[इति द्वितीयोऽनुवाकः]

—८—

[एन्द्र दश, मधुच्छन्दाः, गायत्री, इन्द्रः, षड्जः ।]

[निचृद्गायत्री^२]

(७१) एन्द्र॑सान॒सिंर॑यि॒सजि॑त्वा॒नंसदा॑सहम् । वर्षि॑ष्ठ॒मूतये॑भर ॥ १ ॥

[आ॑ । इन्द्र॑ । सा॒नसि॑म् । र॒यिम् । स॒जि॑त्वा॒नम् । सदा॑ऽसह॑म् ॥

वर्षि॑ष्ठम् । ऊ॒तये॑ । भ॒र ॥ १ ॥]

जयिना सहितं लाभयुतं वित्तं सदाबलम् । वर्षिष्ठं सुमहद् रक्षानिमित्तं नित्यदा भर^३ ॥ २१६ ॥ * ॥

१ “इरज्यति । पत्यते । क्षयति । राजति” (२. २१.) इति निघण्टवैश्वर्यकर्माणि ।

२ पञ्च क्षितीनामिति पदपाठे भिन्ने पदे । प्रजानामपि पञ्चानामिति भाष्ये त्वैकपद्यमिव भाति । पञ्चेति षष्ठीस्थाने प्रथमेति तु युक्तं समाधानम् । ३ “जनेभ्यः” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वं च ।

४ अत्र “आइन्द्रसानसिम्” इति सन्धिव्यूहेनाष्टाक्षरत्वम् ।

५ आ इत्यस्यार्थः नित्यदा । “नित्यमाभर” इति कचित् । “—निमित्तं यत् तदाभर” इति च । आभर आहर । “हृग्रहोर्भश्छन्दसि” इति वार्तिकम् ।

[विराड्गायत्री^१]

(७२) नि॒येन॑मु॒ष्टि॒ह॒त्य॒या॒नि॒ष्ट॒त्रा॒रु॒ण॒धाम॑है । त्वो॒ता॒सो॒न्य॑र्व॒ता ॥ २ ॥

[नि॑ । ये॒न॑ । मु॒ष्टि॒ह॒त्य॒या॑ । नि॑ । ष॒त्रा॑ । रु॒ण॒धाम॑है ॥

त्वा॑ऽऊ॒ता॒सः । नि॑ । अ॒र्व॒ता ॥ २ ॥]

येनारीन् मुष्टियुद्धेन तमांसि ज्ञानयुद्धतः । त्वत्प्रेरिता निरुन्धामः कांश्चिद् वा तुरगादिभिः ।
आवृत्त्यैवोपसर्गस्य क्रियावृत्तिर्भविष्यति^२ ॥ २१७ ॥ * ॥

(७३) इन्द्र॑त्वो॒ता॒स॒आ॒व॒य॒व॒ज्र॑ङ्घना॒दी॒महि॑ । जये॑म॒सं॒यु॒धि॒स्पृ॒धः ॥ ३ ॥

[इन्द्र॑ । त्वा॑ऽऊ॒ता॒सः । आ॑ । व॒य॒म् । व॒ज्र॑म् । घ॒ना । द॒दी॒महि॑ ॥

जये॑म॒ । स॒म् । यु॒धि॑ । स्पृ॒धः ॥ ३ ॥]

त्वत्प्रेरिता ज्ञानरतिं ददत्वेनाऽददीमहि ॥ * ॥

(७४) व॒यं॑शू॒रेभि॑रस्तृ॒भि॒रिन्द्र॑त्वया॒यु॒जाव॑यम् । सा॒स॒ह्याम॑पृ॒तन्य॑तः ॥ ४ ॥

१ तृतीयपादे षडक्षरेति विराट् । “तुवोतासोन्यर्वता” इति विश्लेषेणाष्टाक्षरत्वम् ।

२ उपसर्गस्य क्रियायोगित्वस्वारस्यात् ‘नितरां मुष्टिहत्यया’ इति सायणव्याख्यानं चिन्त्यम् । इयं च प्रथिता वैदिकी रीतिः यदावृत्त्यैवोपसर्गस्य क्रियावृत्तिर्भविष्यतीति । तद्यथा ऋग्वेदे—“सं यत् त इन्द्र मन्यवः सं चक्राणि दधन्विरे” (४. ३१. ६.) इति । यथा वा—“सं यदिषो वनामहे सं हव्या मानुषाणाम्” (५. ७. ३.) इत्यादि । शुक्लयजुर्वेदे—“सं वां मनांसि सं व्रता समु चित्तान्याकरम्” (१२. ५८.) इति, “अन्वमिषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः” (११. १७.) इति, “परि द्यावापृथिवीं स्रष्ट इत्वा परि लोकान् परि दिशः परि स्वः” (३२. १२.) इत्यादि च । कृष्णयजुर्वेदे च—“सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसाऽगथाः समृषीणां स्तुतेन सं प्रियेण धाम्ना” (१. ५. ५. १९.) इत्यादि । सामवेदे—“सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः” (६०३.) इत्यादि । अथर्वणि च—“सं वः सृजत्वर्थमां सं पूषा सं बृहस्पतिः । समिन्द्रो यो धनञ्जयः” (३. १४. २.) इति । यथावा—“नि शीर्षतो नि पत्तत आध्यो नि तिरामि ते” (६. १३१. १.) इत्यादि । “प्र युष्माय प्र शवसे प्र नृषाह्याय शर्मणे” (२०. १४२. २.) इत्यादि च ।

[व॒यम् । शू॒रे॒भिः । अ॒स्तु॒ऽभि॒ । इ॒न्द्र । त्व॒या । यु॒जा । व॒यम् ॥

‘स॒स॒द्याम॑ । पृ॒त॒न्य॒तः ॥ ४ ॥]

त्वया पृतन्यतः शत्रूनमिष्याम^१ सुयोद्धभिः^२ ॥ २१८ ॥ * ॥

[“निचृद्गायत्री”]

(७५) म॒हाँइन्द्रः॑ प॒रश्च॒नुम॑हि॒त्वम॑स्तु॒वज्रि॑णे । द्यौर्न॑प्र॒थिना॑शवः ॥ ५ ॥ [॥ १५ ॥]

[म॒हान् । इ॒न्द्रः । प॒रः । च॒ । नु॒ । म॒हि॒ऽत्वम् । अ॒स्तु । व॒ज्रि॑णे ॥

द्यौः । न । प्र॒थिना॑ । श॒वः ॥ ५ ॥ १५ ॥]

यस्मान्महाननादिश्च विष्णुर्जीवोऽवरस्तथा । तस्यैवास्तु महत्त्वं तन्न जीवब्रह्मतां स्मरेत् ।
आकाशवत् प्रथिन्नाऽसौ शवः सुखबले^३ तथा ॥ २१९ ॥ * ॥

(७६) स॒मो॒हे॒वाय॑ आ॒शत॑न॒रस्तो॑क॒स्य॒सनि॑तौ । वि॒प्रा॑सो॒वाधिया॑यवः ॥ ६ ॥

[स॒म्ऽओ॒हे । वा॒ । ये॒ । आ॒श॒त॒ । न॒रः । तो॒क॒स्य॒ । स॒नि॑तौ ॥

वि॒प्रा॑सः । वा॒ । धि॒या॒ऽय॑वः ॥ ६ ॥]

अन्यसंवहने वाऽपि^४ ये तं^५ प्राप्ता जनार्दनम् । ज्ञानलाभेन तु नरस्त एव पशवोऽपरे ।
विप्राश्चैव धिया युक्ता मूर्खाः शूद्रसमा^६ मताः ॥ २२० ॥ * ॥

१ सञ्ज्ञापूर्वकविवेकनियत्वात् “दीर्घोऽकितः” इति अभ्यासस्य पदपाठे दीर्घो न प्राप्नोति । तेन ‘ससद्याम’ इति पदपाठे रूपमिति प्राञ्चः ।

२ “शत्रून् हनिष्याम” इति क्वचित् ।

३ “सुयोधिभिः” इति क्वचित् ।

४ चतुर्थपादे “दियौर्न” इति प्रस्ते गौथिल्येनाष्टाक्षरत्वात् केवलगायत्रीत्वं च ।

५ यद्यपि निघण्टौ “ओजः । पाजः । शवः । तवः” (२. ९.) इति बलनामस्वेव पठ्यते । तथाऽपि शव इति सुखं च भवति । तथाहि प्रयोगः—“सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवः” इति, “शवसा क्रन्त सूरयः” इत्यादि च । तत्र सुखपरतया व्याख्यानात् । अत उक्तं “शवः सुखबले” इति । शं वमिति प्रत्येकं च सुखं बलं चाभिधत्ते ।

६ “अन्यसंवहनेनापि” इति प्र. पाठः ।

७ “ये च” इति क्वचित् ।

८ “स्मृताः” इति क्वचित् ।

(७७) यः कुक्षिस्सोमपातमस्समुद्रइवपिन्वते । उर्वीरापोनकाकुदः ॥ ७ ॥

[यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रऽइव । पिन्वते ॥

उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥]

यः कुक्षिरस्य^१ देवस्य समुद्रइव सोऽखिलान् । कामान् क्षरति^२ भक्ताय महापइव तर्पकाः । काकुदस्तस्य जिह्वास्तु^३ बह्व्यो बहुमुखेषु याः ॥ २२१ ॥ * ॥

[निचृद्गायत्री^४]

(७८) एवाह्यस्यसूनृताविरप्शीगोमतीमही । पक्वाशाखानदाशुषे ॥ ८ ॥

[एव । हि । अय । सूनृता । विऽरप्शी । गोऽमती । मही ॥

पक्वा । शाखा । न । दाशुषे ॥ ८ ॥]

एवमेवास्य वाणी च वेदेता महती तथा । “पक्वा शाखेव यजतो वरदात्री विरप्शिनः ॥ २२२ ॥ बलिष्ठस्य हि ते ॥ * ॥

(७९) एवाहितेविभूतयउतयइन्द्रमावते । सद्यश्चित्सन्तिदाशुषे ॥ ९ ॥

[एव । हि । ते । विऽभूतयः । उतयः । इन्द्र । माऽवते ॥

सद्यः । चित् । सन्ति । दाशुषे ॥ ९ ॥]

१ “कुक्षिस्तस्य” इति प्र. पाठः ।

२ पिन्वते क्षरति । पिबि सेचने । एतेन “पिन्वते वर्द्धते । सेचनार्थो धातुः वृद्धिं लक्षयति” इति वदन् सायणः परास्तः । वाच्यार्थे ह्यनुपपद्यमाने लक्षणा पादं प्रसारयति । नचात्र वाच्यार्थो नोपपद्यते । येन लक्षणाऽऽश्रीयते ।

३ “जिह्वाः स्युः” इति क्वचित् । यद्यपि “काकुत् । जिह्वा । घोषः । स्वरः । शब्दः” (१. ११.) इति नैघण्टुकाः काकुदिति जिह्वेति च वाङ्मामसु पठन्ति ! तथाच भगवद्वाणी भक्तान् तर्पयति अमृतधारेवेति व्याख्यातुं शक्यम् । तथाऽपि काकुदिति जिह्वेति च मुख्यत इन्द्रियमभिधत्ते । तदुच्चार्यत्वाद् वाणी च जिह्वा इति निघण्टुरप्यमुख्यार्थमेवाऽह । तदेतत् स्फुटीकर्तुं “जिह्वास्तु” इति व्याख्यातम् । उत्तरयर्चा पुनरुक्तं चान्यथा भवति । “काकुच्छब्देन मुखमुपलक्ष्यते” इति वदता परेण व्यर्थमात्मा प्रयासितः ।

४ “एवाहियस्य” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

५ “पक्वाशाखेव यजतः फलदात्री” इति क्वचित् ।

सन्ति सद्योऽपि यजतेऽस्य ते' । मावते ज्ञानिने नित्यमृतयश्च विभूतयः ॥ २२३ ॥ * ॥

[वर्द्धमाना गायत्री^१]

(८०) ए॒वा॒ह्य॒स्य॒का॒म्या॒स्तो॒म॒उ॒क्थ॒श्श॒स्या॑ ॥ इ॒न्द्रा॒य॒सो॒म॒पी॒तये॑ ॥ १० ॥ [॥ १६ ॥]

[ए॒व॑ । हि॒ । अ॒स्य॒ । का॒म्या॑ । स्तो॒मः॑ । उ॒क्थ॑म् । च॒ । श॒स्या॑ ॥

इ॒न्द्रा॒य॒ । सो॒म॒पी॒तये॑ ॥ १० ॥ १६ ॥]

[इत्यष्टमं सूक्तम्]

स्तोमा उक्थानि चैवास्य तस्मै काम्यानि सर्वदा । गोयाः शंस्यानि^३ सोमस्य पीतये^४ नान्यथा पिबेत् ॥ २२४ ॥ * ॥ * ॥

— ९ —

[इन्द्रेहि दश, मधुच्छन्दाः, गायत्री, इन्द्रः, षड्जः ।]

[निचृद् गायत्री^५]

(८१) इ॒न्द्रे॒हि॒म॒थ्स्य॒न्ध॒सो॒वि॒श्वे॒भि॒स्सो॒म॒प॒र्वभिः॑ ॥ म॒हाँ॒अ॒मि॒ष्टि॒रोज॑सा ॥ १ ॥ मि

[इ॒न्द्र॑ । आ॒ । इ॒हि॑ । म॒थ्सि॑ । अ॒न्ध॒सः॑ । वि॒श्वे॒भिः॑ । सो॒म॒प॒र्व॒भिः॑ ॥

म॒हान् । अ॒मि॒ष्टिः॑ । औ॒ज॑सा ॥ १॥]

१ “यजते हि ते” इति प्र. पाठः । “यजतो हि ते”, इति “यजतोऽपि ते” इति च क्वचित् ।

२ षडक्षरः प्रथमः पादः । द्वितीयः सप्ताक्षरः । तृतीयोऽष्टाक्षरः । एवं त्रिभिः पादैः वर्द्धमाना गायत्री भवति । तथाहि च्छन्दस्सूत्रम्—“षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्द्धमाना” (३. १४.) इति । सर्वानुक्रमणिकायां च “यस्यास्तु षट्कसप्तकाष्टकाः सा वर्द्धमाना” इति । अत्र व्यूहक्रमेण केवलगायत्रीत्वं च । तथाहि प्रथमचरणे—“एवाहियस्यकामिया” इति । द्वितीये “शंसिया” इति ।

३ “शस्यानि” इति क्वचित् ।

४ अत्र तत्पुरुषेऽप्याद्युदात्तत्वं व्यत्ययो बहुलमिति वार्तिकादेव भवति । पाणिनीयां प्रक्रियां नान्ततोऽवलम्बते भगवत्पाद इति च परमार्थः ।

५ अत्र “मथ्स्यन्धसः” इति प्रश्लेषशैथिल्येन केवलगायत्रीत्वम् । ‘मत्सि’ इति वक्तव्ये ‘मथ्सि’ इति महाप्राणः वैदिकप्रयोगसिद्धः ।

सोमपाः सोमपर्वाणः सर्वे यस्मात् तदिच्छया । अभिष्टिरोजसा नित्यं मदं सुखमवाप्स्यसि ॥
॥ २२५ ॥ * ॥

(८२) एमेनं॑सृजतासु॒तेम॑न्दिमिन्द्रा॑यम॒न्दिने॑ ॥ चक्रि॑विश्वानिचक्र॑ये ॥ २ ॥

[आ॑ । ईम् । ए॒नम् । सु॒ज॒त । सु॒ते । म॒न्दि॒म् । इन्द्रा॑य । म॒न्दि॒ने ॥
चक्रि॑म् । विश्वानि॑ । चक्र॑ये ॥ २ ॥

एनमासृजतेन्दौ च विष्णुं तं मदकारिणम्^१ । मन्दिने विष्णवे सम्यक् कर्मिणं सर्वकर्मिणे ॥
॥ २२६ ॥ * ॥

[निचृद्गायत्री^२]

(८३) मथ्स्वा॑सुशिप्रम॒न्दिमि॒स्तोमे॑भिर्विश्वच॑र्षणे ॥ सचै॒षुस॑वने॒ष्वा ॥ ३ ॥

[म॒थ॒स्व । सु॒शि॒प्र । म॒न्दि॒मिः । स्तो॒मेभिः॑ । विश्व॑च॒र्ष॒णे ॥
स॒चा । ए॒षु । स॒व॒नेषु॑ । आ॑ ॥ ३ ॥]

स्वानन्द^३ विश्वजीवेशाऽमत्स्वा^४स्मद्रक्षया सह ॥ * ॥

(८४) असृ॑ग्रमिन्द्र॒तेगिरः॑प्रति॒त्वासे॑दहासत ॥ अजो॑षावृष॒भम्प॑तिम् ॥ ४ ॥

[अ॒सृ॒ग्रम् । इन्द्र॑ । ते । गिरः॑ । प्रति॑ । त्वा॒म् । उ॒त् । अहा॑स॒त ॥
अजो॑षाः । वृष॒भम् । प॑तिम् ॥ ४ ॥]

१ “मदकारणम्” इति क्वचित् ।

२ “सवनेषुवा” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वं च ।

३ सुशिप्र शोभनानन्द । एतेन शिप्रशब्द आनन्दपर्याय इति ज्ञायते । यास्कस्तु “शिप्रे हनू नासिके च” इत्याह ।

४ “—जीवेश मत्स्वास—” इति प्र. पाठः ।

त्वन्निस्सृता वेदवाचस्त्वां प्रत्येवाप्यनारतम् ॥ २२७ ॥ उच्चैर्मुख्यतया सम्यग् विसृष्टाः स्वपतिं प्रति । अजोषाः स्तुत्यरूपेण त्वसेव्यास्त्वद्वते क्वचित् ॥ २२८ ॥ * ॥

[५-६ पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^१]

(८५) सञ्चोदयचित्तमर्वाग्राधइन्द्रवरेण्यम् । असदित्तेविभुप्रभु ॥ ५ ॥ [॥ १७ ॥]

[सम् । चोदय । चित्तम् । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरेण्यम् ॥

असत् । इत् । ते । विभु । प्रभु ॥ ५ ॥ १७ ॥]

अर्वाङ् नीचान् प्रति त्वस्मान् भद्रं राधः प्रचोदय । अस्त्येव ते विशेषेण प्रकृष्टं शुभमच्युतम् ॥ २२९ ॥ * ॥

(८६) अस्मान्सुतत्तचोदयेन्द्रराधेरभस्वतः । तुविद्युम्नयशस्वतः ॥ ६ ॥

[अस्मान् । सु । तत् । चोदय । इन्द्र । राधे । रभस्वतः ॥

तुविद्युम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

रभस्वतः शब्दवतः स्तोतृनस्मान् यशस्वतः । तत्र त्वयि महाराये महाकीर्ते सुचोदय ॥ २३० ॥ * ॥

१ असुग्रमित्यनारतम् । अपूर्वोऽयमर्थः भाष्योक्तः । अन्ये तु असुजमिति वक्तव्ये असुग्रमिति छान्दसं धातुरूपमिति मन्वते ।

२ “जुष् मुदि सेवे” इति वोपदेवः । तेन अजोषाः असेव्याः । यद्यप्यस्मिन्नर्थे “नजुसुभ्याम्” इत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । आद्युदात्तश्च पठ्यते । अत एव “व्यत्ययो बहुलम्” इति वार्तिककृदाह । बहुषिका च हि स्वरप्रक्रिया । आह च पाणिनिरेव—“नोदात्तस्वरितोदयमगार्यकाश्यपगालवानाम्” इति स्वरविषये बाहुमत्यमृषीणाम् । आचार्यास्तु न पाणिनीयां स्वरप्रक्रियामनुसन्धुः । प्रत्युत महाव्याकरणाद्युदितामेव प्रक्रियामिति विदितमेव तद्ग्रन्थेष्वधीतिनाम् । उदाजहुश्च स्वरविषये महाव्याकरणसूत्राण्यनुव्याख्यानादिष्वित्यवधेयम् । तेन व्याकरणान्तरेणाऽद्युदात्तत्वं च सम्भाव्यते ।

३ “वरेणियम्” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वं च । षष्ठमन्त्रे च “चोदय इन्द्र” इति पादान्तसन्धिविश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

४ “रभि शब्दे” इति वोपदेवः ।

५ एतेन युग्ममिति कीर्तिनामेति ज्ञायते । निघण्टौ तु “युग्मम् । इन्द्रियम् । वसु । रायः” (२.१०.) इति धननामसु पठ्यते । तथाऽप्यत्र युग्ममिति न धनमुच्यते । “राये” इति पौनरुक्त्यात् । “राये धनसिद्धयर्थम्” इति

[निचृद्गायत्री]

(८७) सङ्गोमदिन्द्रवाजवदस्मेपृथुश्रवोबृहत् । विश्वायुर्धेहक्षितम् ॥ ७ ॥

[सम् । गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मेइति । पृथु । श्रवः । बृहत् ॥
विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितम् ॥ ७ ॥]

अस्मास्वतिबृहज्ज्ञानं नित्यं सन्धेहि चाक्षयम् ॥ * ॥

(८८) अस्मेधेहिश्रवोबृहद्द्युम्नसहस्रसातमम् । इन्द्रतारथिनीरिषः ॥ ८ ॥

[अस्मेइति । धेहि । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । सहस्रऽसातमम् ॥
इन्द्र । तारः । रथिनीः । रिषः ॥ ८ ॥]

विद्यां कीर्तिं सदेहाश्रं बहुलाभयुतं बृहत् । प्रार्थने पौनरुक्त्यं न चोदयेति ततः पुनः ॥ २३१ ॥ * ॥

(८९) वसोरिन्द्रं वसुपतिङ्गीभिर्गृणन्तक्रग्नियम् । होमगन्तारमूतये ॥ ९ ॥

[वसोः । इन्द्रम् । वसुऽपतिम् । गीऽभिः । गृणन्तः । क्रग्नियम् ॥
होम । गन्तारम् । ऊतये ॥ ९ ॥]

वसोर्वसूनां च पतिं देवदेवेष्वरं प्रभुम् । ऋद्धमेयमाह्वयामोऽत्र गृणन्तोऽभीष्टसिद्धये ॥ २३२ ॥ * ॥

तु लौकिकं व्याख्यानम् । प्रचलितं च निघण्टुनिरुक्तादिपाठं भाष्यकृत् नातीव हि प्रमाणं मन्यते । अत एव “निरुक्ते व्यासनिर्मिते” इत्यवादीत् । रत्नमिति निघण्टौ धननामसु पठितमपि सुखपरतया हि व्याचख्यौ । स्फुटो हि तेन मतभेदः । वैयाकरणं पदनिर्वचनं नात्यन्तमादरणीयमिति यास्क एवाऽह-“न संस्कारमाद्रियेत । विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति” इति ।

१ “धेहियक्षितम्” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

२ श्रवः धनमिति नव्याः । ज्ञानमित्याचार्याः । इयं ह्याचार्यपरिपाटी-यत् पदजातं धनान्नादिलौकिकफलपरतयाऽन्ये व्याचक्षते तज्ज्ञानसुखादिपरतया आचार्या इति । तेन हि वेदस्य महत्त्वमार्थिकमाविष्कृतं भवति । किमिति लौकिकीमेव पद्यां वेदेऽपि प्रतिपद्यन्ते ।

३ धेहि देहि । “डु धा अलि धारणे पुष्टौ दाने” इति वोपदेवः । “डु धाञ् दानधारणयोः” इति पुरुषकारः । “डु दाञ् दाने । डु धाञ् धारणे च” इति शाकटायनः ।

४ रथिनीः रिषः इति सदेहाश्रमिति व्याख्यातम् । “शरीरं रथमेव तु” इति वैदिकप्रसिद्धेः । गीतायामपि तथा ।

[निचृद्गायत्री^१](९०) सुतेसुतेन्यो^१कसेबृहद्बृहत्तदरिः । इन्द्रायशूषमर्चति ॥ १० ॥ [॥१८ ॥][सुते^२सुते । नि^३ओ^४कसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ॥

इन्द्राय । शूषम् । अर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥]

[इति नवमं सूक्तम्]

अविनाश्यरिरुद्दिष्टो बृहच्छूषं^१ सुखं प्रति । सुतेसुते सद्गहाय देवाय बृहतेऽर्चति ॥ २३३ ॥ * ॥ * ॥

— १० —

[गायन्ति द्वादश, मधुच्छन्दाः, अनुष्टुप्^३, इन्द्रः, १-३ गान्धारः ।][१-३ विराडनुष्टुप्^४](९१) गायन्तित्वागायत्त्रिणो^१र्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वाशतक्रतुद्वंशमिवयेमिरे ॥ १ ॥

[गायन्ति । त्वा । गा॒य॒त्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः ॥

ब्रह्माणः । त्वा । श॒त॒क्र॒तो॒इति॑शतऽक्रतो । उ॒त् । वं॒श॒म्इ॒व । ये॒मिरे॒ ॥ १ ॥]

गायन्ति सामगास्त्वृग्भिः शंसन्त्यृग्वेदिनोऽतिकम्^१ । विरिञ्चास्त्वां बहुशान शक्रकेतुमिवोच्छ्रितम् ॥ २३४ ॥ व्यजानन्^२ ॥ * ॥

१ “नियोकसे” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

२ शूषं देहधर्मः बलमिति नैरुक्ताः । “शूषम् । सहः” (२. ९.) इत्यादि बलनामसु पाठात् । आत्मधर्मः सुखमित्याचार्याः ।

३ सरस्वती च रोहिणी चानुष्टुब्देवते । पिङ्गलनागस्तु सोमं देवतामाह । तत्तु भाष्यविरोधादनादरणीयमित्युक्तम् । गान्धारश्चानुष्टुप्स्वर इत्यप्युक्तमेव पुरस्तात् ।

४ तत्राऽद्यस्तृचः विराडनुष्टुप् । द्वितीयपादे षडक्षरत्वात् । प्रथममन्त्रे “गायत्रिणो अर्चयन्ति यर्कमर्किणः” इति, द्वितीये “भूरियस्पष्ट कर्तुवम्” इति, तृतीये “युक्षुवा कक्षियप्रा” इति च विश्लेषेण केवलानुष्टुप्त्वं सम्पाद्यम् ।

५ अर्कमतिकम् । पूर्णमुखम् । “अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति” इति यास्ककृतमपि निर्वचनं भाष्यकृतसम्मतमेव । ऊरीकृत्य तमर्थमर्थान्तरं ह्याह ।

६ उयेमिरे व्यजानन्निति धातूनामनेकार्थत्वात् । तथाहि कृष्णलीलाशुक्रः—“पाठा व्याख्याश्च धातूनां दृश्यन्ते त्वैरिणः कचित् । प्रयोग एव भगवांस्तानवस्थापयेत् पथि” इति ।

(९२) यत्सानोस्सानुमारुहद्वूर्यस्पष्टकर्त्वम् । तदिन्द्रोऽर्थश्चेततियूथेनवृष्णिरेजति ॥ २ ॥

[यत् । सानोः । सानुम् । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्वम् ॥
तत् । इन्द्रः । अर्थम् । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥]

उच्चतोऽप्युच्चं सामर्थ्यं करणे तव । ततोऽपि भूरि यत् तेन चेतत्यर्थमतो भवान् मुक्तामुक्तसमू-
हेन शोभते गूढशक्तिमान् ॥ २३५ ॥ उच्चादुच्चं विरिञ्चादिगतं कर्तृत्वमेव यत् । भूरि स्पष्टमभूत्
तेन परेशस्य ततश्च सः । चेतत्यर्थानशेषांश्च महायूथेन चेष्टते ॥ २३६ ॥ * ॥

(९३) युक्ष्वाहिकेशिनाहरीवृषणाकक्ष्यप्रा । अथानिन्द्रसोमपागिरामुपश्रुतिश्चर ॥ ३ ॥

[युक्ष्व । हि । केशिना । हरीइति । वृषणा । कक्ष्यप्रा ॥
अथ । नः । इन्द्र । सोमपाः । गिराम् । उपश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥]

कक्ष्याभिपूरकौ पुष्टया युक्ष्व त्वं केशिनौ हरी । अथोपगम्य शृणु नो गिरः ॥ * ॥

[भुरिगुष्णिक्^१, स्वरः—ऋषभः ।]

(९४) एहिस्तोमाँअभिस्वराभिगृणीह्यारुव । ब्रह्मचनोवसोसचेन्द्रयज्ञश्चवर्द्धय ॥ ४ ॥

१ गूढशक्तिमानस्पष्ट इत्येकोऽर्थः । स्पष्टमभूदित्यपरः । “स्पश अज्ञातदृशौ” इति धातुरिति भाष्यकृदेव वक्ष्यति ।
अत्रापि काचनान्यादृशी स्वरप्रक्रिया भाति । आमन्त्रितत्वे धातुत्वे वा निघातप्राप्तेः । अत्र ह्याद्युदात्तः पठ्यते ।
व्याकरणान्तरमन्वेषणीयमिति भाति । न च “निपातैर्यदयदिहन्त—” इति न निघात इति वाच्यम् । तस्य आरुहदिति
गतार्थत्वात् । यद्वृत्तान्नित्यम् इति निहतं भवतीति केचिद् व्याचक्षते । तत्रेदं चिन्त्यम्—कात्र यच्छब्दः? यदिति
हि हेत्वर्थे निपातः । तच्च पूर्वतनेनैव धातुना कृतार्थम् । तेन यद्वृत्तस्य नात्र प्रसर इति भाति ।

२ पूर्वमेजतिः शोभार्थ इत्युक्तम् । इदानीं चेष्टायां व्याख्यायते । एतावान् विशेषः । शोभार्थत्वे वरस्मैभाषत्वं
छान्दसम् । गत्यर्थत्वे तु स परस्मै भाष एव । तथाहि दैवम्—“दीप्तौ शप्येजते तत्र भवेदेजति कम्पने” इति ।
यद्यप्येजतिः कम्परूपचेष्टाविशेषवाची । अत्र तु चेष्टासामान्ये वर्तते । तथाहि लीलाशुकः—“प्रयोगविशेषादर्थविशे-
षोऽप्यनेकार्थवदास्थेयः । न पुनः पाठ एव शरणम्” इति ।

३ अष्टाविंशत्यक्षरा हि भवत्युष्णिक् । इयं चैकेनाक्षरेणाधिकेति भुरिगुष्णिग् भवति । यदि चेयादिपूरण इति
न्यायेनाक्षराणि व्यूह्येरन् गायत्र्येव तदा भवति । कात्यायनस्य चैतदभिमतम् । तथाहि व्यूहक्रमः—“स्वर अभिगृ-
णीह्यारुव” इति पूर्वाद्धे । “सचाइन्द्रयज्ञंचवर्द्धय” इत्युत्तराद्धे च व्यूहेन द्वात्रिंशदक्षरत्वे सम्पन्ने केवलानुष्टुप्-
त्वम् । अस्मिन् पक्षे तु गान्धार एव स्वरो भवति ।

[आ । इ॒हि । स्तो॒मान् । अ॒भि । स्वर॒ । अ॒भि । गृ॒णीहि॒ । आ । रु॒व ॥

ब्र॒ह्म । च॒ । नः॒ । व॒सो॒इति॑ । स॒चा । इन्द्र॑ । य॒ज्ञम् । च॒ । व॒र्द्धय॑ ॥ ४ ॥]

अभिस्वर च स्तुतिम्^१ ॥ २३७ ॥ प्रशंसां कुरु^२ शब्दं च पुनर्हर्षान्महत्तरम् । ब्रह्म यज्ञं च नोऽन्तस्थो बहिष्ठश्चैव^३ वर्द्धय ॥ २३८ ॥ * ॥

[विराडनुष्टुप्^४, स्वरः-५-१२ गान्धारः]

(९५) उ॒क्थमिन्द्रा॑य॒शंस्य॑व॒र्द्धनम्पुरु॑नि॒षिधे॑ । श॒क्रोय॑था॒सुते॑षु॒णोरार॑णत्स॒ख्येषु॑च ॥ ५ ॥

[उ॒क्थम् । इन्द्रा॑य॒ । शंस्य॑म् । व॒र्द्धनम् । पुरु॑निः॒ऽसिधे॑ ॥

श॒क्रः । य॒था । सु॒तेषु॑ । नः॒ । र॒रणत् । स॒ख्येषु॑ । च॒ ॥ ५ ॥]

नित्यवृद्धत्वतो विष्णोर्वर्द्धनं तु प्रकाशतः^५ । बहुशत्रून् निषिदसौ हरिर्दनुजघातकः ॥ २३९ ॥ अस्सत्सख्याय शब्दं च चकारास्मासु संस्थितः । यथा सुतेषु सोमेषु करोत्यृत्विक्षु संस्थितः^६ ॥ २४० ॥ * ॥

[निचृदनुष्टुप्^७]

(९६) तमि॒त्स॒खि॒त्वई॒महे॒तरा॑येत॒सुवी॑र्ये । स॒श॒क्रउ॒तन॑श्श॒कदिन्द्रो॑व॒सुद॑य॒मानः॑ ॥ ६ ॥

[॥ १९ ॥]

[त॒म् । इ॒त् । स॒खि॒त्त्वे॑ । ई॒महे॒ । त॒म् । रा॒ये॑ । त॒म् । सु॒वी॒र्ये॑ ॥

सः॑ । श॒क्रः । उ॒त् । नः॑ । श॒क॒त् । इन्द्रः॑ । व॒सु । द॒य॒मानः॑ ॥ ६ ॥ १९ ॥]

१ “अभिस्वरवस्तुतिम्” इति मुद्रितपाठः प्रामादिकः ।

२ गृणीहि प्रशंसाशब्दं कुरु । “गृ शब्दे” । “ज्ञाने गारयते गिरेन्निगरणे शब्दे गृणाति त्रयम्” इति दैवम् ।

३ “बहिस्थश्चैव” इति क्वचित् ।

४ प्रथमपादे “शंसियम्” इति, चतुर्थे “सखियेषु” इति व्यूहेन केवला चानुष्टुप् भवति ।

५ “प्रकाशनम्” इति प्र. पाठः ।

६ “करोत्यृत्विक्षु च स्थितः” इति प्र. पाठः ।

७ “सुवीरिये” इति विश्लेषेण केवला चानुष्टुप् ।

तमेव शरणं नित्यं सखित्वाद्यर्थमीमहे । शक्तवानन्दस्वरूपत्वाच्छक्रः सर्वत्र चाशकत् ।
अस्माकं च सदा विष्णुं दददेव प्रवर्तते ॥ २४१ ॥ * ॥

(९७) सुविवृतं सुनिरजमिन्द्रत्वादातमिद्यशः । गवामपव्रजंवृधिकृणुष्वराधो अद्रिषः ॥ ७ ॥

[सुऽविवृतम् । सुनिऽअजम् । इन्द्रं । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥

गवाम् । अप । व्रजम् । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिषः ॥ ७ ॥]

विरुपष्टं सुवृष्यत्वं च यशस्त्वइत्तमेव हि । गूढं ज्ञानसमूहं त्वं विवृण्वृद्धिं च नः कुरु
॥ २४२ ॥ अद्रिषादरणीयत्वात् प्राणस्तद्वर्तकोऽद्रिषा । हरिः शक्रस्तथाऽद्रीणां छेदनाद्
वारणादपि ॥ २४३ ॥ * ॥

[निचुदनुष्टुप्^१]

(९८) नहित्वारोदसी उभेऋघायमाणमिन्वतः ॥ जेषस्सर्वतीरपस्सङ्गा अस्मभ्यन्धुनुहि ॥ ८ ॥

[नहि । त्वा । रोदसीइति । उभेइति । ऋघायमाणम् । इन्वतः ॥

जेषः । स्वऽस्वतीः । अपः । सम् । गाः । अस्मभ्यम् । धूनुहि ॥ ८ ॥]

न त्वामृघायमाणं हि वर्द्धमानं तु रोदसी । सम्प्राप्नुतः^२ श्रीभूमी च^३ सहिते चाप्रसादतः ॥ २४४ ॥
अपः प्रजाः सुखतीरजयस्त्वद्विशत्वतः । ज्ञानानि सन्धुनु हि च प्रापयोच्चा अपि स्वयम्
॥ २४५ ॥ * ॥

१ दयमान इति ददत् । “दय इ ग्रहणे गतौ वधे दानेऽवने” इति वोपदेवः ।

२ निरजमकाल्यमक्षेप्यम् । “अज क्षेपे” इति वोपदेवः ।

३ “प्रवृण्वृद्धिम्” इति कश्चित् ।

४ “अद्रिषाः” इति प्र पाठः ।

५ अत्र तृतीयपादे “सुवर्ततीः” इति व्यूहेन केवला चानुष्टुप् ।

६ ऋघायतिर्वृद्धयर्थ इत्येतेन ज्ञायते । हिंसार्थ इत्यन्ये ।

७ “इवि व्याप्तिप्रीणनयोः” इति वोपदेवः । “जिगाति । पतति । इन्वति” (२.१४.) इति गतिकर्मसु
निघण्टुः । “इन्वति । नक्षति” (२.१८.) इति च व्याप्तिकर्मसु ।

८ “श्रीभूमी च” इति कश्चित् । तदा भूमीति भिन्नं पदम् । ईदन्तं च । तथाहि प्रयोगः मन्दारमरन्दे—“भूमी-
लोकेदिदक्षया—” इति ।

(९९) आश्रुत्कर्णश्रुधीहवन्नूचिदधिष्वमेगिरः । इन्द्रस्तोममिमम्ममकृष्वायुजश्चिदन्तरम् ॥ ९ ॥

[आश्रुत्कर्ण । श्रुधि । हवम् । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ॥

इन्द्र । स्तोमम् । इमम् । मम् । कृष् । युजः । चित् । अन्तरम् ॥ ९ ॥]

बहुश्रवणकर्णासदाह्वानं शृणु चाऽदरात् । अद्यैव च गिरो धेहि मयि स्तोमं च मत्कृतम् ॥ २४६ ॥
प्रियं योगादपि कुरु ॥ * ॥

(१००) विद्वाहित्वावृषन्तमंवाजेषुहवनश्रुतम् । वृषन्तमस्यहूमहऊतिसहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

[विद्वा । हि । त्वा । वृषन्तमम् । वाजेषु । हवनश्रुतम् ॥

वृषन्तमस्य । हूमहे । ऊतिम् । सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥]

विद्वा त्वां शक्तिमत्तमम् । श्रोतारं युत्सु चाऽह्वानमाह्वयामस्तवावनम् ॥ २४७ ॥ बहुलाभोत्तम-
मिति ॥ * ॥ 'स्थानान्तरगते ऋचौ । दृष्ट्वेन्द्रं यज्ञगं 'थाभ्यां मधुच्छन्दास्तमस्तुवत् । आतून
इति तेनैव न विरुद्धा शतर्चिता ॥ २४८ ॥ * ॥ —

(१०१) आतूनइन्द्रकौशिकमन्दसानस्सुतम्पिब । नव्यमायुःप्रसूतिरकृधीसहस्रसामृषिम्

॥ ११ ॥

[आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मन्दसानः । सुतम् । पिब ॥

नव्यम् । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रसाम् । ऋषिम् ॥ ११ ॥]

मात्रा कुशैर्गृहीतत्वाज्जन्मन्यासीत् स कौशिकः । गाथित्वाद् वा हिरण्याण्डकोशस्थत्वाद्

१ ऋचां शतं मधुच्छन्दा वैश्वामित्रो ददर्शेति ता इमाः शतमृचः । अवशिष्टे उत्तरे द्वे देशान्तरे कालान्तरे च
दृष्टे, स्थानान्तरगते । अत एते अविवक्षित्वा शतचित्त्वव्यवहारः । ऋषिसाम्यप्रसङ्गादेवात्र पठिते । यथा चोत्तरसू-
क्तेऽप्यष्टावृचः । न शतान्तर्गततयेति भावः ।

२ “ताभ्याम्” इति क्वचित् ।

३ “गाथित्वाद् वा” इति प्र. पाठः । ‘गाथित्वाद् वा’ इत्येव समीचीनमिति भाति । पाणिनिरपि “गाथिविद-
धिकेशिगणपणिनश्च” (६.४.१६५.) इत्यृषिनामसु गाथिपदमेव प्रयुङ्क्ते । अनुक्रमणिकायां च— “कुशिक
इन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार । तस्येन्द्र एव गाथी पुत्रो जज्ञे” इति । सर्वत्र च प्राचीनकोशेषु गाथीति-

हरिस्तथा ॥ २४९ ॥ मन्दसानो नित्यसुखी स्तुत्यमायुश्च नस्तिर' । ऋषिं सहस्रलाभं मां
कुरु च ॥ * ॥

(१०२) परि॑त्वा॒गिर्व॑णो॒गिरि॑इ॒माभ॑वन्तु॒विश्व॑तः । वृ॒द्धायु॑मनु॒वृद्ध॑यो॒जुष्टा॑भवन्तु॒जुष्ट॑यः

॥ १२ ॥ [॥ २० ॥]

[परि॑ । त्वा । गिर्व॑णः । गिरि॑ः । इ॒माः । भ॑वन्तु । विश्व॑तः ॥

वृ॒द्धऽआयु॑म् । अनु॑ । वृ॒द्धयः॑ । जु॒ष्टाः । भ॑वन्तु । जु॒ष्टयः॑ ॥ १२ ॥ २० ॥]

[इति दशमं सूक्तम्]

त्वा इमा॑ गिरः ॥ २५० ॥ सर्वदा परितः सन्तु मदीयाः सर्वलाभिनम् । वृद्धिरूपा गिरो जुष्टाः^१
सेवारूपाश्च सन्तु नः ॥ २५१ ॥ * ॥ * ॥

— ११ —

अष्टावृचः पुनस्तेन दृष्टा अन्यत्रगास्तपः । कुर्वता ॥ * ॥—

[इन्द्रम् अष्टौ, मधुच्छन्दाः^५, अनुष्टुप्, इन्द्रः, १-४ गान्धारः ।]

[१-३ निचृदनुष्टुप्^५]

(१०३) इन्द्र॑विश्वा॒अवी॑वृधन्त॒समुद्र॑व्यच॒सङ्गिरः॑ । र॒थीत॑मं र॒थीना॑वाजा॒नांस॑त्पति॒म्पति॑म् ॥ १ ॥

स्थाने गाथीत्येव लिखन्तीति च गमनीयम् । “यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रः । तथाऽपि तद्रूपेणेन्द्रस्यैवोत्पन्नत्वात् कुशिकपुत्रत्वम्” इति यत् सायणभाष्ये स प्रमाद एव । विश्वामित्रस्य कुशिकपौत्रतया तत्पुत्रत्वाभावात् । गाथिन एवेन्द्रत्वेन विश्वामित्रस्य तद्रूपत्वाभावाच्च ।

१ तरतिवत् तिरतिरपि वितरणार्थे वेदेषु पठ्यते । यथा “चन्द्रमास्तिरते दिर्घमायुः” इत्यादि । धात्वन्तरं वा स्यात् । अतिशये तृतीय इति अकारस्य इकार इति तु बहवः ।

२ त्वेमा इति वक्तव्ये त्वा इमा इति विश्लेषणं वैलक्षण्यार्थम् । त्वा सर्वतो विलक्षणं त्वाम् इमा गिरः इत्यादि । “विश्लिष्टार्थे च विश्लिष्टम्” इति ह्युक्तम् ।

३ “जुष्टं मुदि सेवे” इति वोपदेवः । “प्रीतिसेवनयोरिष्टं तुदादेर्जुषतेपदम्” इति दैवम् ।

४ अत्र सूक्ते मधुच्छन्दसः पुत्रः जेता नाम ऋषिरिति यदनुक्रमणिकायामभिहितम्, अध्ययनपरम्पराप्राप्तं च तद्वत्संहितादिप्रतनमूलग्रन्थविरोधादसङ्गतमनादरणीयं चेति भाष्ये स्थितम् ।

५ अत्र प्रथममन्त्रे “रथिइनाम्” इति, द्वितीये “तुवामभि” इति, तृतीये “दस्यन्तियूतयः” इति च विश्लेषणं केवलानुष्टुप्त्वं च ।

[इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रऽव्यवसम् । गिरः ॥

रथिऽतमम् । रथिनाम् । वाजानाम् । सत्स्पतिम् । पतिम् ॥ १ ॥]

सम्यगुक्तिगुणव्यक्तिस्तथाविधः ॥ २५२ ॥ * ॥

(१०४) सख्येतइन्द्रवाजिनोमामेशवसस्पते । त्वामभिप्रणोनुभोजेतामपराजितम् ॥ २ ॥

[सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते ॥

त्वाम् । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारम् । अपराजितम् ॥ २ ॥]

(१०५) पूर्वीरिन्द्रस्यरातयोनविदस्यन्त्यूतयः । यदीवाजस्यगोमतस्तोतृभ्योमंहतेमघम् ॥ ३ ॥

[पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । ऊतयः ॥

यदि । वाजस्य । गोऽमतः । तोतृभ्यः । मंहते । मघम् ॥ ३ ॥]

प्रथमानि महत्त्वेन ते दानान्यवनानि च । न मिथ्यन्ते न नश्यन्ति गोमदं यशस्तथा ॥ २५३ ॥
यदि मंहते ददातीशः ॥ * ॥

(१०६) पुराम्भिन्दुर्युवाकविरमितौजाअजायत । इन्द्रोविश्वस्यकर्मणोधर्तावज्रीपुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

[पुराम् । भिन्दुः । युवा । कविः । अमितऽओजाः । अजायत ॥

इन्द्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥]

१ “—व्यक्तिस्तथाविधः” इति प्र. पाठः ।

२ “दसु विभेदने” इत्याचार्यसम्मतो धातुपाठः । अत एव दस्मेतिपदं शत्रुभेदिन् इति व्याख्याति पुरा । “दसु उपक्षये” इति च प्रचलितो धातुपाठः । तदप्याह न नश्यन्तीति । “दस्येत् क्षये” इति दैवम् ।

३ यद्यपि “महि षुद्धौ” इत्येष धातुपाठः । “महि दाने” इति च पठनीयम् । अत एव निघण्टुः—“शिक्षति । तुञ्जति । मंहते” इति दानकर्मसु पठति ।

[भुरिगुणिक^१, स्वरः—ऋषभः ।]

(१०७) त्वं॑ वल॑स्य गो॒मतो॑ पा॒वरद्वि॑वो॒बिल॑म् । त्वान्दे॒वा अ॒बिभ्यु॑षस्तु॒ज्यमा॑नास॒आवि॑षुः ॥ ५ ॥

[त्वं॑ । वल॑स्य । गो॒म॒तः । अ॒प । अ॒वः । अ॒द्वि॒ष्वः । बि॒ल॑म् ।]

त्वा॑म् । दे॒वाः । अ॒बिभ्यु॑षः । तु॒ज्यमा॑नासः । आ॒वि॒षुः ॥ ५ ॥]

वलस्तिर्यग्गतिर्यथः । वाचामन्यार्थबुद्धेस्तु बिलं मूलं तमो हि यत् । तदपावृतवांस्त्वं च प्रदृश्य विनिवार्य च ॥ २५४ ॥ त्वां हि देवा भयापेताः प्रेर्यमाणास्त्वयैव च । छाद्यमानं गिरा दैत्यैररक्षन्निव सन्निरा ॥ २५५ ॥ इन्द्रस्य गोसवार्थे च समुत्सृष्टा जगत्पि । चतुर्गवाो हता दैत्यैः सरमारक्षिताः पुरा । तस्याः स्वसृत्वमुक्तवैव^३ तयोच्छिष्टं च गोपयः ॥ २५६ ॥ तदर्थं पणयो नाम ते दैत्या वलपूर्वकाः । इन्द्रेण निहताः पश्चाज्ज्ञात्वा च सरमाकृतम् ॥ २५७ ॥ ताडयित्वा पदा वक्त्रात् सूते^४ पयसि तां भयात् । शरणागतां प्रेषयित्वा दैत्येन^५ पणिनां पुनः ॥ २५८ ॥ भित्त्वा गिरिव्रजं तं च गावो यत्र प्रतिष्ठिताः । निस्सारिताः पुनस्ताश्च गोसबेनेष्टमेव च । तदा देवा अभीत्यैव परितो जुगुपुः शक्तिम्^६ ॥ २५९ ॥ * ॥

[स्वरः—६-८ गान्धारः]

(१०८) तवा॑हं॒शूर॑रा॒तिभिः॑ प्र॒त्याय॑सिन्धु॒माव॑दन् । उपा॑तिष्ठन्त॒गिर्व॑णो॒विदु॑ष्टे॒तस्य॑ का॒रवः॑ ॥ ६ ॥

[त॒व । अ॒हम् । शू॒र । रा॒ति॒भिः । प्र॒ति । आ॒यम् । सि॒न्धुम् । आ॒व॑दन् ॥

उ॒प । अ॒ति॒ष्ठन्त॑ । गि॒र्व॒णः । वि॒दुः । ते । त॒स्य । का॒र॒वः ॥ ६ ॥]

१ यथाश्रुतपाठे एकोनविंशदक्षराणीति भुरिगुणिक । प्रथमपादे “तुवं वलस्य” इति, द्वितीये च “गोमतो-पाव” इति, तृतीये “तुवां देवा” इति च विस्लेषे द्वाविंशदक्षरा अनुष्टुप् च भवति । तथात्वे गान्धार एव स्वरः ।

२ “तुजि प्राणेऽवने” इति वोपदेवः । प्राणनं प्रेरणमित्यनर्थान्तरम् ।

३ “सृत्वमुक्तवैव” इति क्वचित् ।

४ “सूते” इति क्वचित् ।

५ “दैत्येन” इति प्र. पाठः ।

६ इयं च कथा ऋग्वेद एव दशममण्डले १०८ तमे सूक्ते पणिसरमासंवादे स्फुटमुक्ता—“किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानद्—”, “इन्द्रस्य दूतीरिषिता चरामि—”, “कीदृङ्इन्द्रः सरमे का दृशीका—”, “न तं गूहन्ति स्रवतो गभीरा हता इन्द्रेण पणयः शयध्वे”, “इमा गावः सरमे या ऐच्छः.....अस्माकमायुधा सन्ति तिग्मा”, “अयं निधिः सरमे अद्विबुधः”, “रक्षन्ति तं पणयो ये सुगोपाः”, “स्वसारं त्वा कृणवै मा पुनर्गाः”, “नाहं वेद आवृतं नो स्वसृत्वम्”, “गोकामा मे अच्छदयन्”, इत्यादिभिर्मन्त्रैः ।

तव दानैरहं सिन्धुं नदीं प्रत्यागमं पुनः । त्वामावदन् स्तुतिपदैर्यज्ञदीक्षार्थमुद्यतः^१ ॥ २६० ॥
उपातिष्ठन्त कर्तारो विदुस्त्वां ये गिरोदित^२ ॥ * ॥

[विराडनुष्टुप्^३]

(१०९) मा॒याभि॑रिन्द्र॒मा॒यिन॑न्त्वंशु॒ष्णम॑वा॒तिरः । वि॒दुष्टे॑तस्य॒मेधि॑रा॒स्तेषां॑श्र॒वांस्यु॑त्तिर ॥ ७ ॥

[मा॒याभिः । इन्द्र । मा॒यि॑नम् । त्वम् । शु॒ष्णम् । अ॒व । अ॒तिरः ॥

वि॒दुः । ते । तस्य । मे॒धि॒राः । तेषा॑म् । श्र॒वांसि॑ । उ॒त् । ति॒र ॥ ७ ॥]

शक्तिभिः शक्तिमन्तं त्वं^४ शोषकं वृत्रमातिरः ॥ २६१ ॥ तमो वा त्वां विदुर्मेधारतास्तेषां श्रवांसि
च । विद्या उच्चैस्तरां देहि ॥ * ॥

[निचृदनुष्टुप्^५]

(११०) इन्द्र॒मीशा॑न॒मोज॑सा॒भिस्तो॑मा॒नूष॑त । स॒हस्र॑यस्य॒रात॑य॒उत॑वा॒सन्ति॑भू॒यसीः॑ ॥ ८ ॥

[॥ २१ ॥]

[इन्द्र॑म् । ईशा॑नम् । ओज॑सा । अ॒भि । स्तो॑माः । अ॒नूष॑त ॥

स॒हस्र॑म् । यस्य । रा॒तयः॑ । उ॒त् । वा । स॒न्ति । भू॒यसीः॑ ॥ ८ ॥ २१ ॥]

[इत्येकादशं सूक्तम्]

स्तुवन्ति त्वां^६ सहौजसा ॥ २६२ ॥ * ॥ ऋक्संहितायाः स्वाध्यायात् प्रबन्धाद् व्यासनिर्मितात् ।
ब्राह्मणेभ्यस्तथा मानात् प्रोक्ताः स्युर्मुनयोऽत्र ये ॥ २६३ ॥ श्रुत्यभावादलिङ्गाच्च मुनिर्नान्यः प्रती-
यते । श्रुतिलिङ्गान्यता यावत् तावत् पूर्वप्रमा भवेत् ॥ २६४ ॥ * ॥ * ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः

१ “—मुद्यतः” इति प्र. पाठः प्रामादिकः ।

२ “गिर्वणो देवो भवति गीर्भिर्वर्णयन्तीति” इति यास्कः ।

३ द्वितीयपादे “तुवम्” इति, चतुर्थे “श्रवांसियुत्तिर” इति च विश्लेषेण केवला चानुष्टुप् भवति ।

४ “त्वाम्” इति प्र. पाठः प्रामादिकः ।

५ “ओजसाअभि” इति विश्लेषेण केवला चानुष्टुप् ।

६ “त्वा सहौजसा” इति कचित् ।

—१२—

शतर्भिर्हृत्तरामिस्तु वह्निनामानमच्युतम् । अस्तौन्मेधातिथिस्ताभ्य उत्तरा' अपि तादृशः^१
॥ २६५ ॥ अन्यत्रगास्तपस्यन् स ता ददर्श कदाचन । कालस्थानान्तरत्वं चेत् सङ्ख्या-
तोऽभ्यधिकं भवेत् ॥ २६६ ॥ अन्यस्थानगता अन्यदृष्टा अप्यत्रगा यदि । सङ्ख्यानन्तर्भावमे-
ष्यन्ति ता इतोऽपगता यतः ॥ २६७ ॥—

[अग्निं द्वादश, मेधातिथिः काण्वः, गायत्री, अग्निः, षड्जः ।]

(१११) अग्निन्दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ १ ॥

[अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् ॥

अस्य । यज्ञस्य । सुक्रतुम् ॥ १ ॥]

यज्ञभागार्थमत्रस्थो देवसम्प्रेषितो यतः । दूतोऽग्निर्वासुदेवश्च तत्तत्प्रार्थितकृद् यतः । विश्व-
वेदाः स सर्वज्ञो यज्ञज्ञो यज्ञसुक्रतुः ॥ २६८ ॥ * ॥

(११२) अग्निमग्निं हवीमभिस्सदा हवन्त विश्वपतिम् । हव्यवाहम्पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

[अग्निम् अग्निम् । हवीमग्निः । सदा । हवन्त । विश्वपतिम् ॥

हव्यवाहम् । पुरुप्रियम् ॥ २ ॥]

१ “या वां कशा—” (मं-२११) इत्यारभ्य “—इन्द्रो विद्यात् सह ऋषिभिः” (मं-२५३.) इत्यन्ताः त्रयश्चत्वारिं-
शन्मन्त्रा अपि मेधातिथिदृष्टा एव । चतुर्थः पञ्चमश्चेति द्वावनुवाकौ, द्वादश सूक्तान्या त्रयोविंश १४३ मन्त्राः
मेधातिथिदृष्टा इति यावत् । अयं मेधातिथिः काण्वः । अस्य पुत्रोऽपि कण्वनामेति क्वचिच्छ्रूयते । तद्यथा महा-
भारते—“ऋषिर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वः” (शान्ति. २०८-२७.) इति । स्वयं मेधातिथिरपि काण्वः कण्वगोत्रापत्यम् ।
अत्र परमार्थो मृग्यः ।

२ “तद्दृशः” इति प्र. पाठः । तादृश इति तादृश्यस्तद्दृष्टा एवेत्यर्थः ।

३ “देवैः सम्प्रे—” इति प्र. पाठः । अग्रेयर्ज्ञभागवहनार्थं देवैः प्रेषितत्वं तु श्रुतावेवोक्तम् । तथाह्यग्निं प्रति
देवानां वचनम्—“एहि मनुर्देवयुर्यज्ञकामोऽरङ्गत्या तमसि क्षेण्यमे । सुगान् पथः कृणुहि देवयानान् वह हव्यानि
सुमनस्यमानः” (ऋ. १०.५१. ५.) इति ।

अग्निनामा जामदग्न्यो भगवान् सम्प्रकीर्तितः । तस्य रूपबहुत्वेन वीप्सा चैवोपपद्यते । हवीम-
मिर्^१ ऋगाह्वानैराह्वयन्तः^२ प्रजापतिम् ॥ २६९ ॥ * ॥

[निचृद्गायत्री^३]

(११३) अग्ने॑ दे॒वाँ इ॒हा व॑ह ज॒ज्ञानो॑ वृ॒क्तब॑र्हिषे । अ॒सि॒होता॑ न॒ईड्यः॑ ॥ ३ ॥

[अग्ने॑ । दे॒वान् । इ॒ह । आ॑ । व॒ह । ज॒ज्ञानः॑ । वृ॒क्तऽब॑र्हिषे ॥

अ॒सि । हो॒ता । नः॑ । ई॒ड्यः॑ ॥ ३ ॥]

जज्ञानो व्यज्यमानस्तु वृक्तं प्रस्तुतमुच्यते^४ । यजमानो वृक्तबर्हिः ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^५]

(११४) ताँ उ॒श॒तो वि॒बोध॑य द॒ग्ने या॑सि दू॒त्यम् । दे॒वैरा॑ स॒त्सि ब॑र्हिषि ॥ ४ ॥

[ताँ । उ॒श॒तः । वि॑ । बो॒धय॑ । य॒त् । अ॒ग्ने । या॑सि । दू॒त्यम् ॥

दे॒वैः । आ॑ । स॒त्सि । ब॑र्हिषि ॥ ४ ॥]

बोधयेच्छतः सुरान् ॥ २७० ॥ देवैः सहोपविशसि ॥ * ॥

[निचृद्गायत्री^६]

(११५) घृ॒ता ह॑वनदी॒ दिवः॑ प्र॒तिष्म॑रिषतो॒दह॑ । अ॒ग्ने त्वं र॑क्ष॒स्विनः॑ ॥ ५ ॥

१ अत्र कचित् कोशेषु “हवीमहि” इति पठ्यते । प्रमाद एवायम् ।

२ अत्र तु प्रायः “आह्वयन्तः” इति सविसर्गः पाठो दृश्यते । विसर्गविरहे त्वर्थस्वारस्यं भवति । “हवन्त, आह्व-
यन्त, आहूतवन्तः” इति टीका चात्र संवदते । यद्वा मन्त्रे हवन्तेति भूतलकारः सार्वकालिकः पृष्ठ एव सदापदयो-
गात् । तदिदमुक्तं आह्वयन्तः इति वर्तमानप्रत्ययेन । तथाच सदा हवन्तेति पदद्वयमाह्वयन्त इत्येकेन पदेन विवृतं
भवति ।

३ “ईड्यः” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

४ “प्रस्तुतमुच्यते” इति कचित् पाठः प्रामादिकः ।

५ “दूत्यम्” इति विश्लेषेण केवला च गायत्री भवति ।

६ “अग्ने तुवम्” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

[घृत॑ऽआ॒ह॒व॒न । दी॒दि॒ऽवः । प्र॒ति । स्म । रि॒ष॒तः । द॒ह ॥
अ॒ग्ने । त्व॒म् । रक्ष॑स्वि॒नः ॥ ५ ॥]

यस्य ते सुघृतं हविः । रिषतो नाशकान् रक्षोजनान् प्रतिदहैव च ॥ २७१ ॥ * ॥

[विराड्गायत्री^१]

(११६) अ॒ग्नि॒ना॒ग्नि॒स्स॒मि॒द्ध॒य॒ते॒क॒वि॒र्गृ॒ह॒प॒ति॒र्यु॒वा । ह॒व्य॒वा॒ङ् जु॒ह्वा॒स्यः ॥ ६ ॥ [॥ २२ ॥]

[अ॒ग्नि॒ना । अ॒ग्निः । स॒म् । इ॒द्ध॒य॒ते । क॒विः । गृ॒ह॒प॒तिः । यु॒वा ॥
ह॒व्य॒वा॒ङ् । जु॒ह्वा॒स्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥]

यस्याऽस्ये हूयते सोऽग्निः परेशेन समिद्धयते । अथवाऽऽहवनीयोऽग्निर्मथितेन^२ समिद्धयते ॥
॥ २७२ ॥ * ॥

(११७) क॒वि॒म॒ग्नि॒मु॒प॒स्तु॒हि॒स॒त्य॒ध॒र्मा॒ण॒म॒ध्व॒रे । दे॒व॒म॒मी॒व॒चा॒त॒न॒म् ॥ ७ ॥

[क॒वि॒म् । अ॒ग्नि॒म् । उ॒प । स्तु॒हि । स॒त्य॒ध॒र्मा॒ण॒म् । अ॒ध्व॒रे ॥
दे॒व॒म् । अ॒मी॒व॒चा॒त॒न॒म् ॥ ७ ॥]

सत्यधर्मा सहुणभृद् दुःखघ्नोऽमीवचातनः । चातनं कालनं वा स्यात् ॥ * ॥

(११८) य॒स्त्वा॒म॒ग्ने॒ह॒वि॒ष्प॒ति॒र्दू॒त॒न्दे॒व॒स॒प॒र्य॒ति । त॒स्य॒स्मा॒प्रा॒वि॒ता॒भ॒व ॥ ८ ॥

[यः । त्वा॒म् । अ॒ग्ने । ह॒विः॒ऽप॒तिः । दू॒त॒म् । दे॒व । स॒प॒र्य॒ति ॥
त॒स्य । स्म । प्र॒ऽअ॒वि॒ता । भ॒व ॥ ८ ॥]

^१ “हवियवाङ् जुहुवास्यः” इति “हव्यवाङ् जुहुवासियः” इति वा विस्लेषेण केवला गायत्री । अत्र मन्त्रे प्रथमपादे गार्हपत्य आहवनीयश्च देवते इत्यनुक्रमणिका । तथाहि तद्वचनम्—“अग्निं द्वादश, मेधातिथिः काण्वः, आग्नेयम्, अग्निनेति पादो द्यग्निदैवतो निर्मथ्य आहवनीयश्च” इति ।

२ आहवनीयोऽग्निः मथितेन गार्हपत्येन सह समिद्धयते । सहयोगे तृतीया । आहवनीयः गार्हपत्यश्च समिद्धयते इति निर्गलितम् । अत एव द्यग्निदैवतः ।

(११९) यो॒अ॒ग्नि॒न्दे॒ववी॒तये॒ह॒वि॒ष्माँ॒आ॒वि॒वास॒ति । तस्मै॑पा॒वक॑मृ॒ळय ॥ ९ ॥

[यः । अ॒ग्निम् । दे॒व॒स्वी॒तये । ह॒वि॒ष्मा॒न् । आ॒ऽवि॒वा॒स॒ति ॥

तस्मै॑ । पा॒व॒क॒ । मृ॒ळ॒य ॥ ९ ॥]

दे॒ववी॒ति॒स्तु॑ तद्ग॒तिः ॥ २७३ ॥ आ॒वा॒स॒य॒ति॑ य॒स्त्वां च तं त्वं मृ॒ळय॑ सर्व॒दा ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या निचृदगायत्री^१]

(१२०) स॒नः॑पा॒वक॑दी॒दिवो॑अ॒ग्ने॒दे॒वाँइ॒हाव॑ह । उप॑य॒ज्ञंह॒विश्च॑नः ॥ १० ॥

[सः । नः । पा॒व॒क॒ । दी॒दि॒ऽवः । अ॒ग्ने । दे॒वा॒न् । इ॒ह । आँ । व॒ह ॥

उप॑ । य॒ज्ञम् । ह॒विः । च॒ । नः ॥ १० ॥]

त्वत्पू॒जावि॒षये॑ दे॒वाना॑वहेन्द्रि॒यमा॑निनः ॥ २७४ ॥ * ॥

(१२१) स॒न॒स्त॒वान॑आ॒भर॑गा॒य॒त्रेण॑नवी॒यसा॑ । र॒थि॒वी॒र॒वती॑मिष॒म् ॥ ११ ॥

[सः । नः । स्त॒वा॒नः । आँ । भ॒र । गा॒य॒त्रेण॑ । न॒वी॒य॒सा ॥

र॒थि॒म् । वी॒र॒स्व॒ती॒म् । इ॒ष॒म् ॥ ११ ॥]

गा॒य॒त्रेण॑ स्तू॒यमा॑नो दृश्य॒मानेन॑ नो रथि॒म् । पु॒त्रयु॑क्तामिषं चै॒व वी॒र्य॑युक्तामथाऽव॒ह ॥ २७५ ॥ * ॥

(१२२) अ॒ग्ने॒शु॒क्रेण॑शोचि॒षावि॒श्वाभि॑दे॒वहू॑तिमिः । इ॒मंस्तो॑मञ्जुष॒स्वनः॑ ॥ १२ ॥ [॥ २३ ॥]

१ देवानां वीतिरिति तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाहुलकात्स्यात् । अत एव “पूर्वान्तश्चापि दृश्यते” इति वार्तिकम् । तथाचात्र “मन्क्तिन्—” इत्यादिना परान्तोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वान्तोदात्तत्वमिति ।

२ निघण्टुस्तु “ऋच्छति । सपति । विवासति” (३.५.) इति परिचरणकर्मसु पठति ।

३ “दीदिवोअग्ने” इति पादसन्धिव्यूहेन केवला गायत्री ।

४ “त्वं पूजाविषये” इति कचित् ।

[अ॒ग्ने । शु॒क्रेण । शो॒चिषा । वि॒श्वामिः । दे॒वहू॑तिऽमिः ॥

इ॒मम् । स्तो॒मम् । जु॒ष॒स्व । नः ॥ १२ ॥ [[२३ ॥]

[इति द्वादशं सूक्तम्]

ज्वलता तेजसा विश्वदेवाहानैर्बृणुःस्तुतिम् ॥ * ॥ * ॥

—१३—

[आप्रीसूक्तम्^१]

[सुसमिद्धो द्वादश, मेधातिथिः काण्वः, गायत्री, षड्जः।]

[१-इध्मः, (सुसमिद्धोऽमिः)]

(१२३) सु॒स॒मिद्धो॑न॒आव॑ह॒देवाँ॑अ॒ग्नेह॒विष्म॑ते । हो॒तः॑पाव॒क॒यक्षि॑च ॥ १ ॥

[सु॒ऽस॒मिद्धः॑ । नः । आँ । व॒ह । दे॒वान् । अ॒ग्ने । ह॒विष्म॑ते ॥

हो॒त॒रि॑ति । पा॒व॒क॒ । य॒क्षि॑ । च ॥ १ ॥

अस्सद्धविष्मते देवानाह्वय यज चाऽदरात् ॥ २७६ ॥ * ॥

१ यामिः ऋग्भिः पठितामिरग्निगो भगवानतितरां प्रीणाति ता आप्रियः । “आप्रियः कस्मात्? आप्रोतेः प्रीणा-तेर्वा” इति यास्कः । “आप्रीमिराप्र्रीणाति” इत्यैतरेयब्राह्मणम् । तासामाप्र्रीणमिदंसूक्तं भवति । यज्ञाङ्गभूतान् देवताभेदान् प्रत्युचं प्रतिपादयन्लस्ता आप्रियो भवन्ति । ताश्च देवता निघण्टौ पठिता यथा—“इध्मः । तनून-पात् । नराशंसः । इळः । बर्हिः । द्वारः (देवीः) । उषासानक्ता । दैव्या होतारा । तिष्ठो देवीः । त्वष्टा । वनस्पतिः । स्वाहा(कृतयः)” (५. १.) इति । का इमा देवताः? भौतिकान्येव समिदाज्यादीनीति कात्थवयप्रमुखा नैरुक्ताः । तासु कानिचन अग्निरूपाणीति शाकपूणिप्रभृतयः । द्वादशाप्यग्नेरेव रूपान्तराणीति सायणः । तासु कानिचिदग्नि-रूपाणि, अपरा अन्या इति तु स्वपक्षः । तच्च प्रतिमन्त्रं वक्ष्यते ।

२ इध्म इति का देवता? यज्ञेध्म इति कात्थवयः । न युक्तं तत् । इध्मस्य जडत्वात् । अग्निरिति शाकपूणिः । ननु कथमिदम्? प्रत्युचं भिन्नदेवताकत्वविरोधात् । न विरुद्धयते । यतोऽत्र मन्त्रे इध्मगतः इध्ममानी इध्मनामा सुसमिद्धोऽग्निर्देवता । अभिमानभेदेन देवतानां नामरूपयोरपि भेदो भवति । अतो न मन्त्रेषु देवता-साङ्ख्यम् ।

[२-तनूनपात् अग्निः]

(१२४) मधु॑मन्तन्त॑नूनपा॒द्यज्ञ॑न्दे॒वेषु॑नःकवे । अ॒द्याकृ॑णुहि॒वीतये॑ ॥ २ ॥

[मधु॑ऽमन्त॑म् । त॒नूऽन॒पात् । य॒ज्ञम् । दे॒वेषु॑ । नः । क॒वे ॥

अ॒द्य ! कृ॒णु॒हि । वी॒तये॑ ॥ २ ॥]

तनू॒भ्यो वाक् ततो॑ देवो ज्ञेयस्तेन॑ तनूनपात् ॥ * ॥

[३-नराशंसोऽग्निर्देवता^१]

(१२५) नरा॒शंस॑मि॒हप्रि॒यम॒स्मिन्य॒ज्ञउ॒पह्वये॑ । मधु॑जिह्वं॒हवि॑कृतम् ॥ ३ ॥

[न॒रा॒शंस॑म् । इ॒ह । प्रि॒यम् । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । उ॒प । ह्वये॑ ॥

मधु॑ऽजिह्वम् । ह॒विःऽकृ॑तम् ॥ ३ ॥]

नरैः स्तुत्यो नराशंसो वह्नेरन्याऽथवा तनूः ॥ २७७ ॥ * ॥

[४-(इडः^४ (ईळितोऽग्निर्देवता)]

(१२६) अ॒ग्नेसु॒खत॑मे॒रथे॑दे॒वाँईळि॑तआव॒ह । अ॒सि॒होता॒मनु॑र्हितः ॥ ४ ॥

१ अथ तनूनपादिति का देवता? आज्यमित्येके । “नपावित्यनन्तरायाः प्रजाया नामधेयम् । गौरत्र तनूरुच्यते । तस्याः पयो जायते । पयस आज्यं जायते” इति च निरुक्तिमाहुः । न युक्तं तत् । आज्यस्य जडत्वात् । अग्निरिति शाकपूणिः । “आपोऽत्र तन्व उच्यन्ते । तता अन्तरिक्षे । ताम्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते । ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते” इति च निरुक्तिमाहुः । ननु कथमिदम्? इध्मपदेन साङ्कर्यात् । अत एव निरुक्त्यन्तरमगादि-“तनूभ्यो वाक् ततो देवो ज्ञेयस्तेन तनूनपात्” इति । मुख्यं चैतद् भगवति । यथासम्भवमग्नौ च । तथाच “समिधो यजति, तनूनपातं यजति” इत्यादिब्राह्मणवाक्यात् आज्यगतः आज्यमानी तनूनपान्नामाऽग्निर्देवता इति स्वपक्षः । तनूनपं धृतं अग्निं अभिमानीतया नियामयति, आहुतिरूपेण दत्तं भक्षयति चेत्यतश्च हि तनूनपादग्निविशेषः प्रसिद्धः । समिद्धिरिन्धनाद् बाह्योऽग्निरिध्मः प्रथममन्त्रोक्तः । तनू न पातयतीति देहधारको जाठरोऽग्निरिद्वितीय इति च । “अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः” इति हि श्रूयते । तेन च भगवांस्तनूनपात् ।

२ “व्यक्तस्तेन” इति प्र. पाठः ।

३ नराशंस इति का देवता? “नराशंसो यज्ञः” इति कात्थक्यः । नरा अस्मिन् आसीनाः शंसन्तीति । अग्निरिति शाकपूणिः । नरैर्हि स प्रशस्यो भवति । यज्ञमानी नराशंसनामाऽग्निर्देवता इति तु स्वपक्षः ।

४ इड इति का देवता? इडित्यन्नस्य नाम । अन्नानि तर्हि स्युः । न, जडत्वात् । अन्नमानी अन्नगतोऽग्निस्तर्हि

[अग्ने॑ । सु॒ख॒स्तमे॑ । र॒थे॑ । दे॒वान् । ई॒ळितः॑ । आ॑ । व॒ह ॥
अ॒सि । हो॒ता । म॒नुः॑ऽहि॒तः ॥ ४ ॥]

मनूनां च हितत्वेन मनुर्हित इतीरितः ॥ * ॥

[५-बर्हिर्देवता^१ ।]

(१२७) स्त॒णीत॑ ब॒र्हि॒रा॒नु॒ष॒घृ॒त॒पृ॒ष्ठ॒म्मनी॑षिणः । यत्रा॒मृत॑स्य च॒क्षणम् ॥ ५ ॥

[स्त॒णीत॑ । ब॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । घृ॒त॑ऽपृ॒ष्ठम् । म॒नी॒षिणः ॥
यत्र॑ । अ॒मृत॑स्य । च॒क्षणम् ॥ ५ ॥]

आनुषक् सर्वतो देवस्थानं बर्हिः स्तृणीत च ॥ २७८ ॥ शुद्धस्य विष्णोर्यत् स्थानं घृतपृष्ठं हि तन्मनः । यत्र स्याद् दर्शनं विष्णोर्नित्यामरणधर्मिणः ॥ २७९ ॥ * ॥

[६-श्रियो दास्यः द्वारो देव्यो^२ देवताः ।]

(१२८) वि॒श्रय॑न्तामृ॒तावृ॒धो॒द्वारो॑ दे॒वीर॑स॒श्वतः॑ । अ॒द्यानू॑नश्च॒यष्ट॑वे ॥ ६ ॥ [॥ २४ ॥]

[वि॑ । श्र॒य॒न्ताम् । ऋ॒त॑ऽवृ॒धः । द्वा॒रः । दे॒वीः । अ॒स॒श्वतः॑ ॥
अ॒द्य॑ । नू॒नम् । च॒ । य॒ष्ट॑वे ॥ ६ ॥ २४ ॥]

इडित्युच्यते । बहुरूपत्वादिड इति बहुवचनम् । ईड्यत्वादिडिति श्रुतिरेव निरवोचत् । इड एव इळ इत्युच्यन्ते बहुवचः ।

१ मनुर्भ्यः देवेभ्यः हितः मनुर्हितः इति चतुर्थीसमासः । भाष्ये तु तात्पर्यकथनम् । न विग्रहप्रदर्शनम् । अत एव मनुर्हित इत्याद्युदात्तं पदं भवति । “क्ते च” इति पाणिनिना क्तयोगे चतुर्थ्यन्तस्य प्रकृतिस्वराभिधानात् । षष्ठीसमासे तु “थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्” इति पदमन्तोदात्तं स्यात् । स्वरसा चात्र चतुर्थी । हितयोगात् ।

२ बर्हिरिति का देवता? बर्हिरेवेत्येके । अग्निरित्यपरे । बर्हिषि गतः, बर्हिर्मात्री बर्हिर्नामा चाग्निर्देवतेति स्वपक्षः ।

३ द्वारो देव्य इति का देवताः । यज्ञशालाया द्वार एवेति कात्थक्यः । अग्निरिति शाकपूणिः । “द्वारमानिन्योऽग्निविशेषमूर्तयः” इति सायणः । न तावत् प्रथमः । द्वारां जडत्वात् । न द्वितीयतृतीये । स्त्रीलिङ्गप्रयोगे विशेषहेत्वदर्शनात् । यज्ञशालाद्वारमानिन्यः श्रियो दास्यः स्त्रीदेवता एव द्वारो देव्य इति स्वपक्षः । द्वारः द्वार-

ऋतरूपेण हरिणा समृद्धा या ऋतावृधः । द्वारो देव्यः श्रियो दास्यः श्रयन्तामिह नो मल्ले ॥२८०॥
मानसे बाह्ययज्ञे वा ह्यसङ्गत्वादसञ्चतः । अद्याहनि तथा नूनमद्यैव यजनार्थतः ॥ २८१ ॥ द्वार-
भूतः स भगवानपि साक्षान्मुमुक्षतः । स्त्रीरूपश्च सः ॥ * ॥

[७-८ पिपीलिकामध्या निवृद् गायत्री]

[७-१ नक्ता (दुर्गा), उषाश्च देवते ।]

(१२९) नक्तोषसासुपेशसास्मिन् यज्ञ उपह्वये । इदं नो बर्हिः रासदे ॥ ७ ॥

[नक्तोषसा । सुपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये ॥

इदम् । नः । बर्हिः । आसदे ॥ ७ ॥]

नक्ता^१ स्यान्नाक्तो यस्मात् स सर्वतः । उषाः प्रकाशरूपात् सुभद्रे^२ ते उपह्वये ॥ २८२ ॥
अस्मिन् बर्हिषि संस्थित्यै ॥ * ॥

[८-दैव्यौ होतारौ^३ गार्हपत्याहवनीयौ देवते ।]

(१३०) तासु जिह्वा उपह्वये होतारा दैव्या कवी । यज्ञो यक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

भूता उपसर्जनभूताः । श्रिय इत्युपस्कारः । तथा द्वारः द्वारस्य यज्ञग्रहस्येत्युपस्कारः देव्योऽभिमानिन्यः । पञ्च-
रूपोऽग्निः स्तुतः । इदानीं द्वारदेवताः प्रस्तूयन्ते ।

१ “सुपेशसा अस्मिन्” इति विश्लेषेण केवला च गायत्री । उत्तरमन्त्रे च “होतारा दैविया कवी” इति विश्लेषेण ।

२ नक्तोषसा इति के देवते? काल एवेति केचित् । अग्निरूपे एवेति सायणादयः । रात्रिसूक्तप्रतिपाद्या रात्रि-
देवता दुर्गैव नक्ता, उषोऽभिमानिनौ ब्रह्मवायू अश्विनोर्भार्या चोषा इति स्वपक्षः । तथाहि च्छन्दोगभाष्ये
(३.१.)—“एकत्रिंशत्तु घटिकाः साधिका वसुदैवताः । तदर्द्धा रुद्रदैवत्यास्तत आदित्यदैवताः । तदर्द्धा मारुता
ब्राह्मास्तदर्द्धा देशतस्तथा” इति । तदेवं देवानां मुखमग्निस्तत्तत्साधनसन्निधिभेदात् पञ्चधा प्रपञ्चितः । भगवांश्च
पञ्चरूपः । षष्ठया चर्चा यज्ञशाला रक्षिता । देशतः सुरक्षणे सम्पन्न इदानीं कालतोऽपि सुरक्षितत्वाय कालाभि-
मानिन्यौ प्रार्थ्येते भगवांश्च तत्तद्गत इति ।

३ “नक्तः” इति क्वचित् ।

४ “पिष्टम् । पेशः । कृशनम्” (३.७.) इति रूपनामसु निघण्टुः । तेन सुपेशसा सुभद्रे स्वरूपे इति यावत् ।

५ दैव्यौ होतारौ इति के देवते? अग्निरेवेति सर्वेषामैककण्ठ्यम् । “अग्निर्वै देवानां होता” इति श्रूयते । द्विव-
चनेन द्विरूप उच्यते गार्हपत्य आहवनीयश्च । तावेतावमी एकयोक्त्या “प्रचेतसौ” इत्युच्यन्ते । “दैव्यौ होतारौ
प्रचेतसौ” इत्यनुक्रमणिका । तदेवं सप्तभिः परिकरपूर्ताविदानीमष्टमयर्चा प्रधानाग्नी प्रस्तूयेते । जामदग्न्यश्च भगवा-
नात्मान्तरात्मरूपेण द्विविधः ।

[तां । सुऽजिह्वौ । उप । ह्वये । होतारौ । दैव्या । कवीइति ॥
यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ८ ॥]

होतारौ देवगावपि । मध्यमानोऽपरश्चैव वक्षी तद्गोऽथवा हरिः ॥ २८३ ॥ आत्मान्तरात्मरूपेण
द्विरूपो वा व्यवस्थितः । देवेषु यजतां यज्ञमस्मदीयमिमं सदा ॥ २८४ ॥ * ॥

[९-निचृद्गायत्री^१]

[९-इळा (श्रीः), मही (भूः, भारती च), सरस्वती च देवताः^१]

(१३१) इळासरस्वतीमहीतिस्रोदेवीर्मयोभुवः । बर्हिस्सीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ९ ॥

[इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयऽभुवः ॥
बर्हिः । सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ९ ॥]

इळेव्यत्वाद्वरिः श्रीर्वा भूरूपा सैव चापरा^१ । मही तु भारती नाम वायव्या ब्रह्मणोऽपरा । तद्गत-
स्तादृशै रूपैः पृथक्स्थो वा हरिस्तथा ॥ २८५ ॥ * ॥

१ “यज देवार्चानसङ्गकृतौ” इति वोपदेवः । अत्र तु दानार्थः । देवेषु प्रयच्छतु । “देवेषु यक्षताम्” इति
च कचित् पठ्यते ।

२ “सीदन्तुवस्त्रिधः” इति विश्लेषेण केवला च गायत्री ।

३ तिस्रो देवीरिति का देवताः? इळा सरस्वती भारती च । तथा चानुक्रमणिकायाम्—“तिस्रो देव्य इळासर-
स्वतीभारत्यः” इति । अत्र च भारती महीतिपदेनोक्ता । अग्रेरेव रूपाण्येतन्नामानीति सर्वमग्निमयं सायणस्य ।
उपक्रान्ते यज्ञे सुसम्पन्ने तस्य सौमन्याय वाग्देवताः प्रस्तूयन्ते इति स्वपक्षः । ताश्च—श्रीभूरिति द्विरूपा लक्ष्मीः,
सरस्वती भारती च । अत्र महीपदेन भूरपि । श्रीभूरितिभेदभिन्ना लक्ष्मीरिक्तेति न तित्वभङ्गः । उपरिष्टाच्च यत्रक-
च आप्रीसूक्ते महीति न पठ्यते, अपितु भारतीत्येव पठ्यते, “भारतीळे सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे” (१.१८८.८.)
इत्यादिषु, तत्तेळाशब्देनैव श्रीभुवोर्ग्रहणम् । क्वचित्तु चतसृणामपि देवीनां प्रत्येकमपि निर्देशो दृश्यते—“शुचिर्देवे-
ष्वर्पिता होत्रा मरुत्सु भारती । इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदन्तु यज्ञियाः” (१.१४२.९.), “भारती पवमानस्य
सरस्वतीळा मही” (९.५.८.) इत्यादिषु । तथाचैवं व्यवस्था—यत्र भारतीपदं न पठ्यते तत्र महीपदेन भूभारत्यो-
र्ग्रहणम् । यत्र च न महीपदम्, तत्तेळापदेन श्रीभुवोर्ग्रहणम् । यत्र चोभे अपि पठ्यते तत्र प्रत्येकं चतसृणां ग्रहण-
मिति । तदेवं श्रीभूर्दुर्गा, ब्रह्मवायू, सरस्वती, भारती चेति परशुक्लत्रयं प्रस्तुतं भवति ।

४ “भूरूपा चैव साऽपरा” इति कचित् ।

[१०-त्वष्टा देवता^१](१३२) इह^१ त्वष्टा^२ रमग्रि^३ यं विश्व^४ रूपमुप^५ ह्वये । अस्माक^६ मस्तु केवलः^७ ॥ १० ॥

इह^१ । त्वष्टा^२ रम् । अग्रि^३ यम् । विश्व^४ रूपम् । उप^५ । ह्वये^६ ॥
 अस्माक^६ म् । अस्तु^७ । केवलः^८ ॥ १० ॥]

त्वष्टा तेजस्त्वतो विष्णुर्बलत्वाद् वा समीरितः । विश्वरूपकरत्वाच्च विश्वरूपोऽथ पूरितः
 ॥ २८६ ॥ * ॥

[११-१२, पिपीलिकामध्या निवृद्गायत्री^१]

[११-वनस्पतिदेवता]

(१३३) अव^१ सृजावनस्पते^२ देव^३ देवेभ्यो^४ हविः^५ । प्रदा^६ तुरस्तु चेतनम्^७ ॥ ११ ॥

अव^१ । सृज^२ । वनस्पते^३ । देव^४ । देवेभ्यः^५ । हविः^६ ॥
 प्र^७ । दातुः^८ । अस्तु^९ । चेतनम्^{१०} ॥ ११ ॥]

वननीयपतित्वेन वनस्पतिरितीरितः । ज्ञानं तु चेतनम् ॥ * ॥

१ त्वष्टेति का देवता? अग्निरिति शाकपूणिः । नैतद् युक्तम् । “अग्निस्तु देवता नेष्टुस्त्वष्टा वा” इति भेदेन तयोर्वक्ष्यमाणत्वात् । कश्चात् स्वपक्षः । प्रसिद्धस्त्वष्टैव त्वष्टेति । परित्यागे कारणादर्शनात् । तथाहि पठ्यते त्वष्टा नामाऽदित्येषु—“एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते” इत्यादि । “विष्णुर्योनिं कल्पमतु त्वष्टा रूपानि पिशतु” (ऋ.१०.१८४.१.) इति विश्वरूपत्वं च त्वष्टुः श्रूयते । विश्वरूपस्य पिता च त्वष्टा देवपुरोधाः कश्चिद् यजुर्वेदेषु पठ्यते । सङ्कर्षणो भगवांश्च त्वष्टा । “त्वेषात् त्वष्टा द्वितीयकः” इति, “रूपं सङ्कर्षणाद् भवेत्” इति च वचनात् ।

२ “देवेभ्यो हविः” इति विश्लेषेण केवला च गायत्री ।

३ वनस्पतिरिति का देवता? यूप इति कात्थक्यः । अग्निरिति शाकपूणिः । कः स्वपक्षः? यूपगतः यूपमानी वनस्पतिनामा देवता । का देवता? अग्निर्वा स्यात् । “सोमाय वनस्पतये” इत्यादि श्रवणात् सोमो वा स्यात् । अन्योऽपि वा स्यात् । विशिष्यानाख्यानात् । अभिमानिव्यपदेश इतीयांस्तु निर्णयस्य पन्थाः । नृसिंहो वनस्पतिदेवता । “नृसिंहाख्यः स आरण्याश्रयो मतः” इति, “कक्षश्च नृसिंहस्य” इति च वचनात् ।

४ “चेतना” इति कचित् पाठः प्रामादिकः । चेतनमित्येव प्रतीकग्रहणौचित्यात् ।

[१२-स्वाहा देवी^१ देवता]

(१३४) स्वाहा॑ यज्ञ॑कृ॒णोत॑नेन्द्रा॒य यज्व॑नो॒गृहे । तत्र॑ दे॒वाँ उप॑ह्वये ॥ १२ ॥ [॥ २५ ॥]

[स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे ॥

तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥]

[इति त्रयोदशं सूक्तम्]

स्वाहा स्वभागगतिमान् स्मृतः^२ ॥ २८७ ॥ अव्ययत्वादमोषश्च^३ ॥ * ॥ * ॥

—१४—

[ऐभिरग्ने द्वादश, मेधातिथिः काण्वः, गायत्री, विश्वदेवाः^४, षड्जः ।]

(१३५) ऐभि॑स्ते॒दुवो॒गिरो॒विश्वे॑भि॒स्सोम॑पीतये । दे॒वेभि॑र्या॒हिय॑श्चि॒ ॥ १ ॥

[आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमः पीतये ॥

देवेभिः । याहि । यश्चि । च ॥ १ ॥]

कामदोहाद् दुवः स्मृताः ॥ * ॥

१ स्वाहादेवीति का देवता? स्वाहाकृतय इत्यनुक्रमणिका । अग्निरूपाणि तथेति सायणः । कः स्वपक्षः? प्रसिद्धा स्वाहैव स्वाहेति भाति । “नचाविरोधे प्रसिद्धः परित्यज्यते” इति न्यायात् । तेन चाग्निभार्या स्वाहैवाल स्वाहेति स्यात् । अत एव मध्यमपुरुष एव तनवादेशस्य वैयाकरणसम्मतत्वेऽपि ‘स्वाहा देवी कृणोतन करोतु’ इति व्यत्ययेन व्याकुर्वता ऋकाकृताऽपीदमभ्यनुज्ञातमिति गम्यते । तदिमा आप्रियः । सिद्धिले चण्वेदे एवमाहत्य दश आप्रीसूक्तं नि पठ्यन्ते । प्रथममण्डले त्रीणि सूक्तानि (१३, १४२ तथा १८८) । द्वितीय एकम् (३) । तृतीये चैकम् (४) । तथा पञ्चमे (५) सप्तमे (२) नवमे (५) चैकैकम् । दशमे च द्वे सूक्ते (७० तथा ११०) इति । अयं तु विशेषः—आभिर्द्वादशभिर्देवताभिः सह कचिदिन्द्रोऽपि त्रयोदशः पठ्यते । यथा प्रथममण्डले १४२तमे सूक्ते । कचिदेकादशैव विना नराशंसम् । यथा प्रथममण्डले १८८तमे सूक्ते, तृतीये चतुर्थसूक्ते नवमे च पञ्चमे सूक्ते, दशमे च ११०तमे सूक्ते । कचिच्च विष्णु तनूनपातमेकादश पठ्यन्ते । यथा द्वितीयमण्डले तृतीयसूक्ते, पञ्चमे पञ्चमसूक्ते, सप्तमे द्वितीये, दशमे च सप्ततितम इति ।

२ “स्वभागगतिमान् स्मृतः” इति कचिच्च ।

३ “—अव्ययत्वादमोषश्च” इति कचिच्च ।

४ विश्वे देवा इति सर्वदेवाः । ननु देवतागणविशेषः ।

(१३६) आत्वाकणा^१अहूषत^२गुणन्ति^३विप्रते^४धियः । देवेभिरग्र^५आगहि ॥ २ ॥

[आ । त्वा । कणाः । अहूषत । गुणन्ति । विप्र । ते । धियः ॥
देवेभिः । अग्रे । आ । गहि ॥ २ ॥]

(१३७) इन्द्रवायू^१बृहस्पति^२मित्राग्नि^३पूषण^४भगम् । आदित्यान्^५मारुत^६गणम् ॥ ३ ॥

[इन्द्रवायू^१इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ॥
आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ॥ ३ ॥]

बृहन् पतिर्वृहत्या वा वाच एव बृहस्पतिः ॥ २८८ ॥ मित्रेति मित्रावरुणौ पूषा नाम स पोषणात् । पूर्णत्वाद् वा भगः प्रोक्तः पूर्णैश्वर्यादिकत्वतः ॥ २८९ ॥ आदिस्थित्वात् स आदित्यु आददानः प्रयाति वा । बहुरूपत्वतश्चैव मानोक्तत्वात् स' मारुतः ॥ २९० ॥ * ॥

(१३८) प्रो^१भ्रियन्ते^२इन्द्रवो^३मत्सरा^४मादयि^५ष्णवः । द्रप्साम^६ध्वश्च^७मूषदः^८ ॥ ४ ॥

[प्र । वः । भ्रियन्ते । इन्द्रवः । मत्सराः । मादयिष्णवः ॥
द्रप्साः । ध्वः । चमू^७सदः^८ ॥ ४ ॥]

मत्सरा मदकारित्वात् ताच्छील्यादृजं पदम् । द्रप्सास्ते^३ द्रवणाच्चैव चमसस्थाश्चमूषदः । शिरश्च चमसं^३ प्रोक्तमिष्टदानात् तथेन्ये^४ ॥ २९१ ॥ * ॥

(१३९) ई^१ळते^२त्वाम^३वस्य^४वः^५कणा^६सोवृ^७क्तवर्हिषः । हविष्मन्तो^८अर^९ङ्कृतः^{१०} ॥ ५ ॥

१ “मानोक्तत्वात् मारुतः” इति च पाठः ।

२ “द्रप्सास्तु” इति कचित् ।

३ “चमसः” इति कचित् ।

४ नव्या वैयाकरणास्तु “उन्देरिच्चाऽदेः” इत्युणादिसूत्रात् ‘उन्दी क्लेदने’ इति क्लेदनार्थकावुन्दीधातोः रिन्दुशब्दं निष्पादयन्ति । इष्टं ददत इतीन्द्रव इत्याचार्यसम्मतोऽर्थः । यास्कोऽप्याह—“अक्षरवर्णसामान्याभिर्ब्रूयान्नत्वेव न निर्ब्रूयात्” इति ।

[ई॒ळते॑ । त्वा॒म् । अ॒व॒स्य॑वः । क॒ण्वा॑सः । वृ॒क्तऽव॑र्हिषः ॥
ह॒वि॒ष्मन्तः॑ । अ॒रम्ऽकृ॑तः ॥ ५ ॥]

अवस्युर्यजमानः स्यादवनार्थप्रवृत्तितः । आत्मस्थं वा बहुवचो बहवो मुनयोऽत्र वा' ॥ २९२ ॥
उत्तराणां वचस्त्वेन स्वयं वदति चेश्वरः । अरकृतोऽतिकर्तारस्त्वलकृतार एव वा ॥ २९३ ॥ * ॥

(१४०) घृ॒त॒पृ॒ष्ठा॒मनो॒युजो॒येत्वा॒वह॑न्ति॒वह्न्यः॑ । आ॒दे॒वान्त्सो॑मपी॒तये॑ ॥ ६ ॥ [॥ २६ ॥]

[घृ॒त॒ऽपृ॒ष्ठाः । म॒नः॑ऽयु॒जः । ये॑ । त्वा । वह॑न्ति । वह्न्यः॑ ॥
आ । दे॒वान् । सो॑मऽपी॒तये॑ ॥ ६ ॥ २६ ॥]

क्षिग्धपृष्ठाः समारूढा हरिणा वा विदोषिणा । मनोमात्रेण योज्याश्च त्वां देवांश्चाऽवहन्ति' ये
॥ २९४ ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^१]

(१४१) ता॒न्यज॑त्राँ॒क्रता॒वृधो॒ग्ने॒पत्नी॑वत॒स्कृधि॑ । म॒ध्वस्सु॑जिह्वा॒पाय॑य ॥ ७ ॥

[ता॒न् । य॒ज॒त्रान् । क्र॒त॒ऽवृ॒धः । अ॒ग्ने । प॒त्नी॑ऽव॒तः । कृ॒धि ॥
म॒ध्वः । सु॑ऽजि॒ह्व । पा॒य॒य ॥ ७ ॥]

तैर्देवान् यजतः स्तोतृन् ज्ञातेन' ब्रह्मणेधितान' । पत्नीमिर्योजयाऽगन्तुं सह मध्वश्च पायय ॥

॥ २९५ ॥ * ॥

[निचृद्गायत्री^१]

(१४२) ये॒यज॑त्रा॒यई॒द्यास्ते॑ते॒पिब॑न्तु॒जिह्वा॑ । म॒धो॒रग्ने॑व॒प॒द॒कृति॑ ॥ ८ ॥

१ कण्वाः कण्वगोत्रोद्भवा इत्याचार्याः । निघण्टुस्तु "धीरः । वेनः । वेधाः । कण्वः" (३. १५.) इति मेधा-
विनामसु पठति ।

२ "देवांश्च वहन्ति" इति प्र. पाठः ।

३ "क्रतावृधोअग्ने" इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

४ "ज्ञानेन" इति कश्चित् पाठः । ५ "ब्रह्मणेधितान्" इति प्र. पाठः ।

६ "यईडियाः" इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

[ये । यजत्राः । ये । ईडाः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्वा ॥

मधोः । अग्ने । वषट्कृति ॥ ८ ॥]

ते षष्ठ्यतोऽनुदात्तः^१ स्यादुदात्तो बहुवाचकः । आवृत्तस्तु भवत्यर्थस्ते^२ पिबन्तु वषट्कृतौ
॥ २९६ ॥ * ॥

(१४३) आकीर्णस्य^३रोचनादिश्चान्देवा^४उर्बुधः । विप्रो^५होतेहवक्षति ॥ ९ ॥

[आकीर्णम् । सूर्यस्य । रोचनाम् । विश्वान् । देवान् । उषः^६उर्बुधः ॥

विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥ ९ ॥]

सूर्यस्य रोचनात् स्वर्गाश वक्षत्यग्निरिन्दुपान^७ । उषः प्रकाशनाद् ब्रह्म तद्विदुस्त उषर्बुधः ॥ * ॥

[१०-११ विराङ्गायत्री^८]

(१४४) विश्वेभिस्सोम्यम्मध्वयइन्द्रेणवायुना । पिबामित्रस्यधामभिः ॥ १० ॥

१ “षष्ठ्यर्थोऽनुदात्तः” इति “षष्ठ्यर्थेऽनुदात्तः” इति च कचित् । “षष्ठ्यन्तोऽनुदात्तः” इति प्र. पाठः । “षष्ठ्यतोऽनुदात्तः” इत्येव सङ्गतष्टीकादिसम्मतश्च पाठः । तथाहि टीका—“द्वितीयस्तेशब्दः षष्ठी । अत एव ह्यनुदात्तः स्वरः स्यात्” इति । अयमर्थः— यदि द्वितीयस्ते इति वच्छब्दरूपं तेते इति वीप्सा च स्यात् तर्हि पदपाठे तेते इति संहितापाठ इव स्वरितस्वर एव प्रसज्येत । “तस्य परमाग्रेडितमनुदात्तं च” इति आबुत्तस्यानुदात्तस्वरे प्राप्ते “उदात्तादनुदात्तस्य” इति स्वरितप्रसक्तेः । नच स्वरितस्वरः श्रूयते । किन्त्वनुदात्त एव । तेन ज्ञायते ते इति भिन्नं पदं षष्ठ्यन्तं चेति । तेन भिन्नपदत्वे सत्यनुदात्तत्वं षष्ठीत्वप्रयोजकम् । अनुदात्तत्वमात्रं वीप्सायां द्वितीयतच्छब्देऽपि गतम् । भिन्नपदत्वमात्रं तु प्रथमतेशब्देऽपि समानमिति ज्ञेयम् । षष्ठीत्वं ज्ञायते इति भिन्नं पदमिति तु पदपाठसिद्धम् । अथाप्यनुदात्तः पठ्यते । तेन ज्ञायते ते इति षष्ठीति । अथवा अनुदात्तत्वं षष्ठीत्येव पर्याप्तम् । भिन्नपदत्वे सतीति न निवेद्यम् । ऐक्ये स्वरितप्राप्त्या अनुदात्तत्वम् न ज्ञायते । यतः षष्ठी अतोऽनुदात्तः इति यथाश्रुतान्वये षष्ठीत्वादनुदात्तः इत्यप्यर्थः शक्यते कर्तुम् । सोऽपि सङ्गतः एव ।

२ “भवेदर्थस्ते” इति प्र. पाठः ।

३ कश्चित् कोशेषु “इन्दुवान्” इति पाठः प्रामादिकः ।

४ “सोमियं मधुवमे” इति विश्वेषेण कैवला च गायत्री । उत्तरमन्त्रे च “नुवहीता” इति, “हिता अग्ने” इति च विश्वेषेण ।

[वि॒श्वेभिः॑ । सो॒म्यम् । म॒धु । अ॒ग्ने । इ॒न्द्रेण॑ । वा॒युना॑ ॥
पि॒ब । मि॒त्रस्य॑ । धाम॑ऽभिः ॥ १० ॥]

देवास्ते विष्णुधामत्वान्मित्रधामान् ईरिताः ॥ २९७ ॥ * ॥

(१४५) त्वं॑हो॒तामनु॑हि॒तो॒ग्ने॒यज्ञेषु॑सीदसि । सेम॑न्नोअध्व॒रंयज॑ ॥ ११ ॥

[त्वम् । हो॒ता । मनुः॑ऽहि॒तः । अ॒ग्ने । य॒ज्ञेषु॑ । सी॒दसि॑ ॥
सः । इ॒मम् । नः । अध्व॑रम् । यज॑ ॥ ११ ॥]

[निचृदगायत्री^१]

(१४६) यु॒क्ष्वाह्य॑रु॒षीर॑थे॒हरि॑तोदेव॒रोहि॑तः । ता॒मिदे॒वाँइ॒हाव॑ह ॥ १२ ॥ [॥ २७ ॥]

[यु॒क्ष्व । हि॑ । अ॒रुषीः॑ । र॒थे । ह॒रितः॑ । दे॒व । रो॒हितः॑ ॥
ता॒मिः । दे॒वान् । इ॒ह । आ॑ । व॒ह ॥ १२ ॥ २७ ॥]

[इति चतुर्दश सूक्तम्]

अग्निवाहा अश्वतर्यो दूर्वापद्माग्निसप्रभाः । लोहिताः क्वचिदध्वाध्व रोहिन्मृगबोऽपि^१ कुत्रचित्
॥ २९८ ॥ * ॥ * ॥

१ एतेन धामशब्दः पुंलिङ्गेऽप्यस्तीति गम्यते । “लिङ्गमशिष्यम्” इति हि वदन्ति । तथा च कर्मशब्दवदिदं द्रष्टव्यम् । तद्यथा कर्मशब्दः पुंलिङ्गेऽप्यस्ति नपुंसकत्वमेव च प्रायः प्रयोगेषु । तथाहि रुद्रोऽवादीत्—“कर्मव्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्” इति । तद्वदयं धामशब्दः ।

२ इयमपि “युक्षुवा” इति विश्लेषेण भवति केवला गायत्री ।

३ तथाहि निषण्डः—“रोहितोऽग्नेः” (१. १५.) इति । रोहिदिति हरिणीविशेष उच्यते । “रोहिच्छन्नामिधेयां वडवाः” इति सायणव्याख्यानं त्वनादरणीयमेव । प्रमाणाभावात्, प्रमाणविरोधाच्च । “रोहिन्मृग्यां लताभेदे स्त्री” इति मेदिनी ।

— १५ —

[इन्द्रसोमं द्वादश, मेधातिथिः काण्वः, गायत्री, षड्जः ।]

[१-पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^१]

[१-ऋतवः (कालाभिमानिदेवताः), इन्द्रश्च देवताः]

(१४७) इन्द्र॑सोम॑म्पिब॑ऋतुना॑त्वावि॑शन्ति॒न्दवः॑ । मत्स॑रास॒स्तदो॑कसः ॥ १ ॥

[इन्द्र॑ । सोम॑म् । पिब॑ । ऋतु॑ना । आ । त्वा । वि॒शन्तु । इन्द्र॑वः ॥
मत्स॑रासः । तत्स॑ओकसः ॥ १ ॥][२-भुरिग्गायत्री^२]

[२-ऋतवः, मरुतश्च देवताः]

(१४८) मरु॑तःपिब॑तऋतुना॑पोत्रा॒द्यज्ञ॑म्पुनी॒तन । यूयं॑हि॒ष्टासु॑दानवः ॥ २ ॥

[मरु॑तः । पिब॑त । ऋतु॑ना । पोत्रा॑त् । य॒ज्ञम् । पुनी॒तन ॥
यूय॑म् । हि । स्थ । सु॒दान॒वः ॥ २ ॥][३-ऋतवः, नेष्टा च (विष्णुरिन्द्रोऽग्निस्त्वष्टा^३ च) देवताः]

(१४९) अभि॑य॒ज्ञङ्ग॑णीहि॒नो॒ग्रावो॑नेष्ट॒पिब॑ऋतुना॑ । त्वंहि॑र॒त्नधा॑सि ॥ ३ ॥

१ अत्र “तुवा विशन्तिन्दवः” इति वा, “त्वाविशन्तुविन्दवः” इति वा विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् । अथवा “पिबर्तुना” इति प्रश्लेषेण प्रथमपादस्याष्टाक्षरत्वमादौ सम्पाद्यम् । ततश्च “तुवाविशन्तुविन्दवः” इति द्वितीयपादस्याप्यष्टाक्षरत्वमिति चतुर्विंशत्यक्षरा भवति गायत्री ।

२ अत्र “पिबतर्तुना” इत्यक्षरप्रश्लेषेणैकाक्षरहासे चतुर्विंशत्यक्षरैव गायत्री भवति ।

३ अत्र हि यस्माद् यूयं सुदानवः स्थ इति व्याख्याने आमन्त्रितत्वाभावात् कथं निघात इति मृग्यम् । आमन्त्र्य कथने यथा दाढर्यं भवति विवक्षितम्, तद्वदत्रापि सुदानशीलत्वे निरवधिकदाढर्यबोधनाय निहतं पदं कृतमिति स्यात् । अत एव सायणोऽपि बहुषु स्थानेषु निर्दिष्टां स्वरप्रक्रियां वक्तुमप्रभवन् “सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्ते” इत्यात्मानं जुगोप ।

४ यद्यप्यनुक्रमणिकायां “ऐन्द्रो, मारुती, त्वाष्ट्री” इति नेष्टेति त्वष्टैवोच्यते । तथाऽपि त्वष्टादीनां चतुर्णामपि नेष्टदेवतात्वेन भाष्ये निर्देशात् ताः सर्वा मन्त्रदेवता अपि भवन्ति । अत्र मन्त्रेऽपि “पिबर्तुना” इति प्रश्लेषे तु “तुवं हि” इति विश्लेषेणाक्षरपूर्तिः ।

[अ॒भि । य॒ज्ञम् । गृ॒णीहि । नः । ग्रा॒वः । नेष्ट॑रिति । पि॒ब । ऋ॒तुना॑ ॥
त्वम् । हि । रत्न॑धाः । अ॒सि ॥ ३ ॥]

ऋतुर्मार्गस्तु नेतृत्वान्नेष्टाऽग्निर्हरिरेव वा । ईष्टे न कश्चिदस्येति^१ ग्रा नद्यश्च^२ समीरिताः । गति-
शीलत्वतो ग्रास्ता ज्ञातृनेतृत्वतो हरिः ॥ २९९ ॥ गमनान्नयनाद् वा ग्रा ऋतुपात्रमृतुस्तथा ।
सोमास्तदोकसः प्रोक्ता ऋतुपात्रस्थिता यतः ॥ ३०० ॥ पत्नीनेतृत्वतो नेष्टा नेष्टृत्विक् सम्प्र-
कीर्तितः । ज्ञापयन्ति स्वलिङ्गानीत्यृतवः^३ षट् प्रकीर्तिताः ॥ ३०१ ॥ पावनाच्चैव^४ पोतारो मरुतः
पोतृदेवताः । अग्निस्तु देवता नेष्टृस्त्वष्ट्रेन्द्रो विष्णुरेव वा^५ ॥ ३०२ ॥ * ॥

[४-सुरिगगायत्री^६]

[४-ऋतवः, अग्निश्च देवताः]

(१५०) अग्ने॑ दे॒वाँ इ॒हा व॑हसाद॒या योनि॑षु त्रिषु । परि॑भूष॒पिब॑ ऋ॒तुना॑ ॥ ४ ॥

[अ॒ग्ने । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह । सा॒दय॑ । यो॒निषु॑ । त्रि॒षु ॥
परि॑ । भू॒ष । पि॒ब । ऋ॒तुना॑ ॥ ४ ॥]

“वेद्युत्तरा सदश्चैव प्राग्वंशो योनयः” स्मृताः । भूष भूषय नो यज्ञम् ॥ * ॥

१ “कश्चित् तस्येति” इति कचित् ।

२ ग्राशब्दोऽनेकार्थः । निघण्टुस्तं वाङ्नामसु पठति—“धेना । ग्रा.” (१. ११.) इत्यादि । स्त्रीपर्याय इति
यास्कः—“मेना ग्रा इति स्त्रीणां । मेना मानयन्त्येनाः । ग्रा गच्छन्त्येनाः” इति । नद्यश्च ग्रा इत्याचार्याः ।
चकारेण वाक्स्त्रीपर्यायत्वमनुजानाति । अत्र त्वभिमतोऽर्थः नदीत्येव । न तावद् वागिति । गृणीहीति पुनरुक्तेः ।
नापि स्त्रीति । नेष्टरिति पुनरुक्तेः । यागशालां प्रति हि पत्नीनेता नेष्टा ऋत्विक् । तदेवतास्वपि सैव निरुक्तिर्भवति ।
तेन ग्राव इति नदीसाहित्यमेवार्थः । ३ “ऋतवः सम्प्रकीर्तिताः” इति च प्र. पाठः ।

४ “पवनाच्चैव” इति कचित् ।

५ “विष्णुरेव च” इति कचित् ।

६ अत्रापि पूर्ववत् “पिबर्तुना” इति प्रश्लेषेणैव केवलगायत्रीत्वम् ।

७ अत्र विशेष्यविशेषणयोर्व्यत्ययेन प्रयोगः—उत्तरवेदिरिति वक्तव्ये वेद्युत्तरेति । तद्यथा अखिलवेदद्रष्टुरिति
वक्तव्ये वेदाखिलद्रष्टुरित्युक्तम् । अथवा भूमीशब्दवदीबन्तः वेदीशब्दोऽप्यस्ति । तेन वेदी उत्तरा इति युज्यते ।
अत एव भारते “वेदीतीर्थे नरः स्नात्वा” (वन. ८३. ९९) इति, “अथ वेदीं समासाय” (वन. ८४. ४७) इति च
प्रयोगः ।

८ योनयः स्थानानि । तानि त्रीणि । उत्तरवेदिः, सदः, प्राग्वंशश्चेति । पशुसंस्कारार्थं होमीयद्रव्यासादनार्थं वा
कृतसंस्कारा परिष्कृता चतुरश्रदिरूपा भूमिवेदिः । सा चान्तर्वेदिर्दक्षिणवेदिरुत्तरवेदिरित्यादिभेदमिह भवति ।

[१-ऋतवः, इन्द्रश्च देवताः ।]

(१५१) ब्राह्मणादिन्द्रराधसः पिबा सोममृतं नु । तवेद्विसख्यमस्तुतम् ॥ ५ ॥

[ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोमम् । ऋतून् । अनु ॥
तव । इत् । हि । सख्यम् । अस्तुतम् ॥ ५ ॥]

ब्राह्मणाच्छंसिपात्रतः । पिबेन्द्र नो राधसोऽर्थे त्वमनु त्वर्तुदेवताः ॥ ३०३ ॥ स्तुतं छिन्नमिति प्रोक्तम् ॥ * ॥

[६-ऋतवः, मित्रावरुणौ च देवताः]

(१५२) युवन्दक्षन्धृतव्रतमित्रावरुणदूळभम् । ऋतुनायज्ञमाशाथे ॥ ६ ॥ [॥ २८ ॥]

[युवम् । दक्षम् । धृतव्रता । मित्रावरुणा । दुःस्वभम् ॥
ऋतुना । यज्ञम् । आशाथेति ॥ ६ ॥ २८ ॥]

अस्तभ्यं दुर्दभं स्मृतम् । दक्षाख्यं यजमानं वाऽपीशाथे यज्ञमेव च । सोमं पीत्वर्तुपात्रेण सह वा तेन चर्तुना ॥ ३०४ ॥ * ॥

“अपरेणाऽह्वनीयं वेदिं खनति व्यङ्गुलखाताम्” इत्यादि श्रौतसूत्रम् । सदस्यानामाहूतानां निषदनस्थानं सदः । हविर्गृहात् पूर्वभागे यजमानाविस्थित्यर्थं गृहं प्राग्वंशः ।

१ “त्वामनु त्वर्तुदेवताः” इति प्र. पाठः । “त्वमनूक्तुदेवताः” इति कचित् । “त्वर्तुदेवताः” इति पाठे त्व ऋतुदेवताः इति च्छेदः । त्वं पिब । त्वामनु ऋतुदेवताश्च पिबन्तु ।

२ “मिन्नमिति” इति कचित् ।

३ “अस्तभ्यम्” इति कचित् ।

४ “दुर्दभम्” इति तु बहुशः कोशेषु पठ्यते । तत्रेदं बीजं स्यात् यन् हकारभकारयोर्लिपिसाम्यं तौळवाक्षरेषु । यद्यपि सायणोऽपि तथैव व्याचष्ट—“दूळभं दुर्दहं, दह भस्मीकरणे, हकारस्य भकारः” इति । न जानीमहे—यद् दूळभशब्दस्यैव स्वरसतः सिद्धिसम्भवे दुर्दहमित्यस्य दूळभमिति च्छान्दसं रूपमिति वदतः किं हृदयमिति । तथाहि त्रार्किकभाष्यम्—“दुरो दाशमाशदमध्येषूत्वमुत्तरपदादेः घृत्वं च” इति । तथा च दुःखेन दभ्यते अपनुचते इति दूळभः स्वकर्मणि निष्ठित इत्यर्थः । नहि दहिपरस्य दुर ऊत्वमुत्तरपदादेः घृत्वं वा विहितम् । ‘दन्भ दम्भे’ । यद्यपि दुर ऊत्वमित्येव पर्याप्तम् । घृत्वमपि नापेक्षितम् । यतो ‘डभ दम्भे’ इत्यपि धातुरस्ति डादिः । अत एव दम्भ इतिवन् डम्भ इत्यपि पदं भवति, पुराणादिष्वसकृत् प्रयोक्तात् ।

५ “जापीशाथे” इति च प्र. पाठः ।

[७-१० ऋतम्, द्रविणोदाश्च (होतृस्योऽग्निः) देवताः]

(१५३) द्रविणोदाद्रविणसोऽग्रावहस्तासोऽध्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

[द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । अग्रावहस्तासः । अध्वरे ॥

यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥]

होता च होतृकाश्चैव द्रविणोदा द्रविणसः । अग्निश्चैवाग्नयस्तेषां देवता मिष्णुमीळते ॥ ३०५ ॥ * ॥

(१५४) द्रविणोदाददातुनोवसूनि यानि शृण्वरे । देवेषु तानामहे ॥ ८ ॥

[द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्वरे ॥

देवेषु । ता । तानामहे ॥ ८ ॥]

(१५५) द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्रचतिष्ठत । नेष्ट्रादुत्तुमिरिष्यत ॥ ९ ॥

[द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ॥

नेष्ट्रात् । ऋतुऽग्निः । इष्यत ॥ ९ ॥]

यातुमिच्छति सोमं स सोमस्तस्मै प्रतिष्ठिताः । ऋतुफज्रैर्देवताभिः सहैवैनमभीप्सत^१ ॥ ३०६ ॥ * ॥

(१५६) यत्त्वातुरीयमृतुमिद्रविणोदो यजामहे । अधस्मानोददिर्भव ॥ १० ॥

[यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽग्निः । द्रविणःऽदुः । यजामहे ॥

अध । स्म । नः । ददिः । भव ॥ १० ॥]

चतुर्थवारमपि यत् त्वा^३ यजामो ददिर्भव ॥ * ॥

१ होता प्रधानहोता । होतृका उपहोतारः । तथा अग्निश्च प्रधानाग्निश्च द्रविणोदाः । अग्नयश्च अवान्तराग्नयश्च द्रविणसः ।

२ “मभीच्छत” इति क्वचित् पाठः ।

३ “यं त्वाम्” इति क्वचित् ।

[११—पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^१]

[ऋतवः, अश्विनौ च देवताः]

(१५७) अश्विनापिबतम्मधुदीद्यग्रीशुचित्रता । ऋतुनायज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

[अश्विना । पिबतम् । मधु । दीद्यग्रीइतिदीदिऽअग्नी । शुचिऽत्रता ॥
 ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

दीद्यग्री इति, दीताग्री ॥ * ॥

[१२—निचृद्गायत्री^१]

[१२—ऋतवः, अग्निश्च देवताः]

(१५८) गार्हपत्येनसन्त्यऋतुनायज्ञनीरसि । देवान्देवयतेयज ॥ १२ ॥ [॥ २९ ॥]

[गार्हऽपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि ॥
 देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥ २९ ॥]

[इति पञ्चदशं सूक्तम्]

सन्त्योऽग्निः सन्ततत्वतः ॥ ३०७ ॥ विष्णुर्वैर्त्विषिपो विष्णुः केशवादिस्वरूपतः^३ । “ग्रहान्तसो-
 मस्य मिमते” इति तस्यैव कथ्यते । गार्हपत्येन पात्रेण यजमानस्तु देवयन् ॥ ३०८ ॥ देवान्
 यातीति ॥ * ॥

—१६—

[आत्वा नव, मेधातिथिः काण्वः, गायत्री, इन्द्रः, षड्जः ।]

(१५९) आत्वावहन्तुहरयोवृषणंसोमपीतये । इन्द्रत्वास्त्रचक्षसः ॥ १ ॥

१ “दीद्यग्री” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वं च ।

२ “सन्तिय” इति विश्लेषेण केवला च गायत्री । ३ “केशवादिस्वरूपतः” इति कचित् ।

४ “सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति । छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्तसोमस्य मिमते द्वादश” (१०. ११४. ५.) इत्युग्वेदे ।

[आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वृषणम् । सोमऽपीतये ॥

इन्द्र । त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥]

सुष्ठुरीकुर्वन्ति विषयान् यतः । चक्षुषीन्द्रस्य^१ हरयस्तेनोक्ताः सूरचक्षसः ॥ ३०९ ॥ * ॥

(१६०) इमाधानाघृतस्नुवोहरीइहोपवक्षतः । इन्द्रसुखतमेरथे ॥ २ ॥

[इमाः । धानाः । घृतऽस्नुवः । हरीइति । इह । उप । वक्षतः ॥

इन्द्रम् । सुखऽतमे । रथे ॥ २ ॥]

भक्तिस्नुतानि धानानि बुद्धेर्धाना इति ह्यपि ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या^२ निचृद्गायत्री]

(१६१) इन्द्रम्प्रातर्हवामहइन्द्रम्प्रयत्यध्वरे । इन्द्रसोमस्यपीतये ॥ ३ ॥

[इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रयति । अध्वरे ॥

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥]

प्रातरित्यादिवाक्येन सवनत्रयमीरितम् । समाप्तत्वात् सोमपीतित्स्त्वृतीयं सवनं मतम्^३ ॥ ३१० ॥ सदा ॥ * ॥

(१६२) उपनस्सुतमागहिहरिभिरिन्द्रकेशिभिः । सुतेहित्वाहवामहे ॥ ४ ॥

[उप । नः । सुतम् । आ । गहि । हरिऽभिः । इन्द्र । केशिऽभिः ॥

सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥]

१ एतेन त्वा हरय इति व्याख्यातम्—त्वा ते हरय इति । “चक्षुषीन्द्रस्य” इति क्वचित् पाठः प्रामादिकः ।

२ “प्रयतियध्वरे” इति विश्लेषेण केवला च गायत्री ।

३ “स्मृतम्” इति प्र. पाठः ।

[विपीलिकामध्या निबृदगायत्री^१]

(१६३) सेम॒न्नस्तो॒ममा॒ग ह्यु॒पेदं॑स॒र्वनं॑सु॒तम् । गौ॒रोन॑तृ॒षितः॑ पि॒ब ॥ ५ ॥ [॥ ३० ॥]

[सः । इ॒मम् । नः । स्तो॒मम् । आ । ग॒हि । उ॒प । इ॒दम् । स॒र्वन॑म् । सु॒तम्
गौ॒रः । न । तृ॒षितः॑ । पि॒ब ॥ ५ ॥ ३० ॥]

(१६४) इमे॒सोमा॑स॒इन्द्र॑व॒स्सुता॑सो॒अधि॑ब॒र्हिषि॑ । ताँ॒इन्द्र॑स॒हसे॑पि॒ब ॥ ६ ॥

[इ॒मे । सो॒मा॑सः । इ॒न्द्र॑वः । सु॒ता॑सः । अ॒धि॑ । ब॒र्हिषि॑ ॥
ता॒न् । इ॒न्द्र । स॒हसे॑ । पि॒ब ॥ ६ ॥]

विष्णुविवक्षायां यजमानबलं सहः । तदिष्टस्यैव दानाय तद्गुणव्यक्तिरेव वा ॥ ३११ ॥ “पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते” । “हेयोपादेयहरितगुणपूर्णो हरिः सदा । अनुग्रहव्यक्तिरेव तद्गुणानां नचान्यथा” ॥ ३१२ ॥ इत्यादिबेदवाक्येभ्यो नैव वृद्धिर्हरेः कंचित् ॥ * ॥

(१६५) अ॒यन्ते॒स्तोमो॑अ॒ग्रियो॑ह॒दिस्पृ॑गस्तु॒शन्त॑मः । अथा॒सोमं॑सु॒तम्पि॑ब ॥ ७ ॥

[अ॒यम् । ते । स्तो॒मः । अ॒ग्रि॒यः । ह॒दि॒स्पृ॒क् । अ॒स्तु । श॒म्श॑न्त॒मः ॥
अथ॑ । सो॒मम् । सु॒तम् । पि॒ब ॥ ७ ॥]

(१६६) विश्व॒मित्स॑र्वनं॒सुतमिन्द्रो॑मदा॒यग॑च्छति । वृ॒त्रहा॒सोम॑पीतये ॥ ८ ॥

[वि॒श्वम् । इ॒त् । स॒र्वन॑म् । सु॒तम् । इ॒न्द्रः । म॒दा॒य । ग॒च्छ॒ति ॥
वृ॒त्र॒हा । सो॒म॑पी॒तये॑ ॥ ८ ॥]

१ “आगहियुपेदम्” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

२ गौर इति ईषद् गवयेन समानधर्मा, ईषच्च हरिणेन एकशफः वन्यो मृगः । एकशफत्वं यथा—“खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चैकशफाः” (भाग. ३. १०. २२.) इति । वन्यत्वं यथा—“महोरगाश्चापि भयाद् द्रवन्ति सगौरकुणाः शरभाश्चमर्यः” (भाग. ८. २. २१.) इति ।

३ “तद्गुणानां च नान्यथा” इति प्र. पाठः ।

[विराङ्गायली^१]

(१६७) सेम॒न्नः॑ का॒ममा॑पृ॒णगो॒भिर॑श्चै॒शत॑क्रतो । स्त॒वाम॑त्वा॒स्वा॒ध्यः॑ ॥ ९ ॥ [॥ ३१ ॥]

[सः । इ॒मम् । नः । का॒मम् । आ । पृ॒ण । गो॒भिः । अ॒श्वैः । श॒त॒क्र॒तो॒इति॑ श॒त॒ऽक्र॒तो॒
स्त॒वाम॑ । त्वा । सु॒ऽआ॒ध्यः॑ ॥ ९ ॥ ३१ ॥]

[इति षोडशं सूक्तम्]

पृ॒ण स॒म्पूर॑य स्वा॒ध्यः सु॒धी॒तयः॑ इती॒रिताः॑^३ ॥ ३१३ ॥ * ॥

— १७ —

[इन्द्रावरुणयोर्नव, मेधातिथिः काण्वः, गायत्री, इन्द्रावरुणौ, षड्जः ।]

(१६८) इन्द्रा॒वरु॑णयो॒रहं॑स॒म्राजो॑र॒वआ॑वृ॒णे । ता॒नो॑मृ॒ळात॑ई॒दृशे॑ ॥ १ ॥

[इन्द्रा॒वरु॑णयोः । अ॒हम् । स॒म्ऽरा॑जोः । अ॒वः । आ । वृ॒णे ॥
ता । नः । मृ॒ळा॒तः । ई॒दृ॒शे ॥ १ ॥]

अ॒विका॑रेण सं॒स्थान॑मी॒दृक्त्वं॑ स॒म्प्रकी॑र्तितम् ॥ * ॥

[यवमध्या विराङ्गायली^४]

(१६९) गन्ता॑रा॒हि॒त्यो॒वसे॑ह॒वंवि॑प्र॒स्य॒माव॑तः । ध॒र्तारा॑च॒र्षणी॑नाम् ॥ २ ॥

[गन्ता॑रा । हि । स्यः । अ॒व॒से । ह॒वम् । वि॒प्र॒स्य । मा॒ऽव॑तः ॥
ध॒र्तारा॑ । च॒र्ष॒णी॒नाम् ॥ २ ॥]

मा॒वतो॑ ज्ञानयु॒क्तस्य॑ प्र॒जाश्च॑र्ष॒ण्यः स्मृ॒ताः ॥ * ॥

१ “स्तवाम त्वा सुवाधियः” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

२ “स्वधीतयः” इति कचित् ।

३ “इति स्मृताः” इति च कोशेषु बहुलं पठ्यते ।

४ “ईदृक्त्वं नाम कीर्तितम्” इति प्र. पाठः ।

५ “स्योअवसे” इति, “चर्षणिनाम्” इति च विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

(१७०) अनु॒काम॑न्तर्प॒येथा॑मिन्द्रावरुण॒राय॑आ । तावा॒भेदि॑ष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

[अनु॒ऽकाम॑म् । तर्प॒येथा॑म् । इन्द्रा॑वरुणा । रा॒यः । आ॑ ॥

ता । वा॒म् । ने॒दि॑ष्ठम् । ई॒महे ॥ ३ ॥

नेदिष्ठत्वं समीपत्वं क्षिप्रं शरणमीमहे ॥ ३१४ ॥ * ॥

[पादनिचृद्गायत्री^१]

(१७१) यु॒वाकु॑हि॒शची॑नांयु॒वाकु॑सुमतीनाम् । भू॒याम॑वाज॒दाना॑म् ॥ ४ ॥

[यु॒वाकु॑ । हि॑ । श॒ची॑नाम् । यु॒वाकु॑ । सु॒ऽमती॑नाम् ॥

भू॒याम॑ । वा॒ज॒ऽदा॑नाम् ॥ ४ ॥]

युवयोरेव वाक्यानां^२ सुमतीनां च सर्वशः । भवेमान्नप्रदातृणां सर्वदा विषया वयम् ॥ ३१५ ॥
॥ * ॥

[भुरिगाचीं (हसीयसी) गायत्री^३]

(१७२) इन्द्र॑स्सहस्र॒दाना॑वरुण॒शंस्या॑नाम् । क्रतु॑र्भवत्यु॒क्थ्यः ॥ ५ ॥ [॥ ३२ ॥]

[इन्द्रः॑ । सह॒स्र॒ऽदा॑नाम् । वरु॑णः । शं॒स्या॑नाम् ॥

क्रतुः॑ । भ॒वति॑ । उ॒क्थ्यः ॥ ५ ॥ ३२ ॥]

क्रतुः प्रधान उक्थ्यश्च शस्त्रैः स्तुत्यो विशेषतः ॥ * ॥

१ प्रतिपादं सप्ताक्षरत्वादियं पादनिचृत् । “कचित् त्रिपादेष्विभिः”, “सा पादनिचृत्” (३.९-१०) इति पिङ्गलनागः । नचात्राक्षरव्यूहेन केवलगायत्रीत्वं सम्पाद्यम् । “क्षेप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेत” इति वदता, ततश्च इयादपूरणेन एतावत्पर्यन्तं पठितानां सर्वासामप्यृचां पूर्णच्छन्दस्त्वमभिप्रयताऽपि कात्यायनेनास्य पादनिचृत्त्वाङ्गीकारात् । तथाहि तद्वचनम्—“युवाकु पादनिचृतौ” इति ।

२ शचीनां वाक्यानाम् । सप्तपञ्चाशत्सङ्ख्येषु वाङ्नामसु “शची । वाक्” (१.११.) इति हि पठ्यत इत्युक्तम् ।

३ अष्टादशाक्षरा ह्यर्ची गायत्री । प्रतिपादं षडक्षरा । अत्र तु प्रथमपादे एकाक्षराधिक्यमिति भुरिगाचीं । कात्यायनमतेन त्विदं पादनिचृद् वा गायत्री, हसीयसी वा गायत्री । “इन्द्रो हसीयसी वा” इति तदुक्तेः । तथाच तत्पक्षे “वरुणः शंसियानाम्” इति “क्रतुर्भवत्युक्थ्यः” इति च व्यूहेन प्रतिपादं सप्ताक्षरत्वात् पादनिचृत्त्वम् ।

[निचृद्गायत्री^१]

(१७३) तयो॒रिद॑वसा॒वयं॑स॒नेम॑निच॒धीम॑हि । स्यादु॒तप्र॑रेच॒नम् ॥ ६ ॥

[तयोः । इत् । अव॑सा । व॒यम् । स॒नेम॑ । नि॒ । च॒ । धी॒म॒हि ॥
स्यात् । उ॒त । प्र॒रेच॑नम् ॥ ६ ॥

रक्षणेन तयोर्विसं ज्ञानं वा प्राप्नुमः सदा । निधीमहि च दानं च स्यादेवास्माकमर्थिने
॥ ३१६ ॥ * ॥

(१७४) इन्द्रा॑वरुण॒वाम॑हं॒हुवे॑चि॒त्राय॑रा॒धसे॑ । अ॒स्मान्त्सु॑जि॒ग्युष॑स्कृतम् ॥ ७ ॥

[इन्द्रा॑वरु॒णा । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । चि॒त्राय॑ । रा॒ध॒से ॥
अ॒स्मान् । सु॒ । जि॒ग्युषः॑ । कृ॒तम् ॥ ७ ॥]

ह्रस्वता संहितायां तु देवतैक्यप्रदर्शिनी । स्वरूपैक्यं हरौ तच्च मल्यैक्यं भिन्नयोरपि ॥ ३१७ ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^२]

(१७५) इन्द्रा॑वरुण॒नूनु॒वांसि॑षास॒न्तीषु॑धी॒ष्वा । अ॒स्मभ्यं॑शर्म॒यच्छ॑तम् ॥ ८ ॥

[इन्द्रा॑वरु॒णा । नू॒ । नू॒ । वा॒म् । सि॒षास॑न्तीषु । धी॒षु । आ॒ ॥
अ॒स्मभ्य॑म् । शर्म॑ । य॒च्छ॑तम् ॥ ८ ॥]

अद्य वां नु नुमो^३ लोपः स्वातन्त्र्यार्थे हि सूत्रतः । साधयन्तीषु धीष्वेव शर्मास्मभ्यं प्रयच्छ-
तम् ॥ * ॥

अथवा नाक्षरव्यूहः करणीयः । प्रथमपादे सप्ताक्षराणि । द्वितीयतृतीययोः षडेव । ततश्च हसीयसी नाम गायत्री भवति । तथाह्यनुक्रमणिकायां—“द्वौ षट्कौ सप्तकश्च हसीयसी” इति । अत्र षट्कौ सप्तक इति क्रमो न विवक्षितः । तेन सप्तकः षट्कौ च हसीयसी भवति । यां च कात्यायनमते हसीयसी सैव पिङ्गलनागमते भुरिगार्ची । नहि स हसीयसी नाम गायत्री पठति ।

१ “सियादुत” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

२ “धीषुवा” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

३ “वां तु नुमो” इति क्वचित् । नु इति प्रतीकम् नुम इति व्याख्यानमिति स्वरसम् । “नूनु अतिशयेन क्षिप्रम् । द्विरौष्ठिबलादातिशय्यं लभ्यते” इति सायणः । समानपदस्याऽवृत्तौ पदपाठे किमिति नैकपद्यमिति स प्रष्टव्यः ।

(१७६) प्र॒वा॒म॒श्नो॒तु॒सु॒ष्टु॒तिरिन्द्रा॑वरु॒णां॒हुवे॑ । या॒मृ॒धा॒थे॒स॒ध॒स्तु॒तिम् ॥ ९ ॥ [॥ ३३ ॥]

[प्र । वा॒म् । अ॒श्नो॒तु । सु॒ऽस्तु॒तिः । इन्द्रा॑वरु॒णा । या॒म् । हु॒वे ॥
या॒म् । ऋ॒धा॒थे॒इति॑ । स॒ध॒ऽस्तु॒तिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥]

[इति सप्तदशं सूक्तम्]

यथास्थितस्तुतिं यां च वर्द्धयेथे सदैव मे ॥ ३१८ ॥ * ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः

—१८—

[सोमानं नव, मेधातिथिः काण्वः, गायत्री, षड्जः]

[१-विराड्गायत्री^१]

[१-३ ब्रह्मणस्पतिः (विष्णुर्वायुश्च) देवता^१]

(१७७) सो॒मा॒नं॒स्वर॑ण॒कृ॒णु॒हि॒ब्र॒ह्म॒ण॒स्पते॑ । क॒क्षी॒व॒न्तं॒य॒औ॒शि॒जः॑ ॥ १ ॥

[सो॒मा॒नम् । स्वर॑णम् । कृ॒णु॒हि । ब्र॒ह्म॒णः । प॒ते ॥
क॒क्षी॒व॒न्तम् । यः । औ॒शि॒जः ॥ १ ॥]

सौम्यं शब्दं कृणु त्वं नो विष्णो वायो सुवाक्पते । कक्षीवन्तं प्रति हि यो दत्तो यः स उशिक्षुतः । विवक्षितो मुनिः सोऽपि तस्मादर्थोऽपि मां प्रति ॥ ३१९ ॥ * ॥

(१७८) यो॒रे॒वा॒न्यो॒अ॒मी॒व॒हा॒व॒सु॒वि॒त्पु॒ष्टि॒व॒र्द्ध॒नः॑ । स॒न॒स्सि॒ष॒क्तु॒य॒स्तु॒रः॑ ॥ २ ॥

१ अत्राऽद्यपादे “सोमअनं सुवरणम्” इत्याष्टशरत्वं सम्पाद्य कात्यायनमतेन केवलगायत्रीत्वं वक्तव्यम् ।

२ “सोमानमिति पञ्च ब्राह्मणस्पत्यम्” इति कात्यायनः । ब्रह्मणस्पतिरिति काचन देवतेति सायणादयः । तेषां आन्तिरिति दर्शयन् वक्ष्यत्याचार्यः—“विष्णो वायो” इति ।

[यः । रे॒वा॒न् । यः । अ॒मी॒व॒ऽहा । व॒सु॒ऽवित् । पु॒ष्टि॒ऽव॒द्ध॒नः ॥
सः । नः । सि॒ष॒क्तु । यः । तु॒रः ॥ २ ॥]

वित्तवान् रोगहा ज्ञानवेत्ताऽस्माभिः सयुग् भवेत् । तुरो वेगाद् हरिर्वायुः ॥ * ॥

[३-पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^३]

(१७९) मान॒शं॒सो॒अर॒रुषो॒धूर्तिः॒प्रण॒इ॒मर्त्य॑स्य । र॒क्षा॒णो॒ब्रह्म॑णस्पते ॥ ३ ॥

[मा । नः । शं॒सः । अ॒र॒रुषः । धूर्तिः । प्र॒णक् । म॒र्त्य॑स्य ॥
र॒क्ष । नः । ब्र॒ह्म॑णः । प॒ते ॥ ३ ॥]

अररुद् चातिरोषवान्^३ । तस्य धूर्तिवचो^४ नास्मान् पूरयेद् रक्ष नो हरे ॥ ३२० ॥ * ॥

[४-निचृद्गायत्री^५]

[४-ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रः सोमश्च देवताः ।]

(१८०) स॒धा॒की॒रोन॑रि॒ष्यति॒यमिन्द्रो॒ब्रह्म॑णस्पतिः । सोमो॒हि॒नोति॒मर्त्य॑म् ॥ ४ ॥

[सः । घ । वी॒रः । न । रि॒ष्य॒ति । य॑म् । इन्द्रः । ब्र॒ह्म॑णः । प॒तिः ॥
सोमः । हि॒नोति॑ । म॒र्त्य॑म् ॥ ४ ॥]

घेति हावधृतिश्चैव सोमः सौम्यत्वतो हरिः । उना मया च युक्तत्वादूमैर्युक्तत्वतोऽथवा^६
॥ ३२१ ॥ अमः स इति वा ॥ * ॥

१ “सुयुक्” इति कचित् ।

२ “मर्त्यस्य” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

३ “चातिरोषणात्” इति प्र. पाठः ।

४ “धूर्तिवचो-” इति प्र. पाठः ।

५ “मर्त्यम्” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

६ “त्वतोऽपिवा” इति प्र. पाठः । ऊमं नगरमित्येके । “अविसिविसिञ्जुषिभ्यः कित्” इत्युणादिसूत्रेण अव-
धातुनिष्पन्नत्वादूमाः रक्षका इत्यन्ये वेदभाष्यकाराः । ऊमानि भूतानीत्याचार्यसम्मतोऽर्थः ।

[५- पादनिचृद्गायत्री^१]

[५- ब्रह्मणस्पतिः, सोमः, इन्द्रः, दक्षिणा(श्रीः) च देवताः ।]

(१८१) त्वन्तम्ब्रह्मणस्पतेसोमइन्द्रश्चमर्त्यम् । दक्षिणापात्वंहसः ॥ ५ ॥ [॥ ३४ ॥]

[त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ॥

दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥]

साक्षाच्छ्रीर्दक्षेना तु^२ दक्षिणा । दक्षिणा चतुरत्वाद् वा स्वयमेव जनार्दनः ॥ ३२२ ॥ * ॥[६- पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^१][६-८ सदसस्पतिः (विष्णुर्वायुरग्निर्वा)^४ देवता ।]

(१८२) सदसस्पतिमद्भुतमिन्द्रस्यकाम्यम् । सनिम्मेधामयासिषम् ॥ ६ ॥

[सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ॥

सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् ॥ ६ ॥]

‘सदसस्पतिर्हरिः साक्षाद् वायुरग्निरथापि वा । लाभज्ञानस्वरूपोऽसौ शरणं तमयासिषम्
॥ ३२३ ॥ * ॥

(१८३) यस्मादृतेनसिद्धयति यज्ञोविपश्चितश्चन । सधीनांयोगमिन्वति ॥ ७ ॥

[यस्मात् । ऋते^२ । न । सिद्धयति । यज्ञः । विपःऽचितः । चन^३ ॥

सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥]

धीप्रेरकः स ध्येयश्च धीभिर्योगं तदानुते ॥ * ॥

१ “तुवन्तम्”, “मूर्तियम्”, “पातुवंहसः” इति च लिषु पादेषु विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

२ “दक्षेनेति” इति प्र. पाठः । “दक्षेणेति” इति कचित् ।

३ “कामियम्” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

४ सदसस्पतिनामैव काचिद् देवतेति केचित् । तदसारमित्युत्तरभाष्येण स्फुटम् ।

५ “सदस्पतिर्हरिः” इति कचित् ।

[८- पिपीलिकामध्या निचृदगायत्री^१]

(१८४) आ॒द्य॒धो॒ति॒ह॒विः॑ कृ॒ति॒म्प्रा॒ञ्च॒कृ॒णो॒त्य॒ध्व॒रम् । हो॒त्रा॒दे॒वेषु॑ ग॒च्छति ॥ ८ ॥

[आ॒त् । अ॒द्य॒धो॒ति॒ । ह॒विः॑ऽकृ॒ति॒म् । प्रा॒ञ्च॒म् । कृ॒णो॒ति॒ । अ॒ध्व॒र॒म् ॥
हो॒त्रा॒ । दे॒वेषु॑ । ग॒च्छ॒ति ॥ ८ ॥]

तस्माद्दविष्कृतः स्वृद्धिं करोति यजतो विभुः । करोति चोत्तमं यज्ञं देवाङ्गानानि गच्छति
॥ ३२४ ॥ * ॥

[९-सदसस्पतिः, नराशंसो वा देवता^२ ।]

(१८५) न॒रा॒शंसु॑ सु॒ष्टृष्ट॑म॒मप॑श्यं॒सप्र॑थ॒स्तमम् । दि॒वो॒नस॑ब्र॒मख॑सम् ॥ ९ ॥ [॥ ३५ ॥]

[न॒रा॒शंसु॑म् । सु॒ष्टृष्ट॑मम् । अ॒प॑श्यम् । स॒प्र॑थःऽस्तमम् ॥
दि॒वः । न । स॒ब्र॒मख॑सम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥]

[इत्यष्टादशं सूक्तम्]

नरैः स्तुत्यो नराशंसो हरिर्धृष्टतमश्च सः^३ । गुणानां प्रथिमाधिक्यात् सप्रथस्तम ईरितः । यस्य स्वर्गादपि गृहं मखः प्रियमिवेयते ॥ ३२५ ॥ * ॥ * ॥

—१९—

[प्रतिल्यं नव, मेधातिथिः काण्वः, गायत्री, अग्निर्मस्तश्च, षड्जः ।]

(१८६) प्र॒ति॒त्य॒ञ्च॒रु॑म॒ध्व॒रङ्गो॑पी॒थाय॑प्र॒हूय॑से । म॒रु॒द्भि॒रग्न॑आ॒गहि ॥ १ ॥

[प्र॒ति॒ । त्य॒म् । च॒रु॒म् । अ॒ध्व॒र॒म् । गो॒ऽपी॒था॒य॒ । प्र॒ । हू॒य॒से ॥
म॒रु॒त्स॒मिः । अ॒ग्ने॒ । आ॒ । ग॒हि ॥ १ ॥]

यज्ञं प्रतिप्रति त्यं तं सम्यक् शास्त्रोक्तलक्षणम् । आहूयसे ॥ * ॥

१ “कृणोतियध्वरम्” इति विश्लेषेण केवलगायत्रीत्वम् ।

२ सदसस्पतिर्नराशंस इत्यग्नेरेव द्वे रूपे, सदसस्पतिरिति वायुश्चेत्युक्तं पुरस्तात् ।

३ “-तमः स्वतः” इति क्वचित् ।

४ “—क्यात् प्रथस्तम इतीरितः” इति क्वचित् ।

[निचृद्गायत्री^१]

(१८७) नहिदे॒वो॒नम॒र्त्यो॒मह॒स्त॒व॒क्र॒तु॒म्प॒रः । म॒रु॒द्भि॒र॒ग्र॒आ॒ग॒हि ॥ २ ॥

[न॒हि । दे॒वः । न । म॒र्त्यः । म॒हः । त॒व । क्र॒तु॒म् । प॒रः ॥—॥ २ ॥]

पुमान् नैव त्वदन्यो^२ हि क्रतुं प्रति ॥ ३२६ ॥ विष्णौ तु^३ मुख्यतोऽर्थोऽयमग्रौ काञ्चिद्वते
सुरान् ॥ * ॥

(१८८) येम॒हो॒रज॑सो॒वि॒दुर्वि॑श्वे॒दे॒वासो॑अ॒द्रु॒हः । म॒रु॒द्भि॒र॒ग्र॒आ॒ग॒हि ॥ ३ ॥

[ये । म॒हः । र॒ज॑सः । वि॒दुः । वि॑श्वे । दे॒वा॑सः । अ॒द्रु॒हः ॥—॥ ३ ॥]

महतो रजकात् स्वर्गादद्रोग्धारोऽखिलं विदुः ॥ ३२७ ॥ * ॥

(१८९) य॒उ॒ग्रा॒अ॒र्क॑मा॒नृ॒चुर॑ना॒घृ॒ष्टा॒स॒ओ॒ज॑सा । म॒रु॒द्भि॒र॒ग्र॒आ॒ग॒हि ॥ ४ ॥

[ये । उ॒ग्राः । अ॒र्क॑म् । आ॒नृ॒चुः । अ॒ना॒घृ॒ष्टा॒सः । ओ॒ज॑सा ॥—॥ ४ ॥]

प्राप्ता अर्कं विशेषेण सन्निधिस्तत्र यद् हरेः ॥ * ॥

(१९०) ये॒शु॒भ्रा॒घो॒र॒व॒र्ष॑स॒स्सु॒क्ष॒त्रा॒सो॒रि॒शा॒द॒सः । म॒रु॒द्भि॒र॒ग्र॒आ॒ग॒हि ॥ ५ ॥ [॥ ३६ ॥]

[ये । शु॒भ्राः । घो॒र॒व॒र्ष॑सः । सु॒क्ष॒त्रा॒सः । रि॒शा॒द॒सः ॥—॥ ५ ॥ ३६ ॥]

शुद्धा घोरबलाः क्षेत्रत्रातारः क्षतितोऽपि वा । रम्यसत्सुखमोकारो मरुतो मारुतत्वतः ॥ ३२८ ॥
पतादृशानि रूपाणि प्राणान्निस्थानि चेशितुः । पृथग् वा तादृशान्येव देवगान्द्यपि सर्वशः
॥ ३२९ ॥ * ॥

(१९१) येना॒क॒स्या॒धि॒रो॒च॒ने॒दि॒वि॒दे॒वा॒स॒आ॒स॒ते । म॒रु॒द्भि॒र॒ग्र॒आ॒ग॒हि ॥ ६ ॥

[ये । ना॒क॒स्य । अ॒धि । रो॒च॒ने । दि॒वि । दे॒वा॑सः । आ॒स॒ते ॥—॥ ६ ॥]

१ “न मर्तियो” इति वि श्लेषेण केवलमात्मसीत्वम् ।

२ “त्वदन्योऽस्ति” इति प्र. पठः ।

३ “विष्णौ हि” इति प्र. पठः ।

स्वर्गोपरि प्रकाशे च सूर्यादावासते सुराः । नाको निर्दुःखरूपत्वाद् द्यौः प्रकाशस्वरूपतः
॥ ३३० ॥ * ॥

(१९२) यई॒ह्य॑न्ति॒पर्व॑तान्ति॒रस्स॑मु॒द्रम॑र्णवम् । म॒रुद्भि॑रग्न॒आग॑हि ॥ ७ ॥

[ये । ई॒ह्य॑न्ति । प॒र्व॑तान् । ति॒रः । स॒मु॒द्रम् । अ॒र्ण॑वम् ॥—॥ ७ ॥]

प्रतोळयन्ति^१ च गिरींस्तिरस्कृत्य च सागरम्^२ । पुरुषान् प्रकृतिं वाऽपि पर्ववन्तो हि जन्मना^३ ।
पुरुषाः सुसमुद्रेकात् समुद्रः प्रकृतिर्मता ॥ ३३१ ॥ प्रकृतेः पुरुषाणां च प्रेरकः सन् सदा हरे ।
स्वरूपैर्बहुमिथुक्त आयाहि सम सङ्गैः ॥ ३३२ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

(१९३) आयेत॒न्वन्ति॑र॒श्मिभि॑स्तिर॒स्समु॒द्रमो॑जसा । म॒रुद्भि॑रग्न॒आग॑हि ॥ ८ ॥

[आ । ये । त॒न्व॑न्ति । र॒श्मि॑भिः । ति॒रः । स॒मु॒द्रम् । ओ॒ज॑सा ॥—॥ ८ ॥]

[पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^४]

(१९४) अ॒भित्वा॑पूर्व॒पीत॑येसु॒जामि॑सोम्य॒म्मधु॑ । म॒रुद्भि॑रग्न॒आग॑हि ॥ ९ ॥ [॥ ३७ ॥]

[अ॒भि । त्वा । पू॒र्व॑पी॒तये॑ । सु॒जामि॑ । सो॒म्यम् । म॒धु ॥—॥ ९ ॥ ३७ ॥]

[इत्येकोनविंशं सूक्तम्]

॥ इति प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीते

प्रथमाष्टकस्य प्रथमोऽध्यायः

१ “प्रतोळयन्ति” इति प्र. पाठः । “प्रतोळयन्ति हि गिरिम्” इति कचित् ।

२ “सागरान्” इति कचित् ।

३ “-वन्तोऽभिजन्मना” इति कचित् । “-वन्तो हि जन्मतः” इति च ।

४ “सुरूपैर्बहु-” इति कचित् ।

५ “सोमियं मधु” इति विश्वेषेण केषलगायत्रीत्वम् ।

[अयम् अष्टौ, मेधातिथिः काण्वः, गायत्री, ऋभवः^१, षड्जः]

(१९५) ॐ ॥ अ॒य॒न्दे॒वाय॒ज॒न्म॒ने॒स्तो॒मो॒वि॒प्रे॒भिरा॒स॒या । अ॒का॒रि॒र॒त्न॒धा॒त॒मः ॥ १ ॥

[अ॒य॒म् । दे॒वाय॑ । ज॒न्म॒ने । स्तो॒मः । वि॒प्रे॒भिः । आ॒स॒या ॥
अ॒का॒रि । र॒त्न॒धा॒त॒मः ॥ १ ॥]

सर्वजन्मकृते विष्णुदेवायेयं स्तुतिः कृता । मुखेन विप्रेः काण्वाद्यैः सैव यद् रतिधातमा^२ ॥ १ ॥
॥ * ॥

(१९६) य॒इन्द्रा॑य॒वचो॑युजा॒तत॒क्षुर्म॑नसा॒हरी॑ । श॒मीभि॑र्य॒ज्ञमा॑शत ॥ २ ॥

[यै॑ । इन्द्रा॑य । व॒चः॒ऽयु॒जा । त॒त॒क्षुः । म॑नसा । ह॒री॒इति॑ ॥
श॒मीभिः॑ । य॒ज्ञम् । आ॒श॒त ॥ २ ॥]

वाङ्मात्रेणैव योज्यौ ये चक्रुर्निद्राय वाजिनौ ।^३ शमीभिर्विष्णुनिष्ठाभिर्यज्ञभागं च लेभिरे ॥ २ ॥
भगवांश्चैतदखिलं कृतवानृभुषु स्थितः । पृथग् वा फलदातृत्वात् ॥ * ॥

१ ऋभुः, विम्बा, वाजः इति त्रयोऽपि देवा एकयोक्त्या ऋभव इत्युच्यन्ते ! तथा हि बृहदेवतायां शौनकः—
“सुधन्वन् आङ्गिरसस्याऽसन् पुत्रास्त्रयः पुरा । ऋभुर्विम्बा च वाजश्च शिष्यास्त्वष्टुश्च तेऽभवन्” (३.८३.) इति ।
“तेषामाद्यान्त्ययोर्नाम्ना दृश्यते बहुवत् स्तवः” (३. ८९.) इति च ।

२ रतिदातृत्वात् । इड धाञ् दाने ।

३ यद्यपि “शमी । शिमी । शक्तिः । शिल्पम्” (२.१.) इति निघण्टौ कर्मनामसु शमीति पठ्यते । तथाऽपि विष्णुनिष्ठैव हि कर्मसु मुख्यं कर्मेति विष्णुनिष्ठाभिरिति व्याख्यातम् । अपि च “शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रिय-निग्रहः” इति पुराणवचनसंवादोऽप्यस्मिन्नर्थे भवति ।

[विराड्गायत्री^१]

(१९७) तक्षन्नासत्याभ्याम्परिज्मानंसुखंरथम् । तक्षन्धेनुंसबर्दुधाम् ॥ ३ ॥

[तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिज्मानम् । सुखम् । रथम् ॥

तक्षन् । धेनुम् । सबःसुदुधाम् ॥ ३ ॥]

परितो ज्मां यतश्चरेत् ॥ ३ ॥ परिज्माऽतो रथः काम्यं सबरित्यभिधीयते^२ । ब कामन इति ह्यस्मात् ॥ * ॥

[निचृद्गायत्री^३]

(१९८) युवानापितरापुनस्सत्यमन्त्राऋजूयवः । ऋभवोविष्टयक्रत ॥ ४ ॥

[युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमन्त्राः । ऋजुऽयवः ॥

ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥]

सुधन्वैषां पिता स्मृतः ॥ ४ ॥ बृहस्पतेः कामधेनुः^४ ऋजुमक्ता ऋजूयवः । अवेतनं स्वामिबलात् कर्म विष्टयत्र तेऽक्रत ॥ ५ ॥ ऋतभूमिर्ज्ञानभूमिर्भगवानृभुरीरितः । येषां भूतमृतं कर्म यज्ञभागा-
सितोऽपि ते ॥ ६ ॥ * ॥

१ “तक्षन्नासतियाभियाम्” इति विश्लेषेण केवला गायत्री । अपरथा प्रथमपादे षष्ठक्षरत्वाद् विराट्त्वम् ।

२ “सबः पयो दोग्धीति सबर्दुधा” इति सायणः । “धेनुं सबर्दुधां चक्रुरमृतं सबरुच्यते” इति शौनकः । पयो दोग्धीति धेनुसामान्यधर्मः । ऋभुनिर्माणे नैव महत्त्वमाधत्ते । अमृतस्रवणादपि कामितदोहात् कामधेनुरिति तु रमणीयम् । दशममण्डले ६९तमे सूक्ते अष्टमे मन्त्रे “सबर्धुक् अमृतदोग्ध्री” इति व्याकुर्वता सायणेन प्रथममण्डले यदुक्तम्—“सबरिति रेफान्तं प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति सम्प्रदायविदः” इति तद् विस्मृतमिति प्रतिभाति । नचा-
मृतमिति तत्र क्षीरमेवोच्यते । तत्र मन्त्रे पूर्वं पठितेन “सुदुधा” इति पदेन पुनरुक्तेः । तेन स्वयमेव पूर्वोत्तरयोः परस्परं विप्रतीपं वदन् स उपेक्ष्य एव ।

३ तृतीयपादे सप्ताक्षरत्वात् निचृत् । “विष्टीयक्रत” इति विश्लेषे केवलैव गायत्री ।

४ “कामधेनुम्” इति प्र. पाठः । धेनुमपि नासत्याभ्यां तक्षन्निति भ्रमवारणायेदमुदितम् । अत एव बृहदेवता-
याम्—“धेनुं सबर्दुधां चक्रुः.....बृहस्पतेरि”त्युक्तम् । उत्तरत्र श्रुतिरेवाऽह च—“इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत” (ऋ.१.१६१.६.) इति । एतेनाश्विभ्यां धेनुमिति केचिद् व्याचक्षाणा निरस्ताः । “सौधन्वना अश्वादश्चमतक्षत युक्त्वा रथमुप देवां अयातत” (१.१६१.७.) इति रथकर्तृत्वं च तेषामवगम्यते ।

[पिपीलिकामध्या निवृद्गायत्री^१]

(१९९) सं॒वोम॑दा॒सोअ॒गम॑ते॒न्द्रेण॑च॒मरू॑त्वता । आ॒दि॒त्येभि॑श्च॒राज॑मिः ॥ ५ ॥ [॥ १ ॥]

[सं॒म् । वः । म॑दा॒सः । अ॒गम॑त । इ॒न्द्रेण॑ । च । म॒रू॑त्वता ॥

आ॒दि॒त्येभिः । च । रा॒ज॑मिः ॥ ५ ॥ १ ॥]

सहे॒न्द्रेण॑ सहाऽदि॒त्यैः प्रा॑ता युष्माकमि॒न्दवः ॥ * ॥

(२००) उ॒तत्य॑श्च॒मस॑न्न॒वन्त्वष्टु॑दे॒वस्य॑निष्कृतम् । अ॒कर्त॑च॒तुरः पुनः॑ ॥ ६ ॥

[उ॒त् । त्य॑म् । च॒म॑स॒म् । न॑वम् । त्व॑ष्टुः । दे॒व॑स्य । निः॑ऽकृतम् ॥

अ॒कर्त॑ । च॒तुरः । पुन॑रिति ॥ ६ ॥]

“एकं चमसं चतुरः” कुरुतेत्याह तान् पुरा । त्वष्टाऽग्निश्चैव देवानां वाक्यात् तदपि तैः कृतम् ॥ ७ ॥ “द्यादि स्वोक्तं परित्यज्य त्वष्टुः शुश्रूषणं कृतम् । तं पूर्वकृतमेवैकं चमसं चतुरोऽकृत ॥ ८ ॥ * ॥

(२०१) तेनो॒रत्नानि॑धत्तन॒त्रिरा॑सा॒प्तानि॑सु॒न्वते । एक॑मेकं॒सुश॑स्तिमिः ॥ ७ ॥

[ते । नः । रत्नानि॑ । ध॒त्तन॑ । त्रिः । आ । सा॒प्तानि॑ । सु॒न्वते॑ ॥

एक॑म्ऽएकम् । सु॒श॒स्तिमिः ॥ ७ ॥]

१ “अगमत इन्द्रेण” इति पादविश्लेषेण केवला च गायत्री ।

२ “अपिबत् सोममिन्द्रश्च तैस्तत्र सवने सह । तेषां स्तुतिरिदं सूक्तम्” (बृह. ३.९०.) इति शौनकश्च ।

३ तथाहि श्रुतिः—“एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद् यो देवा अब्रुवन् तद् व आगमम् । सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ” (१.१६१.२.) इति ।

४ “ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेति कनीयान् त्रीन् कृणवामेत्याह । कनिष्ठ आह चतुरस्करेति त्वष्ट ऋभवस्तत् पनयद् वचो वः” (४.३३.५.) इति च श्रूयते । तदेतदुक्तं “द्वयादि स्वोक्तं परित्यज्य” इत्यादि । शौनकश्चाऽह—“एकं चमसमित्युक्ते ज्येष्ठ आहेत्यथो दिवि । उक्त्वा ततश्चुश्चमसान् यथोक्तं तेन हर्षिताः । त्वष्टा च सविता चैव देवदेवः प्रजापतिः । सर्वान् देवान् समामन्थ्य अमृतत्वं ददुश्च ते” (३.८७-८.) इति ।

५ “तं पूर्वं कृतम्” इति कचित् ।

सप्तसङ्ख्यानि रत्नानि त्रिकलेश्वपि धत्तन । पुराणपञ्चरात्रेतिहासवेदान हरिस्तथा ॥ ९ ॥
मीमांसातर्कसहितान् पञ्च वेदानथापिवा । सप्त च्छन्दांसि वैकैकं तदुणैरखिलैः सह ॥ १० ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या^१ निचृद्गायत्री]

(२०२) अ॒धारय॑न्त॒व॒ह्नयो॑भ॒जन्त॑सुकृ॒त्यया॑ । भा॒गन्दे॒वेषु॑य॒ज्ञिय॑म् ॥ ८ ॥ [॥ २ ॥]

[अ॒धा॒र॒य॒न्त॒ । व॒ह्न॒यः॒ । अ॒भ॒ज॒न्त॒ । सु॒कृ॒त्य॒या॒ ॥

भा॒ग॒म् । दे॒वेषु॑ । य॒ज्ञि॒य॒म् ॥ ८ ॥ २ ॥

[इति विंशं सूक्तम्]

सुकर्मणा यज्ञभागमभजन्त्यधारयन् । वह्नयो धारकत्वेन स्थिरत्वेन यथा[ऽ]गतिः ॥ ११ ॥
॥ * ॥ * ॥

—२१—

[इहेन्द्राग्नी षट्, मेधातिथिः काण्वः, गायत्री, इन्द्राग्नी, षड्जः]

(२०३) इ॒हेन्द्रा॑ग्नीउ॒प॒ह्वये॑तयो॒रित्स्तो॑ममु॒श्मसि॑ । ता॒सोभ॑सोम॒पात॑मा ॥ १ ॥

[इ॒ह॒ । इ॒न्द्रा॑ग्नीइ॒ति॒ । उ॒प॒ । ह्व॒ये॒ । त॒योः॒ । इ॒त् । स्तो॑मम् । उ॒श्म॒सि॒ ॥

ता॒ । सो॑मम् । सो॒मऽपा॑त॒मा ॥ १ ॥]

ह्वये सोमं प्रति च तौ ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^१]

(२०४) ता॒य॒ज्ञेषु॑प्र॒शंस॑तेन्द्रा॒ग्नीशु॑म्भ॒तानरः॑ । ता॒गा॒य॒त्रेषु॑गा॒यत॑ ॥ २ ॥

१ “चैकैकम्” इत्यपि कोशेषु पठ्यते ।

२ “वह्नयो अभजन्त” इति विश्लेषेण केवला च गायत्री ।

३ “प्रशंसत इन्द्राग्नी” इति पादविश्लेषेण केवला च गायत्री ।

[तां । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नीइति । शुम्भत । नरः ॥
तां । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥]

शुम्भनं भूषणं मतम् ॥ * ॥

(२०५) तामित्रस्यप्रशस्त्यइन्द्राग्नीताहवामहे । सोमपासोमपीतये ॥ ३ ॥

[तां । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नीइति । तां । हवामहे ॥
सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥]

तौ मित्रस्य प्रशस्त्यर्थौ हरेः ॥ * ॥

(२०६) उग्रासन्ताहवामहउपेदंसवनंसुतम् । इन्द्राग्नीहगच्छताम् ॥ ४ ॥

[उग्रा । सन्ता । हवामहे । उप । इदम् । सवनम् । सुतम् ॥
इन्द्राग्नीइति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥]

[निवृद्गायत्री^१]

(२०७) तामहान्तासदस्पतीइन्द्राग्नीरक्षउब्जतम् । अप्रजास्सन्वत्रिणः ॥ ५ ॥

[तां । महान्ता । सदस्पतीइति । इन्द्राग्नीइति । रक्षः । उब्जतम् ॥
अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ॥ ५ ॥]

१ “शुभ शुम्भ शोभायौ” इति पुरुषकारः ।

२ “सन्तु अत्रिणः” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

रक्षांसि चोब्जतम् ॥ १२ ॥ रक्षोरक्ष्याः प्रजा यस्माद्व्यो^१ मार्गत्रयोज्जिताः । पितृदेवमनुष्याणां
गत्यभावादधोगतेः ॥ १३ ॥ * ॥

(२०८) तेन^१ सत्येन^२ जागृत^३ मधि^४ प्रचेतु^५ ने^६ पदे । इन्द्रा^७ ग्री^८ शर्म^९ यच्छतम् ॥ ६ ॥ [॥ ३ ॥]

[तेन^१ । सत्येन^२ । जागृतम्^३ । अधि^४ । प्रचेतुने^५ । पदे^६ ॥

इन्द्रा^७ ग्री^८ इति^९ । शर्म^{१०} । यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥]

[इत्येकविंशं सूक्तम्]

सत्येन गुणपूर्णेन विष्णुना तेन जागृतम् । स्वगुणैरेव विष्णुस्तु प्रकृष्टे चेतने हरौ ॥ १४ ॥ पदे
गम्यत्वतः सम्यक् तस्मिन्नेव स्वभावतः । तथा स्थितौ^१ तु जागृतमिति विष्णुविशेषतः
॥ १५ ॥ उक्तः ॥ * ॥ * ॥

—२२—

[प्रातर्युजा एकविंशतिः, मेधातिथिः काण्वः, गायत्री, षड्जः]

[१-२ पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^१]

[१-४ अश्विनौ देवते^२]

(२०९) प्रातर्युजाविबोधयाश्विनावेहगच्छताम् । अस्यसोमस्यपीतये ॥ १ ॥

१ “उब्ज आर्जवे” इति पठ्यते । अत्र तु वधोऽर्थ इति प्रतीयते । यथायोग्यं स्थितिरेवाऽर्जवमिति रक्षसां वध
एवर्जकरणमिति वा वक्तव्यम् । नच रक्षसामृजकरणमेवार्थः । तमसो नाशः सत्त्वस्य समुदयश्च हि प्रार्थ्यते । नहि
तमस एव सत्त्वभावः । नह्यासुरी प्रकृतिः कदाऽपि दैवी भवति । दैवी वाऽऽसुरी । “द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव
आसुर एव च” इत्यादि स्मरणात् ।

२ “यस्मादन्ती मार्गत्रयोज्जिताः” इत्यपि पाठान्तरम् । “अलिणः भक्षका राक्षसा अनुत्पन्नाः सन्तु” इति सायणः ।
पूर्वाद्धे रक्षसामृजकरणं प्रार्थितमिति तदनुसारेण उत्पत्त्यमाना अपि ऋजवोऽभक्षकाश्च सन्त्वित्येव प्रार्थनीयम् ।
तत् किमित्ययमुत्तराद्धे रक्षसामुपर्याकस्मिक आक्रोशः? अथच विपर्यये पर्यवसानमित्यभिमतं तथाऽपि अलिणः न
सन्तु इत्येव वक्तव्यम् । अप्रजा इति तु कृत्यं चित्यम् ।

३ “तथास्थितौ जागृतमिति” इति क्वचित् कोशेषु ।

४ “बोधय अश्विनावेह” इति विश्लेषण केवला गायत्री । द्वितीयमन्त्रे च “रथितमा उभा” इति विश्लेषण ।

५ “तृतीयस्यस्याऽदिरश्विनौ” इति बृहद्देवता । द्वितीयाध्याये तृतीयसूक्तस्य आदिरश्विनाविति । “चतस्र
आश्विन्यः” इति कात्यायनः ।

[प्रा॒तः॑ऽयु॒जा । वि॑ । बो॒धय॑ । अ॒श्विनौ॑ । आ॑ । इ॒ह । ग॒च्छता॑म् ॥
अ॒स्य॑ । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥ १ ॥]

प्रातः स्तुतत्वेन प्रोक्तौ प्रातर्युजाविति । अश्विनौ भगवांश्चैव प्रातर्योगेन गम्यते ॥ १६ ॥
स्तुतिशब्दः स्तुतौ यस्माद् बुद्ध्यते वर्तमानकः । बोधयेत्यत उक्तं तत् परतो बुद्ध्यते कथम्
॥ १७ ॥ * ॥

(२१०) या॒सुर॑था॒रथी॑त॒मो॒भादे॑वादि॒विस्पृ॑शा । अ॒श्विना॒ताह॑वामहे ॥ २ ॥

[या॑ । सु॒ऽरथा॑ । रथि॑ऽत॒मा । उ॒भा । दे॒वा । दि॒विऽस्पृ॑शा ॥
अ॒श्विना॑ । ता॑ । ह॒वामहे॑ ॥ २ ॥]

[३-निचृद्गायत्री^१]

(२११) या॒वाङ्क॑श॒मधु॑म॒त्यश्वि॑ना॒सुनृ॑तावती । तया॑य॒ज्ञमि॑क्षतम् ॥ ३ ॥

[या॑ । वा॒म् । क॑शा । म॒धुऽम॒ती । अ॒श्विना॑ । सु॒नृता॑ऽवती ॥
तया॑ । य॒ज्ञम् । मि॒मिक्ष॑तम् ॥ ३ ॥]

कशया स्पृष्टिमात्रेण मधुरं कुस्तोऽखिलम् । अतो मिमिक्षतमिति स्पर्शो मेक्षणमुच्यते ॥ १८ ॥
वेदवाक्यस्तुतत्वेन कशा सा सुनृतावती । तथैव घृतसोमादि स्पृशतं याज्ञिकं वसु ॥ १९ ॥ * ॥

(२१२) न॒हिवा॑मस्ति॒दूर॑के॒यत्रा॑रथे॒नग॑च्छथः । अ॒श्विना॑सो॒मिनो॑गृहम् ॥ ४ ॥]

[न॒हि । वा॒म् । अ॒स्ति । दूर॑के॒ । य॒त्र । रथे॑न । ग॒च्छथः॑ ॥
अ॒श्विना॑ । सो॒मिनः॑ । गृ॒हम् ॥ ४ ॥]

१ “अर्पणीयो हरौ नित्यं प्रातर्योगो महानयम्” इति भगवानाचार्य एव तन्त्रसारसङ्ग्रहे श्वासरूपहंसमन्त्रस्य प्रातर्योगत्वं स्फुटमाह हि । भगवात्स्मिन्नेन मन्त्रेण प्रातर्युज्यत इति सोऽपि प्रातर्युक् ।

२ “मधुमती अश्विना” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

[५-८ सविता देवता^१]

(२१३) हिरण्यपाणिमू॒तये॑सवि॒तार॒मुप॑ह्वये । सचे॑त्ता॒दे॒वता॑प॒दम् ॥ ५ ॥ [॥ ४ ॥]

[हिर॑ण्य॒पाणि॑म् । ऊ॒तये॑ । स॒वि॒तार॑म् । उ॒प । ह्व॒ये ॥

सः । चे॑त्ता । दे॒वता॑ । प॒दम् ॥ ५ ॥ ४ ॥]

हितत्वाद् रमणीयत्वाद्विरण्यं वर्णतोऽपिच । रूपं नारायणस्यैव^१ पाणिशब्दोपलक्षितम् ॥ २० ॥
अष्टृत्वात् सविता विष्णुः स ज्ञाता स्वपदादिकम् । स एव देवता मुख्या तद्वृणैक्येन देवता
॥ २१ ॥ * ॥

[निचृ॒दगाय॑त्री^४]

(२१४) अ॒पा॒नपा॑त॒मव॑सेसवि॒तार॒मुप॑स्तुहि । तस्य॑व्र॒तान्यु॑श्मसि ॥ ६ ॥

[अ॒पा॒म् । न॒पा॒तम् । अ॒व॒से । स॒वि॒तार॑म् । उ॒प । स्तु॒हि ॥

तस्य॑ । व्र॒तानि॑ । उ॒श्म॒सि ॥ ६ ॥]

व्यक्तत्वात् पार्थिवे देहे सोऽपां नता^१ जनार्दनः ॥ * ॥

(२१५) वि॒भ॒क्ता॒र॒ह॒वाम॑हे॒वसो॑श्चि॒त्त॒स्य॒रा॒ध॒सः । स॒वि॒तार॑नृ॒चक्ष॑सम् ॥ ७ ॥

[वि॒भ॒क्ता॒र॒म् । ह॒वाम॑हे । व॒सोः । चि॒त्त॒स्य॑ । रा॒ध॒सः ॥

स॒वि॒तार॑म् । नृ॒चक्ष॑सम् ॥ ७ ॥]

१ “हिरण्यपाणिं सावित्र्यश्चतस्रश्चाप्यथोत्तराः” (३. ९१.) इति शौनकः ।

२ यास्कोऽप्याह—“हिरण्यं कस्मात्? हितरमणं भवतीति वा, हृदयरमणं भवतीति वा” इति ।

३ एवकारेण आदित्यपक्षे पाणिमात्रस्य हिरण्यत्वमप्यभ्यनुजानाति । तथाहि कौषीतकिब्राह्मणम्—“सवित्रे प्राशिन्नं प्रतिजहुस्ततस्तत् पाणी प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ दधुः तस्माद्विरण्यपाणिः” इति । भगवत्पक्षे तु पाणि-रिति सर्वं रूपम् । यथा पादशब्दस्तथा पाणिशब्दोऽपि स्वरूपवाची वेदेषु प्रयुज्यते ।

४ “व्रतानियुश्मसि” इति विश्लेषण केवला गायत्री ।

५ “अनन्तरां प्रजामाहुर्नपादिति कृपण्यवः” (२. २७.) इति शौनकः । अन्द्रयः पृथिवी । तदात्मकश्च देहः । तत्र व्यक्तो नपात् ।

सदा विभज्य दातारं वसोरुत्तमराधसः ॥ २२ ॥ अशेषपुण्यपापादिविशेषैश्चित्तिदर्शकम् ।
आह्वयामः ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^१]

(२१६) सखाय॑आनिषी॑दतस॒वितास्तो॒म्यो॒नुनः॑ । दाता॒राधांसि॑ शु॒म्भति॑ ॥ ८ ॥

[स॒खायः॑ । आ॑ । नि॑ । सी॒द॒त । स॒वि॒ता । स्तो॒म्यः॑ । नु॑ । नः॑ ॥

दा॒ता । रा॒धांसि॑ । शु॒म्भ॒ति॑ ॥ ८ ॥]

स राधांसि शोभयत्यञ्जसा हरिः ॥ २३ ॥ * ॥

[९-अग्निः, देवपत्न्यः, त्वष्टा च देवताः^१]

(२१७) अग्ने॑पत्नी॒रिहा॑वह॒देवाना॑मु॒श॒तीरु॑प । त्वष्टा॑र॒सोम॑पीतये ॥ ९ ॥

[अ॒ग्ने । प॒त्नीः॑ । इ॒ह । आ॑ । व॒ह । दे॒वा॒नाम् । उ॒श॒तीः॑ । उ॒प॑ ॥

त्व॒ष्टा॒रम् । सो॒म॑पी॒तये॑ ॥ ९ ॥]

[१०-अग्निः,^१ नद्यः, भारती लक्ष्मीश्च देवताः]

(२१८) आग्ना॑अ॒ग्नइ॒हाव॑से॒होत्रा॑यवि॒ष्टभार॑तीम् । वरू॑त्रीन्धि॒षणा॑वह ॥ १० ॥ [॥ ५ ॥]

[आ॑ । ग्नाः॑ । अ॒ग्ने । इ॒ह । अ॒व॒से । हो॒त्रा॒म् । य॒वि॒ष्ट । भा॒र॒ती॒म् ॥

वरू॑त्री॒म् । धि॒षणा॑म् । व॒ह ॥ १० ॥ ५ ॥]

१ “स्तोमियो नु नः” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

२ इयमाग्नेयीति कात्यायनः । “एकाऽग्नेः” इति शौनकोऽप्याह । देवपत्नीनां त्वष्टुश्चाऽह्वानं तेषामप्येतन्मन्त्र-
देवतात्वं द्योतयतीति तु साम्प्रतम् ।

३ दशाम्यामप्युन्नि अग्निरेव देवतेति कात्यायनः । “आग्नेय्यौ द्वे” इत्यनुक्रमणिकायां स्मरणात् । नैतदपि
युक्तम् । पूर्वोक्तहेतोरेव । “द्वे तु देवीनाम्” इति वदन् शौनकस्तु दशम्येकदशयोर्द्वयोरपि देवपत्न्यो देवता इत्याह ।
तत्र पूर्वमन्त्रे प्रैषगोचरस्याप्यग्नेर्देवतात्वमभ्यनुजानन् सम्प्रति किमिति तस्य तथात्वं तत्याजेति न ज्ञायते । आ
नद्य इत्याचार्यपक्षे तु देवपत्नीनां प्रस्ताव एव नास्ति । तथाच प्रैषगोचरोऽग्निः, आपदोक्ता नद्यः, भारती, विषणा-
पदोक्ता लक्ष्मीश्चात्र देवता इति तु साम्प्रतम् ।

नदीश्च भारतीं चैव होत्रामाहुतिरूपतः । वरुणीं वरणीयत्वात् प्राणाद् बुद्धिस्वरूपिणीम् ॥ २४ ॥
विष्णुश्च प्राणसम्बन्धाद् भारतीत्येव चोदितः । प्राणस्तु भरतो भारततत्त्वाद् भर्तृरूपतः ॥ २५ ॥
होत्रा हुतत्वतो विष्णुः श्रीर्वाऽपि धिषणा मता ॥ * ॥

[११-प्राणः, देवपत्न्यश्च देवताः^१]

(२१९) अ॒भि॒नो॒दे॒वी॒र॒व॒सा॒म॒ह॒श्श॒र्म॒णा॒नृ॒प॒त्नीः । अ॒च्छि॒न्न॒प॒त्रा॒स्स॒च॒न्ता॒म् ॥ ११ ॥

[अ॒भि । नः । दे॒वीः । अ॒व॒सा । म॒हः । श॒र्म॒णा । नृ॒प॒त्नीः ॥
अ॒च्छि॒न्न॒प॒त्राः । स॒च॒न्ता॒म् ॥ ११ ॥]

शर्म दत्तैव महतो विष्णो रक्षन्तु नोऽमितः ॥ २६ ॥ प्राणेनैवावसा साकं यस्मादविधवाः सदा ।
अतो ह्यच्छिन्नपत्रास्ताः^२ सदायुर्कर्णभूषणाः ॥ २७ ॥ * ॥

[१२-पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^३]

[१२-इन्द्राणी, वरुणानी, अग्रायी च देवताः^४]

(२२०) इ॒हे॒न्द्रा॒णी॒मु॒प॒ह्वये॒वरु॒णानी॑स्व॒स्तये । अ॒ग्रायी॑सोम॒पीत॑ये ॥ १२ ॥

[इ॒ह । इ॒न्द्रा॒णीम् । उ॒प । ह्वये । व॒रु॒णा॒नीम् । स्व॒स्तये ॥
अ॒ग्रायी॑म् । सोम॒पीत॑ये ॥ १२ ॥]

[१३-१४ द्यावापृथिव्यौ देवते^५]

(२२१) म॒ही॒द्यौः॑पृ॒थि॒वी॒च॒न॒इ॒मं॒य॒ज्ञ॒मि॒क्षता॑म् । पि॒पृ॒ता॒न्नो॒भरी॑मभिः ॥ १३ ॥

१ अत्र देवपत्न्यो देवता इति शौनककात्यायनयोरैककण्ठ्यम् । भारती पूर्वमन्त्रोक्तेति भारतीपतिः प्राणोऽप्य-
त्रोच्यत इत्याचार्यपादाः ।

२ “अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नपक्षाः । नहि पक्षिरूपीणां देवपत्नीनां पक्षाः केनचिच्छिद्यन्ते” इति सायणः ।
अर्थास्वारसं स्फुटम् ।

३ “सुवस्तये” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

४ तथाहि शौनकः—“द्वादश्या देवपत्नयः । इन्द्राणी वरुणानी च अग्रायी च पृथक् स्तुताः” (३.९२.) इति ।
“एकेन्द्राणीवरुणान्यग्रायीनाम्” इति च कात्यायनः ।

५ “द्यावापृथिव्यौ द्वे” (३.९३.) इति शौनकः । “द्यावापृथिव्ये द्वे” इति च कात्यायनः । द्यावापृथिव्याविति

[म॒ही । द्यौः । पृ॒थि॒वी । च । नः । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । मि॒मिक्ष॒ताम् ॥
पि॒पृ॒ताम् । नः । भ॒रीम॑ऽमिः ॥ १३ ॥]

भरणैर्नः पारयेतां दुःखेभ्यः श्रीश्च भूश्च ते । स्वयं वा भगवानन्ये रोदसी लोकदेवते ॥ २८ ॥ * ॥

(२२२) तयो॒रि॒द्ध॒तव॒त्पयो॒विप्रा॑रिहन्ति॒धी॒तिमिः । ग॒न्ध॒र्वस्य॑ ध्रु॒वेप॒दे ॥ १४ ॥

[त॒योः । इ॒त् । घृ॒त॒व॒त् । प॒यः । वि॒प्राः । रि॒ह॒न्ति । धी॒ति॑ऽमिः ॥
ग॒न्ध॒र्वस्य॑ । ध्रु॒वे । प॒दे ॥ १४ ॥]

तयोः पयस्तु विज्ञानं घृतवत् सापरोक्षकम् । यल्लोकदेवताऽपि स्याद् भारती ज्ञानदेवता ॥ २९ ॥
विष्णोर्नित्यपदस्थं यज्ज्ञानं 'तद् घृतवत् पयः । लिहन्ति विप्रास्तज्ज्ञानं बुद्धिमिस्तत्प्रसादतः ।
गां धारयन् वर्तते यद् गन्धर्वस्तेन केशवः ॥ ३० ॥ * ॥

[१५-विराज्ञायत्री^१]

[१५-पृथिवी देवता^२]

(२२३) स्योना॑पृथिवि॒भवानृ॒क्षरा॑निवेश॒नी । य॒च्छा॑न॒श्शर्म॑स॒प्रथः ॥ १५ ॥ [॥ ६ ॥]

[स्यो॒ना । पृ॒थि॒वि । भ॒व । अ॒नृ॒क्षरा॑ । नि॒व्शे॑शनी ॥
य॒च्छ । नः । श॒र्म । स॒प्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥]

मुख्यतः श्रीश्च भूश्चोच्येते । अमुख्यतश्च तन्नामानाववान्तरदेवते । परममुख्यतस्तु भगवान् नारायण इति । अत्रो-
त्तरमन्त्रभाष्यानुसारेण श्रीभूम्यां सह भारत्यपि द्यावापृथिवीदेवतेति ज्ञायते । श्रीभूभारत्यः मन्त्रद्वयदेवता इति
पर्यवसितम् ।

१ यद् घृतवत्' इति प्र. पाठः ।

२ "सियोना पृथिवि भव अनृक्षरा निवेशनी" इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

३ "स्योनेत्युक् पार्थिवी स्मृता" (३.९३.) इति शौनकः । "एका पार्थिवी" इति कात्यायनः । अस्मिन् पृथि-
वीति भूः भारती चोच्येते ।

स्योना सुखकरी^१ स्या^२ नो यतो नश्यसि नो नृवत् । निवेशनी साऽऽधारत्वाच्छर्म^३ यच्छ
महत्तरम् ॥ ३१ ॥ * ॥

[१६-देवाः, विष्णुश्च देवताः^४]

(२२४) अतो^५देवा^६अवन्तु^७नो^८यतो^९विष्णु^{१०}विचक्रमे^{११} । पृथिव्या^{१२}सप्तधामि^{१३}मिः ॥ १६ ॥

[अतः । देवाः । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । विचक्रमे ॥

पृथिव्याः । सप्त । धाममिः ॥ १६ ॥]

असुरेभ्यो जगद्धृत्वा यतो विष्णुस्त्रिमिः क्रमैः^१ । आरभ्य पृथिवीं सप्तलोकैः^२ साकं जगत्पतिः ।
चक्रे सुरान् पदस्थानप्यतो देवा अवन्तु नः ॥ ३२ ॥ विशिष्टबलचेष्टत्वाद् विष्णुरित्यभिधा
हरेः । प्राणं बलं षकारं च णकारं चाऽह हि श्रुतिः ॥ ३३ ॥ * ॥

[१७-१८ पिपीलिकामध्या निचुद्रायत्री^३]

[१७-२१ विष्णुदेवता^४]

(२२५) इदं^५विष्णु^६विचक्रमे^७त्रेधानि^८दधे^९पदम् । समूळ^{१०}मस्य^{११}पांसुरे ॥ १७ ॥

[इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ॥

समूळम् । अस्व । पांसुरे ॥ १७ ॥]

रमन्ति पांसवो यत्र पांसुरं पदमीरितम् । समूढं तत्र विश्वं हि पांसुवज्रगतःपतेः ॥ ३४ ॥ * ॥

१ “स्योनम् । सुम्नम् । शेवम् । शिवम् । शम् । कम्” (३.६.) इति निघण्टुः ।

२ “स्यान्नो—” इति प्र. पाठः ।

३ “शर्मेति न सुखमुच्यते । स्योनेति पुनरुक्तेः । किन्तु गृहमुच्यते । तेन निवेशनीति लोकाधारत्वमुक्त्वा”
स्वस्यापि शरणं भूया इति प्रार्थ्यत इति भवति । “सन्न । शरणम् । वरुथम् । छर्दिः । छदिः । छार्था । शर्म ।
अज्म” (३.४.) इति गृहनामसु निघण्टुः । “यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथिवि” इति यास्कः ।

४ “देवानां वाऽत इत्येषा सूक्तशेषस्तु वैष्णवः” (३.९३.) इति शौनकः । “षड् वैष्णव्योऽतो देवा दैवी वा”
इति कात्यायनः । अत्र वाशब्देन विकल्पोऽवभासते । तथाऽपि देवानां विष्णोश्च स्फुटं स्तुतिप्रतीतेः समुच्चय इत्येव
समीचीनम् । अत एव “आद्या दैवी च” इति टीकायामुक्तम् ।

५ “विष्णुस्त्रिविक्रमैः” इति प्र. पाठः ।

६ यद्यपि पदपाठे “सप्त धाममिः” इमि भिन्ने पदे । सप्तलोकैरिति विशेष्यविशेषणतया च व्याचख्यौ भाष्य-
कृत । तेन ज्ञायते सप्तेति तृतीयार्थे प्रथमेति । “सप्तसु प्रथमा” इति श्रवणात् ।

७ “त्रेधा” इत्यत्र गुणव्यूहेन “त्रिधा” इत्यष्टाक्षरत्वे केवला गायत्री । उत्तरमन्त्रे च “अदामिभः” इति विश्लेषण ।

(२२६) त्रीणि॑प॒दावि॒चक्र॑मे॒विष्णु॑र्गो॒पाअ॑दा॒भ्यः । अतो॒धर्मा॑णि॒धारय॑न् ॥ १८ ॥

[त्री॑णि । प॒दा । वि॒ । च॒क्र॑मे । वि॒ष्णुः । गो॒पाः । अ॑दा॒भ्यः ॥
अतः॑ । ध॒र्मा॑णि । धा॒रय॑न् ॥ १८ ॥]

वेदान् कालान् गुणान् लोकान् देवमानुषदानवान् । चेतनाचेतनान् मिश्रान् त्रीणि पदा विचक्रमे ॥ ३५ ॥ रक्षकत्वेन सर्वाणि स्मृष्टृहर्तृत्वतस्तथा^१ । मोक्षइत्वेन च विभुः स्तम्भनीयो न केनचित् । धारकांश्चैव वायवादीन् धारयन् वर्तते ततः ॥ ३६ ॥ * ॥

[१९-निचृद्गायत्री^२]

(२२७) वि॒ष्णोः क॑र्माणि॒पश्य॑त॒यतो॑व्र॒तानि॑प॒स्पशे॑ । इन्द्र॑स्य॒युज्य॑स्सखा॑ ॥ १९ ॥

[वि॒ष्णोः । क॑र्माणि । प॒श्य॑त॒ । यतः॑ । व्र॒तानि॑ । प॒स्प॒शे ॥
इन्द्र॑स्य । यु॒ज्यः । स॒खा ॥ १९ ॥]

जानीथ विष्णुकर्माणि प्राणिकर्माण्यशेषतः । यतो जातान्यविज्ञातो^३ भगवान् सर्वदैव च । 'स्पशा-
ज्ञातदृशौ यस्मादिन्द्रस्य सहितः सखा' ॥ ३७ ॥ 'प्राणस्यैवेन्द्रनाम्नश्च कस्मिन् न्वहमिति श्रुतेः ।
'त्वयेदिन्द्रेतिवचनात् प्राण इन्द्राभिधो मतः ॥ ३८ ॥ * ॥

(२२८) तद्वि॒ष्णोः पर॑म॒म्पदं॑सदा॒पश्य॑न्ति॒सूरयः॑ । दि॒वीव॑च॒क्षुरा॑त॒तम् ॥ २० ॥

[तत् । वि॒ष्णोः । पर॑म॒म् । प॒दम् । स॒दा । प॒श्य॑न्ति । सू॒रयः॑ ॥
दि॒विऽइ॒व । च॒क्षुः । आ॒स्त॑तम् ॥ २० ॥]

१ “-भर्तृत्वतस्तथा” इति प्र. पाठः ।

२ “इन्द्रस्य युजियः सखा” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

३ “जानात्यविज्ञातो-” इति कचित् कोशेषु पठ्यते ।

४ “स्पशाज्ञातदृशौ” इति यत् कोशेषु पठ्यते स प्रमाद एवेति भाति ।

५ “सहितः सदा” इति कचित् ।

६ “प्राणस्य चेन्द्रनाम्नश्च” इति च पाठः ।

७ “त्वयेदिन्द्र युजा वयं प्रति ब्रवीमहि स्पृधः । त्वमस्माकं तव स्मसि” (ऋ. ८. ९२. ३२.) इति समग्रो मन्त्रः ।

रमाब्रह्मशिवादिभ्यो यद् विष्णोः परमं पदम् । रूपं पश्यन्ति निर्मुक्ताः संसारात् सूरयः सदा ।
चक्षुर्दिषीव व्याप्तं यददृश्यं फलदर्शितम् ॥ ३९ ॥ * ॥

(२२९) तद्विप्रासोविपन्यवोजागृवांसस्समिन्धते । विष्णोर्यत्परमम्पदम् ॥ २१ ॥ [॥ ७ ॥]

[तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते ॥

विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥]

[इति द्वाविंशं सूक्तम्]

सन्दीपयन्ति विज्ञानैः संसारात् प्राप्तजागराः । विपन्यवो ज्ञानितमा' विष्णोर्यत् परमं पदम् ।
तात्पर्याभ्यधिकज्ञप्त्या' अर्थमेतं पुनर्जगौ ॥ ४० ॥ * ॥ * ॥

—२३—

[तीव्राः चतुर्विंशतिः, मेधातिथिः काण्वः]

[१-निचुद्गायत्री^१, १-१८ षड्जः स्वरः] [१-वायुर्देवता^२]

(२३०) तीव्रास्सोमासआगृवाशीर्वन्तस्सुताइमे । वायोतान्प्रास्थितान्पिब ॥ १ ॥

[तीव्राः । सोमासः । आ । गृहि । आशीः । वन्तः । सुताः । इमे ॥

वायोइति । तान् । प्रास्थितान् । पिब ॥ १ ॥]

वीर्यवन्तश्च ये सोमा यजमानेष्टसाधकाः । पिब तान् ॥ * ॥

१ “मनीषी । मन्धाता । विधाता । विपः । मनश्चित् । विपश्चित् । विपन्यवः” (३.१५.) इति मेधाविनामसु निघण्टुः । यद्यपि “विप्रः । विग्रः । गृत्सः । धीरः” इति विप्रशब्दोऽपि मेधाविनामसु पठ्यत इति “विप्रासो विपन्यवः” इत्यापाततः पुनरुक्तमिव । तथाऽपि “विप्रैः काण्वाद्यैः” इति भाष्यकृता पुरैवान्यथा व्याख्यातत्वाच्च बुनरुक्तिरित्यवगन्तव्यम् । विप्रा इति जातिकृतं श्रेष्ठ्यमाह । विपन्यव इति ज्ञानकृतम् ।

२ “तात्पर्याधिबयविज्ञप्त्या—” इति प्र. पाठः । तात्पर्यस्याभ्यधिकं यथा स्यात् तथा ज्ञप्तिः तात्पर्याभ्यधिक-ज्ञप्तिः । अभ्यधिकतात्पर्यज्ञप्त्यै इति वक्तव्ये विशेषणस्य परनिपातो वा ।

३ “आगृहिआशीर्वन्तः” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

४ “तीव्राश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैका” इति कात्यायनः । “वायोस्तीव्रेन्द्रवायुभ्यां द्वयुचो द्वाभ्यां ततः परम्” इति शौनकः ।

[पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^१][२-३ इन्द्रवायू देवते^२]

(२३१) उ॒भादे॒वादि॒विस्पृ॑शेन्द्र॒वायू॑हवामहे । अ॒स्यसोम॑स्यपी॒तये॑ ॥ २ ॥

[उ॒भा । दे॒वा । दि॒विस्पृ॑शा । इन्द्र॒वायू॑इति । ह॒वाम॒हे ॥
अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥ २ ॥]सर्वदेवानां ज्ञानाधिक्यौ^३ दिविस्पृशौ ॥ ४१ ॥ * ॥

[३-११ गायत्री]

(२३२) इन्द्र॒वायूम॑नोजु॒वावि॑प्राहवन्तऊ॒तये॑ । स॒हस्रा॒क्षायि॑स्पती ॥ ३ ॥

[इन्द्र॒वायू॑इति । म॒नःसु॑वा । वि॒प्राः । ह॒वन्ते । ऊ॒तये॑ ॥
स॒हस्र॑स॒अक्ष॑ा । धि॒यः । प॒तीइति॑ ॥ ३ ॥]

मनसः प्रेरकौ चैव बहुज्ञानौ धियस्पती ॥ * ॥

[४-६ मित्रावरुणौ देवते^४]

(२३३) मि॒त्रं व॒यंह॑वामहेवरु॒णंसोम॑पीतये । ज॒ज्ञाना॑पू॒तदक्ष॑सा ॥ ४ ॥

[मि॒त्रम् । व॒यम् । ह॒वाम॒हे । वरु॑णम् । सोम॑स्यपी॒तये॑ ॥
ज॒ज्ञाना॑ । पू॒तदक्ष॑सा ॥ ४ ॥]

जज्ञानौ व्यज्यमानौ तु यजमानस्य शोधकौ ॥ ४२ ॥ * ॥

१ “दिविस्पृशा इन्द्रवायू” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

२ “ऐन्द्रवायव्यौ” इति कात्यायनः ।

३ “ज्ञाताधिक्यौ” इति कचित् पाठः ।

४ “मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तुचाः” इति कात्यायनः । “तृचो मित्रावरुणयोस्तथेन्द्राय मरुत्वते । तृचो विश्वेनां देवानां पूष्ण आष्टुण्ये तृचः” (३. ९४-५) इति शौनकश्च ।

(२३४) ऋतेन॑यावृ॒तावृ॒धावृ॒तस्य॑ज्योति॑षस्पती । तामि॒त्रावरु॑णाहुवे ॥ ५ ॥ [॥ ८ ॥]

[ऋ॒तेन॑ । यौ । ऋ॒तऽवृ॒धौ । ऋ॒तस्य॑ । ज्यो॒तिषः॑ । प॒तीइति॑ ॥
ता । मि॒त्रावरु॑णा । हु॒वे ॥ ५ ॥ ८ ॥]

परेण ब्रह्मणा तस्मिन् वृद्धौ सत्यपती सदा । सत्यं ज्योतिः प्रकाशत्वात् तौ मित्रावरुणौ हुवे
॥ ४३ ॥ * ॥

(२३५) वरु॑णःप्रावि॒ताभुवन्मि॒त्रोवि॒श्वामि॒रुति॑भिः । कर॑ताम॒स्सुरा॑धंसः ॥ ६ ॥

[वरु॑णः । प्रऽअ॒विता॑ । भु॒वत् । मि॒त्रः । वि॒श्वामि॑ । ऊ॒तिभिः॑ ॥
कर॑ताम् । नः । सु॒राध॑सः ॥ ६ ॥]

संसिद्धान् कुरुतां नस्तौ ॥ * ॥

[७-९ एकोनपञ्चाशन्मरुतः, इन्द्रश्च^१ देवताः]

(२३६) मरु॑वन्तंहवाम॒हइन्द्र॒मासोम॑पीतये । स॒जूर्गणे॑न॒तृम्प॑तु ॥ ७ ॥

[म॒रुव॑न्तम् । ह॒वाम॒हे । इन्द्र॑म् । आ । सोम॑ऽपी॒तये॑ ॥
स॒जूर्गः॑ । ग॒णेन॑ । तृ॒म्प॒तु ॥ ७ ॥]

सगणस्तृप्यतां हरिः ॥ * ॥

(२३७) इन्द्र॑ज्येष्ठा॒मरु॑द्र॒णादे॒वासः॒ पूष॑रातयः । विश्वे॒मम॑श्रुता॒हव॑म् ॥ ८ ॥

[इन्द्र॑ऽज्येष्ठाः । म॒रुत्ऽग॒णाः । दे॒वासः॑ । पू॒षऽरा॒तयः॑ ॥
वि॒श्वे । म॒म । श्रु॒त । ह॒वम् ॥ ८ ॥]

पूषा पूर्णत्वतो विष्णुस्तन्मित्राः पूषरातयः ॥ ४४ ॥ * ॥

१ पूर्वसूक्ते भाष्योक्तदिशा अत्रापि मरुद्रणसहितः प्रधानमरुत्प्राण एव मुख्यत इन्द्र इत्यवधेयम् ।

(२३८) ह॒त॒वृ॒त्रं॑ सु॒दान॒व॒इ॒न्द्रेण॑ स॒हसा॑ यु॒जा । मा॒नो॑ दु॒श्शंसं॑ ई॒शत ॥ ९ ॥

[ह॒त॒ । वृ॒त्रम् । सु॒दान॒वः । इ॒न्द्रेण॑ । स॒हसा॑ । यु॒जा ॥

मा । नः । दुः॒श्शंसः॑ । ई॒शत ॥ ९ ॥]

सहसा बलरूपेण शक्रेण सहिताः सुराः । मदज्ञानं हतातीव दानशीला न शक्नुयात् ॥ ४५ ॥
दुर्वाक् तद्वान् पुमान् वा नः ॥ * ॥

[१०-१२ विश्वे देवा देवताः]

(२३९) वि॒श्वान्॑ दे॒वान् ह॒वामहे॑ म॒रुत॒स्सोम॑पी॒तये । उ॒ग्राहि॑ पृ॒श्निमा॑तरः ॥ १० ॥ [॥ ९ ॥]

[वि॒श्वान् । दे॒वान् । ह॒वामहे॑ । म॒रुतः॑ । सोम॑पी॒तये ॥

उ॒ग्राः । हि॑ । पृ॒श्निमा॑तरः ॥ १० ॥ ९ ॥]

भारती पृश्निरुच्यते' । गोरूपा च क्वचित् साऽभूत् तत्सुताश्चाखिलाः सुराः ॥ ४६ ॥ अन्यत्रापि
सुतास्तस्याः ॥ * ॥

(२४०) जय॑तामि॒व तन्य॑तु॒र्मरु॑तामेति धृ॒ष्णुया॑ । यच्छु॑भं या॒थना॑नरः ॥ ११ ॥

[जय॑ताम्ऽइ॒व । तन्य॑तुः । म॒रुता॑म् । ए॒ति । धृ॒ष्णु॒ष्या ॥

यत् । शु॒भम् । या॒थन॑ । न॒रः ॥ ११ ॥]

जयतामिव तद्ध्वनिः । धैर्याद् याति यद्वा विष्णुं वायुं वा याथनोत्तमम् ॥ ४७ ॥ * ॥

[१२-निचृद्गायत्री^१]

(२४१) ह॒स्का॒राद्वि॒द्युत॒स्पर्य॑तो॒जाता॑अ॒वन्तु॑नः । म॒रुतो॑मृ॒ळय॑न्तुनः ॥ १२ ॥

१ “स्वः । पृश्निः । नाकः । गौः । विष्टप् । नभः । इति षट् साधारणानि” (१. ४.) इति निघण्टुः । अत्र यद्यपि “साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चाऽदित्यस्य च” इति यास्को व्याचख्यौ । “पृश्निरादित्यो भवति । प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः” इति चाऽह । अथापि गोवाचित्वं प्रयोगसिद्धमङ्गीकार्यमेव भवति । तद्यथा गौरिति न केवलमादित्यस्य दिवश्च नाम, किन्तु घेन्वादेरपि, तथा पृश्निरित्यपि ।

२ “विद्युतस्परि अतः” इति पादविश्लेषेण केवला गायत्री ।

[ह॒स्का॒रात् । वि॒द्युतः॑ । परि॑ । अ॒तः । जा॒ताः । अ॒वन्तु॑ । नः ॥
म॒रुतः॑ । मृ॒ळय॑न्तु । नः ॥ १२ ॥]

दोषत्यागाद् गुणप्राप्तेर्हस्कारो वायुरुच्यते । विद्युद् विशिष्टज्ञानत्वाद् भारती तत्सुता हि ये
॥ ४८ ॥ सर्वे देवाश्च^१ मरुतो रक्षन्त्वेतादृशो हरिः । तत्तदन्तर्गतत्वेन ॥ * ॥

[१३-१५ गायत्री छन्दः, पूषा देवता]

(२४२) आपू॑षश्चि॒त्रब॑र्हिषमाघृ॑णेध॒रुण॑न्दि॒वः । आ॒जान॑ष्टं॒यथा॑प॒शुम् ॥ १३ ॥

[आ॑ । पू॒षन् । चि॒त्र॒ऽब॑र्हिषम् । आ॒घृ॒णे । ध॒रु॒णम् । दि॒वः ॥
आ॑ । अ॒ज । (आ॑ । अ॒ज ।) न॒ष्टम् । य॒था । प॒शुम् ॥ १३ ॥]

पूषा पूर्णत्वतश्च सः ॥ ४९ ॥ आघृणिः पूर्णरश्मित्वादाऽज^२ नश्चित्रबर्हिषम् । ब्रह्माणं च दिवो
देव्या भर्तारं वायुमाज गाम् ॥ ५० ॥ यथा गतम् ॥ * ॥

(२४३) पू॒षारा॑जान॒माघृ॑णिरप॒गूळ्ढ॑ङ्गुहा॒हितम् । अ॒विन्द॑चि॒त्रब॑र्हिषम् ॥ १४ ॥

[पू॒षा । रा॒जान॑म् । आ॒घृ॒णिः । अप॑ऽगूळ्ढम् । गु॒हा । हि॒तम् ॥
अ॒वि॒न्दत् । चि॒त्र॒ऽब॑र्हिषम् ॥ १४ ॥]

जगद्राजमविन्दद् भगवान् सुतम् । स्वकुक्षिगूढं ब्रह्माणम् ॥ * ॥

(२४४) उ॒तोस॑म॒ह्यमि॑न्दु॒भिष॑ड्यु॒क्ताँअ॑नु॒सेषि॑धत् । गो॒भि॒र्यव॑न्नच॒र्कष॑त् ॥ १५ ॥ [॥ १० ॥]

[उ॒तो॒इति॑ । सः । म॒ह्यम् । इ॒न्दु॒भिः । ष॑द् । यु॒क्ताँ । अ॒नु॒ऽसे॑षिधत् ॥
गो॒भिः । य॒वम् । न । च॒र्क॒षत् ॥ १५ ॥ १० ॥]

१ “हि ते” इति कचित् ।

२ “सर्वदेवाश्च” इति च प्र. पाठः ।

३ प्रसिद्धपूषपरत्वे आघृणिशब्दमेवं शौनको व्याचख्यौ—“आसक्तो हि घृणिस्तस्य दध्नः पूर्णो हती रथे । आघृणिस्तत् स्तुतः पूषा कीरिभी रिभ्यते ततः” (३. ९५-६.) इति ।

“४-रश्मित्वादज” इति कचित् ।

मह्यं सोमैश्च तर्पितः ॥ ५१ ॥ साधयामास षड् युक्तानीन्द्रियाणि^१ चकार च । साधनं शक्तिदानं
तु गोभिर्वाभिर्यथा यवम् ॥ ५२ ॥ * ॥

[१६- निचृद्गायत्री^२]

[१६-२२ आपो देवताः^३]

(२४५) अ॒म्ब॒यो॒य॒न्त्य॒ध्व॒मि॒र्जाम॒यो॒अ॒ध्वरी॒यता॒म् । पृ॒श्च॒ती॒र्मधु॒ना॒पयः॑ ॥ १६ ॥

[अ॒म्ब॒यः । य॒न्ति । अ॒ध्व॒मिः । जाम॒यः । अ॒ध्व॒रि॒ड्य॒ता॒म् ॥

पृ॒श्च॒तीः । म॒धु॒ना । प॒यः ॥ १६ ॥]

अम्बयो मातरो ह्यापः कारणत्वात् सहोदराः । जगतो जामथो यस्मात् सह तामिर्विवर्द्धते
॥ ५३ ॥ अध्वरं कुर्वतां क्षीरं सोमं चापि प्रपृश्चतीः । सम्पृक्ताः ॥ * ॥

[१७- पादनिचृद्गायत्री^४]

(२४६) अ॒मूर्या॒उप॒सूर्ये॒यामि॒र्वा॒सूर्य॒स्सह॑ । ता॒नो॒हि॒न्वन्त्व॒ध्वर॒म् ॥ १७ ॥

[अ॒मूः । याः । उ॒प । सू॒र्ये । या॒मिः । वा । सू॒र्यः । स॒ह ॥

ताः । नः । हि॒न्वन्तु । अ॒ध्वर॒म् ॥ १७ ॥]

याः समीपस्थाः सूर्यस्य सहिता अपि ॥ ५४ ॥ * ॥

[१८- निचृद्गायत्री^५]

(२४७) अ॒पो॒दे॒वीरु॒प॒ह्वये॒यत्र॒गावः॒पि॒बन्ति॒नः । सि॒न्धु॒भ्यः॒कर्त्त॒व्यं॒हविः॑ ॥ १८ ॥

१ “युक्तानिन्द्रियाणि” इति च पाठान्तरम् ।

२ “यन्तियध्वमिः” इति विच्छेदेन केवला गायत्री ।

३ “अर्द्धाष्टमा अपां ज्ञेयाः” (३. ९७.) इति शौनकः ।

४ प्रतिपादं सप्ताक्षरेति पादनिचृत् । अथ च क्षैप्रसंयोगविश्लेषेण केवला गायत्री । तद् यथा—“अमूर्या उप
सूरिये यामिर्वा सूरियः सह । ता नो हिन्वन्तु अध्वरम्” इति ।

५ “कर्त्तव्यं हविः” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

[अ॒पः॑ । दे॒वीः॑ । उ॒प । ह॒ये । य॒त्र । गा॒वः॑ । पि॒ब॑न्ति । नः॒ ॥
सिन्धु॑ऽभ्यः । क॒र्व॑म् । ह॒विः॑ ॥ १८ ॥]

इयामि ता याः पिबन्ति गावो नः सर्वथा हविः । कार्यं नदीभ्यः ॥ * ॥

[१९- पुरउष्णिक् छन्दः, ऋषभः स्वरः]

(२४८) अ॒प्स्व॒॑न्तर॑मृ॒तम॑प्सु मे॒षज॑मपा॒मुत॑प्रश॒स्तये॑ । दे॒वा भ॑व॒तवा॒जिनः॑ ॥ १९ ॥

[अ॒प्सु॑ । अ॒न्तः॑ । अ॒मृ॒तम् । अ॒प्सु॑ । मे॒षज॑म् । अ॒पा॒म् । उ॒त । प्र॑ऽश॒स्तये॑ ॥
दे॒वाः । भ॑व॒त । वा॒जिनः॑ ॥ १९ ॥]

तास्वन्तरदृश्यममृतं स्थितम् ॥ ५५ ॥ अपामेव प्रशंसार्थं सहायाः सन्तु नः सुराः ॥ * ॥

[२०-अनुष्टुप् छन्दः, गान्धारः स्वरः]

(२४९) अ॒प्सु मे॒सोमो॑अ॒ब्रवी॑दन्त॒र्विश्वा॑निमे॒षजा॑ । अ॒ग्निश्च॑वि॒श्वश॑म्भु॒वमा॑प॒श्चवि॒श्वमे॑ष॒जीः
॥ २० ॥ [॥ ११ ॥]

[अ॒प्सु॑ । मे॒ । सो॒मः॑ । अ॒ब्रवी॑त् । अ॒न्तः॑ । वि॒श्वानि॑ । मे॒षजा॑ ॥
अ॒ग्निम् । च॒ । वि॒श्वश॑म्भु॒वम् । आ॒पः॑ । च॒ । वि॒श्वमे॑ष॒जीः ॥ २० ॥ ११ ॥]

तात्पर्यार्थं पुनर्वाक्यं सुखाधारो हुताशनः ॥ ५६ ॥ * ॥

[२१-प्रतिष्ठा गायत्री छन्दः, षड्जः स्वरः]

(२५०) आ॒पः पृ॒णीत॑मे॒षज॑व॒रूथ॑न्त॒न्वे॒मम॑ । ज्योक्॑च॒सूर्य॑न्दृ॒शे ॥ २१ ॥

१ अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिग् भवति । तत्र प्रथमपादः द्वादशाक्षरः द्वितीयतृतीयौ च अष्टाक्षरौ यदि सा पुर-उष्णिगिति भवति । यदाह पिङ्गलनागः- “उष्णिग् गायत्री जागतश्च (३. १८.) ककुम्मध्ये चेदन्त्यः (१९.) पुरउष्णिक् पुरः” (२०.) इति । कात्यायनश्चाऽह “अप्स्वन्तः पुरउष्णिक्” इति । अत्र प्रथमपादे सकम्पोच्चारणेन द्वादशाक्षरत्वं भवति ।

२ आह च कात्यायनः “पराऽनुष्टुप् । तिस्रश्चान्त्याः” इति ।

३ प्रतिष्ठायामष्टाक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, षष्ठक्षरस्तृतीयः । आह च पिङ्गलनागः “षट्कसप्तका-

[आपः । पृणीतं । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम ॥

ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥]

वरूथं गुप्तिरुद्दिष्टो ज्योतिर्विष्णुदृशे तथा । सूरिप्राप्यो यतो विष्णुः सूर्य इत्यभिधीयते ॥ ५७ ॥
पृण दाने ॥ * ॥

[२२-२४ अनुष्टुप् छन्दः, गान्धारः स्वरः]

(२५१) इदमापः प्रवहत यत्किञ्च दुरितम् मयि । यद्वाहमभिदुद्रोहयद्वाशेषउतानृतम् ॥ २२ ॥

[इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुः । इतम् । मयि ॥

यत् । वा । अहम् । अभिदुद्रोह । यत् । वा । शेष । उत । अनृतम् ॥ २२ ॥]

अखिलं पापमापः प्रवहतापि नः । हिंसाजं शेषजं चैव तथैवानृतसम्भवम् ॥ ५८ ॥ * ॥

[२३-पूर्वार्द्धस्य आपो देवताः, उत्तरार्द्धस्य आपः, अग्निश्च देवताः^१]

(२५२) आपो अद्यान्वचारि वरसेन समगस्महि । पयस्वानग्नागहितम्मासंसृजवर्चसा

॥ २३ ॥

[आपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ॥

पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ २३ ॥]

रसेन सङ्गताश्च स्मो यस्मादनुचरा हि वः ॥ * ॥

ष्टकैर्वद्धमाना (३. १४.) विपरीता प्रतिष्ठा” (१५.) इति । “एकविंशी प्रतिष्ठा” इति च कात्यायनोऽप्यस्या ऋचः
प्रतिष्ठात्वमूरीचकार ।

१ यद्यपि “अध्यर्द्धाऽन्त्याऽग्निदेवता” (३. ९७.) इति शौनकोऽस्याः केवलमग्निपरतामाह । “अन्त्याऽध्य-
र्द्धाऽऽग्नेयी” इति कात्यायनश्च तदेवाऽह । तथाऽपि “पयस्वानग्ने” इत्यग्नेः पयस्त्वोक्त्याऽप्साहचर्यलाभात् ताश्च
स च देवता इति युक्तः पन्थाः ।

[२४-अग्नीन्द्राद्याः सर्वे देवाः देवताः^१]

(२५३) सम्माग्नेवर्चसासृजसम्प्रजयासमायुषा । विद्युर्मेअस्यदेवाइन्द्रोविद्यात्सहऋषिभिः

॥ २४ ॥ [॥ १२ ॥]

[सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् । आयुषा ॥

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः

॥ २४ ॥ १२ ॥]

[इति त्रयोविंशं सूक्तम्]

कुर्युर्मामपि विद्वांसं मदर्थं सर्वदा सुराः । एतं मामिति वाऽर्थः स्यादनुजानन्तु वोदितम्
॥ ५९ ॥ * ॥ * ॥

[इति पञ्चमोऽनुवाकः]

— २४ —

शुनःशेपो ददर्शात उत्तरं परमृक्शतम्^१ । यूपादात्मविमोक्षाय स्तुवनं देवान् पृथक्पृथक्
॥ ६० ॥ ^२त्र्यूनं शतमिहैवान्यच्चतुर्थं पञ्चमेऽपिच । मण्डले ब्राह्मणोक्तस्तु क्रमोऽत्रापि दृचां
भवेत् ॥ ६१ ॥—

१ यद्यपि पूर्वोक्तदिशा शौनकश्च कात्यायनश्चैतामृचमाग्नेयीमेवाऽहतुः । देवा विद्युरिति इन्द्रो विद्यादिति सदेव-
तागणस्येन्द्रस्य प्रस्तावेऽपि तेषां किमिति न मन्त्रदेवतात्वमिति चिन्त्यम् ।

२ अत एव हि बृहद्देवतायामुक्तम्—“प्रथमे मण्डले ज्ञेया ऋषयस्तु शतर्चिनः । क्षुद्रसूक्तमहासूक्ता अन्त्ये
मध्येषु मध्यमाः” (३. ११६.) इति ।

३ अस्मिन् षष्ठे त्वनुवाके सप्तनवतिरेवर्चः पठ्यन्ते । अवशिष्टासु त्रिषु द्वे चतुर्थमण्डले, एका च पञ्चमे
पठ्यन्ते । तथाहि श्रूयते—“त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेळोऽव यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो
विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्तत्” (४. १. ४.) इति । “स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टौ ।
अव यक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृळीकं सुहवो न एषि” (४. १. ५.) इति च चतुर्थे । तथैका पञ्चमे—“शुनश्चि-
च्छेपं निदितं सहसाद् यूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः । एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान् होतश्चित्त्व इह तू निषद्य”
(५. २. ५.) इति ।

[कस्य नूनं पञ्चदश, शुनःशेष आजीर्गतिः^१]

[१-२ लिष्टुप् छन्दः,^२ धैवतः स्वरः]

[१ प्रजापतिर्देवता^३]

(२५४) कस्य॑ नून॑ङ्कृत॑मस्या॑मृता॑ना॑म्मना॑महे॑चारु॑देव॑स्य॑नाम॑ ॥

कोनो॑म॒ह्या॒अदि॑तये॒पुन॑र्दा॒त्पित॑रश्च॒दृशे॑य॒म्मा॑तरश्च ॥ १ ॥

[कस्य॑ । नून॑म् । कृत॑मस्य॑ । अमृ॑तानाम् । मना॑महे । चारु॑ । देव॑स्य॑ । नाम॑ ॥

कः॑ । नः॑ । म॒ह्य । अदि॑तये । पुनः॑ । दा॒त् । पि॒तर॑म् । च । दृ॒शेय॑म् । मा॒तर॑म् ।

च ॥ १ ॥]

कर्तुः परानन्दनोरिदानीं मनामहे चारु विष्णोः सुराणाम् । नामेशश्चेदिन्द्रिरथै पुनर्दाद् दृशेयं तां मातरं तं च देवम् ॥ ६२ ॥ स मुक्तानाममृतानामजेशमुख्यानां चाभ्यधिको यत् सुखादौ । तेनोक्तोऽसौ कतमोऽखण्डितत्वात् स चादितिर्महती तन्मही च^४ ॥ ६३ ॥ देशानन्यात् तन्महित्वं^५ गुणैस्तु कालाच्चोक्तं तस्य चाखण्डितत्वम् । स एव माता च पिता^६ च देवस्तस्मिन् सदा संस्थितास्तत् पुनर्दात् ॥ ६४ ॥ अत्ति विश्वं तेन चैवादितिः स श्रीर्वा ब्रह्मा प्रोक्त एवं क एव । गुणाश्च तस्याभ्यधिकाः सदैव जीवेभ्यस्तत् सोऽपि तद्वाक्ययोग्यः ॥ ६५ ॥ ददात्वसौ विष्णवे चेन्द्रिरथै प्राप्तानस्मानपि तौ सर्वगत्वात् । विशेषदेशप्राप्तिस्तस्य चाऽतिवैकुण्ठादि-
देश^७ उक्तो हरेश्च ॥ ६६ ॥ * ॥

[२-अग्निर्देवता]

(२५५) अग्ने॑र्वय॑मप्र॒थम॑स्या॑मृता॑ना॑म्मना॑महे॑चारु॑देव॑स्य॑नाम॑ ॥

सनो॑म॒ह्या॒अदि॑तये॒पुन॑र्दा॒त्पित॑रश्च॒दृशे॑य॒म्मा॑तरश्च ॥ २ ॥

१ अयं शुनःशेषोऽजीर्गत्स्य पुत्रः । अयं च विश्वामित्रेण स्वीकृतः पुत्रः । तथाच कृत्विमो वैश्वामित्र इति चोच्यते । तदात्वे च तस्य देवरात इति नाम ।

२ “लिष्टुभो रुद्राः” (३. ६.) इति पिङ्गलोक्तेराहत्य चतुर्षु पादेषु चतुश्चत्वरिंशदक्षरा हि लिष्टुप् ।

३ “कः प्रजापतिरुदिष्टः” इत्युक्तेः क इति प्रजापतिः । करोतीति कः । स च ब्रह्मा । मुख्यतश्च विष्णुरिति हृदयम् । शौनकोऽप्याह— “कस्य नूनं तु काय्याद्या आग्नेय्यूक्” (३. ९८.) इति । “आदौ काय्याग्नेय्यौ” इति च कात्यायनः । “कः किं यत् तत् पदमनुमत्तमम्” इति विष्णुसहस्रनामसु । “पद्मनाभः प्रजापतिः” इति च ।

४ “तन्महीव” इति कचित् ।

५ “तन्महत्त्वम्” इति प्र. पाठः ।

६ “माता स पिता” इति कचित् ।

७ “वैकुण्ठादिलोक उक्तो—” इति प्र. पाठः ।

[अ॒ग्नेः । व॒यम् । प्रथ॒मस्य॑ । अ॒मृता॑नाम् । म॒नाम॑हे । चा॒रु । दे॒वस्य॑ । ना॒म ॥
सः । नः । म॒हौ । अ॒दि॒तये॑ । पु॒नः । दा॒त् । पि॒तर॑म् । च । दृ॒शेय॑म् । मा॒तर॑म् ।
च ॥ २ ॥]

तस्यैवान्यद् रूपमग्न्याख्यमुक्तं यो यज्ञेशो ह्ययते जामदग्न्यः । स देवानां प्रथमो नाम तस्य स्मृतं सार्थं सर्वकामप्रदं स्यात् ॥ ६७ ॥ * ॥

[३-पिपीलिकामध्या विराज्ञायती^१]

[३-५ सविता देवता,^२ षड्जः स्वरः]

(२५६) अ॒भित्वा॑दे॒वस॒वित॑री॒शान॑वा॒र्याणा॑म् । सदा॑वन्भा॒गमी॑महे ॥ ३ ॥

[अ॒भि । त्वा । दे॒व । स॒वितः॑ । ई॒शान॑म् । वा॒र्याणा॑म् ॥
सदा॑ । अ॒वन् । भा॒गम् । ई॒महे ॥ ३ ॥]

सवितेत्यपरं रूपं जगत्कारणमीशितुः । वित्तानामीश्वरं तत्तु^३ वार्यं हि वरणीयतः ॥ ६८ ॥ वित्तं रक्षन्नवन्नित्यमात्मानं भागमेभ्यहम् । त्वामैश्वर्यादिसमितिम् ॥ * ॥

[४-५ गायत्री छन्दः]

(२५७) यश्चि॒द्वि॒त॒इ॒त्थाभ॑ग॒श्श॒शमा॑नः॒पु॒रानि॑दः । अ॒द्वेषो॑हस्तयोर्द॒धे ॥ ४ ॥

[यः । चि॒त् । हि । ते । इ॒त्था । भ॑गः । श॒शमा॑नः । पु॒रा । नि॑दः ॥
अ॒द्वेषः॑ । हस्तयोः । द॒धे ॥ ४ ॥]

योऽपि ते परमो भगः ॥ ६९ ॥ इत्थम्भूतोऽविकारित्वाच्छशमानः सुखाधिकः^४ । नेदीयसो ब्रह्मणोऽपि पूर्वो द्वेषादिवर्जितः । हस्तयोस्तं दधे देव तव रूपमनामयम् ॥ ७० ॥ निदो दवीय

१ “वारियअणाम्” इति विच्छेपेण केवला गायत्री ।

२ “सवितुस्तृचः” (३. ९८.) इति शौनकः । “सावित्रस्तृचो गायत्रः” इति चानुक्रमणिका । “सविता प्रपितामहः” इति विष्णुसहस्रनामसु ।

३ “तं तु” इति प्र. पाठः । तत्तु रूपं वित्तानामीश्वरम् ।

४ “सुखात्मकः” इति कचित् पाठः ।

इति तु विरुद्धार्थद्वयाभिधौ । दूरसामीप्यवचनाबुभावपि^१ महोदधौ ॥ ७१ ॥ यदाऽन्यः सविता
देवस्तव स्वामी भगो हरिः । अद्वेषो विष्णुरित्युक्तेस्तमहं^२ हस्तयोर्दधे ॥ ७२ ॥ * ॥

(२५८) ^१भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्द्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥ [॥ १३ ॥]

[भगभक्तस्य । ते । वयम् । उत । अशेम । तव । अवसा ॥
मूर्द्धानम् । रायः । आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥]

“विष्णुभक्तस्य ते रायो मूर्द्धानं राय उत्तमम् । तवावसाऽऽरभे विद्यामुच्चैरश्रामि तत्फलम्
॥ ७३ ॥ ऐश्वर्यादिगुणा यस्य भगो भक्तं परात्मनः । तस्य ते वित्तमश्रामि तव रक्षाबलाद्धरे”
॥ ७४ ॥ * ॥

[६-९ निवृत् लिष्टुर्^१]

[६-१५ वरुणः देवता^२, ६-१२ धैवतः स्वरः]

(२५९) न हितेक्षत्रन्नसहो न मन्युं वयं च नामीपतयन्त आपुः ॥

नेमा आपो अनिमिषश्चरन्तीर्नयेवातस्य प्रमिनन्त्यम्बम् ॥ ६ ॥

१ “वचनाबुभाविति महोदधौ” इति कचित् ।

२ “विष्णुरित्युक्तेस्तमहम्” इति कचित् ।

३ शौनकस्तु “भगभक्तस्य भागी वा” (३. ९८.) इतीयं ऋग् भगदेवताका वेत्याह । “तृचो गायत्रोऽस्यान्या
भागी वा” इति कात्यायनश्च । भग इति सवितेति चैकैव देवता स्तूयते नामभेदेन । नाप्यत्र भगः स्तुत्यत्वेन
प्रस्तुत इति सावित्रस्तृच इत्येव सूक्तम् ।

४ अत्र सायणः— “भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेन रायो धनस्य मूर्द्धानमारभे । धनिकत्व-
प्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामेत्यर्थः” इति व्याचख्यौ । नन्वहो एतावन्तं लौकिकमुपदेशं कुर्वन् वेदः कथं मोक्षपथं दर्श-
येत् । किं धनकनकादिभोगसमृद्धयर्थं वेदमधीयते? उत तत्र विरक्ताः सच्चिदानन्दज्ञप्त्यै ।

५ “रक्षा बलाद्धरेः” इति क्वचित् ।

६ इतः परं आसूक्तान्तं दश मन्त्रास्त्रैष्टुभाः । तदुक्तं कात्यायनेन “वारुणं त्रैष्टुभम्” इति । अक्षरव्यूहेन च
केवलत्रिष्टुप्त्वं सम्पाद्यम् । तथाचास्मिन् मन्त्रे चतुर्थचरणे “प्रमिनन्तियम्बम्” इति विश्लेषेण चतुश्चत्वारिंशदक्षर-
तायां कृतायां केवला त्रिष्टुप् ।

७ शौनकोऽप्याह— “परं यच्चिच्च वारुणम्” (३. ९८.) इति । इतः परं दशर्चः “यच्चिद्धि” इत्यादि पञ्चविंशं
सूक्तं च वरुणदेवतमिति । ततश्च इत उत्तरा एकत्रिंशन्मन्त्रा वरुणदेवताः । वरुणान्तर्गतो नारायणो मुख्यतः,
क्वचिद् वरुणोऽपि तत्रतत्रेति हृदयम् । “वरुणो वारुणो वृक्षः” इति च सहस्रनामसु ।

[नहि॑ । ते । क्ष॒त्रम् । न । सहः॑ । न । म॒न्युम् । वयः॑ । च॒न । अ॒मी॒इति॑ । प॒तय॑न्तः ।
आ॒पुः ॥ न । इ॒माः । आपः॑ । अ॒नि॒मि॒षम् । च॒रन्तीः॑ । न । ये॑ । वा॒तस्य॑ ।
प्र॒मि॒नन्ति॑ । अ॒भ्वम् ॥ ६ ॥]

क्षतात् त्राणं ते बलं संविदं च पूर्णं नाऽपुर्मुक्तिगा ये विशिष्टाः । अपि स्वयं संसृतेरुत्पतन्तः
पतयन्तोऽन्याञ्छिष्यभक्तानुदाराः ॥ ७५ ॥ सदा शुभान्याचरन्तोऽपि देवा अब्देवता आप इति
श्रुतिर्यत् । गङ्गाद्या वा वायुदेवस्य विष्णोरुत्पत्तिं ये जानते देवसङ्गाः । वयः^१ सुपर्णा इति
वाऽपि ॥ * ॥

(२६०) ^१अ॒बु॒धेरा॒जाव॒रु॒णो॒वन॒स्यो॒र्ध्वस्तू॒प॒न्द॒द॒ते॒पू॒त॒दक्षः॑ ॥

नी॒ची॒ना॒स्थु॒र॒परि॒बु॒ध्न॒ए॒षाम॒स्मे॒अ॒न्त॒र्नि॒हिताः॑ के॒तव॑स्स्युः ॥ ७ ॥

[अ॒बु॒धे । रा॒जा । व॒रु॒णः । व॒न॒स्य । ऊ॒र्ध्वम् । स्तू॒पम् । द॒द॒ते । पू॒त॒दक्षः॑ ॥

नी॒ची॒नाः । स्थुः । उ॒परि॑ । बु॒ध्नः । ए॒षाम् । अ॒स्मे॒इति॑ । अ॒न्तः । नि॒हिताः॑ ।

के॒तवः॑ । स्यु॒रिति॑स्युः ॥ ७ ॥]

अबुधे प्रकाशतः सम्भजतः स्वमुच्चैः ॥ ७६ ॥ स्तूपं स्थानं ददते पूतदक्षो नीचस्था अप्यूर्ध्वगास्तेन
तस्थुः । नीचाश्च ये मुक्तिगा मानुषाद्यास्तेषां बुध्नो नीचलोकः सुरेभ्यः । नीचा गुणा
अप्रकाशोऽथवैषां^४ नीचोच्चत्वं क्रमशश्चाऽविरिञ्चात् ॥ ७७ ॥ अस्माकमन्तर्निहितानि नित्यं
ज्ञानानि भूयासुरताधिकानि^५ । भवन्त्वर्हा भवितुं वा भविष्याः स्युर्द्विर्ग्रेहे प्रार्थनैवाधिकार्थं
॥ ७८ ॥ * ॥

१ “बलसंविदं च” इति प्र. पाठः । मन्युशब्दः कोपवाचीति सायणादयः प्रचलितकोशमात्रशरणाः । मनुधातो-
रवबोधनार्थं मन्युर्ज्ञानमित्याचार्याः ! अर्थस्वारस्यं तु स्फुटं चक्षुष्मताम् ।

२ “विः पक्षिपरमात्मनोः” इति ह्यभिधानम् । तेन क्यः पक्षिणः । मुख्ये सम्प्रत्यय इति पक्षिराट् सुपर्णो
विपदोक्त इति भवति ।

३ अत्र तु “वनस्य ऊर्ध्वम्” इति पादविक्षेपेण केवला निष्ठुप् ।

४ “अप्रकाशोऽथवैषाम्” इति कचित् ।

५ “भूयासुरतोऽधिकानि । भवन्त्यर्हाः” इति प्र. पाठः । क्वचिच्च कोशेषु । यावन्तः केतवो भवितुमर्हाः ते सर्वे-
ऽप्यनावृता भवन्तु । येकेच केतवो ज्ञानानि भविष्यन्तः तेऽप्यप्रतिरुद्धाः सन्तो व्यक्ताः स्युः इति ।

(२६१) उरुं^१हि^२राजावरुणश्चकार^३सूर्याय^४पन्थामन्वेत^५वाउ^६ ॥

अपदे^७पादा^८प्रतिधातवे^९कृतापवक्ता^{१०}हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

[उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अनु । एतवै । ऊङ्गति ॥

अपदे । पादा । प्रतिधातवे । अकः । उत । अपवक्ता । हृदयविधः । चित् ॥ ८ ॥]

उरुं राजा रज्जनाद् राजनाद् वा सूर्याय पन्थानमसौ चकार । स्वाज्ञानुसारेण सदैव गत्यै पादा-
वपादाय च गन्तवेऽकरोत् । अज्ञाय विज्ञानमकः स गन्तुमात्मानमित्यर्थ इहाज्ञसोक्तः ॥ ७९ ॥
बुद्धेर्धातुः शङ्करस्यापि दोषान् वक्ता ज्ञानाच्छिक्षकत्वाच्च विष्णुः ॥ * ॥

(२६२) शतन्ते^१राजन्भिषज्^२सहस्र^३मुर्वीग^४भीरासु^५मतिष्टे^६अस्तु ॥

बाधस्व^७दूरे^८निःकृतिम्^९पराचैः^{१०}कृतश्चिदेन^{११}प्रमुमुग्ध्य^{१२}स्मत् ॥ ९ ॥

[शतम् । ते । राजन् । मिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुमतिः । ते । अस्तु ॥

बाधस्व । दूरे । निःकृतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि ।

अस्मत् ॥ ९ ॥]

जगद्रक्षासाधनान्यप्यनन्तान्यनन्तधा सन्ति पुनस्तवेश । अगाधरूपा महती शुभा च मतिर्मम
त्वद्विषये सदाऽस्तु ॥ ८० ॥ ऋतं ज्ञानं प्रतिरूपत्वहेतोर्निर्कृत्याख्यां दुर्मतिं दूर एव । बाधस्व
दुर्ज्ञानिजनं निरस्य स्वर्गात् पराकृत्य च शश्वदेव ॥ ८१ ॥ कृतं च पापं प्रमुमुग्धि मत्तः ॥ * ॥

[१०-त्रिष्टुप्]

(२६३) अमीय^१क्रक्षानिहिता^२सउच्चानक्त^३न्ददृश्रे^४कुहचिद्वेयुः^५ ॥

अदब्धानिवरुणस्य^६व्रतानिविचाकशच्चन्द्रमानक्तमेति ॥ १० ॥ [॥ १४ ॥]

१ “पन्थामनुएतवा उ” इति विश्लेषेण केवला त्रिष्टुप् ।

२ “प्र मुमुग्धि अस्मत्” इति विश्लेषेण केवला त्रिष्टुप् ।

३ “ऋतज्ञानप्रति—” इति प्र. पाठः ।

[अमी॑इति । ये । ऋ॒क्षाः । निऽहि॑तासः । उ॒च्चा । न॒क्तम् । द॒द॒श्रे । कु॒ह । चि॒त् ।
दि॒वा । ई॒युः ॥ अ॒द॒ब्धानि । व॒रु॒णस्य । व्र॒तानि । विऽचा॑क॒शत् । च॒न्द्रमाः ।
न॒क्तम् । ए॒ति ॥ १० ॥ १४ ॥]

ऋक्षाण्यमी निहितानि त्वयोच्चैः । दृश्यानि रात्रौ न दिवा त्वयैवेत्यादीनि कर्माण्यनिरोधितानि ॥ ८२ ॥ पश्यन् परानन्दतनोस्तवैव चन्द्रो नित्यं दृश्यमानस्त्वयैव । सम्प्रेरितो याति परे च देवा एवं त्वदाक्षाकरणाः सदैव ॥ ८३ ॥ * ॥

[११-१२ निर्धृत लिष्टुप्^१]

(२६४) तत्त्वा॑यामि॒ब्रह्म॑णा॒वन्द॑मानस्तदा॒शास्ते॑यज॒मानो॑ह॒विर्भिः॑ ॥

अहे॑ळमानोव॒रुणे॑ह॒बो॒ध्युरु॑शंस॒मान॒आयुः॑प्र॒मोषीः॑ ॥ ११ ॥

[तत् । त्वा । यामि । ब्रह्म॑णा । व॒न्द॑मानः । तत् । आ । शा॒स्ते । य॒ज॑मानः ।
ह॒विः॑भिः ॥ अहे॑ळमानः । व॒रु॒ण । इ॒ह । बो॒धि । उ॒रु॑शंस । मा । नः । आ॒युः ।
प्र । मो॒षीः ॥ ११ ॥]

एषद्गुणो यत् त्वमतो ब्रजामि सदा शरण्यं शरणं वेदवाचा । नमन्नन्यो यजमानो हविर्भिस्तदाशास्ते त्वद्गतिं देवदेव ॥ ८४ ॥ अनिन्दन्नस्मान् नरमात्रबुद्ध्या सम्बोधयोच्चस्तुत माऽस्मदायुः^३ । च्छेत्सीः ॥ * ॥

(२६५) तदि॒न॒क्तन्त॑दि॒वाम॑ह्यमाहुस्तद॒य॒क्केतो॑हृद॒आवि॑चष्टे ॥

शुन॒श्शेपो॑यम॒ह्वद्भी॑तस्सो॒अस्मान्ना॒जाव॑रु॒णोमु॑मोक्तु ॥ १२ ॥

[तत् । इत् । न॒क्तम् । तत् । दि॒वा । म॒ह्यम् । आ॒हुः । तत् । अ॒यम् । के॒तः । हृ॒दः ।

१ एकादशे मन्त्रे “बोधिउरुशंस” इति, द्वादशे “यमहुवदृमीतः” इति च विश्लेषेण केवललिष्टुत्वं सम्पाद्यम् ।

२ यामीति श्रुतिपदस्य शरणं ब्रजामीति व्याख्यानम् । “ईमहे । यामि । मन्महे” (३. १९.) इत्यादि च पठ्यते याच्चाकर्मसु निघण्टौ ।

३ “नास्मदायुः” इति प्र. पाठः ।

आ । वि । च॒ष्टे ॥ शु॒न॒श्शेषः । यम् । अ॒हत् । गृ॒भीतः । सः । अ॒स्मान् । रा॒जा ।
वरु॑णः । मु॒मो॒क्तु ॥ १२ ॥

नक्तं दिवसे चैतदेव स्तोत्रं त्वदीयं प्राहुरार्याः सुकार्यम् ॥ ८५ ॥ मह्यं केतो ज्ञानरूपो हृदिस्थो
नारायणो वक्तव्यं तेऽन्यरूपम् । पश्यत्यपीशो यं समहद् गृहीतः स नो देवो मोचयत्वग्र्य-
दुःखात् ॥ ८६ ॥ * ॥

[१३ भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः^१, पञ्चमः स्वरः]

(२६६) शु॒न॒श्शेषो॒ह्यह॑द् गृ॒भीत॑स्त्रि॒धा॒दित्य॑न्द्र॒पदे॑षु॒बद्धः ॥

अ॒वै॒न॒रा॒जा॒वरु॑णस्ससृ॒ज्या॒द्वि॒द्वाँ॒अद॑ब्धो॒विमु॑मो॒क्तुपा॑शान् ॥ १३ ॥

[शु॒न॒श्शेषः । हि । अ॒हत् । गृ॒भीतः । त्रि॒षु । आ॒दि॒त्यम् । द्रु॒ऽप॒दे॑षु । ब॒द्धः ॥
अ॒व । ए॒नम् । रा॒जा । वरु॑णः । स॒सृ॒ज्यात् । वि॒द्वाँ । अ॒द॑ब्धः । वि । मु॒मो॒क्तु ।
पा॑शान् ॥ १३ ॥]

शुनश्शेषो ह्यहद् गृहीतः स्थानत्रये विक्रयाद्यैः सुबद्धः । द्रुतं प्राप्तानि द्रुपदानि^१ विक्रयो यूषे
बन्धः सञ्ज्ञपनोद्यमश्च ॥ ८७ ॥ आदित्योऽसावादिसंस्थः परेशो वारीशान्तः संस्थितः स्तूय-
तेऽत्र । शुनश्शेषो यमित्यादिकेन वारीशोऽपि दृषिणा स्तूयमानः ॥ ८८ ॥ गुणाख्यो द्रुपदानीति
चोक्ता द्रवत्ययं जीवसङ्गो हि यत्र । करोत्वेनमवसृष्टं सृतेः स प्रसन्नोऽस्मान् कर्मपाशान्मुमुक्तु
॥ ८९ ॥ * ॥

[१४ त्रिष्टुप् छन्दः, १४-१५ धैवतः स्वरः]

(२६७) अ॒व॒ते॒हे॒ळो॒वरु॑ण॒नमो॑भि॒रव॑य॒ज्ञेभि॑रीमहे॒ह॒विभिः॑ ॥

क्षय॑न्न॒स्मभ्य॑मसुरप्रचे॒तारा॑ज॒ब्रेना॑सि॒शिथ्र॑थः॒कृ॒तानि॑ ॥ १४ ॥

१ प्रथमपादे नवाक्षराणि, द्वितीये दश, तृतीयचतुर्थयोरेकादशेति आहत्य एकचत्वारिंशदक्षरत्वात् भुरिक्
पङ्क्तिः । चत्वारिंशदक्षरा हि पङ्क्तिः । एकाक्षराधिक्यात् भुरिक्त्वम् । अक्षरविश्लेषेण चानुक्रमणिकादिरीत्या
लिष्टुवेव चेयं भवति । तथाहि—“हियहुवद् गृभीतः” इति प्रथमपादे विश्लेषणैकादशाक्षरत्वम् । “त्रिषु आदि-
त्यम्” इति विश्लेषेण द्वितीयपादे । ततश्च चतुश्चत्वारिंशदक्षरा लिष्टुप् । लिष्टुप्त्वे तु धैवत एव स्वरः । न पञ्चमः ।

२ “द्रुपदानीति विक्रयो—” इति कचित् ।

[अ॒व । ते । हे॒ळः । व॒रुण । न॒मः॑ऽमिः । अ॒व । य॒ज्ञे॑मिः । ई॒महे । ह॒विः॑ऽमिः ॥
क्ष॑यन् । अ॒स्मभ्य॑म् । अ॒सुर । प्र॒चेत॑इतिप्र॒चेतः । रा॒जन् । ए॒ना॑सि । शि॒श्रथः ।
कृ॒ता॑नि ॥ १४ ॥]

निन्दां च तेऽवाग्गतेर्हेतुभूतामवगच्छामः सेयमित्यप्ययोग्याम् । नमस्कारैस्त्वद्गतैस्त्वन्मत्वैश्च
हविर्युक्तैस्त्वत्प्रसादात् स च त्वम् । क्षितिरस्मभ्यं प्राणरन्ताऽखिलज्ञो वियोजयासत्कृतान्याश्व-
घानि ॥ ९० ॥ * ॥

[१५-विराद् त्रिष्टुप् छन्दः^१]

(२६८) उ॒दु॒त्त॒मं॑ व॒रुण॒पा॒श॒म॒स्मद॑वा॒ध॒मं॑ वि॒म॒ध्य॒मं॑ श्र॒थाय ॥

अ॒था॒व॒य॒मा॒दि॒त्य॒व्र॒ते॒त॒वा॒ना॒ग॒सो॒अ॒दि॒त॒ये॒स्याम ॥ १५ ॥ [॥ १५]

[उ॒त् । उ॒त्त॑मम् । व॒रुण । पा॒श॒म् । अ॒स्मत् । अ॒व । अ॒ध॒मम् । वि॒ । म॒ध्य॒मम् ।
श्र॒थ॒य ॥ अ॒ । व॒यम् । आ॒दि॒त्य । व्र॒ते । त॒व । अ॒ना॒ग॒सः । अ॒दि॒त॒ये॒ । स्या॒म ॥
॥ १५ ॥ १५ ॥]

[इति चतुर्विंशं सूक्तम्]

पुण्यं पापं मिश्रमित्येव पाशान् यथायोग्यं श्रथयान्येषु दत्त्वा । त्वन्निष्ठया तेन वयं त्वदीय-
लक्ष्म्याः पुत्राः स्याम मुक्ताः सृतेश्च ॥ ९१ ॥ एषा विष्णोः केवलाऽप्येवमन्या अयोग्या या
अन्यदेवेषु सम्यक् । वाक्यैर्विशिष्टैरपवादहीनैर्ज्ञेया गुणा अन्यदेवेषु चैव ॥ ९२ ॥ “पतिः सोमो
वरुणस्याप्यथाग्नेः पतिः सूर्यस्तावुभौ तुल्यवीर्यौ । सूर्याचन्द्रमसोः पतिरिन्द्रोऽस्य रुद्रः पतिर्ब्रह्मा
पतिरस्यापि विष्णुः ॥ ९३ ॥ पतिर्मुक्तेर्वासुदेवोऽथ दृष्टेर्ब्रह्मा विद्यायाः शर्व इन्द्रः क्रियायाः ।
क्रियांशानामधिपा अन्यदेवास्तथा फलानामपि मुक्तिमार्गे ॥ ९४ ॥ यथायोग्यं स्वेन्द्रियप्रेरकाश्च
ततः पूज्या देवता मुक्तिकामैः” । इति श्रुतेस्तारतम्यं गुणानां ज्ञात्वा योज्याः श्रुतयस्तद्वत्तत्त्वं
॥ ९५ ॥ * ॥ * ॥

१ द्यक्षरोना त्रिष्टुबिति विराद् । अक्षरविश्लेषेण केवला त्रिष्टुबिर्यं भवति । तद्यथा—“तव अनागसो अदितये
सियाम” इति ।

— २५ —

[यच्चिद्धि एकविंशतिः, आजीगतिः शुनश्शेषः, गायत्री, वरुणः, षड्जः]

(२६९) यच्चिद्धितेविशोयथाप्रदेववरुणव्रतम् । मिनीमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

[यत् । चित् । हि । ते । विंशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतम् ॥

मिनीमसि । द्यविज्ज्यवि ॥ १ ॥]

दिवसेदिवसे देव 'कुर्मो' यदपि ते व्रतम् । यथैव सुजनाः ॥ * ॥

(२७०) मानोवधायहत्तवेजिहीळानस्यरीरधः । माहृणानस्यमन्यवे ॥ २ ॥

[मा । नः । वधाय । हत्तवे । जिहीळानस्य । रीरधः ॥

मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥]

मा नो हन्तुं साधय निघ्नते । जिहीळानस्यजन् धर्मं हरतो मा च मन्यवे ॥ ९६ ॥ * ॥

(२७१) विमृळीकायतेमनोरथीरश्वसन्दितम् । गीर्भिर्वरुणसीमहि ॥ ३ ॥

[वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । समुदितम् ॥

गीऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥]

मनस्त्वयि निबध्नीमो गीर्भिरश्वं वियोजितम् । बध्नाति सारथिर्यद्वन्मृळीको रक्षकोऽधिकम् ।
त्वन्मनोऽस्मासु वा गीर्भी रक्षणाय विसीमहि ॥ ९७ ॥ * ॥

(२७२) पराहिमेविमन्यवःपतन्तिवस्यइष्टये । वयोनवसतीरुप ॥ ४ ॥

१ मिनीमसि कुर्मः । “डु मि जन् क्षेपे” इति वोपदेवः । न केवलं क्षेपे । कर्मसामान्येऽपि वर्तते । विकरणश्च व्यत्ययते । “मीञ् हिंसायाम्” इत्येव वा धातुः । मीञ् हिंसाज्ञानकरणेभित्युपस्कर्तव्यम् । प्रयोगदर्शनात् । तथाहि श्रूयते—“आपश्चन प्रमिनन्ति व्रतं वाम्” इति । तत्र हि ज्ञानार्थे पठ्यते । अत एवाऽहुः—“मानं ज्ञानं लय-
श्चैव निर्माणं चापि कथ्यते” इति ।

[परा॑ । हि॑ । मे॑ । वि॒ऽम॑न्यवः । पत॑न्ति । वस्यः॑ऽइष्टये॑ ॥
वयः॑ । न॑ । वस॑तीः । उप॑ ॥ ४ ॥]

पराक् पतन्ति प्रज्ञा मे विविधाः शुभलब्धये । पक्षिणो वसतीर्यद्वया' न त्वां प्राप्नुवन्ति च
॥ ९८ ॥ * ॥

(२७३) क॒दाक्ष॑त्र॒श्रिय॑न्न॒मावरु॑णङ्क॒राम॑हे । मृ॒ळीका॑यो॒रुच॑क्ष॒सम् ॥ ५ ॥ [॥ १६ ॥]

[क॒दा । क्ष॒त्र॒ऽश्रि॑यम् । न॒रम् । आ॑ । वरु॑णम् । क॒राम॑हे ॥
मृ॒ळीका॑य॒ । उरु॑ऽचक्ष॒सम् ॥ ५ ॥ १६ ॥]

अतोऽखिलक्षत्रपतिमाह्वयामः कदा वयम् । अविनाशिनं रक्षणाय महादर्शनमञ्जसा ॥ ९९ ॥ * ॥

(२७४) तदि॒त्समा॑नमा॒शाते॑वेन॒न्तान॑प्रयु॒च्छतः॑ । धृ॒तव्र॑तायदा॒शुषे॑ ॥ ६ ॥

[तत् । इत् । स॒मा॒नम् । आ॒शा॒ते॒इति॑ । वे॒न॒न्ता । न॑ । प्र॑ । यु॒च्छ॒तः ॥
धृ॒तव्र॑ताय । दा॒शुषे॑ ॥ ६ ॥]

तत्प्रसादाद् ब्रह्मवायू सममेवावगच्छतः । वेनन्तौ हि विजानन्तौ तौ हि ज्ञानिवरौ मतौ ॥ १०० ॥
यथाज्ञानं प्रयोगं च दाशुषे कुरुतो न तौ । अश्विनौ^२ वरुणश्चेत् स्यात् ॥ * ॥

[७-निचुद्गायत्री^३]

(२७५) वे॒दायो॑वी॒नाम्प॑द॒मन्तरि॑क्षेण॒पत॑ताम् । वे॒दना॑व॒स्समु॑द्रि॒यः ॥ ७ ॥

[वे॒द । यः । वी॒नाम् । प॒दम् । अ॒न्तरि॑क्षेण । प॒त॑ताम् ॥
वे॒द । ना॑वः । स॒मु॒द्रि॒यः ॥ ७ ॥]

१ “यद्वद्वा” इति प्र. पाठः । यद्वत् हा इति च्छेदः । प्राचीनपाठे याः प्रज्ञाः त्वां न प्राप्नुवन्ति चेति ।

२ अत्र “वेनन्तौ मित्रावरुणौ” इति सायणः । अस्या ऋचः वरुणो देवनेति पूर्वं वदन् अत्र मित्रावरुणौ प्रति-
पाद्याविति वदन् कथं नाम नावबुद्धयते स्वविरोधं स इति न विजानीमः ।

३ “वेदा यो विईनां पदम्” इत्यष्टाक्षरत्वे केवला गायत्री ।

आकाशे पक्षिणां पदम् । वेत्त्यसौ सूक्ष्मविज्ञानात् तथा नावो जलेऽब्धिगः ॥ १०१ ॥ मुक्तानां च स्थितिं वेद ज्ञानस्य च गतिं पराम् । क्षीराब्धिशयनो विष्णुः ॥ * ॥

[पिपीलिकामध्या निचृद्वायत्री^१]

(२७६) वेद॑मा॒सो॒धृत॑व्रतो॒द्वाद॑शप्रजाव॑तः । वेदा॒यउ॑पजाय॑ते ॥ ८ ॥

[वे॑द । मा॒सः । धृ॒तऽव्र॑तः । द्वा॒द॒श । प्र॒जाऽव॑तः ॥

वे॑द । यः । उ॒प॒जाय॑ते ॥ ८ ॥]

कालं कालोद्भवैः सह ॥ १०२ ॥ य आत्मनः समीपे च जायते तं च पद्मजम् । मुक्तं वा ॥ * ॥

[९-निचृद्वायत्री^१]

(२७७) वेद॑वा॒तस्य॑वर्त॒निमु॒रोऽऋ॒षस्य॑बृ॒ह॒तः । वेदा॒येअ॒ध्यास॑ते ॥ ९ ॥

[वे॑द । वा॒तस्य॑ । वर्त॒निम् । उ॒रोः । ऋ॒षस्य॑ । बृ॒ह॒तः ॥

वे॑द । ये । अ॒धि॒ऽआ॑सते ॥ ९ ॥]

वर्तनां वायोर्महतोऽतिप्रकाशिनः ॥ १०३ ॥ बृहतो ज्ञानिनश्चैव बृहतो महतोऽपि वा । अधिकानि पदान्येव देवा अध्यासतेऽपि तान् ॥ १०४ ॥ * ॥

[१०-आर्च्युष्णिक्^३, ऋषभः स्वरः]

(२७८) निष॑सादधृत॑व्रतोवरु॑णःप॒स्त्या॑रे॒खा । साम्रा॑ज्यायसु॒क्रतुः॑ ॥ १० ॥ [॥ १७ ॥]

[नि॑ । स॒सा॒द । धृ॒तऽव्र॑तः । वरु॑णः । प॒स्त्या॑सु । आ॑ ॥

सा॑म्प्रा॒ज्याय॑ । सु॒क्रतुः॑ ॥ १० ॥ १७ ॥]

साम्राज्याय स पस्त्यासु निषसाद प्रजासु च । सुज्ञानः ॥ * ॥

१ द्वितीयचरणे “दुवादश” इति विश्लेषेण केवला गायत्री

२ “अध्यासते” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

३ एकविंशत्यक्षरा ह्यार्च्युष्णिग् भवति । अत्र द्वितीयचरणे “पस्तियासुआ” इति, तृतीयचरणे “साम्राजि-
याय” इति च विश्लेषेण केवला गायत्री । तदात्वे तु षड्ज एव स्वरः । नोत ऋषभः ।

[११-विराज्ञाय नी^१]

(२७९) अतोविश्वान्यद्भुताचिकित्वा^२अभिपश्यति । कृतानियाचकर्त्वा ॥ ११ ॥

[अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति ॥
कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥]

तत्र सन् विश्वान्यद्भुतानि च पश्यति । कर्ता चिकित्वान् स कृतकर्तव्यानि च पश्यति ॥ १०५ ॥
॥ * ॥

(२८०) सनोविश्वाहासुक्रतुरादित्यसुपथा^३करत् । प्रणायूषितारिषत् ॥ १२ ॥

[सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत् ॥
प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ १२ ॥]

विश्वान्यहानि नो देवः सुपथानि^३ करोत्वसौ । ददात्वायूषि नो नित्यं मुक्तौ वा ॥ * ॥

(२८१) बिभ्रद्द्रापि^४हिरण्यवरुणोवस्तनिर्णिजम् । परिस्पशोनिषेदिरे ॥ १३ ॥

[बिभ्रत् । द्रापिम् । हिरण्ययम् । वरुणः । वस्त । निऽनिजम् ॥
परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥]

अतिद्रुतभ्रमम् ॥ १०६ ॥ हितं च रमणीयं च चक्रं स्वर्णं च वर्णतः । ^१अबिभ्रच्च सुनिर्णितं शुभ्रं^२
वस्त्रमवस्त च ॥ १०७ ॥ अविज्ञातचरा देवाः ^३स्पशस्तस्य निषेदिरे । परितो वरुणः पाशमबि-
भ्रद् द्रुतबन्धनम् ॥ १०८ ॥ * ॥

१ “विश्वानियद्भुता” इति “कर्तुवा” इति च विश्लेषेण केवला गायत्री ।

२ “क्रत्वादयश्च” (६.२.११८.) इति पाणिनिस्मरणात् बहुव्रीहौ पथिन्पदस्याशुदात्तत्वम् । एतेन “सुपथा शोभनमार्गेण” इति व्याख्याय तस्मिन्नर्थे स्वरविरोधं परिहर्तुमप्रभवन्, “परादिश्छन्दसि बहुलम्” (६.२.१९९.) इति छान्दसं स्वरस्वाच्छन्द्यं च वदन् सायणः परास्तः ।

३ “यद्यपि “बिभ्रत्” इति शत्रन्ततयाऽपि व्याख्यातुं शक्यम् । तथाऽपि “वस्त” इत्युत्तरचरणे लङो निर्देशात् तदानुगुण्येन अबिभ्रदित्येव व्याख्यातम् । अबिभ्रत् अबिभः ।

४ “शुद्धम्” इति प्र. पाठः ।

५ “स्पश अज्ञातदृशौ” इति हि धातुः पुरैव पठितः ।

[१४-पिपीलिकामध्या निचुद्रायली^१]

(२८२) नयन्दिप्सन्तिदिप्सवोनद्रुह्वाणोजनानाम् । नदेवमभिमातयः ॥ १४ ॥

[नं । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । नं । द्रुह्वाणः । जनानाम् ॥
नं । देवम् । अभिमातयः ॥ १४ ॥]

स्तम्भयन्ति न यं वीराः स्तम्भका अपि राक्षसाः । जनानां^२ द्रोहिणो दैत्याः शत्रवश्चाभिमातयः
॥ १०९ ॥ * ॥

[१५-पादनिचुद्रायली^३]

(२८३) उतयोमानुषेष्वायशश्चक्रेअसाम्या । अस्माकमुदरेष्व्वा ॥ १५ ॥ [॥ १८ ॥]

[उतं । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ ॥
अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥ १८ ॥]

असमं च यशश्चक्रे योऽस्माकं हृदयेषु च । आमनुष्येषु^४ चान्येषु समन्तादात्मनः सदा । अज्ञे-
ष्वपि च मर्त्येषु व्यतनोदात्मनो यशः ॥ ११० ॥ * ॥

(२८४) परामेयन्तिधीतयोगावोनगव्यूतीरनु । इच्छन्तीरुरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

[परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । नं । गव्यूतीः । अनु ॥
इच्छन्तीः । उरुचक्षसम् ॥ १६ ॥]

महाज्ञानं परेशानमिच्छन्त्यो मम धीतयः । सर्वतो यान्ति यद्वच्च गावः शृङ्गस्वराननु ॥ १११ ॥ * ॥

१ “द्रुह्वाणो जनानाम्” इति विश्लेषेण केवला गायली ।

२ “प्रजानाम्” इति कचित् ।

३ प्रतिपादं सप्ताक्षरत्वात् पादनिचुत् । विश्लेषेण च केवलगायलीत्वं सम्पाद्यम् । तद् यथा—“उत वो मानुषेषु आ यशश्चक्रे असामि आ । अस्माकमुदरेषु आ” इति ।

४ “आ मानुषेषु” इति च पाठान्तरम् । “अमनुष्येषु” इति कचित् ।

[पिपीलिकामध्या निचृद्रायत्री^१]

(२८५) स॒न्नु॒वो॒चाव॒है॒पुन॒र्यतो॒मे॒मध्वा॒भृत॑म् । हो॒ते॒व॒क्ष॒द॒से॒प्रिय॑म् ॥ १७ ॥

[स॒म् । नु॒ । वो॒चा॒व॒है । पु॒नः॑ । य॒तः॑ । मे॒ । म॒धु॑ । आ॒भृ॒त॑म् ॥
हो॒ता॒ऽह॒व॒ । क्ष॒द॒से॒ । प्रि॒य॑म् ॥ १७ ॥]

‘आपूर्णं मधु मोक्षस्थसुखं’ पचसि मेऽग्नवत् । तत् संवोचावहै भूयः प्रियस्त्वं मम यत् सदा
॥ ११२ ॥ * ॥

(२८६) दर्श॑न्नु॒वि॒श्वदर्श॑त॒न्दर्श॑र॒थम॒धि॒क्षमि॑ । ए॒ताजु॑षत॒मे॒गिरिः॑ ॥ १८ ॥

[दर्श॑म् । नु॒ । वि॒श्व॒दर्श॑त॑म् । दर्श॑म् । र॒थम् । अ॒धि॑ । क्ष॒मि॑ ॥
ए॒ताः॑ । जु॒षत॑ । मे॒ । गि॒रिः॑ ॥ १८ ॥]

अदर्शं तं च सर्वज्ञं तद्रथं च भुवि स्थितम् । स गिरो मे जुषतु च^४ ॥ * ॥

[१९-२० निचृद्रायत्री^५]

(२८७) इ॒म॒म्वे॒वरु॑णश्रु॒धीह॑व॒मद्या॑च॒मृळ॑य । त्वा॒मव॑स्युरा॒चके॑ ॥ १९ ॥

[इ॒म॒म् । मे॒ । व॒रु॒ण॒ । श्रु॒धि॒ । ह॒व॒म् । अ॒द्य॑ । च॒ । मृ॒ळ॒य॒ ॥
त्वा॒म् । अ॒व॒स्युः॑ । आ॒ । च॒के॑ ॥ १९ ॥]

त्वाऽवनेप्सुरहं चके ॥ ११३ ॥ पश्येयम् ॥ * ॥

(२८८) त्वंवि॑श्वस्यमे॒धिर॒दिव॑श्च॒ग्मश्च॑राजसि । स॒याम॑नि॒प्रति॑श्रुधि ॥ २० ॥

१ “मधुवाभृतम्” इति विश्लेषण केवला गायत्री ।

२ “आपूर्णमधु” इति कचित् पाठः ।

३ “मोक्षस्थं सुखम्” इति प्र. पाठः ।

४ “सुगिरो मे जुषत च” इति प्र. पाठः । “सुगिरो मे जुषतु च” इति कचित् ।

५ “तुवामवस्युरा चके” इति विश्लेषण केवला गायत्री । “तुवं विश्वस्य मेधिर” इति चोत्तरमन्त्रे ।

[त्वंम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि ॥
सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥]

त्वं च' विश्वस्य राजा भवसि मेधिरः । मेधावान् गमः पृथिव्याश्च स काले च प्रति श्रुधि ॥ * ॥

(२८९) उदुत्तमम्मुमुग्धिनोविपाशम्मध्यमश्चूत । अवाधमानिजीवसे ॥ २१ ॥ [॥ १९ ॥]

[उत् । उत्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् । चूत ॥
अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥]

[इति पञ्चविंश सूक्तम्]

स त्वं त्रिगुणपाशान्नो मुमुग्धि छिन्धि^१ चाञ्जसा ॥ ११४ ॥ * ॥ * ॥

—२६—

[वसिष्ठा दश, शुनश्शेष आजीगर्तिः, गायत्री, अग्निः, षड्जः]

[१-आच्युष्णिक्,^३ ऋषभः स्वरः]

(२९०) वसिष्वाहिमियेध्यवस्त्राण्यूर्जाम्पते । सेमन्नोअध्वरंयज ॥ १ ॥

[वसिष्वा । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पते ॥
सः । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥ १ ॥]

१ “त्वं हि” इति क्वचित् ।

२ चूत छिन्धि । “चूत हिंसे ग्रन्थे” इति वोपदेवः । छेद एव हि पाशस्य हिंसनं नाम ।

३ इयमृक् “वसिष्ठा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जाम्पते” इति विश्लेषण केवला गायत्री भवति । यण्व्यूहो हि क्षैप्रसंयोगः । तथाहि प्रयोगः—“त्वामिन्द्र वज्रिन्” इत्यादिः । अत्र वजरिति विश्लेषो भवति । गायत्रीत्वे तु षड्ज एव स्वरः । नोत ऋषभः ।

अथ स्तौत्यग्निं विष्णुमग्निमप्यग्निगोचरैः । वचनैः सर्वदेवानां पूजाय' प्रोद्यतो भवन् ॥ ११५ ॥
वसिष्ठावोत्तमवस्त्राणि भूषणैरप्यलङ्कुरु । कुर्वन्नुत्सवमत्यन्तमस्मदीयं' मखं यज ॥ ११६ ॥ नित्य-
मेध्य हरे देव भोग्यान्नानां पते सदा' । ऊर्जितानां जनानां वा' स्वस्मिन् नो अध्वरं यज ।
रमयत्यध्वनि शुभे येन तेनाध्वरो मखः ॥ ११७ ॥ * ॥

[२-निचृद्गायत्री', षड्जः स्वरः]

(२९१) नि॒नो॒हो॒ता॒वरे॑ण्य॒स्सदा॑यवि॒ष्टम॑न्मभिः । अ॒ग्ने॒दि॒वि॒त्स॒ता॒वचः॑ ॥ २ ॥

[नि॑ । नः॑ । हो॒ता॑ । वरे॑ण्यः । स॒दा॑ । य॒वि॒ष्ट । म॑न्म॒भिः ॥
अ॒ग्ने॑ । दि॒वि॒त्स॒ता॑ । वचः॑ ॥ २ ॥]

वचो नो नि' नयात्यन्तं दिवि व्यासतया सदा । अशेषदेवगत्वेन मन्मभिर्मतिभिः सह ।
अवमो दशदेवेषु' वह्निर्विष्णुस्तु तत्स्थितेः' ॥ ११८ ॥ * ॥

[३-आर्च्युष्णिक्', ऋषभः स्वरः]

(२९२) आ॒हि॒ष्मा॒सुन॑वे॒पिता॑पि॒र्यज॑त्यापये । स॒खा॒स॒ख्ये॒वरे॑ण्यः ॥ ३ ॥

१ “तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभि-
र्द्वाविंशत्या” इति ब्राह्मणम् । “वसिष्ठा हीति चाग्नेये” (३. ९९.) इति च शौनकः । “वसिष्ठा दशाऽग्नेयं तु”
इत्यनुक्रमणिका च । तथाचैतत्सूक्तस्य, उत्तरसूक्ते त्रयोदशर्चेऽन्यामेकामृचं विहायावशिष्टानां चाग्निर्देवता ।

२ “भवान्” इति कचित् पठ्यते ।

३ “-मस्मदीयमखम्” इति कचित् ।

४ “भोग्यान्नानां सदा पते” इति प्र. पाठः ।

५ “जनानां च” इति कचित् ।

६ “वरेणियस्सदा” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

७ नि इत्युपसर्गबलात् नयेति योग्यक्रियाध्याहारः क्रियते । अथवा “इन्द्रावरुण नू नु वाम्” इति पूर्वं यथा
नुमः इति वक्तव्ये नु इति प्रकृतिमात्रनिर्देशः कृतस्तद्विहापि नीति प्रकृतिनिर्देशः । तथाच “नि” इत्यनूद्य “नय” इति
तद्व्याख्यानं क्रियते । प्रेरकत्वस्वातन्त्र्यावबोधाय धातुप्रकृतिमात्रनिर्देशः ।

८ “अग्निर्वरुणो विधुः । प्रवहोऽनिरुद्ध इन्द्रो मे रुद्रो वाणी च मारुतः” इत्यग्न्याद्या मारुतान्ता दश देवाः ।
तेष्वग्निर्यविष्ठः कनिष्ठः ।

९ “तत्स्थितः” इति कचित् प्र. पाठः ।

१० अत्रापि व्यक्षरव्यूहेन केवलगायत्रीत्वं सम्पाद्यम् । तद् यथा—“पिता आपिर्यजतियापये” इति पूर्वाद्धे,
“सखा सख्ये वरेणियः” इति चोत्तराद्धे विश्लेषेण केवला गायत्री । तदात्वे च षड्ज एव स्वरः । नोत
ऋषभः ।

[आ॑ । हि॑ । स्म॑ । सून॑वे । पि॒ता॑ । आ॒पिः॑ । य॒ज॑ति । आ॒प॑ये ॥
स॒खा । स॒ख्ये । वरे॑ण्यः ॥ ३ ॥]

सख्ये च सूनवे मह्यमायजत्येष देवताः । आपिः प्राप्यो मम स्वामी भृत्यत्वान्मह्यमापये
॥ ११९ ॥ * ॥

[४-७ षड्जः स्वरः]

(२९३) आ॒नो॒ब॒र्ही॒रि॒शा॒द॒सो॒वरु॑णो॒मि॒त्रो॒अ॒र्य॒मा॑ । सी॒द॒न्तु॒मनु॑षो॒यथा॑ ॥ ४ ॥

[आ॑ । नः॑ । ब॒र्हिः॑ । रि॒शा॒द॒सः॑ । वरु॑णः । मि॒त्रः॑ । अ॒र्य॒मा॑ ॥
सी॒द॒न्तु॑ । मनु॑षः । यथा॑ ॥ ४ ॥]

[५-विराज्जायत्री^१]

(२९४) पू॒र्व्य॑ हो॒तर॒स्य॒नो॒म॒न्द॒स्व॒सख्य॑स्य॒च । इ॒मा॒उ॒षु॒श्रु॒धी॒गिरः॑ ॥ ५ ॥ [॥ २० ॥]

[पू॒र्व्य॑ । हो॒तः॑ । अ॒स्य॑ । नः॑ । म॒न्द॒स्व॑ । स॒ख्य॑स्य । च॒ ॥
इ॒माः॑ । उँ॒इति॑ । सु॒ । श्रु॒धि॑ । गिरः॑ ॥ ५ ॥ २० ॥]

अस्य मेऽर्थे कुरु मदं स्वातन्त्र्यान्मादयस्व वा ॥ * ॥

[६-निचृद् गायत्री^२]

(२९५) य॒च्चि॒द्विश॑श्व॒ता॒त॒ना॒दे॒व॒न्दे॒व्य॑जा॒महे॑ । त्वे॒इ॒द्भू॒यते॒ह॒विः॑ ॥ ६ ॥

[य॒त् । चि॒त् । हि॑ । श॒श्व॒ता॑ । त॒ना॑ । दे॒व॒म् दे॒व॒म् । य॒जा॑महे ॥
त्वे॒इति॑ । इ॒त् । हू॒यते॑ । ह॒विः॑ ॥ ६ ॥]

शश्वद् विस्तरतः सर्वान् यदा देवान् यजामहे । तदा त्वम्येव^३ हि हविर्हूयते ॥ * ॥

१ “पूर्व्य होतरस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

२ “तुवे इद्भूयते” इति तृतीयचरणे विश्लेषेण केवला गायत्री ।

३ “त्वम्येव” इति क्वचित् पाठः ।

[७-विराजयती^१]

(२९६) प्रियो॑नो॒अस्तु॑वि॒श्व॒ति॒र्हो॑ता॒मन्द्रो॑वरे॒ण्यः । प्रिया॑स्स्व॒ग्रयो॑व॒यम् ॥ ७ ॥

[प्रि॒यः । नः । अ॒स्तु । वि॒श्व॒तिः । हो॑ता । म॒न्द्रः । वरे॒ण्यः ॥

प्रि॒याः । सु॒ऽअ॒ग्रयः॑ । व॒यम् ॥ ७ ॥]

स प्रियो भव ॥ १२० ॥ मन्द्रो मदकरः ॥ * ॥

[८-९ आर्च्युष्णिक्^२, ऋषभः स्वरः]

(२९७) स्व॒ग्रयो॒हिवा॑र्य॒न्दे॒वासो॑दधि॒रेच॑नः । स्व॒ग्रयो॑मनामहे ॥ ८ ॥

[सु॒ऽअ॒ग्रयः॑ । हि॑ । वा॒र्यम् । दे॒वासः॑ । दधि॒रे । च । नः ॥

सु॒ऽअ॒ग्रयः॑ । म॒नाम॒हे ॥ ८ ॥]

(२९८) अथान॑उ॒भये॑षाम॒मृत॑म॒र्त्याना॑म् । मिथ॑स्स॒न्तु॒प्रश॑स्तयः ॥ ९ ॥

[अथ॑ । नः । उ॒भये॑षाम् । अ॒मृत॑म् । म॒र्त्याना॑म् ॥

मिथ॑ः । स॒न्तु । प्र॒शस्त॑यः ॥ ९ ॥]

स्त्रीणां पुंसां चोभयवर्गिणाम् ॥ * ॥

(२९९) विश्वे॑भिर॒ग्नेअ॒ग्निमि॑रि॒मंय॒ज्ञमि॑दं॒वचः॑ । चनो॑धास्सहसो॒यहो॑ ॥ १० ॥ [॥ २१ ॥]

[वि॒श्वेभिः॑ । अ॒ग्ने । अ॒ग्निऽभिः॑ । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । इ॒दम् । व॒चः ॥

च॒नः । धाः । स॒हसः॑ । य॒होइति॑ ॥ १० ॥ २१ ॥]

[इति षड्विंशं सूक्तम्]

१ द्वितीयपादे “वरेण्यः” इति, तृतीये च “सुवग्रयो वयम्” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

२ अत्राष्टयामृचि “सुवग्रयो हि वारियम्” इति “सुवग्रयो मनामहे” इति च विश्लेषेण केवला गायत्री । नव-
म्यां च—“मर्तियअनाम्” इति द्वितीयचरणे विश्लेषः करणीय इति भाति । तदोत्त्वे च षड्ज एव । नोत ऋषभः ।

चनः सुखं धा अस्मासु वायोः पुत्रोऽग्निरेव चेत् ॥ १२१ ॥ भगवान् वायुना
व्यङ्ग्यः ॥ * ॥ * ॥

— २७ —

[अश्वं न त्वा त्रयोदश, शुनदशोप आजीगर्तिः]

[१-१२ गायत्री, अग्नि, षड्जः]

(३००) अश्व॑न्न॒त्वा॒वार॑वन्त॒वन्द॑ध्या॒अग्नि॑न्नमो॒भिः । स॒म्राज॑न्तमध्व॒राणा॑म् ॥ १ ॥

[अ॒श्वम् । न॒ । त्वा । वार॑व॒न्तम् । व॒न्द॑ध्या॒ । अ॒ग्निम् । न॒मः॑ऽभिः ॥
स॒म्राज॑न्तम् । अ॒ध्वरा॑णाम् ॥ १ ॥]

वारवान् बडवामुखः^२ । स्वदृष्टान्तो हरेर्यस्माद् विष्णुः स बडवामुखः^३ ॥ १२२ ॥ * ॥

(३०१) स॒घान॑स्सूनु॒श्शव॑सा॒पृथु॑प्र॒गामा॑सुशेवः । मी॒द्वान् अ॒स्माक॑म्बभूयात् ॥ २ ॥

[सः । घ । नः । सूनुः । श॒वसा॑ । पृ॒थुप्र॑गामा । सु॒शेवः॑ ॥
मी॒द्वान् । अ॒स्माक॑म् । ब॒भूया॑त् ॥ २ ॥]

सूनुः स शवसो वायोः पृथुज्ञानः सुशेवकृत् । सुखकृन्नो भवेन्मीद्वान् स्वामी नः सूनुरेव
वा । व्यङ्ग्यत्वाद् वायुना सार्द्धं सुशेवः सुसुखात्मकः ॥ १२३ ॥ * ॥

[३-आच्युष्णिक्^४, ऋषभः स्वरः]

(३०२) स॒नो॑दू॒राच्चा॒साच्च॑नि॒मर्त्या॑द॒घायोः । पा॒हिस॑द॒मिद्वि॑श्वायुः ॥ ३ ॥

१ सहसो यहो वायोः पुत्र । “अपत्यम् । यहुः । सूनुः” (२.२.) इति वैदिकनिघण्टुः ।

२-३ “बडवामुखः” इति प्र. पाठः ।

४ “दूराच्च आसाच्च” इति, “मर्त्यादघायोः” इति, “विशुवायुः” इति च विश्लेषेण चतुर्विंशत्यक्षरत्वे केवला
गायत्री । यद्वा “मर्त्यादघायोः” इति विश्लेषेण द्वितीयचरण एवाष्टाक्षरत्वं सम्पाद्यम् । तेन विश्वायुरिति यथा-
स्थितम् । तदात्वे षड्ज एव स्वरः- नोत ऋषभः ।

[सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः ॥
पाहि । सदम् । इत् । विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥]

‘आसात् समीपतश्चास्नानघार्थायोर्निपाहि च । प्रतिप्रति सदो नित्यो विश्वायुः ॥ * ॥

(३०३) इम॑षु॒त्वम॑स्माकं॒सनि॑ज्ञाय॒त्रन्न॑व्यासम् । अग्ने॑दे॒वेषु॑प्र॒वोचः॑ ॥ ४ ॥

[इमम् । ऊँइति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सनिम् । गाय॒त्रम् । न॑व्यासम् ॥
अग्ने । दे॒वेषु॑ । प्र । वो॒चः ॥ ४ ॥]

त्वमिमां स्तुतिम् ॥ १२४ ॥ सनि दानस्वरूपां च गायत्रच्छन्दआत्मिकाम् । नव्यासं स्तुतिषु
श्रेष्ठां वद देवेषु सादरम् ॥ १२५ ॥ * ॥

[५-निचृद् गायत्री^१]

(३०४) आ॒नो॒भज॑पर॒मेष्वा॒वाजे॑षुम॒ध्यमे॑षु । शि॒क्षाव॑स्वो॒अन्त॑मस्य ॥ ५ ॥ [॥ २२ ॥]

[आ । नः । भज । पर॒मे॑षु । आ । वा॒जे॑षु । म॒ध्यमे॑षु ॥
शि॒क्ष । व॑स्वः । अ॒न्त॑मस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥]

उत्तमाधममध्येषु भोगेष्वस्नानवाप्नुहि । रक्षकत्वेन शिक्षास्नान ज्ञानवस्वर्थमेव च । अन्ते
मोक्षे मितत्वेन ज्ञानमन्तममुच्यते ॥ १२६ ॥ * ॥

(३०५) वि॒भक्ता॑सिचि॒त्रभा॒नोसि॒न्धो॑रू॒र्माउ॑पाक॒आ । स॒द्योदा॑शु॒षेक्ष॑रसि ॥ ६ ॥

१ “तल्लित् । आसात् । अम्बरम् । तुर्वशे । अस्तमीके । आके । उपाके । अर्वाके” (२.१६.) इति निघण्टुः ।

२ आयोः आयुषः । अयं द्विरूपो भवति शब्दः । जटायुरिति यथा । अत्र यद्यपि “अघऽयोः” इति पदपाठः ।
तेन अघयुशब्द एवायं नाघायुशब्दः । तथाऽपि ‘अघऽआयोः’ इत्येव पदपाठः भाष्यकृत्सम्मत इति भाति ।
अघयुरित्यपि पदं भवति । इदं पदपाठान्तरं वा भवति । अघ आयोरिति पदपाठे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाभावश्छा-
न्दस इति वक्तव्यम् । वरं पदस्य छान्दसत्वकथनात् स्वरस्य तथात्वकथनमिति ।

३ “गायत्रीच्छन्दआत्मिकाम्” इति प्र. पाठः । ४ “परमेषु आ वाजेषु” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

वि॒ऽभ॒क्ता॑ । अ॒सि॒ । चि॒त्र॒भा॒नो॒इति॑चि॒त्र॒ऽभा॒नो॒ । सि॒न्धोः॑ । ऊ॒र्मो॑ । उ॒पा॒के॑ । आ॑ ॥
स॒द्यः॑ । दा॒शु॒षे॑ । क्ष॒र॒सि॒ ॥ ६ ॥]

क्षीराब्ध्यूर्मिसमीपस्थो मुक्तभोगविभागदः । यजमानाय सद्यश्च क्षरस्यखिलमीप्सितम् । नित्य-
मुत्तमतेजस्त्वाच्चित्रभानुर्हरिः स्मृतः ॥ १२७ ॥ * ॥

[७-निचृद्गायत्री^१]

(३०६) यम॑ग्रे॒पृ॒त्सुम॑र्त्य॒मवा॑जे॒षुय॑ञ्जुनाः । सय॑न्ता॒श॒श्च॒ती॒रिषः॑ ॥ ७ ॥

[य॑म् । अ॒ग्रे॒ । पृ॒त्सु॑ । म॑र्त्यम् । अ॒वाः॑ । वा॒जे॒षु॑ । य॑म् । जु॒नाः॑ ॥
सः॑ । य॑न्ता । श॒श्च॒तीः॑ । इ॒षः॑ ॥ ७ ॥]

यं मर्त्यं रक्षसि विभो यं युत्सु प्रेरयस्यपि^२ । ज्ञानाज्ञानात्मकेष्वेव स गन्ता नित्यसत्सुखम् ।
भोगान् वा मुक्तिगान् नित्यानिह चेदुपचारतः ॥ १२८ ॥ * ॥

[८-पादनिचृद्गायत्री^३]

(३०७) नकि॑रस्यसहन्त्यप॒र्येता॑कयस्यचित् । वा॒जो॑अस्ति॒श्रवा॑य्यः ॥ ८ ॥

[नकिः॑ । अ॒स्य॒ । स॒ह॒न्त्य॒ । प॒रि॒ऽए॒ता॑ । क॑यस्य । चि॒त् ॥
वा॒जः॑ । अ॒स्ति॒ । श्र॒वा॑य्यः ॥ ८ ॥]

परिपूर्णोऽस्य नैवास्ति त्वदीयस्य च^४ कस्यचित् । भोगोऽपि बहुलो यस्माद् दित्सस्येव पुनःपुनः
॥ १२९ ॥ सहन्त्यः सन्ततबलः सहसः पुत्र एव वा । श्रवाय्यः श्रवणीयश्च सुप्रसिद्धतमोऽपिवा
॥ १३० ॥ * ॥

१ “पृत्सु मर्तियम्” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

२ जुनाः प्रेरयसि । “ज्यु जु इ गत्यां जु रंहसि” इति वोपदेवः ।

३ “नकिरस्य सहन्तिय परिणता कयस्य चित् । वाजो अस्ति श्रवायियः” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

४ “तु” इति प्र. पाठः ।

(३०८) सवाजंविश्वचर्षणिरर्वद्विरस्तुतस्ता । विप्रैर्मिरस्तुसनिता ॥ ९ ॥

[सः । वाजम् । विश्वचर्षणिः । अर्वत्समिः । अस्तु । तस्ता ॥
विप्रैर्मिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥]

वाजं तारयिताऽऽनेता सोऽर्वद्विर्गोसमासितः । त्वदीयस्तु भवेद् विप्रैर्दाता विपुलदानतः ॥ १३१ ॥ युद्धस्य तारकोऽन्नस्य दाता भोगस्य वा भवेत् । इन्द्रियैस्तमसा युद्धतरुता' ज्ञानदोऽथवा ॥ १३२ ॥ * ॥

(३०९) जराबोधतद्विविद्धिविशेषेश्यज्ञियाय । स्तोमंरुद्रायदृशीकम् ॥ १० ॥ [॥ २३ ॥]

[जराबोध । तत् । विविद्धि । विश्वेश्य । यज्ञियाय ॥
स्तोमम् । रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥ २३ ॥]

स्तुतिबोद्धा यतस्तां त्वमवधारय सर्वदा । नित्यज्ञानोऽपि दत्त्वा तत्फलं वेत्तेति कथ्यते । रुजं विद्रावकेशाय प्रत्यक्षां तव' वा स्तुतिम् ॥ १३३ ॥ * ॥

(३१०) सनोमहान्निमानोधूमकेतुःपुरुश्चन्द्रः । धियेवाजायहिन्वतु ॥ ११ ॥

[सः । नः । महान् । अनिऽमानः । धूमकेतुः । पुरुश्चन्द्रः ॥
धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥]

नितराममितस्त्वेन महान् पुरुसुखश्च सः । धूत्करोति गरुत्मान् यद्वरेश्चेद् धूमकेतुता । ताच्छील्ये म इति ह्यस्मात् सूत्राद् धूम इतीरितः ॥ १३४ ॥ ज्ञानायान्नाय च स नः प्रहिणोतु सुकर्मणाम् ॥ * ॥

१ “युद्धं तरुता” इति प्र. पाठः ।

२ “प्रत्यक्षां तव” इति क्वचित् । तवेत्यग्रेः । इयमृक् मध्यमाग्निदेवतेति शौनक आह—“ऋगग्रेर्मध्यमस्य तु । जराबोधेति विशेष्य” (३. ९९.) इति ।

३ “सुकर्मणा” इति क्वचित् पठ्यते । तदा सुकर्मणा निमित्तेन नोऽस्मान् ज्ञानवत्त्वाय अन्नवत्त्वाय च, यथा ज्ञानवन्तोऽन्नवन्तश्च स्याम तथेति यावत् । प्रहिणोतु प्रेरयेतु । सुकर्मणामिति पाठे सुकर्मणां करणे प्रेरयतु । यद्वा सप्तम्यर्थे षष्ठी । सुकर्मसु प्रेरयतु ।

(३११) सरेवाँइवविस्पतिदैव्यःकेतुश्शृणोतुनः । उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः ॥ १२ ॥

[सः । रेवान्इव । विस्पतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः ॥

उक्थैः । अग्निः । बृहत्भानुः ॥ १२ ॥]

देवानां केतुभूतोऽसौ वित्तवान् विस्पतिर्यथा । अस्मदीयानि चोक्तानि बृहत्तेजाः शृणोत्वथ
॥ १३५ ॥ * ॥

[१३-विश्वे देवा देवताः^१, त्रिष्टुप् छन्दः^२, धैवतः स्वरः]

(३१२) नमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्योनमोयुवभ्योनमआशिनेभ्यः ॥

यजामदेवान्यदिशक्रवाममाज्यायसश्शंसमावृक्षिदेवाः ॥ १३ ॥ [॥ २४ ॥]

[नमः । महत्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवभ्यः । नमः । आशिनेभ्यः ॥
यजाम । देवान् । यदि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः । शंसम् । आ । वृक्षि ।
देवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥]

[इति सप्तविंशं सूक्तम्]

नारायणब्रह्मपुरस्सरास्तु देवा महान्तः शिशवः स्कन्दपूर्वाः । वटुस्वरूपाश्च त एव कुत्रचिद्
युवान् इन्द्रादय एत एव च ॥ १३६ ॥ महत्त्वमेषां गुणतोऽपि यूनामिन्द्रादयो मध्यगुणा
युवानः । आपेक्षिकाल्पैश्च गुणैस्तदीयैः समीरिता आशिना अर्भकाश्च । कृतं नमः शक्तिमन्तो
यजाम न ज्यायसां स्तुतिमात्रं लुपामः ॥ १३७ ॥ एकस्य विष्णोरपि रूपभेदा अणीयांसः सन्त्य-
थवा महान्तः । युवत्वसाम्येऽपि महत्त्वभेदाद् युवा महानित्यपि भेद उक्तः ॥ १३८ ॥ * ॥ * ॥

१ “वैश्वदेव्युत्तमा नमः” (३. ९९.) इति शौनकः । “स विश्वान् देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा” इति च ब्राह्मणम् । अत एव “सर्वदेवानां पूजायै प्रोद्यतः” इति पूर्वमुक्तम् । सर्वान् देवान् पूजयिष्यन् देवानां मुखमग्निं द्वाविंशत्या ऋग्भिः तद्गं च नारायणं तुष्टाव । तस्मिंश्च प्रसन्ने सम्प्रति सर्वान् देवान् सर्वगं च नारायणं स्तौतीति ।

२ “अन्त्या दैवी त्रिष्टुप्” इति च कात्यायनः ।

३ आशिना इति वटत्र उच्यन्ते । तथाहि भागवतम्—“नमो महद्भ्योऽस्तु नमः शिशुभ्यो नमो युवभ्यो नम आवटुभ्यः” (५. १३. २३.) इति । अत्र ह्याशिनेभ्य इत्येतद् वटुभ्य इत्यनूदितम् । युक्तं चैतत् । अर्भकेभ्य इति शैशवम्, आशिनेभ्य इति वाटवम्, युवभ्य इति यौवनम्, महद्भ्य इति वार्द्धकमिति सर्वावस्थासङ्ग्रहात् । एतेन

—२८—

[यत्र ग्रावा नव, शुनश्शेष आजीगतिः]

[१-६ अनुष्टुप् छन्दः^१, गान्धारः स्वरः]

[१-४ इन्द्रो देवता^२]

[१-विराडनुष्टुप्^३]

(३१३) यत्र॑ग्रावा॑पृथु॑बुध्न॑ऊर्ध्वो॑भव॑तिसो॑तवे । उ॒ल्ल॑खलसुताना॒मवे॑द्विन्द्रजल॑गुलः ॥ १ ॥

[य॒त्र । ग्रा॒वा । पृ॒थु॒बुध्नः । ऊ॒र्ध्वः । भ॒व॒ति । सो॒त॒वे ॥

उ॒ल्ल॑खलः सु॒ता॒ना॒म् । अ॒व । इ॒त् । उँ॒इति॑ । इन्द्र॑ । ज॒लगु॒लः ॥ १ ॥]

विस्तीर्णाधस्तना यत्र ग्रावाणोऽभिषवोद्धृताः । धिषणाभिषुतान् सोमानव^४ नः स्वीकृतस्तुते ।
गुर स्वीकार इत्यस्माद् धातोः स्तुत्यो हि जलगुलः ॥ १३९ ॥ * ॥

[२-उष्णिक् छन्दः^५, ऋषभः स्वरः]

(३१४) यत्र॑द्रावि॒वज॒घना॑धिष॒वण्या॑कृ॒ता । उ॒ल्ल॑खलसुताना॒मवे॑द्विन्द्रजल॑गुलः ॥ २ ॥

“आशिना वयसा व्याप्ता वृद्धाः” इति यत् सायणीयं पुराणविरोधि व्याख्यानं तत् तत एव हेतोरुपेक्ष्यम् ।
“इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्” इति हि पुराविदो वदन्ति । अपि च आशिना इति यदि वृद्धा उच्यन्ते
तदा महद्भय इत्यनेन पुनरुक्तम् । नच गुणेन महान्तो महान्तः, अल्पाश्चार्भका इति वाच्यम् । वयःप्रकरणविरोधात् ।
“नमः शिशुभ्यः” इति पुनरपि पुराणविसंवादाच्च । नह्यत्र पुराणे गुणतोऽर्भकत्वमुच्यते । किन्तु वयसेति स्फुटम् ।
गुणापेक्षया महत्त्वादिना चातुर्विध्यं तु भाष्योक्तं श्रुतेः समग्रमर्थान्तरमिति न पुराणेन विसंवदते ।

१ “यत्र ग्रावा नव षडनुष्टुप्वादि” इति कात्यायनः ।

२ अत्र प्राचीनानां मतभेदः श्रूयते । इन्द्रश्च उल्लखलश्च देवते इति यास्ककात्थक्यौ । इन्द्र एवेति भागुरिकात्या-
यनौ । तथाहि शौनक आह—“पराश्रतसो यत्रेति इन्द्रोऽल्लखलयोः स्तुतिः । मन्येते यास्ककात्थक्याविन्द्रस्येति तु
भागुरिः” (३. १००.) इति ।

३ उत्तरार्द्धे “उल्लखलसुतानामवेदु इन्द्र जलगुलः” इति विश्लेषण केवला अनुष्टुप् ।

४ अव प्राप्नुहि । “अव प्राप्तौ” इति धातुपाठात् ।

५ अत्र “जघना अधिषवण्या कृता” इति षोडशाक्षरत्वं सम्पाद्यम् । उत्तरार्द्धे च पूर्ववत् । तेन द्वाविंशदक्षरा
केवला अनुष्टुप् । तदात्वे च गान्धार एव स्वरः । नोत ऋषभः ।

[यत्र । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवन्या । कृता ॥

उल्लखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँइति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ २ ॥]

फलकेऽभिषवस्यैव स्त्रियो जघनसाम्यतः । प्रोक्ते ॥ * ॥

[३-भुरिगुणिक् छन्दः^१; ऋषभः स्वरः]

(३१५) यत्रनार्यपच्यवमुपच्यवश्चशिक्षते । उल्लखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः ॥ ३ ॥

[यत्र । नारी । अपऽच्यवम् । उपऽच्यवम् । च । शिक्षते ।

उल्लखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँइति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥]

उपच्यवश्चापच्यवः सङ्गतिमेदतः ॥ १४० ॥ जिह्वा ग्रावाऽथ वाग्युक्तिरुच्यतेऽभिषवस्तथा ।
खलश्चोरुस्तथा देहः सोमो मन इतीरितः । क्षानोत्पत्तौ च फलकस्थाने ओष्ठे उदीरिते^२ ॥ १४१ ॥

॥ * ॥

[४- विराडनुष्टुप्^३]

(३१६) यत्रमन्थाविबध्नतेरश्मीन्यमितवाइव । उल्लखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः ॥ ४ ॥

[यत्र । मन्थाम् । विऽबध्नते । रश्मीन् । यमितवैऽइव ॥

उल्लखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँइति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥]

मन्थरश्मीनश्चरश्मीन् यथा यत्र निबध्नते । रश्मयोऽन्यत्र भाज्यश्च ॥ * ॥

१ एकोनविंशदक्षरेति भुरिगुणिक् । अथच “यत्र नारियपच्यवम्” इति पूर्वाद्धे, तथा पूर्ववदेव चोत्तराद्धे विश्लेषेण केवला अनुष्टुप् । तदात्वे च गान्धार एव स्वरः । नोत ऋषभः ।

२ “ओष्ठे इतीरिते” इति क्वचित् पाठः । मुखशब्दवदोष्ठशब्दोऽप्यर्द्धर्चादिषु पठनीय इति ज्ञायते । “लिङ्गम-शिष्यम्” इत्युक्तेः ।

३ अत्रोत्तरार्द्धस्य प्रथममन्त्र इव विश्लेषेण केवलानुष्टुप्त्वम् ।

[५-६ उल्लखलः^१ (पृथिवी वनस्पतिश्च) देवता]

(३१७) यच्चिद्वित्वङ्गहेगृहउल्लखलकयुज्यसे । इहद्युमत्तमंवदजयतामिवदुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

[यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उल्लखलक । युज्यसे ॥

इह । युमत्तमम् । वद । जयताम् इव । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥]

यस्माद् युक्तो गृहेगृहे । देहेदेहेऽथवा तेन द्युमदुन्दुभिमद् वद ॥ १४२ ॥ पृथिवी देवता तस्य तद्वतो वा स्वयं हरिः । सोमामात्योऽपरो देवो वनस्पतिरितीरितः ॥ १४३ ॥ सोमो वा तद्वविष्णुर्वा श्रुतः फलकदेवता । वृक्षाणामपि सर्वेषामतः ॥ * ॥

[६-निचृदनुष्टुप्^२]

(३१८) उतस्मतेवनस्पतेवातोविवात्यग्रमिन् । अथोइन्द्रायपातवेसुनुसोममुल्लखल ॥ ६ ॥

[उत् । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् ॥

अथोइति । इन्द्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उल्लखल ॥ ६ ॥]

वृक्षाग्र एव तु ॥ १४४ ॥ वायुर्वाति वनानां वा भजनीयदिवौकसाम् । पतिर्विष्णुस्तु तस्याग्रे वायुर्देवो हि गच्छति । पातवे स्वस्य सोमं वा मनो वा सुनु विष्णवे ॥ १४५ ॥ * ॥

[७-९ गायत्री, षड्जः स्वरः] [७-८ फलकौ^३ (सोमः सोमामात्यो वनस्पतिश्च) देवते]

[७- निचृद्गायत्री^४]

(३१९) आयजीवाजसातमाताहुश्चाविजर्भृतः । हरीइवान्धांसिवप्सता ॥ ७ ॥

१ 'यच्चिद्वि औल्लखल्यौ' इत्यनुक्रमणिकायाम् । "यच्चिद्वयुल्लखलस्य द्वे" (३. १०१.) इति शौनकः । अचेतनस्य चोल्लखलस्य न स्तुत्यत्वमिति तदेवते पृथिवी वनस्पतिश्चात्रोच्येते ।

२ "वि वाति अग्रमिन्" इति विश्लेषेण केवलाऽनुष्टुप् ।

३ अत्र यद्यपि काल्यायनमतेन उल्लखलमुसलौ देवते । तथाहि अनुक्रमणिका—“परे मौसल्यौ च” इति । चकारेण औल्लखल्यौ च । शौनकोऽप्याह—“द्वे परे मुसलस्य च” (३. १०१.) इति । तत्र मुसलस्याप्रसङ्गात् कथं देवतात्वमिति चिन्त्यम् । द्विवचनान्तपदेन पूर्वं प्रस्तुते अधिषवण्यावेवात्राप्युच्येते इति सुश्लिष्टम् । सोमकण्डनाय भूमौ निहितं पीठद्वयं अधिषवणीति फलक इति चोच्यते । फलकदेवते च सोमः सोमामात्यो वनस्पतिश्च । तावेव च मन्त्रदेवते ।

४ “ता हि उच्चा” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

[आ॒य॒जी॒इ॒त्या॒ऽय॒जी । वा॒ज॒ऽसा॒त॒मा । तां । हि । उ॒च्चां । वि॒ऽज॒भृ॒तः ॥
ह॒री॒इ॒वे॒ति॒ह॒री॒ऽइ॒व । अ॒न्धा॒सि । ब॒प्स॒ता ॥ ७ ॥]

आयाज्यावन्नलब्धुणामुत्तमावतिभक्षकौ । जह भक्षण इत्यस्माद् यथाऽश्वावन्नभक्षकौ^१
॥ १४६ ॥ सोमस्य भक्षकावन्न ॥ * ॥

(३२०) तानो॑अ॒द्य॒वन॑स्पती॒ऋ॒वा॒वृ॒वे॒भि॒स्सो॒त॒भिः । इन्द्रा॑य॒मधु॑मत्सुतम् ॥ ८ ॥
[तां । नः । अ॒द्य । व॒न॒स्प॒ती॒इति॑ । ऋ॒वा॒ । ऋ॒वे॒भिः । सो॒त॒भिः ॥
इन्द्रा॑य । म॒धु॒ऽम॒त् । सु॒त॒म् ॥ ८ ॥]

१ऋवावतिमहत्तरौ । महद्भिः सोतभिः सोममिन्द्राय मधुमत् सुतम् ॥ १४७ ॥ * ॥

[९- निचृद्वायत्री^१]

[९- सोमो देवता^२]

(३२१) उ॒च्छि॒ष्ट॒श्च॒म्वो॑र्भर॒सोम॑म्प॒वि॒त्रा॒सृ॒ज । नि॒धे॒हि॒गो॒रधि॑त्व॒चि ॥ ९ ॥ [॥ २६ ॥]
[उ॒त् । शि॒ष्टम् । च॒म्वोः । भ॒र । सो॒मम् । प॒वि॒त्रे । आ॒ । सृ॒ज ॥
नि॒ । धे॒हि । गोः । अ॒धि । त्व॒चि ॥ ९ ॥ २६ ॥]

१ “बप्सति । भसथः । बन्धाम् । ह्वरति” (२. ८.) इत्यत्तिकर्मसु निघण्टुः ।

२ “महत् । ब्रध्नः । ऋष्वः । बृहत्” (३. ३.) इति महन्नामसु निघण्टुः ।

३ “चमुवोर्भर” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

४ अत्र “प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्या चर्मप्रशंसा वा” इत्यनुक्रमणिकायां कात्यायनः । यागे हरिश्चन्द्रमुद्दिश्येयमृक् देवरातेनाभिहितेति तदेवताकत्वं कात्यायनो मन्यते । अन्ययजमानकेऽपि यज्ञेऽयमेव मन्त्रो विनियुज्यत इति न यजमानो मन्त्रदेवता । नच देवरातः प्रथमं हरिश्चन्द्रमुद्दिश्य ददर्शेति तदेवताकत्वम् । नहि प्रैषगोचरस्य देवता-त्वमिति पुरैव ह्यभिहितम् । चर्म तु मन्त्रे प्रस्तुतम् । किन्तु चर्मप्रशंसा तु न कापि श्रूयते । अधित्वचीत्यधिकरण-तया श्रुतं चर्म कथं प्रशंसायाः कर्म भवतीति चिन्त्यम् । शौनकस्तु—“चर्माधिषवणीयं वा सोमं वाऽन्त्या प्रशंसति” (३.१०१) इत्याह । चर्म देवतेति च दत्तोत्तरम् । तेन सोमप्रशंसेयमित्येव युक्तम् । सोमरसस्य च सोमदे-वतायाश्चेति यावत् ।

[इत्यष्टाविंशं सूक्तम्]

सोममुत्पवनायैतं द्रोणोपरिपवित्रके । भर शिष्टं चमसयोर् ऋजीषं^१ गोरधित्वच्चि । भरेत्यात्मानमेवाऽह स्वान्तर्यामिणमेव वा ॥ १४८ ॥ शिरोमेदौ च चमसौ द्रोणं चोदरमीरितम् । पवित्रं बुद्धिरेवात्र मनःशुद्धिस्तया यतः ॥ १४९ ॥ मुखचर्मैव गोचर्म मन एतेषु विष्णवि^३ । धार्यम् ॥ * ॥ * ॥

—२९—

[यच्चिद्धि सप्त, शुनश्शेष आजीगर्तिः, पङ्क्तिः^४, इन्द्रः^५, पञ्चमः]

[निचृत् पङ्क्तिः^६]

(३२२) यच्चिद्धिसत्त्यसोमपाअनाशस्ताइवस्ससि ।

आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ १ ॥

[यत् । चित् । हि । सत्त्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताऽइव । स्ससि ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥

॥ १ ॥

१ “ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम्” इति वेददीपः । “गतसारः सोम ऋजीषः” इति कर्कः । अभिषवणेन सारांशो गृहीतेऽवशिष्टो नीरसभाग इति यावत् ।

२ “शिरोमेदौ तु चमसौ” इति च प्र. पाठः ।

३ एतेन वैदिकप्रयोगेणाऽचार्यः स्वभाष्यस्य परमवैदिकतामाह । “न दोषो विष्णवि कचित्” इत्याद्यनुव्याख्यानं च । तथाहि श्रूयते—“यत् सोममिन्द्र विष्णवि” (ऋ. ८. १२. १६.) इत्यादि । अवोचदेव च नयचन्द्रिकाकृत्—“करतलविलसितमहामाणिक्त्ववदनाद्यनन्तकालमनाद्यनन्तवेदानवलोकयतः सर्वलोकगुरोः श्रुतिपतिभगवत्तमशिष्य-सत्तमसमितिचूडामणेरर्माहव्याकरणसिद्धां वैदिकीं लौकिकीं च भङ्गां प्रकाशयतो मध्वदेवस्यैवविधाः प्रयोगा युज्यन्त एव” इति ।

४ “यच्चित् सप्त पाङ्क्तम्” इत्यनुक्रमणिका ।

५ एतत्सूक्ते सप्तर्चः, उत्तरसूक्ते च आदितः षोडशर्चः, आहत्य त्रयोविंशतिः ऋच इन्द्रदेवताकाः । तथाहि शौनकः—“ऐन्द्रं यच्चिद्धि सत्येति उत्तरं चाऽश्विनात् तृचात्” (३. १०२) इति ।

६ अष्टाक्षरैः पञ्चभिः पादैर्युतेयं पंक्तिः पथ्या पंक्तिरिति गीयते । तथाहि पिङ्गलः—“पथ्या पञ्चभिर्गायतैः” (३. ४८.) इति पंक्त्यधिकारे । तथा च सूक्तेऽस्मिन् पथ्या नाम पंक्तिश्छन्दः । चतुर्थपादे च “गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु” इति सप्ताक्षरत्वात् निचृत् । “गोषु अश्वेषु शुभ्रिषु” इति विश्लेषणं च चत्वारिंशदक्षरा केवला पंक्तिः पथ्या । शची पंक्तिदेवता भवति ।

यत्सङ्गुणाशस्ताइव ससि वयं ततः । शुभवाङ्मनआदीनां विषयेऽस्मान् प्रशंसय ॥ १५० ॥
बहुवाच्यज्ञेययुक्तान् कृत्वाऽस्मांस्त्वं महामख ॥ * ॥

[२-३ विराट् पङ्क्तिः^१]

(३२३) शिप्रिन्वाजानाम्पतेशचीवस्तवदंसना ।

आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ २ ॥

[शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शचीऽवः । तव । दंसना ॥ ० ॥ २ ॥]

सुखिन्नपते वाङ्म^२ तव कर्माणि^३ सर्वशः ॥ १५१ ॥ * ॥

(३२४) निष्वापयामिभूदृशासस्तामबुद्धयमाने ।

आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ३ ॥

[नि । स्वापय । मिथुऽदृशा । सस्ताम् । अबुद्धयमाने^४इति ॥ ० ॥ ३ ॥]

दैत्यरक्षःप्रजे मिथ्यादृशौ सस्तां^५ पुनर्वहु । अबुद्धयमाने नित्यं च यथा निष्वापयेश्वर ॥ १५२ ॥ * ॥

[४-५ निचृत् पङ्क्तिः^५]

(३२५) ससन्तुल्याअरातयोबोधन्तुशूररातयः ।

आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ४ ॥

[ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः ॥ ० ॥ ४ ॥]

स्वपन्तु ते शत्रवस्ते सर्वदाऽज्ञानमोहिताः । बोधन्तु चैव मित्राणि तव रूपं सुनिर्भयम् ॥ १५३ ॥
॥ * ॥

१ अत्र पूर्वाद्धं “शिपरिन्” इति यणव्यूहेन पूर्ववदुत्तरार्द्धव्यूहेन च केवला पंक्तिः । उत्तरमन्त्रे च “सस्ताम-
बुद्धयमाने” इति पूर्वाद्धव्यूहेन पूर्ववदेव चोत्तरार्द्धव्यूहेन केवला पंक्तिः ।

२ शचीवः वाङ्म । “मही । अदितिः । शची । वाक्” (१. ११.) इति वाङ्नामसु निघण्टुः ।

३ दंसना कर्माणि । “अपः । अप्रः । दंसः” (२. १.) इति कर्मनामसु निघण्टुः ।

४ “पस् स्वापे” इति वोपदेवः । “स्वपिति । सस्ति” (३. २२.) इति निघण्टुः ।

५ प्रथममन्त्रवदुत्तरार्द्धव्यूहेनेयं केवला पथ्या पंक्तिः ।

(३२६) समिन्द्रगर्दभमृणुवन्तम्पापयामुया ।

आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ५ ॥

[सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृणु । नुवन्तम् । पापया । अमुया ॥ ० ॥ ५ ॥]

पापया मायया मिथ्या स्तुवन्तं त्वामपि प्रभो । मायामयास्तव गुणा न सन्ति परमार्थतः ॥ १५४ ॥ इति नित्यं रुवन्तं च मायावाद्याख्यगर्दभम् । संचूर्णय' तमस्येव क्षिप्त्वा तताश्मभिः सदा ॥ १५५ ॥ * ॥

[६-७ विराट् पंक्तिः^१]

(३२७) पतातिकुण्डृणाच्यादूरंवातोवनादधि ।

आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ६ ॥

[पताति । कुण्डृणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि ॥ ० ॥ ६ ॥]

दूरं च पातयत्वेनान् वायुस्तस्मिन्स्तमस्यघः । वनं दृढग्रहेणैव तत् तमो वेदनोल्बणा^३ । कुण्डृणा-
चीति सम्प्रोक्ता कुण्डास्त्रीचत्वतोऽधिकम् ॥ १५६ ॥ कुम्भः कुण्डामिधः कुम्भीपाकास्त्रीचा हि
तद्वतिः । रेफः स्वरव्यत्ययश्च तदाधिक्यार्थमीरितौ ॥ १५७ ॥ * ॥

(३२८) सर्वम्परिक्रोशजहिजम्भयाकृकदाश्वम् ।

आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ७ ॥ [॥ २७ ॥]

[सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जम्भय । कृकदाश्वम् ॥ ० ॥ ७ ॥ २७ ॥]

[इत्येकोनविंशं सूक्तम्]

सर्वं परिक्रोशकरं पापिनं जहि जम्भय । दंशय^४ श्वादिभिर्नित्यं क्रकचैर्दंशनं यथा ॥ १५८ ॥

॥ * ॥ * ॥

१ सम्मृण सञ्चूर्णय । “मृण हिसे” इति वोपदेवः ।

२ अत्र पूर्वार्धे “कुण्डृणाच्या” इति विश्लेषेण, पूर्ववदुत्तरार्धविश्लेषेण च केवला पङ्क्तिः । उत्तरमन्त्रे च “कृकदाश्वम्” इति । ३ “वेदनोल्बणम्” इति च कोशेषु पठ्यते ।

४ जम्भय दंशय । “जमि नाशने” । नाशे तु जम्भयेत्” इति दैवम् ।

—३०—

[आ व इन्द्रं द्वाविंशतिः, शुनश्शेष आजीगतिः,]

[१-१० गायत्री च्छन्दः, षड्जः स्वरः]

[१-१६ इन्द्रो देवता]

(३२९) आ॒व॒इन्द्र॒ङ्क्रि॒वि॒यथा॒वा॒ज॒यन्त॑ऽश॒त॒क्र॒तुम् । मं॒हि॒ष्ठं॑सि॒ञ्च॒इन्द्रु॑भिः ॥ १ ॥

[आ । वः । इन्द्रम् । क्रिविम् । यथा । वाज॒यन्तः । श॒त॒क्र॒तुम् ॥
मं॒हि॒ष्ठम् । सि॒ञ्चे । इन्द्रु॑भिः ॥ १ ॥]

हे वाजयन्तो युद्धयन्तो देवा भोगिन एव वा । सोमैर्व इन्द्रमासिञ्चे क्रिवि यद्वन्नृपं कृतेः । कर्तारमीशमिव वा स्वदृष्टान्तो हरेर्भवेत् ॥ १५९ ॥ * ॥

[निचुद् गायत्री^१]

(३३०) श॒तं॒वा॒य॒श्शु॒ची॒नां॑स॒हस्रं॑वा॒स॒मा॒शि॒राम् । ए॒दु॒नि॒म्न॒वरी॑यते ॥ २ ॥

[श॒तम् । वा । यः । शु॒ची॒नाम् । स॒हस्रम् । वा । स॒म्॒आ॒शि॒राम् ॥
आ । इत् । ऊँइति । नि॒म्नम् । न । री॒य॒ते ॥ २ ॥]

शतेन वा सहस्रेण सोमानामाशिनावताम् । ^१पाताल इव नैवायं निलीनो भवति कश्चित् ॥ १६० ॥
विलापयति तानेव ॥ * ॥

[विराड् गायत्री^२]

(३३१) सं॒यन्म॑दा॒य॒शु॒ष्मि॒ण॒ए॒ना॒ह्य॒सो॒दरे॑ । स॒मु॒द्रो॒नव्य॑चो॒द॒धे ॥ ३ ॥

[स॒म् । यत् । म॒दा॒य॒ । शु॒ष्मि॒णे । ए॒ना । हि । अ॒स्य । उ॒द॒रे ॥
स॒मु॒द्रः । न । व्य॒चः । द॒धे ॥ ३ ॥]

१ “शुचिइनाम्” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

२ “पाताल इव” इति प्र. पाठः ।

३ “एना हि अस्य उदरे” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

बलिनेऽस्मै मदाय च । सन्धुर्नैव विश्वानि व्यक्तीरस्योदरे कचित् । समुद्रेकात् समुद्राख्या प्रकृतिश्च महत्त्वतः ॥ १६१ ॥ * ॥

(३३२) अय॑मु॒तेस॑मतसि॒कपो॑त॒इव॑ग॒र्भधि॑म् । व॒चस्तच्चि॑न्नओ॒हसे ॥ ४ ॥

[अ॒य॑म् । उ॒ँइति॑ । ते । स॒म् । अ॒त॒सि । क॒पो॑तः॒ऽइव॑ । ग॒र्भ॒ऽधि॑म् ॥
व॒चः । त॒त् । चि॒त् । नः । ओ॒ह॒से ॥ ४ ॥]

तवैवायं प्रपञ्चश्च कपोतो गर्भधि यथा । सम्यग् व्याप्नोषि विश्वं च तस्मान्नो वच ओहसे ॥ १६२ ॥ * ॥

[निचृद् गायत्री^१]

(३३३) स्तो॒त्रं रा॑धाना॒मप॒ते गि॑र्वा॒हो वी॒र॒य॑स्य॒ते । वि॒भूति॑रस्तु॒स्र॒नृता॑ ॥ ५ ॥ [॥ २८ ॥]

[स्तो॒त्र॑म् । रा॒धा॒ना॒म् । प॒ते । गि॒र्वा॒हः । वी॒र॒ । य॑स्य॒ । ते ॥
वि॒ऽभू॑तिः । अ॒स्तु । स्र॒नृ॒ता॑ ॥ ५ ॥ २८ ॥]

गिरां वाहक ते स्तोत्रमखिलं वेदवैदिकम्^२ । स्रनृता वागियं मे च विभूतिरिति कल्प्यताम् । अस्त्वित्येतत् प्रसादेन फलदानादुदीर्यते ॥ १६३ ॥ * ॥

[निचृद् गायत्री^३]

(३३४) ऊ॒र्ध्वस्ति॑ष्ठान॒उ॒तये॑स्मिन्वा॒जेश॑तक्र॒तो । स॒म॒न्येषु॑ब्र॒वाव॑है ॥ ६ ॥

[ऊ॒र्ध्वः । ति॒ष्ठ॒ । नः । उ॒तये॑ । अ॒स्मिन् । वा॒जे । श॒त॒क्र॒तो॒इति॑श॒त॒ऽक्र॒तो॑ ॥
स॒म् । अ॒न्येषु॑ । ब्र॒वा॒व॒है ॥ ६ ॥]

१ “स्तोत्रम्” इति यण्यूहेन केवला गायत्री ।

२ वेदाश्च वैदिकानि च वचनानि वेदवैदिकम् । एतदखिलं तवैव स्तोत्रम् । केचित्तु “अखिलं वैदिकं पदं तव स्तोत्रमित्यहं वेद जानामि” इति व्याचक्षते । बहुपदाध्याहारेणापि श्रुतावप्रतीयमानमर्थं ते किमिति प्रत्याययन्तीति चिन्त्यम् ।

३ “उतये अस्मिन्” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

उत्तमः सन्नत्र युद्धे ज्ञानाज्ञानमये विभो । अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं तिष्ठ सर्वदा ॥ १६४ ॥
मत्स्थितस्त्वमहं चैव त्वामन्येषु ब्रवावहै ॥ * ॥

(३३५) योगे॑योगे॑त॒वस्तर॑वाजे॒वाजे॑हवामहे । सखा॑य॒इन्द्र॑मू॒तये॑ ॥ ७ ॥

[योगे॑ऽयोगे । त॒वःऽतर॑म् । वा॒जेऽवा॒जे । ह॒वाम॒हे ॥
सखा॑यः । इन्द्र॑म् । उ॒तये॑ ॥ ७ ॥]

तेजस्वितममिन्द्रं तं योगेयोगे हवामहे ॥ १६५ ॥ * ॥

(३३६) आ॒घा॒गम॒द्यदि॒श्रव॑त्सह॒स्त्रिणी॑भि॒रूति॑भिः । वाजे॑भि॒रुप॑नो॒हव॑म् ॥ ८ ॥

[आ । घ । ग॒मत् । य॒दि । श्र॑वत् । स॒ह॒स्त्रिणी॑भिः । उ॒तिभिः॑ ॥
वा॒जेभिः॑ । उ॒प । नः । ह॒वम् ॥ ८ ॥]

उक्तं चेत् स शृणोत्येव श्रुतं चेदागमिष्यति । बह्वर्थयुक्ताभिप्रायैरन्वैरप्युप नो हवम् ॥ १६६ ॥
॥ * ॥

[९-१० निचृद् गायत्री^१]

(३३७) अनु॑प्र॒त्नस्य॑ ओ॒कसो॑हुवे॒तुवि॒प्रति॑न्नर॑म् । यन्ते॒पूर्व॑म्पि॒ताहु॑वे ॥ ९ ॥

[अनु॑ । प्र॒त्नस्य॑ । ओ॒कसः॑ । हु॒वे । तु॒वि॒प्रति॑म् । न॒रम् ॥
यम् । ते । पूर्॒वम् । पि॒ता । हु॒वे ॥ ९ ॥]

पुरातनस्य विष्णोस्तदोक्तसोऽर्थे ह्वये हरिम् । महान् प्रतिप्रतिस्थश्च^२ तुविप्रतिरिति रितः ॥ १६७ ॥
यं त्वा पूर्वं पिता ज्ञातैवाऽह्वयामास विश्वकृत् । त्वद्भक्त इति वा ब्रह्मा ॥ * ॥

१ नवम्यामृचि “प्रत्नस्य ओक्तसः” इति विश्लेषेण, दशम्यां च “विश्ववार आशास्महे” इति विश्लेषेण केवल-
गायत्रीत्वम् ।

२ “महान् प्रतिः प्रतिस्थश्च” इति वा पठनीयम् । तुविरित्येतत् महानिति व्याख्यातम् । प्रतिरित्यस्य व्याख्यानं
प्रतिस्थ इति । प्रतितिष्ठतीति प्रतिः । तुविश्वासौ प्रतिश्च । उपसर्गस्य क्रियायोगमन्तरेणापि तदर्थबोधकत्वस्य
बहुलमुपलम्भात् ।

(३३८) तन्त्वावयंविश्ववाराशास्महेपुरुहूत । सखेवसोजरितुभ्यः ॥ १० ॥ [॥ २९ ॥]

[तम् । त्वा । वयम् । विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत ॥
सखे । वसोऽइति । जरितुऽभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥]

तं त्वामाशास्महे वयम् ॥ १६८ ॥ * ॥

[११-पादनिचृद् गायत्री^१]

(३३९) अस्माकंशिप्रिणीनांसोमपास्सोमपानाम् । सखेवज्जिन्तसखीनाम् ॥ ११ ॥

[अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमऽपाः । सोमऽपानाम् ॥
सखे । वज्जिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥]

अस्माकं सुखिनां सोमपातृणाम् ॥ * ॥

[१२-१५ गायत्री]

(३४०) तथातदस्तुसोमपास्सखेवज्जिन्तथाकृणु । यथातउश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

[तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्जिन् । तथा । कृणु ॥
यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥]

अस्तु तत् तथा । ते सकाशाद् यथेच्छामः प्राप्तुं देव तथा कृणु ॥ १६९ ॥ वज्रो ज्ञानं वज्र^२
गतावित्यस्मात् ॥ * ॥

(३४१) रेवतीर्नस्सधमादइन्द्रेसन्तुविवाजाः । क्षुमन्तोयामिर्मदेम ॥ १३ ॥

१ प्रतिपादं सप्ताक्षरेति पादनिचृद्देयं गायत्री । “अस्माकं पादनिचृत्” इति कात्यायनोऽप्याह ।

२ “वज्रं गतावित्यस्मात्” इति कचिन् कोशेषु पठ्यते । “गतौ वजति वाजयेत्” इति दैवम् । “वज्रं मार्गसं-
स्कारगत्योः” इति धातुपाठः ।

[रेवतीः । नः । सध॒मादे॑ । इन्द्रे॑ । सन्तु॑ । तुवि॒स्वाजाः॑ ॥
धु॒मन्तः॑ । या॒मिः । म॒देम् ॥ १३ ॥]

वित्तसंयुताः । रेवतीः पशवः प्रोक्ताः सधमादे सुखस्थितौ ॥ १७० ॥ तुविवाजा महाभानि
धुमन्तः स्थितिसंयुताः । ज्ञानयुक्तं सुखं वा स्यात् सतीशेऽस्माकमूर्जितम् ॥ १७१ ॥ * ॥

[१४-विराज्जयती^१]

(३४२) आ॒घ॒त्वावा॒न्त॒मना॒प्त॒स्तोतृ॑भ्यो॒धृ॒ष्णवि॒यानः॑ । ऋ॒णो॒रक्ष॒न्नच॒क्रयोः॑ ॥ १४ ॥

[आ॑ । घ॒ । त्वा॒ज्वा॒न् । त्म॒ना । आ॒प्तः । स्तो॒तृ॒भ्यः । धृ॒ष्णो॒इति॑ । इ॒यानः॑ ॥
ऋ॒णोः । अ॒क्षम् । न॑ । च॒क्रयोः॑ ॥ १४ ॥]

त्वद्वांस्त्वयैव चाऽप्तः स्यात् स्तोतृणामा समन्ततः । इयानो गम्यमानस्तै रणतोश्चक्रयोर्यथा
॥ १७२ ॥ अक्षमाश्रयभावेन ॥ * ॥

[निचुद्रायती^१]

(३४३) आ॒य॒दुर्व॑शत॒क्रत॒वाका॒म॒ज्जरि॑तृ॒णाम् । ऋ॒णो॒रक्ष॒न्नश॒चीमिः॑ ॥ १५ ॥ [॥ ३० ॥]

[आ॑ । य॒त् । दुर्वः॑ । श॒त॒क्र॒तो॒इति॑ श॒त॒क्र॒तो । आ॑ । का॒मम् । ज॒रि॒तृ॒णाम् ॥
ऋ॒णोः । अ॒क्षम् । न॑ । श॒ची॒मिः ॥ १५ ॥ ३० ॥]

स्तोतृणां काममादुहः । आ समन्तात् स्थितं काममत्याधिक्ये पृथक् पदम् ॥ १७३ ॥ * ॥

[१६-त्रिष्टुप् छन्दः^१, धैवतः स्वरः]

(३४४) श॒श्वदिन्द्रः॑पो॒प्रुथ॑द्भिर्जिगा॒य॒नान॑द॒द्भिश्श॑श्व॒स॒र्द्धि॒र्धनानि॑ ॥

स॒नो॒हि॒र॒ण्य॒रथ॑न्द॒सना॑न्त॒सन॑स्स॒नि॒ता॒सन॑ये॒सनो॑दात् ॥ १६ ॥

१ वित्तसंयुताः रेवतीः । पशवो वा रेवतीः ।

२ “त्मना आप्तः” इति, “न चक्रियोः” इति च विश्लेषेण केवला गायत्री ।

३ “जरितृणाम्” इति नामि दीर्घस्य विश्लेषेण केवला गायत्री ।

४ “शश्वत् त्रिष्टुप्” इति कात्यायनः । अत्र शौनक आह—“सूयमानः शश्वदिति प्रीतस्तु मनसा ददौ ।

[श॒श्वत् । इन्द्रः । पो॒थु॒त्स॒मिः । जि॒गाय॒ । ना॒न॒द॒त्स॒मिः । शा॒श्व॒त्स॒मिः ।
ध॒ना॒नि ॥ सः । नः । हि॒र॒ण्य॒ऽर॒थम् । द॒स॒ना॒ऽवा॒न् । सः । नः । स॒नि॒ता ।
स॒न॒ये । सः । नः । अ॒दा॒त् ॥ १६ ॥]

क्रोधाच्छ्वसद्भिः प्रथयद्भिरात्मवीर्यं सुरैः शश्वदिन्द्रो जिगाय । धनानि नः स्वर्णरथं च दाता
लब्धा प्रादाल्लभकृते च नोऽखिलम् ॥ १७४ ॥ * ॥

[१७-२२ गायत्री च्छन्दः, षड्जः स्वरः]

[१७-१९ अश्विनौ देवते^१]

[१७-विराज्जायत्री^२]

(३४५) आ॒श्वि॒ना॒व॒श्व॒व॒त्ये॒षाया॑त॒श॒वी॒र॒या । गो॒म॒द॒स्रा॒हि॒र॒ण्य॒वत् ॥ १७ ॥

[आ । अ॒श्वि॒नौ । अ॒श्व॒ऽव॒त्या । इ॒षा । या॒त॒म् । श॒वी॒र॒या ॥

गौ॒ऽम॒त् । द॒स्रा । हि॒र॒ण्य॒ऽव॒त् ॥ १७ ॥]

गोमद्विरण्यवच्च स्याद् यथाऽऽयातं तथैव नः । सुखपुत्रयुजा चाश्ववत्येषा शं सुखं यतः
॥ १७५ ॥ इडैश्वर्यं तथा वीरं वीर्यं खान्यश्वनामतः । गौर्वाङ् हितं च रमणं परं ब्रह्म गुणोच्छ्रितम्
॥ १७६ ॥ * ॥

[१८-निचृद्वायती^३]

(३४६) स॒मा॒न॒यो॒ज॒नो॒हि॒वा॒र॒थो॒द॒स्रा॒व॒म॒र्त्यः । स॒मु॒द्रे॒अ॒श्वि॒ने॒य॒ते ॥ १८ ॥

[स॒मा॒न॒ऽयो॒ज॒नः । हि॒ । वा॒म् । र॒थः । द॒स्रा । अ॒म॒र्त्यः ॥

स॒मु॒द्रे । अ॒श्वि॒ना । ई॒य॒ते ॥ १८ ॥]

शुनश्शेषाय दिव्यं तु रथं सर्वं हिरण्मयम् (३. १०३.) इति । टीकाकृदप्याह—“तस्मा इन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो
मनसा हिरण्यरथं ददौ । तमेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इति” इति ।

१ “परौ तृचावाश्विनौषस्यौ” इत्यनुक्रमणिका । “तमिन्द्र उवाचाश्विनौ वै देवानां मिषजौ तौ नु स्तुहि, अथ
स्वोत्सक्ष्यामीति स तुष्टाव तावुत्तरेण तृचेन” इति ब्राह्मणम् ।

२ “आ अश्विनावश्वत्या इषा यातं शवीरया” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

३ “अमर्तियः” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

समानयोगयुक्तोऽयं रथो देहस्त्वदात्मनाम्^१ । चित्सुखत्वादमर्त्यश्च ज्ञायते क्षीरसागरे । मोक्षस्य
यावता प्राप्तिः समानो योग उच्यते ॥ १७७ ॥ * ॥

[१९-विराज्ञायत्री^१]

(३४७) न्य^१११^२न्यस्य^३मूर्द्धनि^४चक्रं^५रथस्ये^६मथुः । परि^७धामन्यदी^८यते ॥ १९ ॥

[नि^१ । अ^२न्यस्य^३ । मूर्द्ध^४नि^५ । च^६क्रम्^७ । रथ^८स्य^९ । ये^{१०}म^{११}थुः^{१२} ॥

परि^{१३} । धाम्^{१४} । अ^{१५}न्यत्^{१६} । ई^{१७}यते^{१८} ॥ १९ ॥]

एकं चक्रं गिरेर्मूर्ध्नि नियतं दिवि चापरम् । पापं चक्रं हरिर्न्यस्य पुण्यं दिव्यस्य चोपरि
॥ १७८ ॥ * ॥

[२०-२२ उषाः देवता^१]

[२०-निचृद् गायत्री^१]

(३४८) कस्त^१उषः^२कध^३प्रिये^४भुजे^५मर्तो^६अमर्त्ये^७ । क^८नक्ष^९सेवि^{१०}भाव^{११}रि ॥ २० ॥

[कः^१ । ते^२ । उषः^३ । क^४धः^५प्रिये^६ । भुजे^७ । मर्तः^८ । अ^९मर्त्ये^{१०} ॥

कम्^{११} । नक्ष^{१२}से^{१३} । वि^{१४}भा^{१५}ज्व^{१६}रि ॥ २० ॥]

को मर्त्यस्तव भोगाय यतः सर्वप्रियो भवान् । किमपि प्रियमस्येति पूर्णानन्दात् कःप्रियः ॥ १७९ ॥
आप्तकामत्वतः कं च^१ गच्छसि स्वार्थहेतुतः । विशेषाद् भावृतेर्विष्णुः कथितश्च^२ विभावरी
॥ १८० ॥ * ॥

१ “देहस्तदात्मनाम्” इति कचित् पाठः ।

२ “नि अन्नियस्य मूर्द्धनि” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

३ “पापचक्रम्” इति कचित् ।

४ “आश्विनादुत्तरः कस्त उषसस्तृच उत्तमः” (३. १०२.) इति च शौनकः । “तमश्विनावूचतुरुषसं तु
स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याव इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेनैतस्य हस्मवा ऋच्युक्तायां विपाशो मुमुचे” इति ब्राह्म-
णम् । अश्विभार्या ब्रह्मवायू चोषोदेवता इति पूर्वमावेदितम् ।

५ “अमर्तिये” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

६ “कं त्वम्” इति कचित् ।

७ “कथितस्तु” इति कचित् ।

[२१-आच्युष्णिक्,^१ ऋषभः स्वरः]

(३४९) वयं॑हि॒ते॒अम॑न्म॒ह्यान्ता॑दाप॒राका॑त् । अ॒श्वेन॑चि॒त्रेअ॑रुषि ॥ २१ ॥

[व॒यम् । हि॑ । ते । अ॒म॑न्म॒हि । आ॑ । अ॒न्ता॑त् । आ॑ । प॒रा॒का॑त् ॥
अ॒श्वे । न॑ । चि॒त्रे । अ॒रु॒षि ॥ २१ ॥]

चिन्तयामस्तवैकस्य विश्वमान्तपराकयोः । पराकः सुसुखैव श्रीरन्तः कलिरुवाहृतः ॥ १८१ ॥
नरकस्वर्गयोरेव देव्युषा उदिता यदा । जात्यश्ववत् सदा भद्रे चारुणे^२ ॥ * ॥

[२२-विराड् गायत्री^३]

(३५०) त्वन्त्ये॑मिरा॒गहि॒वाजे॑भिर्दु॒हित॑र्दिवः । अ॒स्मेर॒यिभि॑धारय ॥ २२ ॥ [॥ ३१ ॥]

[त्व॑म् । त्ये॑भिः । आ॑ । ग॒हि । वा॑जेभिः । दु॒हि॒तः । दि॒वः ॥
अ॒स्मे॑इति । र॒यिम् । नि॑ । धा॒र॒य ॥ २२ ॥ ३१ ॥]

[इति त्रिंशं सूक्तम्]

प्राणवाक्सुते । तद्वयङ्ग्यत्वाद्धरिश्चैव दिवः पुन उदाहृतः ॥ १८२ ॥ * ॥ * ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः

१ “अमन्महि आ अन्तादा पराकात् । अश्वे” इति विश्लेषेण केवला गायत्री । तदात्वे षड्ज एव स्वरः ।
नोत ऋषभः ।

२ “वारुणे” इति क्वचित् पाठः ।

३ “तुवं तियेमिरागहि” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

— ३१ —

अग्नीन्द्रादिगतं पृथक्स्थितमपि स्तौत्यच्युतं भक्तितः स्वर्णस्तूप इति प्रसिद्धिमगमद् यः संस्तु-
चन् सूर्यगम् । विष्णुं स्वर्णसमानचारुवपुषं स्वर्णाभिधं शाश्वतं तं दृष्ट्वा परतोऽभवच्च^१ महितः
सुज्ञानमप्याप्तवान् ॥ १८३ ॥—

[त्वमग्ने अष्टादश, हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः, अग्निः^३]

[१-७ जगती च्छन्दः,^४ निषादः स्वरः]

[१- विराड् जगती^५]

(३५१) त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराऋषिर्देवोदेवानामभवत्शिवस्सखा^१ ॥

तवव्रतेकवयोविब्रनापसोजायन्तमरुतोभ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

[त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् । अभवः । शिवः ।
सखा ॥ तव । व्रते । कवयः । विब्रनाऽपसः । अजायन्त । मरुतः ।
भ्राजत्ऽदृष्टयः ॥ १ ॥]

अङ्गे रसो ज्ञानत एव चर्षिः सखा प्रियत्वेन दिवौकसां हरिः । तव व्रतेनैव सविद्यकर्मिणो महा-
विज्ञाना मरुतो बभूविरे ॥ १८४ ॥ * ॥

[२-निचृज् जगती^६]

(३५२) त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरस्तमःकविर्देवानाम्परिभूषसिब्रतम् ॥

विभुर्विश्वस्मैभुवनायमेधिरोद्विमाताशयुःकतिधाचिदायवे ॥ २ ॥

१ “प्रसिद्धिमगमत्” इति कचित् ।

२ “यं दृष्ट्वा वरतोऽभवच्च” इति कचित् पाठः ।

३ “त्वमग्ने द्रयूना, हिरण्यस्तूप आग्नेयम्” इति कात्यायनः । “आग्नेयं यत् त्वम्” (३. १०४.) इति शौनकः

४ “जगती षड्भिः” (३. ४९.) इति पिङ्गलः । “गायत्रैः षड्भिः पादैः ‘जगती’ नाम च्छन्दो भवति” इति

हलायुधः ।

५ “तुवमग्ने” इति “विब्रनापसो अजायन्त” इति च विश्लेषेण केवला जगती ।

६ “तुवमग्ने” इति केवला जगती ।

[॥ ० ॥ अ॒ङ्गिरः॑ऽतमः । क॒विः । दे॒वाना॑म् । परि॑ । भू॒षसि॑ । व्र॒तम् ॥ वि॒ऽभुः॑ ।
वि॒श्वस्मै॑ । भुव॑नाय । मे॒धिरः॑ । द्वि॒ऽमाता॑ । श॒युः । क॒तिधा॑ । चि॒त् । आ॒यवे॑ ॥ २ ॥]

व्यापी च विश्वस्य सुमेधया युतो जडाजडे वेत्ति तथाऽब्धिशायी । कतिप्रकारोऽपि स हि प्रजायै' स्वामी गुरुर्नित्यसखा पिता च ॥ १८५ ॥ * ॥

[३-४ भुरिक् लिष्टुण्, 'धैवतः स्वरः]

(३५३) त्वम॒ग्नेप्र॑थ॒मोमा॑तरि॒श्वन॑आ॒विर्भव॑सु॒क्रतू॑यावि॒वस्व॑ते ॥
अ॒रेजे॑ता॒रोद॑सी॒होतृ॑वृ॒र्येस॑ध्नो॒र्भार॑मय॒जोम॑होव॒सो ॥ ३ ॥

[॥ ० ॥ मा॒तरि॑श्वने । आ॒विः । भ॒व । सु॒क्रतु॑ऽया । वि॒वस्व॑ते ॥ अ॒रेजे॑ताम् ।
रो॒दसी॑इति । हो॒तृऽवृ॒र्ये । अ॒सध्नोः॑ । भा॒रम् । अ॒यजः॑ । म॒हः । व॒सोइ॑ति ॥ ३ ॥]

त्वं विष्णो प्रथमो मातरिश्वन आविर्भवस्य सुबोधवत्त्वात् । वायुर्विवस्वान् विविधेषु वासाद-
शोमेता' श्रीश्च भूः सर्वहोतुः । वरत्वतस्ते रदनाद् रोदसी ते सैका हि दीर्णा द्विविधा बभूव
॥ १८६ ॥ सहन्तेऽमुं नैव केचिद्धयसन्नुर्वायुर्विरिञ्चोऽपि महांश्च तस्मै । विश्वाख्यभारं' प्रति-
दिष्ट्वांस्त्वं वासाञ्च सर्वत्र वसुर्भवानसि' ॥ १८७ ॥ * ॥

(३५४) त्वम॒ग्नेमन॑वे॒द्याम॑वा॒शयः॑पु॒रुरव॑सेसु॒कृते॑सु॒कृत्तरः॑ ॥
श्वा॒त्रेण॑यत्पि॒त्रोर्मु॑च्य॒सेपर्या॑त्वापूर्व॒मनय॑न्नाप॒रम्पुनः॑ ॥ ४ ॥

१ आयवे प्रजायै । "मनुष्याः । नरः । धवाः । जन्तवः । विशः । क्षितयः । कृष्टयः । वर्षणयः । नहुवः । हरयः । मर्याः । मर्त्याः । मर्ताः । व्राताः । तुर्वशाः । द्रुह्यवः । आयवः" (२. ३.) इति मनुष्यनामसु निघण्टुः ।

२ "तुवमग्ने" इति, "होतृवर्ये असघ्नोः" इति च विश्लेषेण केवला जगती । अनन्तरमन्त्रे च "तुवमग्ने" इति, "शुवात्रेण" इति, "तुवा पूर्वमनयन्" इति च विश्लेषेण केवला जगती । तदात्वे निषाद एव स्वरः । न धैवतः ।

३ आविर्भव आविर्भव आविर्भवविथ । युष्मद्युपपदेऽपि प्रथमपुरुषो भवति । तथाहि भागवते प्रयोगः—
"त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयो नौ रेतस्त्वजायां कविरादधेऽजः" (३. ५. ४९.) इति ।

४ अरेजेतां अशोभेताम् । "रेजृ राजृ दीप्तौ" इति धातुपाठः । ५ "विश्वस्य भारम्" इति प्र. पाठः ।

भवानसि भवानसि । युष्मद्युपपदेऽपि प्रथमपुरुष इव भवत्युपपदेऽपि मध्यमपुरुषो भवति । त्वमसीति पूर्वत्रान्वयो वा । तद् यथा—“सदा त्विनयनो भवान् वहसि चालिनेत्नोद्भवम्” इति शिवस्तुतौ ।

[त्वम् । अग्रे । मनवे । घाम् । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते । सुकृत्तरः ॥
 श्वात्रेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वम् । अनयन् । आ ।
 अपरम् । पुनरिति ॥ ४ ॥]

विशिष्टबोधान्मनवे वायवे त्वं प्रादा^१ दिवं ज्ञानरूपां प्रियां च । यथा तदीयेति तु वाशनं
 स्याल्लोकस्य सर्वस्य तथैव देव ॥ १८८ ॥ पुरुरवा वायुरेवोरुशब्दादन्यस्मै वा सुकृते सुकृत्तरः ।
 श्वा वै वायुः श्वसनात् त्राणतोऽस्य नित्यं मुक्तः प्रकृतेः पूरुषाच्च । तेनैव त्वामानयन् पूर्वसन्तो
 नीतिं पुनश्चाप्यपरे सुभक्त्या ॥ १८९ ॥ * ॥

[१-६ विराड् जगती^१]

(३५५) त्वमग्रेवृषभःपुष्टिवर्धनउद्यतसुचेभवसिश्रवाय्यः ॥

यआहुतिम्परिवेदावषट्कृतिमेकायुरग्रेविशआविवांससि ॥ ५ ॥ [॥ ३२ ॥]

[त्वम् । अग्रे । वृषभः । पुष्टिवर्धनः । उद्यतसुचे । भवसि । श्रवाय्यः ॥

यः । आहुतिम् । परि । वेद । वषट्कृतिम् । एकआयुः । अग्रे । विशः ।

आविवांससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥]

थोतव्यस्त्वं यजमानेन नित्यं नित्यायुरग्रे जनताः प्रविष्टः^२ । ऐश्वर्याद्याः षड्गुणा नित्यवृत्ता^३
 वषट्कारस्यार्थ इत्याह वेदः ॥ १९० ॥ * ॥

(३५६) त्वमग्रेवृजिनवर्तनिन्नरंसकमन्यपर्षिविदथेविचर्षणे ॥

यश्शूरसातापरितक्मयेधनेदभ्रेमिश्चित्समृताहंसिभूयंसः ॥ ६ ॥

१ “प्रादात्” इति क्वचित् पाठः ।

२ छान्दोग्ये शौव उद्गीथे श्रुरूपो वायुः प्रसिद्धः । श्वसनाच्च श्वा । अत एव हि मातरिश्वा ।

३ “तुवमग्रे” इति, “श्रवाय्यः” इति च विश्लेषेण केवला जगती । उत्तरमन्त्रे च “तुवमग्रे” इति, “परित
 किमये” इति च विश्लेषेण ।

४ “जनताप्रविष्टः” इति प्र. पाठः ।

५ “षड्गुणा यत्र वृत्ताः” इति प्र. पाठः ।

[त्वम् । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिम् । नरम् । सकमन् । पिपर्षि । विदथे । विऽचर्षणे ॥
यः । शूरऽसाता । परितऽकम्ये । धने । दग्नेभिः । चित् । सम्ऽक्रता । हंसि ।
भूयसः ॥ ६ ॥]

सद्विद्याख्ये विदथे' सम्प्रजाते पापाचारं पुरुषं वा पिपर्षि । सकमन्' गृहे स्वे विविध-
प्रजेशो विचर्षणिः शूरसातौ च युद्धे ॥ १९१ ॥ सातिर्लामे' यत् परितकम्येऽधिगम्ये दग्ना
अपि त्वां शरणं यदि स्म । क्रता गतास्तत्र हि भूयसोऽपि तैर्हंसि शक्त्या सङ्ख्यया वाऽप्रय-
त्नात् ॥ १९२ ॥ * ॥

[७-निचृज्जगती^१]

(३५७) त्वन्तमग्नेऽमृतत्वत्तमेमर्तन्दधासिश्रवसेदिवेदिवे ॥
यस्तातृषाणऽभयायजन्मनेमयः कृणोषिप्रयआचस्रये ॥ ७ ॥

[त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्तम् । दधासि । श्रवसे । दिवेऽदिवे ॥
यः । तृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च ।
स्रये ॥ ७ ॥]

दिनेदिने तत्स्तुतिं श्रोतुकामस्तं^६ स्तोतारममृतत्वे दधासि । प्रीत्याधिक्यात् ततृषाणो मनुष्य-
देवोभयेषां सुखमातनोषि । आ समन्ताज्ज्ञानिने तत्र नित्यं प्रियं मोक्षाख्यं ततृषाणो
विशेषात् ॥ १९३ ॥ * ॥

१ विदथे यज्ञे । ज्ञानयज्ञे । “यज्ञः । वेनः । अध्वरः मेधः । विदथः” (३. १७.) इति निघण्टुः ।

२ “सङ्गन्” इति कचित् पाठः ।

३ “संयुगे । सङ्गये । सङ्गमे । वृत्रतूर्ये । पृक्षे । आगौ । शूरसातौ” (२. १७.) इति सङ्ग्रामनामसु
निघण्टुः ।

४ “लामे परितकम्ये” इति कचित् ।

५ अत्र “तुवन्तमग्ने” इति विश्लेषेण केवला जगती ।

६ “श्रोतुकाम तम्” इति कचित् । “श्रोतुकामस्तव” इति च कचित् प्र. पाठः ।

[८-लिष्टप् छन्दः, १ धैवतः स्वरः]

[विराद् त्रिष्टुप्^१]

(३५८) त्वन्नो॑अग्ने॒स॒नये॑ध॒नानां॑य॒शसं॑कृ॒णुहि॑स्त॒वानः॑ ॥

ऋ॒ध्याम॑क॒र्मप॑सा॒नवे॑न॒देवै॑र्द्या॒वापृ॑थि॒वीप्रा॑व॒तन्नः॑ ॥ ८ ॥

[त्वम् । नः । अग्ने । स॒नये॑ । ध॒नाना॑म् । य॒शसं॑म् । का॒रुम् । कृ॒णुहि॑ । स्त॒वानः॑ ॥
 ऋ॒ध्याम् । क॒र्म । अ॒पसा॑ । न॒वेन॑ । दे॒वैः । द्या॒वापृ॑थि॒वीइति॑ । प्र । अ॒वत॑म् ।
 नः ॥ ८ ॥]

प्रज्ञाधनानां लब्धये नः कृधि त्वं यशस्विनं कारिणं ज्ञानदं च । कर्ताऽऽपरोक्ष्यं यावदुपासनादीन् कारुस्तेन प्रोच्यते तत्त्वदर्शी । संस्तूयमानः कर्मणा नूतनेन समृद्धिं च प्राप्नुमः प्राक्तनस्य ॥ १९४ ॥ * ॥

[९-१५ जगती छन्दः, निषादः स्वरः]

[९-लिष्टप्^२, धैवतः स्वरः]

(३५९) त्वन्नो॑अग्ने॒पित्रो॑रु॒पस्थ॑आ॒देवो॑दे॒वेष्व॑न॒वद्य॑जागृ॒विः ॥

त॒नूकृ॑द्धो॒धिप्र॑म॒तिश्च॑का॒रवे॑त्वङ्क॒ल्याण॑व॒सुवि॑श्व॒मोपि॑षे ॥ ९ ॥

[त्वम् । नः । अग्ने । पि॒त्रोः । उ॒प॒स्थे । आ॑ । दे॒वः । दे॒वेषु॑ । अ॒न॒वद्य॑ । जा॒गृ॒विः ॥
 त॒नूऽकृ॑त् । बो॒धि । प्र॑म॒तिः । च । का॒र॒वे । त्व॑म् । क॒ल्या॒ण । व॒सु । वि॑श्वम् । आ॑ ।
 ऊ॒पि॒षे ॥ ९ ॥]

त्वं नः पित्रोः प्रकृतेः पूरुषस्य समीपस्थस्तन्नियन्ता सदैव । देवेषु त्वं जागृविर्नित्यवेत्ता तनूकृन्नो बोधय प्राज्ञवर्धः ॥ १९५ ॥ विश्वं वसु प्रार्पयसे च कारवे ॥ * ॥

१ “त्रिष्टुब्गत्याऽष्टमीषोडश्यौच” इति कात्यायनः ।

२ “तुवं नो अग्ने” इति, “ऋधियाम” इति च विश्लेषेण केवला लिष्टुप् ।

३ इयमृगविश्लेषे वतुश्चत्वारिंशदक्षरेति लिष्टुप् भवति । विश्लेषेण च जगत्येव । तथाहि—“तुवं नो अग्ने पितरोः” इति, “देवेषु अनवद्य जागृविः” इति, “तुवं कल्याण” इति च विश्लेषः । तदात्वे तु निषाद एव स्वरः । न धैवतः ।

[१०-भुरिक् विष्टुप्^१, धैवतः स्वरः]

(३६०) त्वमग्नेप्रमतिस्त्वम्पितासिनस्त्वं वयस्कृत्तवजामयोवयम् ॥

सन्त्वारायशतिनस्संसहस्रिणस्सुवीरयन्तिव्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥ [॥ ३३ ॥]

[त्वम् । अग्ने । प्र॒मतिः । त्वम् । पिता । अ॒सि । नः । त्वम् । व॒यः । स्कृ॒त् । तव ।
जा॒मयः । व॒यम् ॥ स॒म् । त्वा । रा॒यः । श॒तिनः । स॒म् । स॒ह॒स्रिणः । सु॒वीर॑म् ।
यन्ति । व्र॒त॒पा॒म् । अ॒दा॒भ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥]

आयुष्करो भ्रातरस्ते वयं च । देहे त्वेकस्मिन् गर्भवद् वासतश्च भ्राताऽस्य जीवः परमस्य नित्यम् ॥ १९६ ॥ * ॥

[११-निवृज्जगती^२]

(३६१) त्वामग्नेप्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नुषस्य विश्पतिम् ॥

इळामकृण्वन्मनुषस्यशासनीम्पितुर्यत्पुत्रोममकस्य जायते ॥ ११ ॥

[त्वाम् । अग्ने । प्र॒थ॒मम् । आ॒युम् । आ॒य॒वे । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्वन् । न॒हु॒ष॒स्य ।
वि॒श॒प॒तिम् ॥ इ॒ळाम् । अ॒कृ॒ण्वन् । म॒नु॒ष॒स्य । शा॒स॒नीम् । पि॒तुः । यत् । पु॒त्रः ।
म॒म॒क॒स्य । जा॒य॒ते ॥ ११ ॥]

आयो राज्ञो हृदये प्रेरकत्वादायोरायुर्नहुषस्याधिपश्च । चक्रुर्देवा देहसृष्टयैव तस्य यन्नामान्त-
र्यामिणो जीवगं च । नामार्थभागं वासुदेवो हि शक्त्या तेन ह्यायुः प्रथमोऽसाविहोक्तः ॥ १९७ ॥
मनुर्नाम्ना मनुषस्तस्य चेळा पुत्री नामास्या अपि विष्णोः सदैव । इळेड्यत्वादुपजीव्यत्वतश्च
स एवाऽयुरयनाज्ज्ञानतश्च ॥ १९८ ॥ तच्छास्यत्वाच्छासनी मानवीळा तच्छासकत्वाच्छासनी
वासुदेवः । ममत्वकर्तुर्हि पितुः स पुत्रः स्वातन्त्र्यं च ममता नान्यदस्ति ॥ १९९ ॥ * ॥

१ “तुवमग्ने” इति, “तुवं वयस्कृत्” इति, “व्रतपामदामिय” इति च विश्लेषेण केवला जगती । तदात्वे तु निषाद एव स्वरः । न धैवतः ।

२ “तुवामग्ने” इति विश्लेषेण केवला जगती ।

[१२-लिष्टप् छन्दः^१, धैवतः स्वरः]

(३६२) त्वन्नो॑ अग्ने॒ तव॑ देव॒ पायु॑भिर्म॒घोनो॑रक्ष॒ तन्व॑श्च॒ वन्द्य॑ ॥

त्वा॒तातो॒कस्य॑ त॒नये॑ ग॒वाम॑स्य॒ निमेष॑रक्ष॒माण॑स्त्व॒व्रते॑ ॥ १२ ॥

[त्वंम् । नः । अग्ने । त्वं । देव । पायुऽभिः । म॒घोनः । रक्ष । तन्वः । च । वन्द्य ॥
 त्वा॒ता । तो॒कस्य॑ । त॒नये॑ । ग॒वाम् । अ॒सि । अ॒नि॒ऽमेष॑म् । रक्ष॑माणः ।
 त्वं । व्र॒ते ॥ १२ ॥]

त्वं नो मघोनो यजमानस्य तन्वस्तवैव रक्षाशक्तिभी रक्ष देव । चशब्देन ज्ञानभक्त्यादिकं च सदाऽऽत्मकं यजमानस्य चाद्धा ॥ २०० ॥ आता तोकस्य पुत्रस्य च त्वं सन्ततित्वात् तनयस्यास्य सूनोः । गवां च त्वं रक्षिता ज्ञानसौख्यवाचां वाऽद्धैवानिमेषं सुरांश्च ॥ २०१ ॥ संरक्षमाणस्त्वव्रते तैः प्रवृत्ते ॥ * ॥

[१३-भुरिक् लिष्टप्^२, धैवतः स्वरः]

(३६३) त्वम॑ग्ने॒ यज्य॑वे॒ पायु॑रन्त॒रोनि॑ष॒ङ्गाय॑चतु॒रक्ष॑इ॒द्वय॑से ॥

योरा॒तह॑व्यो॒ अ॒वृ॒काय॑से॒ की॒रे॒श्चिन्म॑न्त॒म्मन॑सा॒ वनो॑षितम् ॥ १३ ॥

[त्वंम् । अग्ने । यज्य॑वे । पा॒युः । अ॒न्तरः॑ । अ॒नि॒षङ्गा॑य । च॒तुऽअ॑क्षः । इ॒द्वय॑से ॥
 यः । रा॒तऽह॑व्यः । अ॒वृ॒काय॑ । धा॒य॑से । की॒रिः । चि॒त् । म॑न्त॒म् । म॑न॒सा । व॒नो॑षि ।
 तम् ॥ १३ ॥]

१ “तुवं नो अग्ने” इति, “तनुवश्च वन्द्य” इति, “गवामसि अनिमेषम्” इति च विश्लेषेण केवला जगती । तदात्वे निषाद एव स्वरः । न धैवतः ।

२ “वाऽद्धैवानिमेषान्” इति प्र. पाठः । “चाद्धैवानिमेषम्” इति कचित् ।

३ “तुवमग्ने” इति, “अन्तरो अनिषङ्गाय” इति, “रातहव्यो अवृकाय” इति च विश्लेषेण केवला जगती । तदात्वे निषाद एव स्वरः । न धैवतः ।

वज्रयोश्च त्वं पालको ह्यन्तरश्च' । नितरां यः सङ्गृहीनोऽनिषङ्गस्तस्मै भक्त्या दीप्यसे ज्ञाना-
दृष्ट्या ॥ २०२ ॥ द्विशीर्षत्वाच्चतुरक्षोऽधियक्षो "द्वे शीर्षे" इति वागुत्तरत्र' । यो दत्तहव्यस्तेऽ-
तिसौम्याय पीत्यै 'कर्तुर्मन्त्रं सम्भजसे हि तस्य ॥ २०३ ॥ * ॥

[१४-निचुज्जगती]

(३६४) त्वमग्रउरुशंसायवाधतेस्पाह्यरेक्णःपरमंवनोषितत् ।

आध्रस्यचित्प्रमतिरुच्यसेपिताप्रपाकंशास्तिप्रदिशोविदुष्टरः ॥ १४ ॥

[त्वम् । अग्रे । उरुशंसाय । वाधते । स्पाह्यम् । यत् । रेक्णः । परमम् ।

वनोषि । तत् ॥ आध्रस्य । चित् । प्रमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकम् ।

शास्ति । प्र । दिशः । विदुःस्तरः ॥ १४ ॥]

महास्तोत्राय वदते' स्पाह्यमिष्टं रेक्णः सुखं परमं तद् ददासि । आ समन्ताद् धारकस्यापि
वायोः प्रज्ञानदः प्रोच्यसे त्वं पिता च । प्रशास्ति त्वं परिपक्वाधिकारं "प्रदेशकत्वादखिलं"
सुवेत्ता ॥ २०४ ॥ * ॥

१ "पालकोऽभ्यन्तरश्च" इति क्वचित् ।

२ उत्तरत्र चतुर्थे मण्डले अन्तिमसूक्ते । तथाहि श्रूयते—“चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त
हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश” (ऋ. ४. ५८. ३.) इति । अग्निर्हि
एतत्सूक्तदेवता । एतेन “चतुरक्षः दिक्चतुष्टयेऽपि ज्वालायुक्तः” इति वदन् सायणः परास्तः । “सप्त हस्तासः”
इति ज्वालानां पृथगेव निर्देशात् ।

३ कीरेः कर्तुः । कारुः कीरिरिति चैकोऽर्थः । “कारुः । नदः । स्तामुः । कीरिः” (३. १६.) इति निघण्टुः ।

४ “तुवमग्रे” इति विश्लेषेण केवला जगती ।

५ वाधते वदते । अयं “भरताः । कुरवः । वाधतः” (३. १८.) इति ऋङ्त्विनामसु पठितः । योगसाम्यादत्र
यजमानार्थः ।

६ “मघम् । रेक्णः । रिक्थम् । वेदः” (२. १०.) इति धननामसु निघण्टुः । सुखमेव च मुख्यं धनम् । अत
एव रत्नमिति च धननामसु पठितं रतिपरतया आचार्या व्याचक्षते रतिधातम इत्यादिना ।

७ अत्र भाष्यपक्षे “प्रदिशः” इत्येकं पदमिति भाति ।

८ “दखिलं त्वं सुवेत्ता” इति प्र. पाठः ।

[१५-विराड् जगती^१](३६५) त्वमग्ने^१प्रयतदक्षिण^२क्षरं^३वर्मवस्यूतम्परिपासिविश्वतः^४ ॥स्वादुक्षद्यायोवसतौस्योनः^५कृजीवयाजंयजतेसोपमादिवः ॥ १५ ॥[॥ ३४ ॥]

[त्वम् । अग्ने । प्रय॑तद॒क्षिण॑म् । न॒रम् । वर्म॑व॒स्यू॑तम् । परि॑ । पा॒सि ।
वि॒श्वतः॑ ॥ स्वा॒दु॒क्ष॒द्या । यः । व॒स॒ता । स्यो॒नऽकृ॑त् । जी॒व॒य्या॒जम् । य॒ज॒ते ।
सः । उप॒मा॑ । दि॒वः ॥ १५ ॥ ३४ ॥]

धृतं वर्मेव परिपासि नित्यं प्रयत्नाद् यो दक्षिणादो मन्त्रेषु । स्वादुक्षद्या सुखगेहो^१ गृहे च स्योनं
सुखं^२ यः परेषां करोति ॥ २०५ ॥ यावज्जीवं यजने सुप्रतिष्ठो भूत्वा च यो यजते तस्य सैव ।
द्युप्राप्तिभावे ह्युपमा देह एव क्षमेति वा वसतिर्ज्ञानमार्गे ॥ २०६ ॥ * ॥

[१६-त्रिष्टुप् छन्दः^४, धैवतः स्वरः]

[१६-भुरिक् पङ्क्तिः, पञ्चमः स्वरः]

(३६६) इमामग्नेशरणिम्मीमृषोनइममध्वानंयमगामदूरात् ॥

आपिःपिताप्रमतिस्सोम्यानाम्भृमिरस्यषिकृन्मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

[इ॒माम् । अ॒ग्ने । श॒र॒णि॒म् । मी॒मृ॒षः । नः । इ॒मम् । अ॒ध्वान॑म् । य॒म् । अ॒गाम॑ ।
दू॒रात् ॥ आ॒पिः । पि॒ता । प्र॒म॒तिः । सो॒म्या॒नाम् । भृ॒मिः । अ॒सि । ऋ॒षि॒कृ॑त् ।
म॒र्त्या॒नाम् ॥ १६ ॥]

१ “तुवमग्ने” इति, “स्वादुक्षद्या” इति च विश्लेषेण केवला जगती ।

२ स्वादु सुखकरं क्षद्य सद्य । यद्यपि क्षद्येति अन्ननामसु पठ्यते । तथाहि-“क्षु । धासिः । इरा । इळा । इषम् ।
ऊर्क् । रसः । स्वधा । अर्कः । क्षद्य” (२. ७.) इति । तथाऽप्यस्य गृहशाचित्वं न निषिद्धयते । अन्नवाचित्वं केव-
लमभ्यनुज्ञायते । अत एव त्रिंशे सूक्ते त्रयोदश्यामृचि “क्षुमन्तः स्थितिसंयुताः” इत्येव व्याख्यातम् । नान्न-
संयुता इति ।

३ “स्योनम् । सुप्तम् । शेवम् । शिवम्” (२. ६.) इति सुखनामसु निघण्टुः ।

४ “त्रिष्टुप्त्रत्याऽष्टमीषोडश्यौ च” इति कात्यायनवचनमुदाहृतं हि पुरैव ।

५ “सोमियानां भृमिरसि ऋषिकृन्मर्त्यानाम्” इति विश्लेषेण त्रिष्टुबेवेयं भवति । तदात्वे च धैवतः स्वरः ।
न पञ्चमः ।

वा मे भवच्छरणप्राप्तिरेषा मर्षस्व तामरूप इति कुधो मा । त्वत्प्राप्त्यर्थं दूरमगां च यत् तत्
प्राप्यः पिता ज्ञानदो देवतानाम् । त्वं भ्रामको मानुषाणामृषीणां कर्ता तथा ज्ञानदानेन देव
॥ २०७ ॥ * ॥

[१७-जगती चन्दः, निषादः स्वरः]

[१७-विराड् जगती^१]

(३६७) मनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ॥

अच्छया ह्यावहा दैव्यजनमासादय बर्हिषि यक्षि च प्रियम् ॥ १७ ॥

[मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्ववत् । शुचे ॥

अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यम् । जनम् । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि ।

च । प्रियम् ॥ १७ ॥]

यथा मनुश्चाङ्गिरा वा ययातिर्गृहे प्राप्तास्त्वां^२ तथा मद्रुहं च । अभ्याया ह्यावहा देवसङ्गमा-
सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियम् ॥ २०८ ॥ यष्टा त्वमेवाखिलजीवगो यत् ॥ * ॥

[१८-त्रिष्टुप् छन्दः, धैवतः स्वरः]

[१८-निचृत् त्रिष्टुप्^३]

(३६८) एतेनाग्ने ब्रह्मणा वा वृधस्व शक्ती वा यत्ते च क्रुमा विदावा ॥

उत्प्रणेष्यमिवस्यो अस्मान्सन्नस्सृजसु मत्यावाजवत्या ॥ १८ ॥ [॥ ३५ ॥]

[एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । वृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते । चक्रम । विदा । वा ॥

उत् । प्र । नेषि । अग्नि । वस्यः । अस्मान् । सृज । सुमत्या ।

वाजऽवत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥]

[इत्येकविंशं सूक्तम्]

१ “अच्छ याहि आ वह दैव्यं जनम्” इति विश्लेषेण केवला जगती ।

२ “प्राप्तास्त्वाम्” इति प्र. पाठः ।

३ “प्रणोषि अमिवस्यो अस्मान्” इति विश्लेषेण केवला त्रिष्टुप् ।

स्पष्टत्वं च प्रामुहि वेदवाचा । शक्त्या यत् ते चकृम ज्ञानतो वा बभूवो भद्रं प्रजवासान्
सुमत्या । भोगेतया संसृज नित्यमेव यस्याच्छक्त्या चकृम त्वत्सुकर्म ॥ २०९ ॥ * ॥

—३२—

[इन्द्रस्य नु पञ्चदश, हिरण्यस्तूप आग्निरसः, लिष्टुप्, इन्द्रः, धैवतः]

[१-विराट् लिष्टुप्^१]

(३६९) इन्द्र॑स्यनु॒वीर्या॑णिप्रवोच॑यानिचकार॑प्रथ॒मानि॑वज्री ॥

अह॑न्नहि॒मन्व॑पस्त॑तर्दप्र॒वक्ष॑णा॒अमि॑नत्पर्व॒तानाम् ॥ १ ॥

[इन्द्र॑स्य । नु॒ । वी॒र्या॑णि । प्र॒ । वोच॑म् । या॒नि । च॒कार॑ । प्रथ॒मा॒नि । व॒ज्री ॥

अ॒हन् । अ॒हिम् । अ॒नु । अ॒पः । त॒तर्द॑ । प्र॒ । व॒क्ष॑णाः । अ॒मि॑नत् । पर्व॒ता॒नाम् ॥ १ ॥]

इन्द्रस्य वा वासुदेवस्य वीर्याण्याचक्षेयं^१ यानि मुख्यानि चक्रे । अहिं वैत्यं संशयं वा जघाम
जलानुसारेण चखान^२ मार्गम् ॥ २१० ॥ ततर्द विघ्नान् कर्मणां वाऽनुसाराद् वहनात् पक्षा
वक्षणा दुर्वचांसि । जीवानां चेद् वक्षणा जन्मपर्ववतां विभेदैव सुयुक्तिमिस्ताः ॥ २११ ॥ * ॥

[२-निचृत् लिष्टुप्^३]

(३७०) अह॑न्नहि॒म्पर्व॑तेशि॒श्रिया॑णन्त्वष्टा॑स्मैवज्रं॑स्वर्य॑न्ततक्ष ॥

वा॒श्राइ॒वधे॑न॒वस्स॑न्द॒माना॑अ॒ञ्जस्स॑मु॒द्रम॑वज॒गमु॑रापः ॥ २ ॥

[अ॒हन् । अ॒हिम् । पर्व॑ते । शि॒श्रि॒या॒णम् । त्वष्टा॑ । अ॒स्मै । व॒ज्रम् । स्वर्य॑म् । तत॑क्ष ॥

वा॒श्राऽइ॒व । धे॒नवः॑ । स॒न्द॒मा॒नाः । अ॒ञ्जः । स॒मु॒द्रम् । अ॒व । ज॒गमुः॑ । आ॒पः ॥ २ ॥]

१ शौनकोऽप्याह—“ऐन्द्रे च” (३. १०४.) इति । इदं सूक्तमुत्तरं चेति द्वे ऐन्द्रे इति । तथाचाऽहृत्य
त्रिशन्मन्त्राः ऐन्द्राः ।

२ “वीरियाणि प्र वोचम्” इति, “अनुअपस्ततर्द” इति च विश्लेषेण केवला लिष्टुप् ।

३ “वीर्याण्याचक्षेऽहम्” इति प्र. पाठः ।

४ “चकार” इति कचित् ।

५ “त्वष्टाअस्मै” इति विश्लेषेण केवला लिष्टुप् ।

त्वष्टा त्वेत्तन्नावर्जं विरिञ्चस्ततश्चैतद्विषयं यत् त्विडात्मा^१ । स्वयं वर्जं निशितं शब्दार्जं वा
क्षिशुवत्सा गाव^२ इवैतदीरिताः । अञ्जः समुद्रं जग्मुरापः क्रिया वा समुद्रिकं देवमेनं
व्रजन्ति ॥ २१२ ॥ * ॥

[३-विराट् त्रिष्टुप्^३]

(३७१) वृषायमाणोवृणीतसोमन्तिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य^४ ॥

आसायकम्मघवादत्तवज्रमहभेनमप्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

[वृषायमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ॥ आ ।
सायकम् । मघवा । अदत्त । वज्रम् । अहन् । एनम् । प्रथमजाम् ।
अहीनाम् ॥ ३ ॥]

वज्रे सोमं तृषितो यद्वदेव वृषाऽपिबत् सवनेषु त्रिषु स्म । सवनानां कद्रुकत्वं द्रुतं यत् कमत्र
सोमो ध्यानयोगे मनो वा । सायङ्करं लयकृज्ज्ञानमेव समाददे संशयमीशब्द वा ॥ २१३ ॥ * ॥

[४-निचृत् त्रिष्टुप्^४]

(३७२) यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोतमायाः ॥

आत्सूर्यजनयन्द्यामुषासन्तादीन्नाशत्रुभकिलविवित्से ॥ ४ ॥

[यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमजाम् । अहीनाम् । आत् । मायिनाम् । अमिनाः ।
प्र । उत । मायाः ॥ आत् । सूर्यम् । जनयन् । द्याम् । उषसम् । तादीन्ना ।
शत्रुम् । न । किल । विवित्से ॥ ४ ॥]

१ “-विषयं त्विडात्मा” इति कचित् ।

२ “वाञ्छा मृतस्तना धेनुः” इत्यभिधानम् ।

३ “वृषायमाणो अवृणीत” इति, “त्रिकद्रुकेषु अपिबत्” इति च विश्लेषण केवला लिष्टुप् ।

४ “यदिन्द्र अहन्” इति विश्लेषण केवला लिष्टुप् ।

अहमेनं प्रथमं मायिनां च व्यनाशयो व्याजरूपाश्च मायाः । ततः सूर्यद्युदिनादेश्च कर्ता त्वमेव
ज्ञावद्बलतो न शत्रुम् । लभसे मायावादिनां वाऽथ माया व्यनाशयः स्वजनैस्तज्जयेन ॥२१४॥*॥

[५-विराट् त्रिष्टुप्^१]

(३७३) अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ॥

स्कन्धांसीव कुलिशेनाविवृक्णाहिं शयते उपपृक् पृथिव्याः ॥ ५ ॥ [॥ ३६ ॥]

[अहन् । वृत्रम् । वृत्रतरम् । विऽअंसम् । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।
स्कन्धांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ।
॥ ५ ॥ ३६ ॥]

अहन् वृत्रं व्यंसमतोऽधिकं च तमोमिथ्याप्रत्ययौ व्यंसनाद् वा । स्कन्धास्तरोर्यद्वदथो
विवृक्णा अहिश्च वज्रेण कुलस्य शङ्कतेः । विद्या नाम्ना कुलिशो बुद्धिरेव पृथिव्याख्या तद्वतः
संशयो यत् ॥ २१५ ॥ अतः पृथिव्या उपपृक् ॥ * ॥

(३७४) अयोद्धेव दुर्मद आहि जुह्वे महावीरन्तु विबाधमृजीषम् ॥

नातारीदस्य समृतिवधानां संरुजानां पिपिषे इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

[अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरम् । तुविबाधम् ।
ऋजीषम् ॥ न । अतारीत् । अस्य । सम्ऽऋतिम् । वधानाम् । सम् । रुजानाः ।
पिपिषे । इन्द्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥]

यस्य योद्धा नायोद्धाऽसौ तद्वदेवेन्द्रशत्रुः । दर्पोद्विक्तो ह्याह्वयामास शक्रं विष्णुं वाऽज्ञानं वीर-
तमं रिपूणाम् ॥ २१६ ॥ महोच्चानां बाधकं दार्ढ्यहेतोर्ऋजीषाख्यं नास्य विष्णोर्वेधानाम् ।
सम्प्राप्तिमज्ञानमथापि वृत्रः शक्रस्यातारीत्^३ सम्पिषे^४ प्रजाश्च ॥ २१७ ॥ रुजा युक्ता मानु-

१ “वृत्रतरं व्यंसम्” इति, “विवृक्णा अहिः” इति च विस्लेषेण केवला त्रिष्टुप् ।

२ “संशयस्तद्वतो यत्” इति प्र. पाठः ।

३ “शक्रस्य तारीत्” इति क्वचित् ।

४ “सम्पिषे” इति प्र. पाठः ।

षीर्वा सृतिस्था इन्द्रः शशुर्गस्य स हीन्द्रशशुः । पुंसोः पूर्वस्मिन् स्वरितान्ते समासो बहुव्रीहि-
र्हीति सूत्रं पुराणम् ॥ २१८ ॥ * ॥

[७-१० निवृत् लिष्टप्]

(३७५) अ॒पाद॑ह॒स्तो॑अ॒पृत॑न्यदिन्द्र॒मास्य॑वज्र॒मधि॑सानौ॒जघान॑ ॥

वृ॒ष्णोव॑ध्रिःप्र॒तिमा॑न॒म्बुभू॑षन्पु॒रुता॑वृ॒त्रोअ॑शय॒द्यस्तः॑ ॥ ७ ॥

[अ॒पात् । अ॒हस्तः॑ । अ॒पृत॑न्यत् । इन्द्र॑म् । आ॑ । अ॒स्य । व॒ज्रम् । अ॒धि । सा॒नौ ।
ज॒घान॑ ॥ वृ॒ष्णः । व॒ध्रिः । प्र॒ति॒मा॒नम् । बु॒भूष॑न् । पु॒रु॒ता । वृ॒त्रः । अ॒शय॑त् ।
वि॒स॒अस्तः॑ ॥ ७ ॥]

सञ्छिन्नपाद्वाहुरपीन्द्रमेव युयोध वज्रं व्यसृजत् स तस्य । गिरेः सानुप्रतिमे कण्ठदेशे तर्का-
गमाभ्यां रहितं तमो वा ॥ २१९ ॥ संयुक्त्यमानं मानवज्रेण विष्णुर्जघान वध्रिर्वधयोग्योऽथ
नीचः । ईशस्य शशुर्मवितुं स इच्छन् व्यस्तोऽशयद् बहुधेशेन तेन ॥ २२० ॥ * ॥

(३७६) न॒दन्न॑भिन्न॒ममु॑याश॒यान॑म॒मनो॑रु॒हाणा॑अ॒तिय॑न्त्यापः ॥

याश्चि॒द्वृ॒त्रोम॑हिनाप॒र्यति॑ष्ठ॒त्तासा॑म॒हिःप॑त्सुत॒श्शीर्ब॑भूव ॥ ८ ॥

[न॒दम् । न॑ । मि॒न्नम् । अ॒मु॒या । श॒यान॑म् । म॒नः । रु॒हाणाः॑ । अ॒ति । य॒न्ति ।
आ॒पः ॥ याः॑ । चि॒त् । वृ॒त्रः । म॒हिना॑ । प॒रि॒अति॑ष्ठत् । ता॒साम् । अ॒हिः ।
प॒त्सुतः॑ऽशीः । ब॒भूव॑ ॥ ८ ॥]

१ “पूर्वान्तस्वरिते पुंसोर्बहुव्रीहित्वमेध्यति । महाव्याकरणे सूत्रमिति स्वरविनिर्णये” (१. १. १६७) इत्यनुव्या-
ख्यानेऽप्युक्तम् । नयचन्द्रिकाकृद्भ्याह—“पूर्वान्तस्वरिते पुंसोर्बहुव्रीहिरिति सूत्रम् । पुंसोर्विवक्षायां पूर्वपदान्तस्य
स्वरितत्वे बहुव्रीहित्वं स्यात् । अश्वपते, गोपते इत्यादावश्वपूर्वान्तस्वरितत्वाद् बहुव्रीहित्वं स्यात् । तद्वयवच्छेदाय
‘पुंसोरित्युक्तम्’ इति । अस्य नियमस्य सापवादत्वान्न विरोध इत्यादि स्वरप्रक्रियातोऽवगन्तव्यम् ।

२ अशयद् वियस्तः” इति विश्लेषेण केवला त्रिष्टुप् ।

३ “अतियन्ति आपः” इति विश्लेषेण केवला लिष्टुप् ।

अपां रोद्धारममुया स्वमात्रा सहैव शक्रेण हतं शयानम् । मित्रं नवं बद्धवतीत्य चाऽपो मनः-
पूर्वं चाऽरुहाणाः प्रयान्ति ॥ २२१ ॥ वृत्रो याः पूर्वं स्वमहिम्ना परीस्य पुराऽतिष्ठत् तत्सुतोऽ-
हिश्च तासाम् । पत्सुतः शीः पादतोऽनन्तरं तु शेताऽभवत् तद्वदेवामिरुन्धन् । तमः पुत्रः संशयो
वाऽमिरुन्धन् शुभान्यास्ते निहतः सोऽपि तेन ॥ २२२ ॥ * ॥

(३७७) 'नीचावयाअभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रोअस्याअववर्धर्जभार ॥

उत्तरासुरधरः पुत्रासीदानुशये सहवत्सानधेनुः ॥ ९ ॥

[नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्रपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव । वर्धः । जभार ॥
उत्तरा । सूरः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहवत्सा । न ।
धेनुः ॥ ९ ॥]

नीचस्थाने बन्धनं याऽपि चापां करोति दानुर्वृत्रमाता दनुः सा । वृत्रो ह्यभूद् दनुजः कश्य-
पाच्च पापात्माऽसौ वैष्णवस्त्वष्टृजातः ॥ २२३ ॥ वृत्रः पुत्रोऽस्या इति सा वृत्रपुत्रा वधं तस्या
अहरत् पूर्वेमिन्द्रः । प्रकृतिर्वा वृत्रमाता तमो हि तस्या अभूत् तां जघानेशिता वा । प्राति-
स्विका प्रकृतिर्यत् तमश्च दोषाश्चान्ये पुंस्वतो युक्तमेतत् ॥ २२४ ॥ सुतावनार्थमुपरिस्था बभूव
सुरस्य माता तां निहत्यामुमेव । जघानेन्द्रः कारणस्यैव नाशात् कार्योत्थानं वारयामास
विष्णुः ॥ २२५ ॥ स्यादेव पूर्वं कार्यनाशो ह्यथापि निःशेषनाशः कारणस्यैव नाशात् । एवं
भक्तानुजग्राह देवो नारायणः पारयन् संसृतेश्च ॥ २२६ ॥ उत्तरत्वं प्रकृतेः शक्तितः स्यात् ॥*

(३७८) 'अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानाङ्गाष्ठानाम्मध्येनिहितंशरीरम् ॥

वृत्रस्यनिष्यविचरन्त्यापोदीर्घन्तमआशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ [[३७]]

[अतिष्ठन्तीनाम् । अनिवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निहितम् । शरीरम् ॥

१ "वृत्रपुत्रा इन्द्रो—" इति विश्लेषेण केवला लिष्टुः ।

२ "आहरत्" इति कचित् ।

४ "सुतस्य माता" इति कचित् ।

६ "विचरन्ति आपः" इति विश्लेषेण केवला लिष्टुः ।

३ "प्रातिस्विकी" इति प्र. पाठः ।

५ "कारणस्यापि" इति प्र. पाठः ।

वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् ।
इन्द्रऽशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥]

अनन्तत्वाच्चैव तिष्ठन्ति काष्ठाः । अतस्तासां न गृहं किञ्चिदस्ति निण्यं सुखेनैव चरन्ति चाऽपः ।
दीर्घं तमो वृत्रसञ्ज्ञं तमो वा दीर्घमन्धं प्राप वृत्रः स एव ॥ २२७ ॥ * ॥

(३७९) दासपत्नीरहिगोपातिष्ठनिरुद्धा आपः पणिनेव गावः ॥

अपाम्बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रजघन्वा अपतद्वार ॥ ११ ॥

[दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽह्व ।
गावः ॥ अपाम् । बिलम् । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् ।
अप । तत् । वार ॥ ११ ॥]

दासस्य विष्णोर्वरुणस्य पत्न्यो निरुद्धा आसन्नहिना यद्वदेव । गावो 'बलेनेन्द्रयज्ञे सुकलता
वृत्रं हत्वा तमहिं चाऽशु शक्रः । उद्धाटयामास बिलं तदाऽपां शुभद्वारं भगवान् वा तमो घ्नन्
॥ २२८ ॥ * ॥

[१२-१३ निचृत् तिष्ठुर्]

(३८०) अश्व्योवारो अभवस्तादिन्द्रस्य केयत्वा प्रत्यहन्देव एकः ॥

अजयो गा अजयश्शूरसोममवासृजस्सर्तवे सप्तसिन्धून् ॥ १२ ॥

[अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । स्युके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् ।
देवः । एकः ॥ अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमम् । अव । असृजः ।
सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥]

१ "बलेनेन्द्र-" इति प्र. पाठः ।

२ द्वादश्यामृचि "अश्वियो वारो-" इति विश्लेषेण, त्रयोदश्यां च "अहिश्च उतापरीभ्यो-" इति विश्लेषेण
केवला तिष्ठुर् ।

सृके युद्धे प्रत्यहंस्त्वां यदि स देवः प्रधानोऽपि तदश्ववारः^१ । बालीव^२ त्वं ननु देवस्तदानीं प्रतिहन्ता ते नैव^३ कश्चिद्धि तस्मात् । अजयो बलाद्^४ गा अजयो हिरण्यं सोमं गन्तुममुचः सप्त सिन्धून् ॥ २२९ ॥ * ॥

(३८१) नास्मैविद्युन्नतन्यतुस्सिषेधनयाम्मिहमकिरद्वादुनिश्च ॥

इन्द्रश्चयद्युधातेअहिश्चोतापरीभ्योमघवाविजिग्ये ॥ १३ ॥

[न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । याम् । मिहम् । अकिरत् ।
हादुनिम् । च ॥ इन्द्रः । च । यत् । युयुधातेइति । अहिः । च । उत ।
अपरीभ्यः । मघवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥]

अशनिं यां विद्युतं यां मिहं च नाम्ना हेति वेद्युपमां सुतीक्ष्णाम्^५ । अशनिमेदं हादुनिनामघेयं त्वामुद्दिश्यैवाकिरत् सोऽहिरुग्रः । त्वां प्रत्येतन्नैव सिद्धिं चकार पश्चात्काले 'त्वजयस्त्वं तमेव'^६

॥ २३० ॥ * ॥

(३८२) अहेर्यातारङ्कमपश्यइन्द्रहृदियत्तेजधनुषोभीरगच्छत् ॥

नवचयन्नवतिश्चस्रवन्तीश्येनोनभीतोअतरोरजांसि ॥ १४ ॥

[अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते । जधनुषः । भीः ।

१ “तदाऽश्ववारः” इति कचित् ।

२ बालीव त्वम्” इति कचित् पठ्यते । मृग्योऽर्थः । “बलीनं त्वां ननु” इति एकस्मिन् कोशे पठ्यते । यस्मात् प्रधानस्यापि देवस्याश्ववारः तेनैव हेतुना बलिश्रेष्ठं त्वां ननु देवः प्रतिहन्ता इति व्याख्येयम् । एतत्पक्षे ‘तेनैव’ इत्येकं पदम् । तस्मादेव च गा अजय इत्युरत्र सम्बध्यते । ततश्च न पौनरुक्त्यम् ।

३ “प्रतिहन्ता नैव” इति कचित् ।

४ “अजयोऽचलाद्” इति कचित् ।

५ “सुतीक्ष्णम्” इति कचित् प्र. पाठः ।

६ “पश्चात्कालेष्वजयस्त्वम्” इति कचित् ।

७ “त्वजयस्तं त्वमेव” इति च क्वचित् ।

अ॒गच्छ॑त् ॥ न॒व । च॒ । यत् । न॒वति॑म् । च॒ । स्र॑वन्तीः । श्ये॒नः । न॒ । भी॒तः ।
अ॒तरः । रजा॑सि ॥ १४ ॥]

अहेर्योद्धारं कमपश्य इन्द्र यज्जघ्नुषस्तेऽपि^१ भयं जगाम । ज्ञानानि मिथ्याबोधतोऽस्मन्मनश्च
शब्दादिकादमुचः सप्त सिन्धून् ॥ २३१ ॥ महत्तत्त्वादीन् विपरीता मतिस्तु विद्युच्छब्दास्तन्यतु-
र्वक्तृशक्तिः । मिहेत्युक्ता ह्यदुर्निर्दृष्टिश्च प्रतिवृत्तानामनुकूले परेशे^२ ॥ २३२ ॥ न साधयन्ति
स तमस्समुत्था जयत्येनं संशयं वासुदेवः । स्वभक्तार्थे तद्भृदिस्थः क एव त्वदन्योऽहेरभिगन्ता
भवेत् । तवैव यस्मात् संशयं जघ्नुषस्तु त्वदीयानां भयमञ्जो व्यपैति ॥ २३३ ॥ शतमेकोन-
मतरस्त्वं नदीनामहिं दैत्यं घ्नन् यथाऽऽकाशदेशान् । भीतः श्येनो ह्यभिगच्छेत् तथैव नाना-
नदीवारकत्वात्^३ तस्य ॥ २३४ ॥ ईशो देवानां तावतां तावतीश्च सृत्यापगास्तारयामास
यद्वत् । भीतः श्येनस्तरतीत्यं तथैषां कृत्वोपमां तारयामास देवः । स्वातन्त्र्यभेदे करणे^४ चोक्त
एव व्यत्यास इत्यनवद्यं तदेतत् ॥ २३५ ॥ 'वस्वादित्या मरुतश्चाश्विनौ च बृहस्पतिः शेषविपा-
निरुद्धाः । ब्रह्मा ब्रह्माण ऋभवश्चैव रुद्रा ऊनं शतं देवतासंहितोक्तम् ॥ २३६ ॥ * ॥

[१५- निवृत् लिष्टु^५]

(३८३) इन्द्रो॒यातो॑व॒सित॒स्य॒राजा॑श॒मस्य॑च॒शृङ्गि॑नो॒वज्र॑बाहुः ॥

से॒दुरा॑जाक्षयति॒चर्ष॑णीना॒मरा॑न्न॒नेमिः॑प॒रिता॑ब॒भूव॑ ॥ १५ ॥ [[३८ ॥]

१ “यं जघ्नुषस्तेऽपि” इति क्वचित् ।

२ “रमेशे” इति प्र. पाठः ।

३ “ह्यभिगच्छेत्” इति प्र. पाठः ।

४ “-धारकत्वात्” इति क्वचित् ।

५ “स्वातन्त्र्ये भेदकरणे” इति प्र. पाठः । “व्यत्ययो भेदस्वातन्त्र्यकरणेषु” इति सूत्रं महाव्याकरणे ।

६ वसवः (८), विष्णुवर्जमादित्याः (११), प्रधानसहिता मरुतः (५०), अश्विनौ (२), बृहस्पतिः (१),
अनिरुद्धः (१), शेषः (१), गरुडः (१), रुद्राः (११), ऋभवः (३), ब्रह्माणः (प्रजापतयः) (९), ब्रह्मा (१)-
एवमाहुत्य एकोनं शतं देवतानां (९९) भवति ।

७ “यातो अवसितस्य” इति विश्लेषेण केवला लिष्टु ।

[इन्द्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृङ्गः । वज्रबाहुः ॥
 सः । इत् । ऊँइति । राजा । क्षयति । चर्षणीनाम् । अरान् । न । नेमिः । परि ।
 ता । बभूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥]

[इति द्वात्रिंशं सूक्तम्]

॥ इति श्रीमद्वेदे प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

स एवेन्द्रो भगवांस्तत्प्रसादात् प्राप्तो भक्तैः पर्यवसानगन्तुः । मुक्तस्य 'राजा'ऽथापि शमस्य
 मुक्तेर्ज्ञानं शृङ्गं तद्वतश्चैव नित्यम् । स एव राजा 'क्षयति' प्रजानां भूतान्यराणीव च पर्यभूत्
 सः ॥ २३७ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादकृते

श्रीमद्वेदभाष्ये

द्वितीयोऽध्यायः

१ "राजाऽपि" इति प्र. पाठः ।

२ क्षयति ईश्वरो भवति । "इरज्यति । पत्यते । क्षयति । राजति । इति चत्वारि ऐश्वर्यनामानि" (२. २१.)
 इति हि निघण्टुः ।

तृतीयोऽध्यायः

—३३—

[एतायाम पञ्चदश, हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः, त्रिष्टुप्, इन्द्रः, धैवतः ।]

[१-२ निचृत् त्रिष्टुप्]

(३८४) ॐ ॥ एतायामोपगव्यन्तइन्द्रमस्माकंसुप्रमतिवावृधाति ॥

अनामृणःकुविदादस्यरायोगवाङ्केतम्परमावर्जतेनः ॥ १ ॥

[आ । इत । अयाम् । उप । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् । सु । प्रमतिम् ।
ववृधाति ॥ अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवाम् । केतम् । परम् ।
आवर्जते । नः ॥ १ ॥]

ॐ ॥ ये सखायस्त्वरिता एत देवा उपायाम^१ पशुवत् तद्वशस्थाः । गव्यन्त उक्ता अति-
निश्चितेऽर्थेऽभूते शब्दश्चेत्याह^२ सूत्रं परेशः ॥ १ ॥ प्रकृष्टज्ञानं^३ 'वर्द्धयत्येव सुष्ठु स नोऽमे-

१ प्रथमपादे दशाक्षरत्वादेकाक्षरोना त्रिष्टुबिति निचृत्वम् । “आ इत” इति “गव्यन्तः” इति वा च्छेदेन त्रिष्टुप्त्वम् । द्वितीयमन्त्रेऽपि चतुर्थपादे दशाक्षरत्वान्निचृत्वम् । “हवियो असि” इति विश्लेषेण केवला त्रिष्टुप् ।

२ “उपायाम” इति क्वचित् । उपायाम, उपगम्य अयाम शरणमीमहे इत्यर्थः । भूतलकारप्रयोगस्याऽऽशयं वक्ष्यति । “ईमहे यामि” (३.१९.) इति च याच्नाकर्मसु निघण्टुः । याच्ना शरणप्राप्तिरिति च नातीवार्थान्तरम् । उप-सर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । “याचामहे उपगम्य गव्यन्त इन्द्रम्” इति स्कन्दस्वामी च व्याचख्यौ ।

३ “-तेऽर्थे भूतशब्दश्चेत्याह” इति प्र. पाठः । “भूतशब्दश्चाऽह” इति “भूतशब्दश्चेति सूत्रम्” इति च पाठा-न्तरम् । प्राचीनपाठे अभूतेऽप्यर्थे भूतत्ववाची शब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः । तथाहि टीका—“अतिनिश्चितेऽभूतेऽपि धात्वर्थे भूतत्ववाची शब्दः प्रयोक्तव्य इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादकं सूत्रमाहेत्यर्थः” इति । “एष्यत्तु निश्चितं यत् तदती-तत्वेन भण्यते” इति ह्युक्तम् ।

४ “वर्द्धयत्येष सुष्ठु” इति क्वचित् ।

द्योऽनामृणः कापि तस्य । विसानि तस्माद् वेदवाक्योत्थमेव केतं ज्ञानं परमावर्जते नः ॥
॥ २ ॥ ददाति ॥ * ॥

(३८५) उपेदहन्धनदामप्रतीतञ्जुष्टान्नश्येनोवसतिम्पतामि ॥

इन्द्रं नमस्यन्नपमेभिरकैर्यस्तोतृभ्यो हव्यो अस्तियामन् ॥ २ ॥

[उप । इत् । अहम् । धनदाम् । अप्रतिङ् इत् । जुष्टम् । न । श्येनः । वसतिम् ।
पतामि ॥ इन्द्रम् । नमस्यन् । उपऽपमेभिः । अकैः । यः । स्तोतृभ्यः । हव्यः ।
अस्ति । यामन् ॥ २ ॥]

‘उपैवैनमहं पतामि यथा श्येनो वसतिं पूर्वभुक्ताम् । इन्द्रं नमस्यन्ननुकूलगिभिरेव यः स्तोतृभ्यो
हव्य एवास्ति काले ॥ ३ ॥ * ॥

(३८६) निसर्वसेनइषुधीरसक्तसमर्योगाअजतियस्यवष्टि ॥

चोष्क्यमाणइन्द्रभूरिवामम्मापणिभूरस्मदधिप्रवृद्ध ॥ ३ ॥

[नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्त । सम् । अर्यः । गाः । अजति । वस्य ॥
वष्टि ॥ चोष्क्यमाणः । इन्द्र । भूरि । वामम् । मा । पणिः । भूः । अस्मत् ।
अधि । प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥]

अशेषसेनापतिरेष शत्रूनशेषतो हन्तुमथो तमांसि । बभ्राति तूणान् निजसज्जनान् वा संयो-
जयत्यात्मनि मानबाणान् ॥ ४ ॥ अर्थो गम्योऽधीश्वरो गा मतीर्वा सङ्कालयत्येव च यस्य वष्टि ।

१ “केतुः केतः” (३.९.) इति प्रज्ञानामसु पाठात् । एतेन “केतशब्दः सामर्थ्यात् समूहवचनः । गवामपां
वा समूहम् । अथवा केतशब्दो ज्ञेयवचनः । गवां मध्ये केतं ज्ञेयमत्यन्तमुत्कृष्टम्” इत्यादि व्याख्यान् स्कन्दस्वामी
परास्तः ।

२ ‘उपैवेशमहम्’ इति प्र. पाठः ।

३ “-कूलगीभिरेव” इति कचित् । उपमशब्दः प्रसिद्धः सदृशवाची वा, “अन्तमानाम् । अवमे । उपमः”
(२.१६.) इत्यन्तिकनामसु पाठान्तिकवाची वा । उभयथाऽप्यनुकूलाभिरुक्तिभिरिति पर्यवसितोऽर्थः । “उपमानभू-
तैर्मन्त्रैः” इति वेङ्कटमाधवः ।

४ “निजसङ्गणान्” इति कचित् ।

भक्तस्य तत्त्वं ददमानश्च भूरि भद्रं मा भूरसुरस्त्वं कदाचित् ॥ ५ ॥ अस्मदर्थे हिंसकत्वेन नित्य-
प्रवृद्ध' ॥ * ॥

[४-निचृत् त्रिष्टुप्^१]

(३८७) वधीर्हिदस्युन्धनिनङ्घनेनैकश्चरन्नुपशकेभिरिन्द्र ।

धनोरधिविषुणक्तेव्यायन्नयज्वानस्सनकाःप्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

[वधीः । हि । दस्युम् । धनिनम् । घनेन । एकः । चरन् । उपऽशकेभिः । इन्द्र ।
धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः । सनकाः ।
प्रऽइतिम् । ईयुः ॥ ४ ॥]

वज्रेण घनेन दस्युम्^२ । ज्ञानेन^३ चाज्ञानगणं धनाढ्यमयज्युं^४ “चाप्येक एवान्तरे च” । चरञ्छाकैः
शक्तिभिः “सर्वदेवनरादिलोकं यमयञ्जघन्थ ॥ ६ ॥ अधिकृत्य त्वां धनुमत्यन्तपुष्टं विष्वग
जग्मुरयजन्तः सदैव । मृतिं प्रापुर्दुःखबाहुल्यरूपां सनका लामे योग्यरूपा अपि स्म ॥ ७ ॥ * ॥

[५-विराट् त्रिष्टुप्^५]

(३८८) पराचिच्छीर्षाववृजुस्तइन्द्रायज्वानोयज्वमिस्पद्धमानाः ॥

प्रयद्विवोहरिवस्यातरुग्रनिरव्रताधमोरोदस्योः ॥ ५ ॥ [॥ १ ॥]

[परा । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वमिः ।
स्पद्धमानाः ॥ प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्यातः । उग्र । निः । अव्रतान् ।
अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥]

१ “नित्यं प्रवृद्ध” इति क्वचित् ।

२ तृतीयपादे दशाक्षरेति निचृत् त्रिष्टुप् । “वि आयन्” इति विश्लेषेण केवला च त्रिष्टुप् ।

३ “दस्युन्” इति च पाठान्तरम् ।

४ “ज्ञानेन वाऽज्ञान-” इति च ।

५ “वाऽप्येक-” इति च ।

६ “एवान्तरे वा” इति च पाठान्तरम् ।

७ “सर्वदेवनरादि-” इति क्वचित् ।

८ द्वितीयपादे चतुर्थपादे चैकाक्षरोनेति विराट् । “इन्द्र अयज्वानः” इति पादविश्लेषेण । “रोदसियोः” इति
शैप्रसंयोगव्यूहेन च केवलत्वं सम्पाद्यम् ।

अयज्वानोऽन्ये वक्ष्यमाणास्तु ये ते सन्त्यासुरा यज्वभिः स्पर्द्धमानाः । शिरांस्यपि स्वानि सन्तत्यजुस्ते सद्भिः स्पर्द्धामात्रसम्पूरितार्थाः । तानवतान् स्वर्गतः खात् पृथिव्या निरधमस्त्वं 'स्थैर्यवानिन्द्रियेशः ॥ ८ ॥ * ॥

(३८९) अयु^१युत्सन्नव^२द्यस्य^३सेना^४यातयन्त^५क्षितयो^६नव^७ग्वाः ॥

वृषा^८यु^९धो^{१०}नव^{११}ध्रयो^{१२}निर^{१३}ष्टाः^{१४}प्रव^{१५}द्भिरिन्द्रा^{१६}च्चितयन्त^{१७}आयन् ॥ ६ ॥

[अयु^१युत्सन् । अन^२वद्यस्य^३ । सेना^४म् । अया^५तयन्त^६ । क्षितयः^७ । नव^८ऽग्वाः^९ ॥

वृष^{१०}ऽयुधः^{११} । न^{१२} । वध्रयः^{१३} । निः^{१४}ऽअष्टाः^{१५} । प्रवत्^{१६}ऽभिः^{१७} । इन्द्रात्^{१८} । चितयन्तः^{१९} ।

आयन् ॥ ६ ॥]

यदा नवग्वा ऋषयोऽसुरेन्द्रैरुपद्रुताः शरणं वासुदेवम् । प्रापुस्तमोमिस्तामसैर्वाऽघसङ्घैः सम्पीडिता अयुयुत्सस्तदा तैः ॥ ९ ॥ सेनां च विष्णोर्निरयातयस्ते वधाय तेषां हरिभक्त्यादिकान् वा । गुणान् समर्था इव यौधाः^१ स्वशत्रुवधैकशीला अपि नष्टाः प्लवद्भिः । गणैर्विष्णोः स्वैर्गुणैर्वा^२ प्रसादादीशस्य सङ्कालयन्तो^३ ह्यगच्छन् ॥ १० ॥ * ॥

[विराट्त्रिष्टुप्^४]

(३९०) त्वमे^१तान्नु^२दतो^३जक्षत^४श्चायो^५धयो^६रजस^७इन्द्रपा^८रे ॥

अवा^९दहोदिव^{१०}आदस्यु^{११}मुच्चा^{१२}प्रसु^{१३}न्वतस्तु^{१४}वतश्शंस^{१५}मावः ॥ ७ ॥

१ “धैर्यवानिन्द्रियेशः” इति कचित् ।

२ “योधाः” इति प्र. पाठः ।

३ “स्वगुणैर्वा” इति कचित् ।

४ “—कालयन्तोऽभ्यगच्छन्” इति च । चितयन्त इत्येतत् सङ्कालयन्त इति व्याख्यातम् । नच धातुपाठेष्वपा-
रायणात् कथमयमर्थ इति वक्तव्यम् । उक्तं हि पुरुषकारे लीलाशुकेन “नो खलु पारायणिकैरप्रदर्शनादभावानुमा-
नम् । लक्ष्यपारतन्त्र्येण तेषामवस्थानात् । शिष्टप्रयोगोपनीतनाम्नः शब्दराशेरनाश्रयणे प्रधानविरोधाल्लक्षणस्यालक्ष-
णत्वं मा भूदिति” इति । ‘चतति’ इति गतिकर्मसु पठितस्य रूपमिदमित्यप्याहुः । चितयन्तः जानन्त इति परेषां
व्याख्याने इन्द्रं चितयन्त इति स्यात् । नत्विन्द्राच्चितयन्त इति । नचेन्द्रप्रसादेन असुराणां शानं भवति ।

५ प्रथमद्वितीयपादयोर्दोशाक्षरत्वाद् विराट्त्वम् । “तुवमेतान्” इति क्षैप्रसंयोगवियोगेन “जक्षतश्च अयोधयः”
इति सवर्णदीर्घव्यूहेन च केवला त्रिष्टुप् ।

[त्वम् । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इन्द्र । पारे ॥
अव । अदहः । दिवः । आ । दस्युम् । उच्चा । प्र । सुन्वतः । स्तुवतः ।
शंसम् । आवः ॥ ७ ॥]

रक्षोगणान् भक्षयतो मुनींश्च सम्पीडितान् रुदतश्च त्वयैव । अयोधयो रजसोऽन्ते सुसत्त्व-
वृद्धिर्यदा जगतः स्यात् तदैव ॥ ११ ॥ पुन्दोषान् वा गुणभक्षान् नृसत्त्ववृद्धौ दिवो ज्ञानतोऽ-
वादहश्च । अज्ञानदस्यं स्तुवतः संस्तुतिं च प्रावोऽरक्षः^१ ॥ * ॥

[८-९ निचृत्त्रिष्टुप्]

(३९१) चक्राणासः परिणहम्पृथिव्याहिरण्येनमणिनाशुम्भमानाः ॥
नहिन्वानासस्तितिरुस्तइन्द्रम्परिस्पशोअदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

[चक्राणासः । परिऽनहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुम्भमानाः ॥
न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पशः । अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥]

बन्धनं ये जनानाम् ॥ १२ ॥ कुर्वन्ति हेस्मा मणिभिः शोभमाना दैत्यादयो दृढदोषा धनैर्वा । ते
प्रेरयन्तोऽपि परस्परेण नैवातरन् वासुदेवं कथञ्चित् ॥ १३ ॥ सहैव सूर्येण च देवसङ्घांश्चरान-
ज्ञातानदधाद् वासुदेवः । दैत्यानां वा तमसां वृत्तदृष्टौ^३ ॥ * ॥

(३९२) परियदिन्द्रोदसीउभेअबुभोजीर्महिनाविश्वतस्सीम् ॥
अमन्यमानाअभिमन्यमानैर्निर्ब्रह्माभिरधमोदस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥

१ “संस्तुतिं चाप्यरक्षो वा” इति, “संस्तुतिं च प्रावोऽरक्षो वा” इति च पाठान्तरम् ।

२ चतुर्थपादे दशाक्षरत्वान्निचृत् । ‘सूरियेण’ इति विश्लेषेण केवलत्वम् ।

३ “वृत्तदृष्टयै” इति प्र. पाठः । प्राचीनपाठे निमित्तसप्तमी । कर्मसाक्षिष्वादित्यस्य प्राथम्यात् पृथक् पाठः ।
तथाहि सर्वत्र सूर्यः प्रथमं पठ्यते— “आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं मनश्च । अहश्च रात्रिश्च
उमे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्” इति । “सूर्योऽग्निः खं मरुत् भावः सोमः सन्ध्याहनी दिशः । कालः
स्वयं धर्म इति ह्येते धर्मस्य साक्षिणः” इति च । आदित्यस्य लोकचक्षुष्ट्वाद् भगवतश्च सर्वसाक्षिणस्तत्र विशेष-
सन्निधानाच्च प्राथम्यमिति ।

[परि । यत् । इन्द्र । रोदसीइति । उमेइति । अबुभोजीः । महिना । विश्वतः ।
सीम् ॥ अमन्यमानान् । अमि । मन्यमानैः । निः । ब्रह्ममिः । अधमः ।
दस्युम् । इन्द्र ॥ ९ ॥]

पर्यभुङ्क्थाः सह यद् रोदसी च । स्वमहिम्ना विश्वतः सम्यगेव 'तदभक्तानधमो' भक्तसङ्घैः
॥ १४ ॥ * ॥

(३९३) नयेदिवः पृथिव्या अन्तमा पुर्नमायाभिर्धनदाम्पर्यभूवन् ॥

युजं वज्रं वृषभं च इन्द्रो निज्योतिषा तमसो गाः अदुक्षत् ॥ १० ॥ [॥ २ ॥]

[न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अन्तम् । आपुः । न । मायामिः । धनदाम् ।
परिऽअभूवन् ॥ युजम् । वज्रम् । वृषभः । चक्रे । इन्द्रः । निः । ज्योतिषा ।
तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥]

ये दस्यवो द्युपृथिव्योरशेषभोगेच्छवो धनदं चेश्वरं तम् । जिगीषवः स्वीयमायाभिरेव नैवोदा-
पुर्द्वयमेतत् कदाचित् ॥ १५ ॥ युक्तं ज्ञानं वज्रमेवायुधं वा दस्यून् हन्तुं कृतवान् देवदेवः ।
निजेनैव ज्योतिषा भक्तहृद्गतमोगूढान्यदुहन्निश्चयेन ॥ १६ ॥ ज्ञानानि विष्णुर्यत् तदज्ञानमुग्रम्
॥ * ॥

[विराट् लिष्टृप्^१]

(३९४) अनुस्वधामक्षरन्नापोऽस्यावर्द्धतमध्य आनाव्यानाम् ॥

सग्रीचीनेन मनसा तमिन्द्रो जिष्ठेन हन्मना हन्मिधून् ॥ ११ ॥

[अनु । स्वधाम् । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्द्धत । मध्ये । आ । नाव्यानाम् ॥
सग्रीचीनेन । मनसा । तम् । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अमि ।
धून् ॥ ११ ॥]

१ "त्वदभक्ता—" इति क्वचित् ।

२ "— भक्तान्निधमो—" इति प्र. पाठः ।

३ द्वितीयपादस्य नवाक्षरत्वाद् विराट्स्वम् । "अस्य अवर्द्धत" इति सवर्णसंयोगव्यूहेन "नाविद्यानाम्" इति
क्षेप्रसंयोगव्यूहेन च केवला लिष्टृप् ।

यस्य 'कर्माण्यक्षरन् सौख्यमेव' । यो वेदवाचां सृतिनावात्मकानां मध्येऽवर्द्धयथाज्ञानरूपः । समीचीनज्ञानतोऽहंस्तमीश ओजिष्ठेन हतिरूपेण सम्यक् ॥ १७ ॥ मोक्षप्रकाशार्थमथापि नावा तरणीयानां मध्यतोऽपां वृधं तम् । अहिं वै ॥ * ॥

[१२-१३ निवृत् त्रिष्टुप्]

(३९५) न्याविद्वयदिलीविशस्यदृळ्हाविशृङ्गिणममिनच्छुष्णमिन्द्रः ॥

यावत्तरोमघन्यावदोजोवज्रेणशत्रुमवधीःपृतन्युम् ॥ १२ ॥

[नि । अविद्वयत् । इलीविशस्य । दृळ्हा । वि । शृङ्गिणम् । अमिनत् । शुष्णम् ।
इन्द्रः ॥ यावत् । तरोः । मघन् । यावत् । औजः । वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः ।
पृतन्युम् ॥ १२ ॥]

इलिनो भूस्थिताः स्युस्तत्राविशन्नसुरो नाम तस्य ॥ १८ ॥ इलीविशस्तस्य दृढानि यानि बला-
दीनि न्यहनत् तानि देवः । तमसो वा शृङ्गिणं शोषकं च वृषरूपं दैत्यमहन्नथो वा ॥ १९ ॥ कामं
यावच्छक्तितो विक्रमाद् वा वेगेन वा शत्रुमथो पृतन्युम् । जघन्थ वज्रेण सुबोधतो वा न शक्ति-
सामस्त्यमिहोदितं हरेः ॥ २० ॥ अनन्तशक्तिर्हि हरिः सर्वैव कुत एव शत्रुस्तदमुष्य कोऽपि ।
अतो यथाशक्त्यभियुद्धयमानं शत्रुं जघन्येति महानिहार्थः ॥ २१ ॥ * ॥

(३९६) अमिसिष्मोअजिगादस्यशत्रुन्वितिग्मेनवृषभेणापुरोभेत् ॥

संवज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रःप्रखाम्मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

१ “अपः । अप्नः । दंसः” (२.१.) इति कर्मनामसु पाठादापः कर्माणि ।

२ यद्यपि “ऊर्क् । रसः । स्वधा” (२.७.) इत्यन्ननामसु पठ्यते । तथाऽपि सुखमिति मुख्योऽर्थः । सुखसाधनत्वा-
दन्नमपि स्वधा । तद्यथा वृजिनमिति दुःखं सुखत उच्यते, तत्कारणत्वात् पापं च ।

३ प्रथमपादे “न्याविद्वयत्” इति विश्लेषेण प्रथममन्त्रे केवला त्रिष्टुप् । द्वितीयमन्त्रस्य च तृतीयपादे
‘संवज्रेण’ इति यण्समूहव्यूहेन केवला त्रिष्टुप् ।

४ “नामः तस्याम्” इति (१) कचित् पठ्यते । नामतः स्यात् इति लिखितव्यं प्रमादतस्तथा लाखतं स्यात् ।

५ “सर्वदैव” इति च कचित् ।

[अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः ।
 अमेत् ॥ सम् । वज्रेण । असृजत् । वृत्रम् । इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् ।
 अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥]

स सर्वतः सिद्धियुतः सदैव जिगाय जीवारिगणान् पुरश्च । संसाररूपा अभिनद् वृषेण
 प्राणेन तिग्मेन विरोधिनः प्रति ॥ २२ ॥ संयोजयामास वज्रेण वृत्रं ज्ञानेन वाऽज्ञानममुष्य
 हृत्यै । मतिं च स्वामिदिशत् स्वप्रजाभ्यः स शाशदानः सुसुखी सर्वदैव ॥ २३ ॥ * ॥

[१४-१५ भुरिक् पङ्क्तिः^१, पञ्चमः स्वरः]

(३९७) आवःकुत्समिन्द्रयस्मिन्चाकन्प्रावोयुद्धयन्तंवृषभन्दशद्युम् ॥
 शफच्युतोरेणुनक्षतद्यामुच्छ्वैतेनृषाह्यायतस्थौ ॥ १४ ॥

[आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युद्धयन्तम् । वृषभम् ।
 दशद्युम् ॥ शफच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्याम् । उत । श्वैतयः । नृसाह्याय ।
 [नृसाह्याय ।] तस्थौ ॥ १४ ॥]

१ अभि अजिगात् जिगाय । अभिगमनं हि जयान्तमिति जिगायेति व्याख्यातम् । अभ्यजिगात् अभिजगामेति
 मुखतोऽर्थः । “अजगन् । जिगाति । पतति” (२.१४) इति गतिकर्मसु पाठात् । यद्वा जयार्थोऽपि जिगातिः
 पठनीयः ।

२ “देवारिगणान्” इति कचित् ।

३ अतिरत्, अतरत्, अदिशदिति भावत् । ‘तृतीयोऽतिशये’ इत्यकारस्येकारः ।

४ “सदैव” इति प्र. पाठः ।

५ प्रथमतृतीयचतुर्थेषु पादेषु एकाक्षरोनत्वात् एकचत्वारिंशदक्षरः प्रथमो मन्त्रः । ततश्चैकाक्षराधिका
 पङ्क्तिरिति भुरिक् पङ्क्तिः । प्रथमपादे “इन्द्र” इति क्षैप्रसंयोगव्यूहेन, तृतीये “दियाम्” इति व्यूहेन,
 चतुर्थे च “नृषाहियाय” इति व्यूहेन चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वे च सम्पन्ने अनुक्रमणिकोक्तदिशा लिष्टुं भवति ।
 द्वितीये च मन्त्रे प्रथमद्वितीयतृतीयपादेषु दशाक्षरत्वात् भुरिगेव पङ्क्तिः । “तुमियासु” इति, “श्वित्तिभम्” इति,
 “जियोक्” इति च व्यूहेन केवला च लिष्टुम् ।

६ “नृसाह्यायैति त्वध्वापकपदपाठः” इति मन्त्रार्थमञ्जरीवचनात् “नृसाह्याय” इत्यपि पदपाठः सम्मत
 इत्यवगम्यते ।

कुत्सं दशद्युं च मुनिं नृपं च यस्मिन् स्थितः स्वात्मरूपं सुभक्त्या । अदर्शयस्तोषितो यः
स्वतन्त्रश्चाकञ्चुक्तः कर्म यतः स्वतन्त्रे ॥ २४ ॥ वृषरूपस्यास्य नृपस्य युद्धयतः शफच्युतो रेणु-
रुन्नक्षत द्याम् । श्वेता वाणी वायुभार्या^१ सुतोऽस्याः श्वैत्रेयोऽयं युधतो ह्युदस्थात् ॥ २५ ॥
वृषः श्वैत्रेयो धर्म एवाथ कुत्सनामाऽध्यात्मे कुत्सितोत्सारणात् स्यात् । धर्मरेणुः स्वर्ग-
मात्राभिगामी^३ साक्षाद् धर्मो मोक्षफलोपगः^४ स्यात् ॥ २६ ॥ * ॥

(३९८) आव॒शमं॑ वृष॒भन्तु॑ग्यासु॒क्षेत्र॑जे॒षेम॑ध॒वञ्छ॒वित्र्य॑ङ्गाम् ॥

ज्यो॒क्चि॒दत्र॑त॒स्थिवा॑ंसो॒ अक्र॑ञ्छन्नू॒यता॑मध॒रावे॑द॒नाकः॑ ॥ १५ ॥ [॥ ३ ॥]

[आ॒वः । श॒मम् । वृ॒षभ॑म् । तु॒ग्यासु॑ । क्षे॒त्रजे॑ष । म॒ध॒वन् । श्वि॒त्र्यम् । गा॒म् ॥
ज्यो॒क् । चि॒त् । अ॒त्र । त॒स्थि॒वा॑ंसः । अ॒क्रन् । श॒त्रु॒स्य॑ता॒म् । अ॒ध॒रा । वे॑द॒ना ।
अ॒क्रि॒त्यकः॑ ॥ १५ ॥ ३ ॥]

इति त्रयस्त्रिंशं सूक्तम्

शमात्मकं वृषभं धर्ममेवाप्यरक्षस्त्वं तुग्नियास्वप्यधीशः^५ । तुग्नियाख्या^६ सन्ततिर्दीर्घकाला
मुक्तिक्षेत्रविजयायैव धर्मम् ॥ २७ ॥ श्वेतासुतं रमणाद् रेफ उक्तस्तमरक्षस्त्वं त्वयि ये तस्थि-
वांसः । ज्योतिश्चकुर्निजरूपं विमुक्त्या ज्ञानान्यरीणामधराणि चाकरोः ॥ २८ ॥ * ॥ * ॥

१ श्वा वायुरिति पूर्वमुक्तम् (मं-३१४) तेन इता श्वेता श्विता वा । सा रतिरूपा चेति श्वित्वा वाणी । तत्पुत्रो
हि दशद्युः । “श्वित्रायाः पुत्रो दशद्युः” इति वेङ्कटमाधवश्चाऽह । एतेन “दशद्युं बहुदीप्तिं वृषभं नाम राजानम्”
इति वदन् स्कन्दस्वामी परास्तः ।

२ “वृषा” इति क्वचित् पाठः ।

३ “स्वर्गमात्राभिगामी” इति क्वचित् ।

४ “मुक्तिफलोपगः” इति पाठान्तरम् ।

५ “-प्यधीश” इति प्र. पाठः ।

६ “तुग्नियाख्या स्यात् सन्ततिः” इति प्र. पाठः । “तुग्नियाख्या सन्ततिः” इत्येव च क्वचित् । निघण्टुस्तु
नुप्येति जलनामसु पठति । सन्ततसरणादेव हि जलमपि तुग्न्या ।

—३४—

[‘त्रिष्विन्नो द्वादश, हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः, अश्विनौ ।]

[१-८ जगती, निषादः स्वरः]

[१-विराड् जगती^१]

(३९९) त्रि॒ष्वि॒न्नो॒अ॒द्या॒भ॒वत॒म॒वेद॒सा॒वि॒भु॒वा॒याम॒उ॒तरा॒तिर॒श्वि॒ना ॥

यु॒वो॒हिं॒यन्त्रं॒हि॒म्ये॒व॒वा॒स॒सो॒भ्या॒यं॒से॒न्या॒भ॒वत॒म्म॒नी॒षि॒भिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतम् । नवेदसा । विऽभुः । वाम् । यामः । उत् ।
 रातिः । अश्विना ॥ युवोः । हि । यन्त्रम् । हिम्याऽइव । वाससः । अमिऽआयं-
 सेन्या । भवतम् । मनीषिऽभिः ॥ १ ॥]

आरभ्य चाद्यैव दिवा निशायां तदन्तरे^१ च त्रिरपि स्म सर्वदा । अस्माकमेव भवतं यतोऽन्यो
 वेत्ता न तावित्युदितौ नवेदसौ ॥ २९ ॥ गौणं तदन्यत्र हरौ तु मुख्यतो व्यापी तु मार्गो युव-
 योश्च^२ दानम् । अशेषदेशेषु गतेरशेषदातृत्वतश्चैव युवोर्हि यन्त्रम् ॥ ३० ॥ वासोयन्त्रं यद्वदय-
 न्नतः स्याद्विम्या हिनोतेस्तन्तुविक्षेपणी हि । तद्वद् बुद्धिप्रेरकाऽयन्नतो^३ वामायाथसेनौ भवतं
 मनीषिभिः ॥ ३१ ॥ सहैव देवैः ॥ * ॥

[निचृत् जगती^४]

(४००) त्रयः॑प॒वयो॑म॒धु॒वा॒ह॒ने॒र॒थे॒सो॑म॒स्य॒वे॒ना॒म॒नु॒वि॒श्व॒इ॒द्वि॒दुः ॥

त॒य॒स्स॒क्म॒भा॒स॒स्स॒क्मि॒ता॒स॒आ॒र॒भे॒त्रि॒र्न॒क्त॒या॒थ॒स्त्रि॒र्व॒श्वि॒ना॒दि॒वा ॥ २ ॥

१ “त्रिष्विद् द्वादश, आश्विनम्, नवम्यन्त्ये त्रिष्टुभौ” इत्यनुक्रमणिका । “त्रिष्विदित्याश्विनं ततः” (३. १०४)
 इति बृहद्देवतायाम् ।

२ तृतीयचतुर्थयोरेकादशाक्षरत्वाद्विराड् जगती । “हिम्येव” इति क्षैप्रसंयोगव्यूहेन “वाससो अभ्यायन्”
 इत्येकाक्षरीभावव्यूहेन च केवला जगती ।

३ “तदन्ते च” इति क्वचित् ।

४ “युवयोस्तु” इति क्वचित् प्र. पाठः ।

५ “बुद्धिप्रेरकौ अयन्नतः” इति वक्तव्ये प्रेरकाऽयन्नत इत्यार्थं रूपम् । सयुजा सखाया इतिवत् प्रेरका इति
 द्विवचनस्य आकारः । ततश्च सन्धावेकाक्षरीभावः । “देवाऽभवन्” इत्यादिवदयं सन्धिः ।

६ चतुर्थपाद एकाक्षरोनेति निचृत् । “त्रिर अश्विना” इति त्रिष्टुभेण केवला जगती ।

[त्रयः । पवयः । मधुऽवाहने । रथे । सोमस्य । वेनाम् । अनु । विश्वे । इत् । विदुः ॥
त्रयः । स्कम्भासः । स्कमितासः । आऽरमे । त्रिः । नक्तम् । याथः । त्रिः
ऊँइति । अश्विना । दिश ॥ २ ॥]

पवयश्चायुधानि सोमस्य पानं^१ चेतनत्वाद् विदुस्ते । वज्रः खड्गः शर इत्यायुधानि^२ त्रिवेणवः
स्तम्भनामान एव^३ ॥ ३२ ॥ दिवा निशायां त्रिखिरेवानुयाथः कर्मात्मभार्थं लोकसिद्ध्यर्थमजः ।
चक्रं गदा शर इत्यायुधानि वेदास्त्रयो^४ वासुदेवस्य च स्युः । रथः स्वीयो ज्ञानिनां वा शरीरं
प्राणादयः स्तम्भनान्यस्य चापि ॥ ३३ ॥ * ॥

(४०१) समानेअहन्तिरवद्यगोहनातिरययज्ञम्मधुनामिमिक्षतम् ॥

त्रिर्वाजवतीरिषोअश्विनायुवन्दोषाअस्मभ्यमुषसश्चपिन्वतम् ॥ ३ ॥

[समाने । अहन् । त्रिः । अवद्यऽगोहना । त्रिः । अद्य । यज्ञम् । मधुना । मिमिक्ष-
तम् ॥ त्रिः । वाजऽवतीः । इषः । अश्विना । युवम् । दोषाः । अस्मभ्यम् । उषसः ।
च । पिन्वतम् ॥ ३ ॥]

वैषम्यहीने सुखभाजनेऽङ्कि विमुक्तिकालेऽखिलदोषनाशकौ । स्वभक्तानां शोधयतं^५ च यज्ञं त्रिर-
स्माकं युद्धजिता इषश्च । सुखानि वा मोक्षगतानि नोऽलमहोरात्रे^६ क्षरतं सर्वदैव ॥ ३४ ॥ * ॥

१ वेनां पानम् । पानेच्छां पानपात्रं पानक्रियां वा । “वी कान्तिगतिव्याप्तिक्षेपप्रजनखादनेषु” ।

२ तथाहि निरुक्ते यास्कः—“पविः शल्यो भवति । यद् विपुनाति कायम्” (१२. ३०.) इत्याह ।

३ स्तम्भ तु स्तुम्भ स्कम्भ स्कुम्भ म रोधने” इति वोपदेवः सौत्रधातुपाठे ।

४ “वेदास्त्रयो वा वासु-” इति कचित् पठ्यते ।

५ “शोधयन्तौ” इति पाठान्तरम् ।

६ “नोऽलमहोरात्रम्” इति च । अहोरात्रे इति चाध्यात्मे इत्यादिषदार्षम् । दोषा उषसश्चाहोरात्रम् । “उष-
श्चाब्देनात्र साहचर्यादहर्लक्ष्यते । सप्तम्येकवचनस्थाने उभयत्र प्रथमाबहुवचनम् । रात्रौ चाहनि च पिन्वतम्”
इति स्कन्दस्वासी । अमिव्याप्तौ द्वितीया वा स्यात् ।

[४—भुरिक् लिष्टुप्, धैवतः स्वरः^१]

(४०२) त्रिर्वर्तिर्यातन्त्रिरनुव्रतेजनेतिस्सुप्राव्येतेधेवशिक्षतम् ॥

त्रिर्नान्द्यवहतमश्विनायुवन्त्रिःपृक्षोअस्मेअक्षरेवपिन्वतम् ॥ ४ ॥

[त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुव्रते । जने । त्रिः । सुप्रऽअव्ये । त्रेधाऽइव ।
 शिक्षतम् ॥ त्रिः । नान्द्यम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मेइति ।
 अक्षराऽइव । पिन्वतम् ॥ ४ ॥]

यद् वर्तनं सर्वलोकेषु तच्च त्रिकालं युवयोरेव सर्वम् । भक्ते जने सुष्ठु रक्ष्ये सुभक्ते त्रिधैव^२
 कालानुगते सुशिक्षतम् । सुखं वहतं च युवां तु नः सदा पुष्टिं च नित्यां क्षरतं
 वर्णवच्च ॥ ३५ ॥ * ॥

(४०३) त्रिर्नोरयिवहतमश्विनायुवन्त्रिर्देवतातात्रिरुतावतन्धियः ॥

त्रिस्सौभगत्वन्त्रिरुतश्रवांसिनस्त्रिष्टंशंसूरेदुहितारुहद्रथम् ॥ ५ ॥

[त्रिः । नः । रयिम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । देवऽताता । त्रिः ।
 उत । अवतम् । धियः ॥ त्रिः । सौभगऽत्वम् । त्रिः । उत । श्रवांसि । नः ।
 त्रिऽस्थम् । वाम् । सूरे । दुहिता । आ । रुहत् । रथम् ॥ ५ ॥]

^१वित्तं नित्यं देवततिं च^३ नित्यं धियं च शुभ्रां नित्यमेवावतं नः । कीर्तिं सौभाग्यं रक्षतं नः सदैव
 कालत्रये युष्मदीयं रथं च । पुत्री सूर्यस्याऽरुहद्^४ भक्तदेहे ज्ञानोदयो वा भगवत्प्रसादात् ।
 ॥ ३६ ॥ * ॥

१ द्वितीयपादे दशाक्षराणि । तृतीय एकादश । ततः पञ्चवत्वारिंशदक्षरेति भुरिक् लिष्टुप् । “सुप्राविये त्रेधा
 इव” इति विश्लेषेण, “त्रिर्नान्दियम्” इति च विश्लेषेणानुक्रमणिकोक्तदिशा जगती च भवति । तदात्वे च निषादः स्वरः ।

२ “त्रिधैव” इति प्र. पाठः । “त्रेधैव” इति कचित् ।

३ “वित्तं च नित्यम्” इति प्र. पाठः ।

४ “इष्टिः । देवताता । मखः” (३. १७.) इति निघण्टौ देवतातेति यज्ञनामसु पठ्यते । तथाऽपि देवा यज्ञ-
 स्वीकारार्थं यथाऽऽगच्छेयुस्तथा करणमेव हि यज्ञरक्षणम् । तदेव च देवततिरक्षणम् । नान्ततोऽर्थभेदः ।

५ तथाहि स्कन्दस्वामी चाऽह—“अत्रेतिहासमाचक्षते—सूर्यस्य दुहितरं देवा वरयामासुः । त ऊचुः—
 आजिं धावाम । यो नो जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति । तामश्विनौ जिग्यतुः । सा जिताऽश्विनो रथमारोहेति”
 इति । सूरे सूर्यस्य दुहिता उपाः । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । सूरेः सूर्यस्येति विसर्गलोपो वा ।

[विराड् जगती^१]

(४०४) त्रि॒र्नो॑अ॒श्विना॑दि॒व्यानि॑भे॒षजा॑त्रिःपा॒र्थिवा॑नि॒त्रि॒दत्त॑म॒द्भ्यः ॥

ओ॒मा॒नं॑शं॒योर्म॑म॒काय॑सू॒नवे॑त्रि॒धातु॑श॒र्मव॑हतंशु॒भस्प॑ती ॥ ६ ॥ [॥ ४ ॥]

[त्रिः । नः । अ॒श्विना । दि॒व्यानि॑ । भे॒षजा॑ । त्रिः । पा॒र्थिवा॑नि । त्रिः । उ॒ँइति॑ ।
दत्त॑म् । अ॒त्त॒भ्यः ॥ ओ॒मा॒नम् । श॒म॒स्योः । म॒म॒काय॑ । सू॒नवे॑ । त्रि॒धातु॑ ।
श॒र्म । व॒हत॑म् । शु॒भस्प॑तीइति । [शु॒भः । प॒तीइति॑ ।] ॥ ६ ॥ ४ ॥]

सर्वेषु कालेष्वपि भेषजानि नः सर्वलोकप्रभवानि दत्तम् । अद्भ्यः सुखायैव सुखं ममैव
स्वल्पस्य युष्मत्पुत्रकस्याथ दत्तम् । पती शुभस्याथ सुतस्य शंयोर्मदीयस्यैवाऽवहतं सुखं वा ॥
॥ ३७ ॥ * ॥

[७-८ निचृत् जगती^२]

(४०५) त्रि॒र्नो॑अ॒श्विना॑य॒जता॑दि॒वेदि॑वे॒परि॑त्रि॒धातु॑पृ॒थिवी॑म॒शाय॑तम् ॥

त्रि॒स्रो॒ना॒सत्यार॑थ्यापरा॒वत॑आ॒त्मे॒ववा॑त॒स्वस॑राणिगच्छतम् ॥ ७ ॥

१ “प्रथमद्वितीयपादयोरेकादशाक्षरत्वात् द्व्यूना विराट् । “दिवियानि” इति “दत्तमद्भ्यः” इति च विश्लेषेण केवला जगती ।

२ “अध्यापकसम्प्रदायागतोऽयं पदपाठः । पारस्करत्वादित्वात् सुडिति टीकावचनादेकं पदमिति प्रतीयते । मन्त्रार्थमञ्जर्यामपि तथा ।

३ ‘अद्भ्यः अन्तरिक्षगतलोकेभ्यः भेषजानि दत्तम्’ इत्येकोऽर्थः । तदेतत् सर्वलोकप्रभवानीति कथितम् । अर्थान्तरं चाऽह—अद्भ्यः सुखायैवेति । सुखायैव सुखाय वा । दिव्यानि दिवि भवानि । पार्थिवान्यन्तरिक्षगतानि । अद्भ्य इति भूमिगतानि वा । तथाहि निघण्टुः—“अन्तरिक्षम् । आकाशम् । आपः । पृथिवी” (१. ३.) इत्यन्तरिक्षनामसु । अप्रशब्दस्याऽकाशावाचकत्वे पृथिवीति स्फुटम् । पृथिवीपदस्यान्तरिक्षवाचकत्वेऽबाधारा पृथिवी अप्यदेनोच्यते । सुखवाचित्वे तु “अपः । अप्रः” (२. १.) इति कर्मनामसु पाठादाप इति कर्मसाध्यं सुखमप्युच्यते । “पुण्येन पुण्यं लोकं नयति” इत्यादिना कर्मफलत्वात् सुखस्य । यद्वा आप इति मुख्यतः सुखमेव । तत्साधनत्वात् कर्म चाऽप इत्युच्यते । तदेतदाह—सुखायैवेति ।

४ तृतीयपादे “रथिया” इति विश्लेषे केवला जगती । अन्यथैकाक्षरोनेति निचृत् । उत्तरमन्त्रे च द्वितीयपादे “त्रिधा” इति विश्लेषेण ।

[त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेऽदिवे । परि । त्रिधातु । पृथिवीम् ।
अशायतम् ॥ तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवतः । आत्माऽह्व । वातः ।
स्वसराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥]

(४०६) त्रिरश्विनासिन्धुभिस्सप्तमातृभिस्त्रयआहावास्त्रेधाहविष्कृतम् ॥
तिस्रःपृथिवीरुपरिप्रवादिवोनाकरक्षेत्रेद्युमिरक्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥

[त्रिः । अश्विना । सिन्धुऽभिः । सप्तमातृऽभिः । त्रयः । आऽहावाः ।
त्रेधा । हविः । कृतम् ॥ तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकम् ।
रक्षेत्रेऽति । युऽभिः । अक्तुऽभिः । हितम् ॥ ८ ॥]

[१-लिष्टप् छन्दः, धैवतः स्वरः, भुरिक् पङ्क्तिः, पञ्चमः स्वरः।]

(४०७) क१त्रीचक्रात्रिवृतोरथस्यक१त्रयोवन्धुरोयेसनीळाः ॥
कदायोगोवाजिनोरासभस्येनयज्ञन्नासत्योपयाथः ॥ ९ ॥

[क । त्री । चक्रा । त्रिवृतः । रथस्य । क । त्रयः । वन्धुरः । ये । स३नीळाः ॥
कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञम् । नासत्या । उप३याथः ॥
॥ ९ ॥]

[१०-११ जगती, निषादः स्वरः।]

(४०८) आनासत्यागच्छतंहूयतेहविर्मध्वःपिबतम्मधुपेभिरासभिः ॥
युवोर्हिपूर्वसवितोषसोरथमृतायचित्तद्धृतवन्तमिष्यति ॥ १० ॥

१ “नवम्यन्ते लिष्टभौ” इति ह्यनुक्रमणिका ।

२ प्रथमद्वितीयचतुर्थेषु पादेषु दशाक्षरत्वात् भुरिक् पङ्क्तिः । प्रथमद्वितीययोः “कुव” इति च्छेदेन, चतुर्थे च “नासतियोपयाथः” इति च्छेदेनानुक्रमणिकोक्तदिशा लिष्टवेव भवति ।

[आ । नासत्या । गच्छतम् । हूयते । हविः । मध्वः । पिबतम् । मधुऽपैभिः ।
आसऽभिः ॥ युवोः । हि । पूर्वम् । सविता । उपसः । रथम् । ऋताय । चितम् ।
घृतऽवन्तम् । इष्यति ॥ १० ॥]

(४०९) आनासत्यात्रिभिरैकादशैरिहदेवेभिर्यातम्मधुपेयमश्विना ॥

प्रायुस्तारिष्ट्रबीरपांसिमृक्षतंसधतन्द्रेषोभवतंसचाधुवा ॥ ११ ॥

[आ । नासत्या । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । देवैभिः । यातम् । मधुऽपेयम् ।
अश्विना ॥ प्र । आयुः । तारिष्ट्रम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सधतम् । द्रेषः ।
भवतम् । सचाऽधुवा ॥ ११ ॥]

[१२ त्रिष्टुप् छन्दः, धैवतः स्वरः।]

[निचृत् त्रिष्टुप्^१]

(४१०) आनोअश्विनात्रिवृतारथेनार्वाञ्चरयिवहतंसुवीरम् ॥

शृण्वन्तावामवसेजोहवीमिवृधेचनोभवतंवाजसातौ ॥ १२ ॥ [॥ ५ ॥]

[आ । नः । अश्विना । त्रिऽवृता । रथेन । अर्वाञ्चम् । रयिम् । वहतम् ।
सुऽवीरम् ॥ शृण्वन्ता । वाम् । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतम् ।
वाजऽसातौ ॥ १२ ॥ ५ ॥]

इति चतुस्त्रिंशं सूक्तम्

१ “रथेन अर्वाञ्चम्” इति पादविश्लेषेण द्वितीयपादेऽप्येकादशाक्षरत्वे केवला त्रिष्टुप् ।

—३५—

[‘हयाम्यग्निम् एकादश, हिरण्यस्तूप आक्षिरसः ।]

[१-जगती, निषादः स्वरः]

[१-क्रमेण चतुर्थं पादेषु अग्निः, मित्रावरुणौ,

रात्रिः सविता च देवताः^१][विराड् जगती^२]

(४११) ह॒याम्य॑ग्नि॒मप्र॑थ॒मंस्व॑स्तये॒ ह॒यामि॑मि॒त्रावरु॑णावि॒हाव॑से ॥

ह॒यामि॑रा॒त्रीज॑गतो॒निवेश॑नीं॒ह॒यामि॑दे॒वंस॑वि॒तार॑मू॒तये ॥ १ ॥

[ह॒यामि॑ । अ॒ग्निम् । प्र॒थ॒मम् । स्व॑स्तये । ह॒यामि॑ । मि॒त्रावरु॑णौ । इ॒ह । अव॑से ॥
 ह॒यामि॑ । रा॒त्रीम् । ज॑गतः । नि॒ऽवेश॑नीम् । ह॒यामि॑ । दे॒वम् । स॒वि॒तार॑म् ।
 ऊ॒तये ॥ १ ॥]

हयामि देवानग्निपूर्वानथोवा विष्णुं तैस्तैर्नामभी राति यस्मात् । रतित्वाद् वा रतिदत्त्वाद् स रात्री ॥ * ॥

[२-८ लिष्टुप्, धैवतः स्वरः]

[२-११, सविता देवता]

[२ विराट् लिष्टुप्^३]

(४१२) आ॒कृ॒ष्णेन॑रज॒साव॑र्त॒मानो॑नि॒वेश॑यन्न॒मृत॑म्म॒र्त्यञ्च ॥

हि॒र॒ण्यये॑नस॒वि॒तार॑थे॒नादे॒वोया॑ति॒भुव॑नानि॒पश्य॑न् ॥ २ ॥

१ “हयाम्येकादश, सावित्रम्, नवमी जगत्याद्या च, सा लिङ्गोक्तदेवतापादा” इत्यनुक्रमणिका ।

२ “पादोऽग्नये हयामीति मैत्रावरुण उत्तरः । तृतीयो रात्रिसंस्तावः सूक्तं सावित्रमुच्यते” (३. १०५.) इति बृहदेवतायाम् । “पञ्चैतानि जगौ दृष्ट्वा सूक्तान्याक्षिरसो मुनिः । हिरण्यस्तूपतां प्राप्य सख्यं चेन्द्रेण शाश्वतम्” (३. १०६.) इति च । तेन एकलिंशादा पञ्चलिंशं पञ्चसूक्तानि हिरण्यस्तूपः सप्तमोऽनुवाकः ।

३ “प्रथमपादे द्वयक्षरोनेति विराट् । “हयामि अग्निं प्रथमं सुअस्तये” इति व्यूहेन केवला जगती ।

४ द्वितीयचतुर्थपादयोर्दशाक्षरत्वाद् विराट्त्वम् । “मर्तियं च” इति यण्व्यूहेन, “रथेन आ देवः” इति पाद-व्यूहेन च केवला लिष्टुप् ।

[आ । कृष्ण^१ेन । रज^२सा । वर्त^३मानः । नि^४ऽवे^५शयन् । अ^६मृतम् । म^७र्त्यम् । च ॥
हि^८रण्ययेन । स^९विता । रथे^{१०}न । आ । दे^{११}वः । या^{१२}ति । भु^{१३}वनानि । प^{१४}श्यन् ॥ २ ॥]

कृष्णं रजः शर्वरं हृत्तमो वा ॥ ३८ ॥ देवान् नृजातानथवा^१ विमुक्तानन्यांश्च मर्त्यान्^२ सृतिगान्
वा लयेषु । निशासु वा स्वात्मनि सन्निवेशयन् प्रस्वापयन् वा रविगो जनार्दनः ॥ ३९ ॥ * ॥

(४१३) याति^१देवः प्रवता^२यात्युद्रता^३याति^४शुभ्राभ्यां^५यजतो^६हरिभ्याम् ॥

आदेवो^७यातिसविता^८परावतो^९पविश्वा^{१०}दुरिताबाध^{११}मानः ॥ ३ ॥

[याति । देवः । प्र^१ऽवता । याति । उत्^२ऽवता । याति । शुभ्राभ्याम् । यजतः ।
हरिभ्याम् ॥ आ । देवः । याति । सविता । परा^३ऽवतः । अप । विश्वा ।
दुः^४ऽहता । बाध^५मानः ॥ ३ ॥]

आयाति नित्यं चोच्चनीचप्रदेशैः^१ शुभ्राश्वयुक्तेन रथेन याज्यः । शुभौ च तौ रमणीयौ च शुभ्रौ
पुरोगाश्वौ हरिदश्वो हि सूर्यः ॥ ४० ॥ परावतो दूरतः ॥ * ॥

(४१४) अमी^१वृत^२कुश^३नैर्विश्वरूपं^४हिरण्यशम्यं^५यजतो^६बृहन्तम् ॥

आस्थाद्रथं^७सविता^८चित्रभानुः^९कृष्णारज^{१०}सितविषी^{११}न्दधानः ॥ ४ ॥

[अ^१भि^२वृतम् । कुश^३नैः । विश्व^४रूपम् । हि^५रण्य^६ऽशम्यम् । यजतः । बृहन्तम् ॥
आ । अ^७स्थात् । रथम् । सविता । चित्र^८भानुः । कृष्णा । रज^९सि । तविषीम् ।
द^{१०}धानः ॥ ४ ॥]

१ “-वाऽपि मुक्ता-” इति कचित् ।

२ “-नन्यान् मर्त्यान्” इति च ।

३ “चोच्चनीचैः प्रदेशैः” इति प्र. पाठः ।

अभीवृतश्च रथो 'हिरण्यैस्तस्य शम्भ्या युगाणी' । तमःप्रकाशौ यदधीनौ यतस्तौ दधान इत्यु-
च्यते वासुदेवः ॥ ४१ ॥ कृष्णं रजस्तविषी 'सत्त्वपूर्वगुणास्त्रयो वा व्युत्क्रमात्' ॥ * ॥

[५—विराट् त्रिष्टुप्]

(४१५) विजनाञ्छयावाशित्तिपादोअख्यत्रथंहिरण्यप्रउगंवहन्तः ॥

शश्चद्विशस्सवितुदैव्यस्योपस्थेविश्वाभुवनानितस्थुः ॥ ५ ॥

[वि । जनान् । श्यावाः । शित्तिपादः । अख्यन् । रथम् । हिरण्यप्रउगम् ।
वहन्तः ॥ शश्चत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य । उपस्थे । विश्वा । भुवनानि ।
तस्थुः ॥ ५ ॥]

तत्तुरङ्गाः । श्यावाः श्यामत्वाम्नीलपादो जगत् ते पश्यन्ति सन्धिः 'प्रउगं रथस्य । देवप्रियत्वाद्
दैव्यनाम्नो हरेस्तु समीपस्थं सर्वगत्वाज्जगद्धि ॥ ४२ ॥ * ॥

१ कृशनैः हिरण्यैः । "हिरण्यम् । पेशः । कृशनम्" (१. २.) इति निघण्टुः ।

२ "बोद्धुरश्चस्नानपगमार्थं या निधीयते सा शम्भ्या" इति स्कन्दस्वामी ।

३ तविषीति प्रकाशः, प्रकाशात्मकत्वात् सत्त्वं चोच्येते । "तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्"
(१४. ६.) इति गीतासु । निघण्टुकारस्तु बलनामसु पपाठ—“तविषी । शुभम् । शुष्णम्” (२. ९.) इत्यादि ।
ज्ञानमेव हि मुख्यं बलम् । “बलं ज्ञानबलं चैव बाह्यं चेति द्विधा मतम्” इति हि तत्त्वसारवचनं छन्दोगोपनि-
षद्भाष्ये । “द्विविधं बलम् । प्रज्ञाबाहुभवम्” इति चोपरि ।

४ “सत्त्वपूर्वगुणास्त्रयो व्युत्क्रमात्” इति, “सत्त्वपूर्वा गुणास्त्रयो व्युत्क्रमात्” इति “सत्त्वपूर्वा गुणास्त्रयो वा
व्युत्क्रमात्” इति च कोशेषु पाठान्तरम् ।

५ तृतीयचतुर्थपादयोर्देशाक्षरत्वात् द्वयक्षरोनेति विराट् । “दैवियस्य उपस्थे” इति विश्लेषेण केवला त्रिष्टुप् ।

६ श्यावा हरिद्वर्णाः । हरिदश्चो हि सूर्यः । शितिपादो नीलपादाः । “असितं शिति कृष्णं च कालं नीलं च
मेचकम्” इति ह्यभिधानम् । स्कन्दस्वामी वेङ्कटमाधवश्च श्यावशब्दस्य कृष्णवर्णवाचित्वभ्रान्त्या शितिश्चावपद्व्यमे-
रनैकार्थीय शितिपादः श्वेतपादा इति व्याचख्यतुः । “शितिः सितासितयोः” इति मेदिनीवचनसंवादात् । तत्र
मूलं चिन्त्यम् । नहि कापि सूर्याश्वानां पादयोः श्वेतता श्रूयते ।

७ “प्रउगं तद्रथस्य” इत्यन्यत्र पाठः । “यत्र रथो निबद्धयते स युगबन्धनप्रदेशः प्रउगमित्युच्यते” इति
स्कन्दस्वामी ।

(४१६) तिस्रोद्यावस्सवितुर्द्वाउपस्थाँएकायमस्यभुवनेविराषाद् ॥

आणिन्नरथ्यममृताधितस्थुरिहब्रवीतुयउतचिकेतत् ॥ ६ ॥ [॥ ६ ॥]

[ति॒स्रः । द्या॒वः । स॒वि॒तुः । द्वौ । उ॒प॒ऽस्था । ए॒का । य॒म॒स्य । भु॒व॒ने । वि॒रा॒षा॒द् ॥
आ॒णि॒म् । न । र॒थ्य॒म् । अ॒मृ॒ता । अ॒धि । त॒स्थुः । इ॒ह । ब्र॒वी॒तु । यः । ऊ॒इति ।
तत् । चि॒के॒तत् ॥ ६ ॥ ६ ॥]

तिस्रो द्यावो मात्रयं द्वावुपस्थौ जडाजडे श्रीर्विराषाडधीशा' । विश्वस्य साक्षाद् भगवान्
नियन्ता यमोऽस्य सर्वं गदितं सदैव । जडाजडत्वान्मानमुक्तं पृथग्धि सर्वस्वाम्यं वक्तुमेवोदिता
श्रीः ॥ ४३ ॥ अन्योन्यसम्बन्धविवक्ष्यैव ह्युपस्थत्वं मुक्तभूतानि यानि । अशेषतस्तानि रथस्य
यद्वदाणि रथ्यं संश्रितं सर्वदैव । एवं हरिं संश्रितान्यब्जजेशपूर्वाण्यपीत्येष वेदार्थसारः ॥ ४४ ॥
इह ब्रवीत्वन्यथा योऽमिपश्येत् कुर्याद् वा तद् यो यथावच्च पश्येत् । 'शेषज्ञानं स ब्रवीत्वस्स-
दर्थं चकार यो विष्णुरेतत् स वा नः ॥ ४५ ॥

[७-८, भुरिक् पङ्क्तिः^१, पञ्चमः स्वरः ।]

(४१७) विसुपर्णोअन्तरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपाअसुरस्सुनीथः ॥

के३दानीसूर्यःकश्चिकेतकतमान्धारश्मिरस्याततान ॥ ७ ॥

[वि॒ । सु॒ऽपर्णः । अ॒न्त॒रि॒क्षा॒णि । अ॒ख्य॒त् । ग॒भी॒र॒वे॒पाः । अ॒सु॒रः । सु॒ऽनी॒थः ॥
क॑ । इ॒दा॒नी॒म् । सू॒र्यः । कः । चि॒के॒त । क॒त॒मा॒म् । द्या॒म् । र॒श्मिः । अ॒स्य ।
आ । त॒ता॒न ॥ ७ ॥]

१ "विराषाडधीशा" इति (?) प्र. पाठः ।

२ "शेषं ज्ञानम्" इति प्र. पाठः ।

३ प्रथमपादे दशाक्षराणि, तृतीये नवेति एकचत्वारिंशदक्षरा एकाक्षराश्चि भुरिक् पङ्क्तिः । "अन्तरिक्षाणि
अख्यत्" इति, "क इदानीं सूर्यः" इति च व्यूहेन चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुबेव । तदात्वे च धैवतः स्वरः ।
द्वितीयमन्त्रे च प्रथमद्वितीयचतुर्थचरणेषु दशाक्षरत्वाद् भुरिक् पङ्क्तिः । 'वि अख्यत्' इति, 'पृथिविया' इति,
'वारियाणि' इति च विश्लेषेण त्रिष्टुप् ।

‘गम्भीरवेगो भगवान्’ सुपर्णः परानन्दादन्तरीक्ष्याण्यपश्यत्^१ । असौ रतिः शुभनीतिश्च
‘विष्णुरित्यपश्यद् दुर्लभत्वात् क एव ॥ ४६ ॥ पश्यन् रवे रश्मिगणानपीह सर्वव्याप्तानपि
विष्णोर्न रश्मीन् । लोकः पश्येदिति कुत्राऽततानेत्याक्षिप्यते व्यक्तिमपेक्ष्य^२ रश्मेः ॥ ४७ ॥ * ॥

(४१८) अष्टौव्यख्यत्कुकुम्भः पृथिव्यास्त्रीधन्वयोजनासप्तसिन्धून् ॥

हिरण्याक्षस्सवितादेव आगाद् दत्तादाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

[अष्टौ । वि । अख्यत् । कुकुम्भः । पृथिव्याः । स्त्री । धन्व । योजना । सप्त ।
सिन्धून् ॥ हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना ।
दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥]

ऊर्ध्वं मध्यमधरं चेति धन्वत्रयं तमः सुखलीनं यतस्तत् । युक्तं भवेत् तद्वतैः सर्वदैव
दृढश्लेषाद् योजनं स्यात् तमो हि ॥ ४८ ॥ अष्टौ दिशः प्रकृतेर्वा पृथिव्या महदाद्याः सिन्धव-
स्तान्यपश्यत्^३ । हिरण्याक्षो नरसिंहात्मना स वार्याणि यद् वरणीयं सुविस्तम्^४ ॥ ४९ ॥ * ॥

[९ जगती, निषादः स्वरः]

[निचृज्जगती]

(४१९) हिरण्यपाणिस्सविताविचर्षणिर्भेधावापृथिवीअन्तरीयते ॥

अपामीवाम्बाधतेवेतिसूर्यमभिकृष्णेनरजसाद्यामृणोति ॥ ९ ॥

१ “गम्भीर—” इति कचित् ।

२ “भगवान् वा सुपर्णः” इति प्र पाठः ।

३ “—दन्तरिक्षाण्यपश्यत्” इति च ।

४ “विष्णुमित्यपश्यत्” इति कचित् ।

५ “व्यक्तिमपेक्ष्य” इत्यन्यत्र । रात्रिकाले कवेदानीं सूर्यः, कतमां च दिशं रश्मिरस्याततानेत्यजानन्त ऋषयः
एतं मन्त्रमपश्यन् इति व्याख्यानं परेषां शोचनीयमेव । नहि सूर्यगतिमप्यजानन्तो बाला मन्त्रद्रष्टार इति भवति ।
नहि मन्त्रो नाम बालानां भाषितम् । चित्रमिदं यद् बाला अपि विद्युस्तत्र ऋषयः परावरविदो विदन्तीति ।

६ “—स्तान् व्यपश्यत्” इति पाठान्तरम् ।

७ “सुशेवः” इति कचिद् कोशे । “सुचितम्” इति च । शेव इति सुखनाम । रत्नमिति सुखं च भवति ।
विस्तं च भवति । दधत् ददत् । “धाञ् दाने” ।

८ तृतीयगदे एकादशाक्षरत्वाभिप्रेतम् । “वेति सूरियम्” इति व्यूहेन केवला जगती ।

[हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्षणिः । उमेइति । द्यावापृथिवीइति । अन्तः ।
ईयते ॥ अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा ।
द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥]

चर्षणिभ्यो यत् प्रजाभ्यो विशिष्टो विचर्षणिः केशवः सूर्यमेति । ऋणोति सम्पूरयति ॥ * ॥

[१०-११ लिष्टु छन्दः, धैवतः स्वरः]

[१०-११ विराट् लिष्टुप्]

(४२०) हिरण्यहस्तो असुरस्सुनीथस्सुमृळीकस्स्ववायात्वर्वाङ् ॥

अपसेधन्नक्षसोयातुधानानस्थाद्देवः प्रतिदोषङ्गुणानः ॥ १० ॥

[हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीथः । सुमृळीकः । स्ववान् । यातु । अर्वाङ् ॥
अपसेधन् । रक्षसः । यातुधानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिदोषम् । गुणानः
॥ १० ॥]

स्ववान् स स्वतन्त्रत्वात् स्वर्णपात्रं सुपूर्णम् ॥ ५० ॥ दधानोऽसौ स्वर्णवर्णश्च तेन सुवर्णपाणिः^१
स्वर्णहस्तश्च देवः । पृथक्पृथक् पाणिपूर्वाङ्गवित्त्यै^२ सुवर्णवर्णः स्वर्णपाणिः^३ “स उक्तः ॥ ५१ ॥
“एतैर्लिङ्गैर्वेति सूर्यं यतश्च सूर्यादन्यः सविता वासुदेवः । उक्तो गायत्र्या चाऽरणैस्तत्रतत्र कन्यास-
पद्माक्ष इति ह्युदाख्यः ॥ ५२ ॥ * ॥

(४२१) येतेपन्थास्सवितः पूर्व्यासोरेणवस्सुकृता अन्तरिक्षे ॥

तेभिर्नो अद्यपथिभिस्सुगेभीरक्षाचनो अधिचब्रूहि देव ॥ ११ ॥ [॥ ७ ॥]

१ दशममन्त्रे द्वितीयपादे द्व्यक्षरोनत्वाद् विराट् । “स्ववान् यातु अर्वाङ्” इति विश्लेषण केवला च लिष्टुप् ।
एकादशमन्त्रे च “पूर्व्यासो अरेणवः” इति द्व्यक्षरव्यूहेन केवलत्वम् ।

२ “स्वर्णपाणिः” इति प्र. पाठः ।

३ “स्वर्णवर्णः” इति प्र. पाठः ।

४ “समुक्तः” इत्यपि कश्चित् ।

५ “एतैर्लिङ्गैर्वेति” इति प्र. पाठः प्रामादिकः । “बाधते वेति सूर्यम्” इत्येव हि श्रुतिपाठः पूर्वं पठितः ।

यै॑ । ते॒ । प॒न्थाः॑ । स॒वि॒त॒रि॒ति॑ । पू॒र्व्या॑सः । अ॒रे॒ण॒वः॑ । सु॒ऽकृ॒ताः॑ । अ॒न्त॒रि॒क्षे॑ ॥
 तै॒मिः॑ । नः॒ । अ॒द्य॑ । प॒थि॒ऽमिः॑ । सु॒ऽगै॒मिः॑ ॥ र॒क्ष॑ । च॒ । नः॒ । अ॒धि॑ । च॒ ।
 ब्रू॒हि॒ । दे॒व ॥ ११ ॥ ७ ॥]

इति यञ्जलिंशं सूक्तम्

ये पन्थानो देवयाना अमुत्र साध्या ये तेऽरेणवोऽरागतो वा । रजोहानादथवा तान् प्रदाय
 रक्षाधिकान् ब्रूहि नोऽथो समेभ्यः ॥ ५३ ॥ * ॥ * ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः

—३६—

कण्वस्त्वध्यापयन् विष्णोरनुग्रहमथाऽऽनुवन् । इच्छंश्च ज्ञानवितर्ति देवांस्तुष्टाव भक्तिः ॥५४॥
 'ऋक्छतेनावशिष्टं च जप्यस्यान्ते तु कालतः । शृण्वन्तु स्तोममित्यन्ता ददर्शैकाग्रमानसः ॥५५॥
 ॥ * ॥

१ यद्यपि षडुत्तरा नवतिरेव मन्त्राः कण्वदृष्टत्वेनाष्टमेऽनुवाके पठ्यन्ते । षट्त्रिंशदा त्रिचत्वारिंशं अष्टौ हि
 सूक्तानि कण्वदृष्टानीत्यनुक्रमणिकाकृदुवाच । चतुश्चत्वारिंशं तु नवमानुवाकस्य प्रथमं सूक्तं प्रस्कण्वेन कण्वपुत्रेण
 दृष्टमिति । तदेतत् सर्वमसङ्गतमित्याचार्यो ब्रवीति । चतुश्चत्वारिंशं च सूक्तं चतुर्दशैर्च कण्वदृष्टमेव । न प्रस्कण्व-
 दृष्टम् । तेन दशोत्तरशतमन्त्राः कण्वदृष्टाः । चतुश्चत्वारिंशसूक्तान्त एव चाष्टमानुवाकपूर्तिः । ननु कथं तर्हि “प्रथमे
 मण्डले ज्ञेया ऋषयस्तु शतर्चिनः” (३.११६) इति बृहद्देवतोक्तं सङ्घटते, शतादप्याधिकयात्? घटते । नहि दशाधि-
 कान् मन्त्रान् ददर्शेति शतद्रष्टा तदद्रष्टा भवति । समाधानान्तरं चोच्यते—जप्यस्यान्ते तु कालत इति । शतं मन्त्रान्
 सकृद् ददर्श । अवशिष्टांश्च दश मन्त्रान् कालान्तरे ददर्शेति । नच “प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे—” (४४.६.) इति
 लिङ्गात् तस्य सूक्तस्य प्रस्कण्व एव ऋषिरिति युक्तमिति वाच्यम् । “कण्वासस्त्वा सुतसोमास इन्धते (४४. ८.)
 इति कण्वस्यापि श्रवणात् । आत्मार्येऽपि बहुवचनसम्भवात् । पूर्वमपि कण्वदृष्ट एव मन्त्रे “यं कण्वो मेध्या-
 तिथिः” (३६. १०.) इत्यादि कण्वपुत्रः श्रुतः । तस्मान्मन्त्रोक्तमलिङ्गं भवति ।

[प्रवो यहम् विंशतिः, कण्वो घौरः, प्रगाथः, अग्निः^१]

[१-एकोना विराट् पथ्या बृहती, मध्यमः स्वरः]

(४२२) प्रवो॑य॒हम्पु॑रू॒णांवि॑शान्दे॒वय॑तीनाम् ॥

अ॒ग्नि॒सू॒क्तेभि॑र्वचो॒भिरी॑महे॒यंसी॑मिद॒न्यई॑ळते ॥ १ ॥

[प्र॑ । वः । य॒हम् । पु॒रू॒णाम् । वि॒शाम् । दे॒वऽय॑तीनाम् ॥ अ॒ग्निम् । सु॒ऽउ॒क्तेभिः॑ ।

व॒चःऽभिः॑ । ई॒महे॒ । यम् । सीम् । इत् । अ॒न्ये । ई॑ळते ॥ १ ॥]

ब्रह्माधेयत्वतः पुत्रं बहूनां वो हुताशनम् । बहुज्ञेयत्वतो विष्णुं वेमहे हे प्रजाः सदा ॥ ५६ ॥
देवज्ञानाद् वा यजनाद् देवयत्यः समीळते । यमन्ये च जनाः सन्तः ॥ * ॥

[२-निचृत् सतोबृहती पंक्तिः^५, पञ्चमः स्वरः]

(४२३) जना॑सोअ॒ग्नि॒न्दधि॑रेसहो॒वृध॑ह॒विष्म॑न्तोविधेमते ॥

स॒त्वन्नो॑अ॒द्यसु॑मना॒इहा॑वि॒ताभ॒वावा॑जे॒षुस॑न्त्य ॥ २ ॥

१ “आग्नेयं प्रेति” (३. १०७) इति बृहदेवता । “प्रवो विंशतिः, कण्वो घौरः, आग्नेयम्, प्रागाथम्,” इत्यनुक्रमणिका च । प्रगाथ इति बृहतीविशेष एव । यस्मिन् सूक्ते बृहती च सतोबृहती च छन्दो भवति तत् प्रागाथं सूक्तम् । “बृहतीसतोबृहत्यौ बार्हतप्रगाथः” इति हि वदन्ति । तत्र प्रथममन्त्रे पथ्याबृहती । “जागतः पादो यदि तृतीयो भवति, अन्ये गायत्राः, तदाऽसौ बृहती पथ्या नाम च्छन्दो भवति” इति हि हलायुधः । पूर्वार्धे द्वयक्षरोनत्वाद् विराट् । तृतीयपादेऽप्येकादशाक्षरत्वात् पुनरेकोना । पुरुडनाम्, देवयतीनाम्, सुउक्तेभिः इति व्यूहेन केवला पथ्या बृहती । इमां केवलामपि बृहतीं वदन्ति । तथाहि-“आदितोऽष्टाक्षरौ पादौ तृतीयो द्वादशाक्षरः । चतुर्थोऽष्टाक्षरश्चेति बृहती स्खलु वै भवेत्” इति ।

२ यहं पुत्रम् । “अपत्यम् । यहुः । सूनुः” (२. २.) इति निर्घण्टुः ।

३ “ब्रह्मज्ञेय-” इति कचित् ।

४ “-ज्ञानाद् वा जयाद् देव-” इति च ।

५ सतोबृहतीति पङ्क्तिविशेषश्छन्दः । अत एव पिङ्गलः “सतःपङ्क्तिः” इत्येतामाजुहाव । “पूर्वौ चेदयुजौ सतःपङ्क्तिः” (३. ३८.) इति तत्सूत्रात् । “प्रथमतृतीयौ पादौ जागतौ, द्वितीयचतुर्थौ गायत्रौ तच्छन्दः सतःपङ्क्तिर्नाम भवति” इति च हलायुधोऽप्याह । सायणादयस्तु सतोबृहतीत्येवाऽहुः । “अयुजौ जागतौ सतोबृहती” इति हि श्रूयते । अत्र तु चतुर्थपादे सप्ताक्षरत्वान्निचृत्वम् । “सन्तिय” इति पादपूरणे च केवला सतोबृहती ।

[जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहऽबुधम् । हविष्मन्तः । विधेम । ते ॥ सः ।
त्वम् । नः । अद्य । सुष्मनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । सन्त्य ॥ २ ॥]

सहसा वायुनेधितम् ॥ ५७ ॥ धारयन्ति जनास्तस्य कर्म कुर्मो वयं च ते । सन्त्यः सम्यक् ततो
विष्णुर्वायोरपि विवृद्धिकृत् ॥ ५८ ॥ * ॥

[३-निचुत् पथ्याबृहती^३, मध्यमः स्वरः ।]

(४२४) प्रत्वा^१दूतं^२वृणीमहे^३होतारं^४विश्ववेदसम् ॥

महस्ते^५सतो^६विचरन्त्यर्चयो^७दिविस्पृशन्ति^८भानवः^९ ॥ ३ ॥

[प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् ॥ महः । ते । सतः ।
वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥]

[४-निचुत् सतोबृहती पंक्तिः^४, पञ्चमः स्वरः]

(४२५) देवासंस्त्वावरुणोमित्रो^१अर्यमा^२सन्दूतम्प्रलमिन्धते ॥

विश्वंसो^३अग्रेजयति^४त्वया^५धनं^६यस्ते^७ददाश^८मर्त्यः^९ ॥ ४ ॥

[देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम् । दूतम् । प्रलम् । इन्धते ॥
विश्वम् । सः । अग्रे । जयति । त्वया । धनम् । यः । ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥]

प्रततेः पुरातनत्वाद् वा प्रलः ॥ * ॥

१ “वायुनैधितम्” इति प्र. पाठः ।

२ “सम्यक्त्वतो-” इति प्र. पाठः प्रामादिकः ।

३ तृतीयपादे एकादशाक्षरत्वात् निचुत्वम् । “विचरन्ति अर्चयः” इति विश्लेषण केवला पथ्याबृहती ।

४ पूर्वार्धे विंशतिरक्षराणि । उत्तरार्धे चैकोना विंशतिरिति निचुत् सतोबृहती पंक्तिर्भवति । द्वितीयपादे “अरि-
यमा” इति, चतुर्थे च “मर्तियः” इति व्यूहे कृते प्रथमपादे नवाक्षरत्वादेकाक्षराधिक्यं भवति । ततश्चैयं “मुरिक्
सतोबृहती” भवति । केवलमुत्तरार्ध एव व्यूहे केवला सतोबृहती ।

[५-निचृत् पथ्याबृहती^१, मध्यमः स्वरः]

(४२६) मन्द्रो॑होता॑गृह॑पति॑रग्रे॑दूतो॑विशाम॑सि ॥

त्वेवि॑श्वास॑ङ्गता॑निव्र॑ताध्रु॑वाया॑निदे॒वाअ॑कृ॒ण्वत ॥ ५ ॥ [[८ ॥]

[म॒न्द्रः । हो॒ता । गृ॒हऽप॑तिः । अ॒ग्रे । दू॒तः । वि॒शाम् । अ॒सि ॥ त्वे॒इति॑ ।
वि॒श्वा । स॒म्ऽग॑तानि । व्र॒ता । ध्रु॒वा । या॒नि । दे॒वाः । अ॑कृ॒ण्वत ॥ ५ ॥ ८ ॥]

मन्द्रो महामखः ॥ * ॥

[६-एकोना विराट् सतोबृहती पंक्तिः^२, पञ्चमः स्वरः]

(४२७) त्वे॒इद॑ग्रे॒सुभ॑गेयवि॒ष्टय॑वि॒श्वमा॑हूयतेह॒विः ॥

स॒त्वन्नो॑अ॒द्यसु॑मना॒उता॑परंयक्षि॒देवान्त्सु॑वीर्या ॥ ६ ॥

[त्वे॒इति॑ । इ॒त् । अ॒ग्रे । सु॒भ॒गे । य॒वि॒ष्टय॑ । वि॒श्वम् । आ॒ । हू॒यते॑ । ह॒विः ॥
सः । त्व॒म् । नः । अ॒द्य । सु॒म॒नाः । उ॒त । अ॒पर॑म् । य॒क्षि । दे॒वान् ।
सु॒वीर्या॑ ॥ ६ ॥]

देवान् सुवीर्याद् यजसि ॥ * ॥

[७-पथ्याबृहती, मध्यमः स्वरः]

(४२८) तङ्क्वे॑मि॒त्थान॑म॒स्विन॑उप॒स्वरा॑जमासते ॥

होत्रा॑भि॒रग्नि॑मनु॒षस्स॑मिन्ध॒तेति॑ति॒र्वासो॑अति॒सिधः॑ ॥ ७ ॥

[त॒म् । घ॒ । ई॒म् । इ॒त्था । न॒म॒स्वि॒नः । उ॒प । स्व॒रा॒जम् । आ॒स॒ते ॥ हो॒त्राभिः॑ ।
अ॒ग्नि॒म् । म॒नु॒षः । स॒म् । इ॒न्ध॒ते । ति॒ति॒र्वासः॑ । अ॒ति । सि॒धः ॥ ७ ॥]

१ तृतीयापादे एकादशाक्षरत्वात् निचृत् । “तुवे” इति व्यूहेन केवला च ।

२ प्रथमपादे द्वयक्षरोनत्वाद् विराट् । चतुर्थे पुनरेकाक्षरोनत्वादेकोना विराट् । “तुवे”, “यन्निष्ठिय” इति प्रथमपादे, “सुवीरिया” इति च चतुर्थपादे व्यूहेन केवलेयं सतोबृहती ।

तं हि त्वामेव सर्वदा । उपासते नमस्यन्तः सन्तस्तीर्णास्तु संसृतेः ॥ ५९ ॥ स्निग्धो ह्यतितिति-
र्वासस्तीर्णदुःखा इहैव वा । १ त्वत्प्रसादेन विद्वांसः प्राप्य ब्राह्मण्यमुत्तमम् ॥ ६० ॥ * ॥

[८-विराट् सतोबृहती पंक्तिः^१, पञ्चमः स्वरः]

(४२९) मन्तो॑वृत्र॑म॒तर॑त्रोद॑सी॒अप॑उरु॒क्षया॑यचक्रिरे ॥

भुव॑त्कण्वे॒वृषा॑द्यु॒म्याहु॑तः॒क्रन्द॑द॒श्वो॒गवि॑ष्टिषु ॥ ८ ॥

[मन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसीइति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे ॥ भुवत् ।
कण्वे । वृषा । युम्नी । आहुतः । क्रन्दत् । अश्वः । गोऽइष्टिषु ॥ ८ ॥]

तमो मन्तोऽतरन् लोकानपः कर्माणि चोत्तमाः । उरु ब्रह्म क्षितित्वेन^३ चक्रुस्तत्रैव संस्थितेः ॥ ६१ ॥
वृषा स भगवान् विष्णुर्मुनौ कण्वेऽभवत् स्थितः । ४ क्रन्ददश्वस्वरूपश्च ज्ञानस्यान्वेषणे कृते ।
ततः कण्वान्निस्सरन्ति शुद्धा वेदानुगा गिरः ॥ ६२ ॥ द्युतिमत्त्वात् स तु द्युम्नी ॥ * ॥

[९-निचृत् पथ्याबृहती^५, मध्यमः स्वरः]

(४३०) संसीद॑स्व॒मह्ना॑अ॒सिशोच॑स्वदे॒ववी॑तमः ॥

वि॒धूम॑म॒ग्नेअ॒रुष॑मि॒मेध्य॑सृज॑प्र॒शस्त॑दर्श॒तम् ॥ ९ ॥

[सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतम् ॥ वि । धूमम् । अग्ने ।
अरुषम् । मिमेध्य । सृज । प्रशस्त । दर्शतम् ॥ ९ ॥]

१ “तत्प्रसादेन” इत्यन्यत्र ।

२ तृतीयपादे जागते दशाक्षरत्वात् विराट् । व्यूहेन च केवलत्वं सम्पाद्यम् । तद्यथा—“दियुग्मिन्याहुतः” इति ।

३ अपः उरु क्षयाय चक्रिरे इति चत्वारि पदानि व्याख्यातानि—अपः कर्माणि उरु ब्रह्म क्षितित्वेन चक्रुरिति भाष्यपदैः । अत्रैवं भाति—अप इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । उरु पूर्णं ब्रह्म अपां कर्मणां क्षयाय क्षितित्वेन चक्रुः । सर्वं कर्म ब्रह्मार्पणं चक्रुरिति । भाष्ये च कर्माणि प्रतीत्यध्याहार्यम् । यद्वा कर्माणि चक्रुस्तमाः । यच्चक्रुस्तस्य चोर ब्रह्म क्षितित्वेन चक्रुरिति प्रत्येकं क्रियान्वयः । यद्वा उरुब्रह्मक्षितित्वेनेत्येकं पदम् । श्रुतौ च ‘उरुक्षयाय’ इत्येकं पदम् । पदपाठस्त्वयोगव्यवच्छेद एवेत्युक्तम् । अत एव टीकायाम्—“उरुः पूर्णस्त्वमेव क्षय आश्रयस्तस्मै” इति व्याख्यातम् । तदिदं व्याख्यानमैकपदे हि स्वरसम् ।

४ “क्रन्दन्नश्व—” इत्यपि क्वचित् । एतत्पाठे क्रन्ददिति भिन्नं पदमिति द्योतितं भवति ।

५ तृतीयपाद एकाक्षरोनेति निचृत् । “मिमेधिंय” इति व्यूहेन केवला पथ्याबृहती ।

देवेषु ज्ञानवत्तमः । स त्वं शोचस्व दीप्यस्व धूमः संसारधूत्कृतिः^१ । अरुषो रोषहीनत्वाद् धूमश्चेच्छुभगन्धनात्^२ ॥ ६३ ॥ * ॥

[१०-निचृत् सतोबृहती पंक्तिः^३, पञ्चमः स्वरः ।]

(४३१) यन्त्वा^४देवासोमनवेदधुरिहयजिष्ठं हव्यवाहन ॥

यङ्क्वोमेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषायमुपस्तुतः ॥ १० ॥ [॥ ९ ॥]

[यम् । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यवाहन ॥ यम् ।
क्वः । मेध्यऽअतिथिः । धनस्पृतम् । यम् । वृषा । यम् । उपस्तुतः ॥
॥ १० ॥ ९ ॥]

[११-निचृत् पथ्याबृहती^५]

[११-१३, मध्यमः स्वरः]

(४३२) यमग्निमेध्यातिथिः क्व ईधः ऋतादधि ॥

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निवर्द्धयामसि ॥ ११ ॥

[यम् । अग्निम् । मेध्यऽअतिथिः । क्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ॥ तस्य । प्र ।
ईषः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् । अग्निम् । वर्द्धयामसि ॥ ११ ॥]

यं सुतो मे समीधेऽग्नि मेध्यातिथि ऋतादधि^६ । उक्त्वा सत्यां वेदवाचं देयान्यन्नानि तस्य हि ॥ ६४ ॥ तं प्रतीमा ऋचः सर्वाः प्रकाशाद् वर्द्धयाम तम् । इन्धनं तु हरेर्नान्यत् कचिदस्ति प्रकाशनात् ॥ ६५ ॥ * ॥

१ “-धूत्कृतेः” इति प्र. पाठः ।

२ “-गन्धवान्” इत्यन्यत्र । शुभगन्धेन याशिकान् प्रसादयति, न चक्षुः क्लेशयतीति तस्यारोषत्वमुच्यते । प्रसन्नो ह्येवं कुर्यान्न रुष्टः । एतेन ‘अरुषम्, आरुषम्, आरोचमानम्’ इत्याङोऽयमकार इति वदन्तः परास्ताः ।

३ तृतीयपादे “मेधियातिथिः” इति व्यूहे केवला सतोबृहती ।

४ प्रथमपादे “मेधियातिथिः” इति व्यूहेन केवला पथ्याबृहती । मेध्यअतिथिरिति वा ।

५ “मेध्यातिथिर्ऋतादधि” इति च कचित् पाठः । “मेध्यातिथि ऋतादधि” इति पाठे “शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन” इत्यादिवदार्षो विसर्गलोपः । “वृष्टि युगायते” इति च यथा भागवते ।

[१२-एकोना विराट् पथ्याबृहती^१]

(४३३) रायस्पू॑र्धि॒स्वधा॑वो॒स्ति॒हि॒ते॒ग्ने॑दे॒वेष्वा॑प्यम् ॥

त्वंवा॑ज॒स्य॒श्रुत्य॑स्यराज॒सि॒स॒नो॑मृ॒ळम॒हान्॑अ॒सि ॥ १२ ॥

[रा॒यः । पू॒र्धि । स्व॒धाऽवः । अ॒स्ति । हि । ते । अ॒ग्ने । दे॒वेषु॑ । आ॒प्यम् ॥ त्व॑म् ।
वा॒ज॒स्य । श्रु॒त्य॒स्य । रा॒ज॒सि । सः । नः । मृ॒ळ । म॒हान् । अ॒सि ॥ १२ ॥]

वित्तानि पूरयास्माकं देवेष्वप्याप्यमस्ति ते । यज्ञभागादिपूज्यत्वात् स्वधावः सुखवर्तकः^२ ।
श्रुत्यवाजो यज्ञभागो राजा भवसि तस्य हि ॥ ६६ ॥ * ॥

[१३-पथ्याबृहती^३]

(४३४) ऊ॒र्ध्व ऊ॒षुण॑ऊ॒तये॑ति॒ष्ठादे॒वो॒नस॑वि॒ता ॥

ऊ॒र्ध्वोवा॑ज॒स्य॒स॒निता॒यद॒ञ्जिभि॑र्वा॒घद्भिर्वि॒ह्याम॑हे ॥ १३ ॥

[ऊ॒र्ध्वः । ऊँ॒इति॑ । सु॒ । नः । ऊ॒तये॑ । ति॒ष्ठ । दे॒वः । न । स॒विता॑ ॥ ऊ॒र्ध्वः ।
वा॒ज॒स्य । स॒निता॑ । यत् । अ॒ञ्जि॒ऽभिः । वा॒घत्॒ऽभिः । वि॒ह्याम॑हे ॥ १३ ॥]

असद्रक्षाकृते नित्यं सूयतो भव विष्णुवत् । विष्णुश्चेत् स्वात्मदृष्टान्तो नोऽन्नदाता तथोद्यमी
॥ ६७ ॥ यत् स्तुवद्भिर्दिजैर्युक्ताः स्नेहैस्त्वां विह्वयामहे ॥ * ॥

१ तृतीयपादे जागते दशाक्षरत्वाद् विराट् । द्वितीये गायत्रे सप्ताक्षरत्वात् पुनरेकोना । “देवेषुआप्यम्” इति द्वितीये, “तुवं वाजस्य श्रुतियस्य” इति च तृतीये व्यूहेन केवला पथ्याबृहती । अथवा “विग्रमा बृहत्यः समाः सतोबृहत्यः” इति श्रवणात् सतोबृहत्येवेयमृक् । तत्र “रायस्पूर्धि सुवधावो अस्ति हि ते” इति प्रथमपादे व्यूहेन द्वादशाक्षरत्वम् । “अग्ने देवेषु आपियम्” इति व्यूहाष्टाक्षरो द्वितीयः पादः । तृतीये पूर्ववत् “तुवं वाजस्य श्रुतियस्य राजसि” इति समानम् । चतुर्थश्चाव्यूहेनैवाष्टाक्षरः पाद इति सतोबृहती । तदात्वे च पञ्चमः स्वरः । पङ्क्तिविशेषत्वात् ।

२ “सुखवर्तकः” इति प्र. पाठः ।

३ ययन्यनुक्रमणिकाकृत् “ऊर्ध्व ऊषु यौयौ” इति त्रयोदशं चतुर्दशं च मन्त्रं यूपदेवतमाह । तन्निन्यम् । लिङ्गादर्शनादिति व्याख्यातारो वदन्ति । यद्यपि शौनको लिङ्गतो न दैवतानि ज्ञेयानि भवन्ति । किन्त्वाददेशादेवेत्याह । तथाहि तद्वचनम्—“आदेशाद् दैवतं ज्ञेयमृङ्मन्त्राणां न लिङ्गतः । न शक्यं लिङ्गतो ह्यासां ज्ञातुं तत्त्वेन दैवतम्”

[१४-निवृत् सतोबृहती पंक्तिः^१, पञ्चमः स्वरः]

(४३५) ऊर्ध्वोनःपाहंहसोनिकेतुनाविष्वंसमत्रिणन्दह ॥

कृधीनऊर्ध्वाश्चरथायजीवसेविदादेवेषुनोदुवः ॥ १४ ॥

[ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विष्वम् । सम् । अत्रिणम् । दह ।

कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥]

ज्ञानेन पाहि नितरामुद्यम्युच्चगुणोऽपि नः ॥ ६८ ॥ असुरा^२ अत्रयः प्रोक्ता मार्गत्रयविवर्जिताः । स्वर्गापवर्गमानुष्यं त्यक्त्वा यान्ति तमो हि ते । अदन्तीत्यथ रक्षांसि वाऽत्रयोऽधिकभक्षणात् ॥ ६९ ॥ भोगाय जीवनायापि स्वलोकचरणाय च । उत्तमान् कुरु नो नित्यं दोहनानि च लम्भय । देवेभ्योऽखिलकाम्यानि सदा^३ नोऽतिमहान्ति च ॥ ७० ॥ * ॥

[१५-विराद् पथ्याबृहती^४]

[१५-१७ मध्यमः स्वरः]

(४३६) पाहिनोअग्रेरक्षसःपाहिधूर्तेरराव्णः ॥

पाहिरीषतउतवाजिघांसतोबृहद्भानोयविष्ठय ॥ १५ ॥ [॥ १० ॥]

[पाहि । नः । अग्रे । रक्षसः । पाहि । धूर्तैः । अराव्णः ॥ पाहि । रिषतः । उत ।

वा । जिघांसतः । बृहद्भानोइतिबृहत्भानो । यविष्ठय ॥ १५ ॥ १० ॥]

इति बृहदेवतायाम् । “उक्तमत्रर्षिणा पूर्वमादेशाद् दैवतं विना । ज्ञातुं न शक्यते लिङ्गात् तथाऽपि क्वचिदुच्यते” (३. ११०.) इति च । सत्यम् । आदेशाश्च ऋक्संहितादय एव मुख्यतो भवन्ति । नानुक्रमणिका बृहदेवता वा । तत्राप्यादेशपरम्पराविच्छेददर्शनात् । तदुक्तं पूर्वमेवाऽचार्यैः—“ऋक्संहितायाः स्वाध्यायात् प्रबन्धाद् व्यासनिर्मितात् । ब्राह्मणेभ्यस्तथा मानात् प्रोक्ताः स्युर्मुनयोऽत्र ये” इति । “श्रुतिलिङ्गान्यन्ता यावत् तावत् पूर्वप्रमा भवेत्” इति च । देवताया अप्युपलक्षणमिदम् । यूपोच्छ्रयणे विनियोगात्तदेवतत्वं च स्यादिति भाति । अग्निरेव हि यूपदेवता ।

१ “पाहि अंहसः” इति व्यूहेन केवला सतोबृहती ।

२ “असुराः” इत्यपि पाठः । “अलिशब्दो रक्षोवचनः” इति स्कन्दस्वामी ।

३ “-काम्यानि समम्” इति क्वचित् ।

४ “अरावणः” इति व्यूहेन, “यविष्ठय” इति व्यूहेन च केवला पथ्याबृहती ।

अरं छिद्रं प्रापयतीत्यरावा पापपूरुषः । धूतृतेस्तस्य नो रक्ष नश्यतोऽस्मदघाय च' ॥ ७१ ॥
यवीयस्सु स्थितत्वेन यविष्ठो हरिरुच्यते । ब्रह्माद्यपेक्षया नित्यं यविष्ठतम एव यत् । अग्निर्य-
विष्ठय इत्युक्तो यदाधिक्यार्थतोऽधिकम् ॥ ७२ ॥ * ॥

[१६-बृहती^१]

(४३७) घनेवविष्वग्विजह्यराव्णस्तपुर्जम्भयोऽस्मधुक् ॥

योमर्त्यश्शिशीतेअत्यक्तुभिर्मानस्सरिपुरीशत ॥ १६ ॥

[घनाऽइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुःऽजम्भ । यः । अस्मधुक् ॥

यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अत्यक्तुभिः । मा । नः । सः । रिपुः । ईशत ॥

॥ १६ ॥]

वायुर्मेघानिव जहि सर्वतः^२ पापपूरुषान् । अस्मदद्रोही च यस्तं च तापेनैवाप्ति यत् ततः ॥ ७३ ॥
तपुर्जम्भः शिशीते यस्तीक्ष्णो भवति सर्वदा । नेशो भवतु सोऽस्माकं दुरात्मा पापपूरुषः ॥ ७४ ॥
॥ * ॥

[१७-विराट् पथ्याबृहती^३]

(४३८) अग्निर्वन्नेसुवीर्यमग्निःकण्वायसौभगम् ॥

अग्निःप्रावन्मित्रोतमेध्यातिथिमग्निस्साताउपस्तुतम् ॥ १७ ॥

[अग्निः । वन्ने । सुवीर्यम् । अग्निः । कण्वाय । सौभगम् ॥ अग्निः । प्र ।

आवत् । मित्रा । उत । मेध्यऽअतिथिम् । अग्निः । सातौ । उपस्तुतम् ॥ १७ ॥]

१ “नश्यतोऽस्मदघाय च” इति प्र. पाठः । प्राचीनपाठे अस्मदघाय रिषतः नश्यतः इत्यन्वयः । साधूनामर्घं प्रसञ्जयितुमात्मनाशमपि न बहु मन्यते हि स्वलः । तथाच आत्मनाशेनापि साधूनामनिष्टमिच्छन् रिषन्नुच्यते । साधूनां वधाय प्रवर्तमानः जिघांसन्निति ।

२ दशाक्षरौ प्रथमतृतीयौ, अष्टाक्षरौ द्वितीयचतुर्थौ यदा तदा च बृहती भवति । उक्तं हि पिङ्गलनागेन—“वैराजौ गायत्रौ च” (३. ३४.) इति । वैराजाविति दशाक्षरौ । “विषुवग् विजहि अराव्णः” इति प्रथमपादे,” मर्तियः शिशीते अतिअक्तुभिः” इति च तृतीयपादे व्यूहेन जागतत्वे सतोबृहती भवति । तदात्वे तु पञ्चमः स्वरः ।

३ “सर्वशः” इत्यपि पठ्यते ।

४ “सुवीरियम्” इति, “मेध्यअतिथिम्” इति च व्यूहेन केवला पथ्याबृहती ।

सुवीर्यं सौभागं चैव ममेशः समभाजयत् । मेध्यातिथिं सुतं चैव मित्राणि च ररक्ष मे ।
उपस्तुतं चैव मुनिं सातौ लामे ररक्ष ह ॥ ७५ ॥ * ॥

[१८-सतोबृहती पंक्तिः, पञ्चमः स्वरः]

(४३९) अ॒ग्निना॑तुर्व॒शंयदु॑म्परा॒वत॑उ॒ग्रादे॑वंहवामहे ॥

अ॒ग्निर्न॑यन्न॒ववा॑स्त्वम्बृ॒हद्रथ॑न्तु॒र्वीति॑न्दस्य॒वेसहः॑ ॥ १८ ॥

[अ॒ग्निना॑ । तुर्व॒शम् । यदु॑म् । प॒राऽव॑तः । उ॒ग्रऽदे॑वम् । ह॒वाम॑हे ॥ अ॒ग्निः । न॒यत् ।
न॒वऽवा॑स्त्वम् । बृ॒हत्स॑रथम् । तु॒र्वीति॑म् । द॒स्यवे॑ । स॒हः ॥ १८ ॥]

तुर्वशादींस्तथा राक्षो वयं तेन हवामहे । तुरोऽपि 'यद्वशो विष्णुः स च तुर्वशनामवान् ।
यदस्ति तत उच्चत्वाद् यदुरग्नोऽसुरान् प्रति ॥ ७६ ॥ तमेव तत्प्रसादेन ह्वयामोऽनयदेव सः ।
नववास्त्वादिकान् राक्षो बलं दस्युविनिग्रहे ॥ ७७ ॥ * ॥

[१९-पथ्याबृहती, मध्यमः स्वरः]

(४४०) नि॒त्वाम॑ग्ने॒मनु॑र्दधे॒ज्योति॑र्जना॒यश॑श्च॒ते ॥

दी॒देथ॑क॒ण्व॑क॒तजा॑तउ॒क्षितो॑यन्न॒मस्य॑न्ति॒कृष्ट॑यः ॥ १९ ॥

[नि॑ । त्वा॑म् । अ॒ग्ने । म॒नुः । द॒धे । ज्यो॑तिः । ज॒नाय॑ । श॒श्चते॑ ॥ दी॒देथ॑ । क॒ण्वे ।
क॒त॑ऽजातः । उ॒क्षितः॑ । य॑म् । न॒मस्य॑न्ति । कृ॒ष्टयः॑ ॥ १९ ॥]

मनुष्यः सन्नहं त्वां तु ज्योतिर्मुक्तजनाय च । निदधे हृदि स त्वं च दीप्यसे मयि सर्वदा ॥ ७८ ॥
ब्रह्मजोऽग्निर् कृताद् वेदवाचोऽभिव्यज्यते हरिः । उक्षितः 'स्वगुणैः सर्वैर्युक्तः ॥ * ॥

[२०-सतोबृहती पंक्तिः, पञ्चमः स्वरः ।]

(४४१) त्वे॒षासो॑अ॒ग्नेर॑म॒वन्तो॑अ॒र्चयो॑भी॒मासो॑न॒प्रती॑तये ॥

र॒क्षस्वि॑न॒स्सद॑मि॒द्यातु॑मा॒वतो॑वि॒श्वंस॑म॒त्त्रिण॑न्दह ॥ २० ॥ [॥ ११ ॥]

[त्वेषासः । अग्नेः । अमऽवन्तः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये ॥
 रक्षस्विनः । सदम् । इत् । यातुऽमावतः । विश्वम् । सम् । अत्रिणम् ।
 दह ॥ २० ॥ ११ ॥]

इति षट्त्रिंश सूक्तम्

अमेयाश्च शक्तयः । त्वेषा इत्युदितास्तस्य हरे रश्मय एव च ॥ ७९ ॥ भीमा न प्रतिगन्तुं च
 शक्या राक्षसपक्षिणः । यातवो जङ्गमास्तेषां हिंसनावान्तु राक्षसः ॥ ८० ॥ यातुमावानिति
 प्रोक्तो यातनानुभवात् कचित् । यातुरित्येव च प्रोक्तः सन्तं प्रत्यनुकूलतः ॥ ८१ ॥ स्थितास्ताः
 शक्तयो विष्णोः ॥ * ॥ * ॥

३७

[‘क्रीळं वः पञ्चदश, कण्वो घौरः, गायत्री, मरुतः, षड्जः ।]

(४४२) क्रीळं वः पञ्चदशो मरुतमवर्णं रथेशुभम् । कण्वोऽभिप्रगायत ॥ १ ॥

[क्रीळम् । वः । शर्धः । मारुतम् । अनवर्णम् । रथेशुभम् ॥
 कण्वाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥]

क्रीडाशीलं च मारुतम् । शर्धः सुखबलाढ्यं चाप्यनवर्णमनिन्द्रियम् ॥ ८२ ॥ न वायोरिन्द्रि-
 याणां हि देवाः सन्त्यभिमानिनः । अतोऽनिन्द्रियता तस्य रथे देहे शुभश्च सः । कण्वास्तं
 गायताभीक्ष्णं विष्णुं वा तादृशं गुणैः ॥ ८३ ॥ * ॥

१ “मरुतां क्रीळं त्रीणि पराप्यतः” (३. १०७.) इति बृहदेवतायां शौनकः । “क्रीळं पञ्चोना, मारुतं हि,
 गायत्रं तु” इत्यनुक्रमणिकायां कात्यायनः । पञ्चोना विंशतिः पञ्चदश । हिशब्दः सङ्केतितत्वादुत्तरस्यापि
 सूक्तद्वयस्य मारुतत्वमाह । शौनकोऽपि मरुतां त्रीणीति किलाऽह । तुशब्दः उत्तरस्यापि सूक्तस्य गायत्रत्वमाह ।
 “तुहिहवैतच्छब्दविशिष्टान्युषिदैवतच्छब्दांसि द्विलिचतुष्पञ्चषट्सूक्तभाञ्जि” इति हि परिभाषा ।

२ सुखाढ्यं बलाढ्यं च । “शर्धः । बाधः । नृम्णम् । तविषी । शुष्मम्” (२. ९.) इति बलनामसु निघण्टुः ।
 शं सुखम् । तेनर्द्धः शर्द्धः सुखाढ्यः ।

३ “वाऽप्यन-” इति प्र. पाठः ।

४ “तादृशैः” इति प्र. पाठः ।

(४४३) ये॒ष॒ती॒भिर्ऋ॒ष्टि॒भिस्सा॒कं॒वा॒शी॒भिर्ऋ॒ष्टि॒भिः । अजा॑यन्त॒स्वभा॑नवः ॥ २ ॥

[ये॒ । ष॒ती॒भिः । ऋ॒ष्टि॒भिः । सा॒कम् । वा॒शी॒भिः । अ॒ष्टि॒भिः ॥
अजा॑यन्त । स्व॒भा॒नवः ॥ २ ॥]

पृषत्यो वाहनान्येषामन्यदायुधमुच्यते । स्वप्रकाशोऽथवा 'विष्णुस्तल्लिङ्गैर्व्यज्यते सह । तत्तद्देव-
गतस्यापि विष्णोर्लिङ्गं च तद् भवेत् ॥ ८४ ॥ * ॥

[३-निचृद् गायत्री^१]

(४४४) इ॒हे॒व॒शृ॒ण्व॒एषा॒ङ्क॒शा॒हस्ते॒षु॒यद्व॑दान् । नि॒याम॑श्चि॒त्रमृ॑ज्जते ॥ ३ ॥]

[इ॒ह॒इ॒व । शृ॒ण्वे । ए॒षाम् । क॒शाः । ह॒स्तेषु॑ । य॒त् । व॑दान् ॥
नि । याम॑न् । चि॒त्रम् । ऋ॒ज्जते ॥ ३ ॥]

यत् ते वदन्ति वचनं मेघनादात्मकं हि तत् । इहापि श्रूयत इव वर्णाव्यक्तेरिवेति च ॥ ८५ ॥
हस्तेष्वेषां कशाः सन्ति चित्रं मार्गेऽधिगम्यते । रेण्वादिसर्ववस्तूनां गमनान्मार्गचित्रता ।
विष्णोः 'सर्वं जगच्चित्रं मार्गे सम्प्रेर्यतेऽमुना ॥ ८६ ॥ * ॥

(४४५) प्र॒व॒श॒र्धाय॑घृ॒ष्वये॒त्वेष॑द्यु॒म्नाय॑शु॒ष्मिणे॑ । दे॒वत्त॑म्ब्रह्म॒गाय॑त ॥ ४ ॥

[प्र॒ । वः । श॒र्धाय॑ । घृ॒ष्वये॑ । त्वे॒ष॑द्यु॒म्नाय॑ । शु॒ष्मिणे॑ ॥
दे॒वत्त॑म् । ब्र॒ह्म । गा॒य॒त ॥ ४ ॥]

शोधकाय प्रधानाय वो बलाय च वायवे । शुद्धाय वा सुप्रकाशज्ञानायातिबलाय च । गायत
ब्रह्म देवत्तं देवेषु ततमीश्वरम् ॥ ८७ ॥ प्रीतिर्वायोर्विष्णुगमनाद् वेदाख्यं ब्रह्म विष्णवे । देवैरधी-
यमानत्वाद् देवत्तं ब्रह्म वैष्णवम् ॥ ८८ ॥ * ॥

१ "विष्णुस्तैलिङ्गै—" इति प्र. पाठः ।

२ प्रथमपादे "इहइव" इति व्यूहेनाष्टाक्षरत्वे केवला गायली ।

३ "सर्वजगच्चित्रम्" इत्यपि कचित् पठ्यते ।

[५-विराड् गायत्री^१]

(४४६) प्र॑शंसा॒गो॒ष्व॒घ्न्य॑ङ्क्री॒ळ्य॑च्छ॒र्धो॒मा॒रु॑तम् । ज॒म्भे॒र॒स॑स्यवावृ॒धे ॥ ५ ॥ [॥ १२ ॥]

[प्र॑ । शं॒स । गो॒षु । अ॒घ्न्य॑म् । क्री॒ळम् । यत् । श॒र्धः । मा॒रु॑तम् ॥

ज॒म्भे । र॒स॑स्य । व॒वृ॒धे ॥ ५ ॥ १२ ॥]

अहन्तव्यत्वतस्त्वघ्न्यं वायुं वृषभरूपिणम् । क्रीडन्तं वेदरूपासु गोषु तं स्तुहि मारुतम् ॥ ८९ ॥
मामिर्वेदैः स्तुतत्वेन मारुतो विष्णुरेव वा । भक्षणार्थं रसस्यासौ ववृधे मरुतां पिता ॥ ९० ॥ * ॥

(४४७) को॒वो॒वर्षि॑ष्ठ॒आन॑रो॒दि॒वश्च॒ग॒मश्च॑धू॒तयः॑ । यत्सी॒मन्त॑न्नधू॒नुथ॑ ॥ ६ ॥

[कः । वः । वर्षि॑ष्ठः । आ॒ । न॒रः । दि॒वः । च॒ । ग॒मः । च॒ । धू॒त॒यः ॥

यत् । सी॒म् । अ॒न्त॑म् । न॒ । धू॒नु॒थ ॥ ६ ॥

आ समन्तादुत्तमः कः प्रधानो वायुरेव वः^२ । विष्णोराक्षेप एव स्यात् को नामास्ति परस्त्विति ।
तत्पर्यन्तं च वर्षिष्ठः को भवेदिति वा भवेत् ॥ ९१ ॥ आ धूतयो दिवो गमश्च भूम्या इत्यन्वयो
भवेत् । तस्मादन्तं प्रतीवैतज्जगत् सन्धूनुथाखिलम् ॥ ९२ ॥ * ॥

(४४८) नि॒वो॒यामा॑य॒मानु॑षो॒दध्रे॑ उ॒ग्राय॑म॒न्यवे॑ । जि॒हीत॑पर्व॒तो॒गिरिः॑ ॥ ७ ॥

[नि॑ । वः । या॒मा॒य । मा॒नु॒षः । द॒ध्रे॑ । उ॒ग्रा॒य । म॒न्य॒वे ॥

जि॒ही॒त । प॒र्व॒तः । गि॒रिः ॥ ७ ॥]

नीचैर्धृतो मानुषो वो मार्गयोग्राय मन्यवे । न पूर्यते च कोपाय स्वल्पत्वान्मानुषः क्वचित्
॥ ९३ ॥ बहुपर्वयुतोऽत्युच्चगिरिर्मार्गे हि वोऽत्यजत् । मूलम् ॥ * ॥

(४४९) येषा॒मज्मे॑षु॒पृथि॒वीजु॑र्वा॒इव॑वि॒श्रपतिः॑ । मि॒यायामे॑षु॒रेज॑ते ॥ ८ ॥

१ प्रथमपादे “गोषु अघ्नियम्” इति विश्लेषेणाष्टाक्षरत्वे केवला गायत्री ।

२ “वायुरेव वा” इत्यन्यत्र ।

[येषां॑ । अ॒ज्मे॑षु । पृ॒थि॒वी । जु॒जु॒र्वान्॑ऽइ॒व । वि॒स्प॑तिः ॥
मि॒या । या॒मे॑षु । रे॒ज॑ते ॥ ८ ॥]

येषां तथाऽज्मेषु मार्गेऽवतिमिया धरा । कम्पते जीर्णराजेव ॥ * ॥

[१-निचृद् गायत्री^१]

(४५०) स्थि॒रं हि॒जान॑मेषां॒वयो॑मा॒तुर्नि॑रेतवे । यत्सी॒मनु॑द्वि॒ताश॑वः ॥ ९ ॥

[स्थि॒रम् । हि॒ । जा॒नम् । ए॒षाम् । व॒यः । मा॒तुः । निः॑ऽए॒त॒वे ॥
यत् । सी॒म् । अ॒नु । द्वि॒ता । श॑वः ॥ ९ ॥]

स्थिरं वो जननं यतः ॥ ९४ ॥ जाता वायोर्दिवि वयो मातुः प्राप्ता निरेतवे । निर्गन्तुं तत्क्षणेनैव सर्वलोकाटनाय हि । यौवनं ते युवानो हि निसर्गान्मातुरा जनेः ॥ ९५ ॥ मातुरेव प्रसादेन सम्यक् च द्विविधं बलम् । प्रज्ञाबाहुभवं यस्मात् तस्मात् ॥ * ॥

[१०-पिपीलिकामध्या निचृद्गायत्री^२]

(४५१) उ॒दु॒त्ये॒सून॑वो॒गिरः॑का॒ष्ठा अ॒ज्मे॑ष्व॒न्नत॑ । वा॒श्रा अ॒भि॒ञ्जु॑या॒तवे॑ ॥ १० ॥ [॥ १३ ॥]

[उ॒त् । उ॒ँइ॑ति । त्ये॒ । सू॒न॒वः । गि॒रः । का॒ष्ठाः । अ॒ज्मे॑षु । अ॒न्न॒त ॥
वा॒श्राः । अ॒भि॒ऽञ्जु॑ । या॒त॒वे ॥ १० ॥ १३ ॥]

दिश उदापिरे ॥ ९६ ॥ ते गिरः सूनवो देव्या वाश्रा वचनशीलिनः । अभिजन्मानुसारेण गुणान् यातुमुदापिरे ॥ ९७ ॥ * ॥

१ एषामिति त्रीण्यक्षराणि । तथाहि अनुभूतिस्वरूपाचार्यः प्राह सारस्वते व्याकरणे-“ए स्मि बहुत्वे” (१३५) इति । अकारस्य एत्वं भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति” इति हि तदर्थः । तेन एकारः एकमक्षरम् । “सुडामः” (१५०) इत्यामः सुडागमे षकारो द्वितीयमक्षरम् । आम्प्रत्ययश्च तृतीयमक्षरमिति । ततश्च त्रिष्वपि पादेषु अष्टाक्षरा केवला गायत्री ।

२ “सम्यक् तद् द्विविधम्” इति क्वचित् प्र. पाठः ।

३ मध्ये सप्ताक्षरत्वात् पिपीलिकामध्या । “अज्मेषुअन्नत” इति व्यूहेन केवला गायत्री ।

[११-निचृद् गायत्री^१]

(४५२) त्यश्चिद्वादीर्धम्पृथुमिहोनपातममृध्रम् । प्रच्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

[त्यम् । चित् । घ । दीर्धम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृध्रम् ॥
 प्र । च्यावयन्ति । (च्यावयन्ति)^२ । यामभिः ॥ ११ ॥]

पद्भ्यां भूमिरिति श्रुत्या सुता विष्णोर्वसुन्धरा । तज्जत्वात् पर्वता विष्णोर्नसारः सेचनाद्धि मिद ।
 हरिस्तमपि मेर्वादि मरुतश्च्यावयन्ति हि ॥ ९८ ॥ ^३अमृध्रमप्रधृष्यत्वात् ॥ * ॥

(४५३) मरुतोयद्वबलञ्जनाञ्चुच्यवीतन । गिरीरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

[मरुतः । यत् । ह । वः । बलम् । जनान् । अचुच्यवीतन ॥
 गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥]

बलं यदपि वोऽखिलम् । जनांश्च्यावयितुं स्थानाच्छक्ताः सम्यग् गिरीनपि ॥ ९९ ॥ * ॥

[१३-पादनिचृद् गायत्री^४]

(४५४) यद्वयान्तिमरुतस्सहब्रुवतेध्वन्ना । शृणोति कश्चिदेषाम् ॥ १३ ॥

[यत् । ह । यान्ति । मरुतः । सम् । ह । ब्रुवते । अध्वन् । आ ॥
 शृणोति । कः । चित् । एषाम् ॥ १३ ॥]

कुर्वन्ति शास्त्रसंवादं मार्गे शृण्वन्ति केचन । तेषां मध्ये हि मरुताम् ॥ * ॥

१ “तियम्” इति व्यूहेन केवला गायत्री ।

२ च्यावयन्तीत्येवाऽचार्यसम्मतः पदपाठ इति भाति ।

३ मृध्रशब्दो हि मृदुपर्यायः । “मृध्रवाचः मृदुवाचः” इति यास्केन व्याख्यातत्वात् । अतोऽमृध्रास्तीक्ष्णाः ।
 यद्वा मृध्र इति प्रधृष्यतामेवाऽह । तथाहि श्रुतिः—“देवा वीर्यवन्तो अभवन् । मृध्रा असुराः” इति ।

४ यान्ति इति लीण्यक्षराणि । तद्यथा या अन्तीति । धातुश्च प्रत्ययश्च विश्लिष्येते । एषामिति लीण्यक्षराणीत्यु-
 क्तम् । “ब्रुवते अध्वन्” इति च व्यूहः । तेन च केवला गायत्री ।

[१४-निचुद् गायत्री^१]

(४५५) प्रया॑त॒शी॒भ॒मा॒शु॒भि॒स्सन्ति॒क॒ण्वेषु॒वो॒दु॒वः । तत्रो॒षुमा॑दया॒ध्वै ॥ १४ ॥

[प्र॑ । या॒त । शी॒भ॒म् । आ॒शु॒ऽभिः । स॑न्ति । क॒ण्वेषु॑ । वः । दु॒वः ॥
तत्रो॒इति॑ । सु॑ । मा॒द॒या॒ध्वै ॥ १४ ॥]

शीभं क्षिप्रं प्रयात नः^२ ॥ १०० ॥ मदं कुरुत तत्रैव दोहनान्यत्र सन्ति हि ॥ * ॥

[१५-पिपीलिकामध्या निचुद् गायत्री^३]

(४५६) अ॒स्ति॒हि॒माम॑दा॒यव॒स्मसि॑मा॒वय॑मेषाम् । वि॒श्व॑श्चि॒दायु॑र्जी॒वसे॑ ॥ १५ ॥ [॥ १४ ॥]

[अ॒स्ति । हि॑ । स्म॒ । मा॑दा॒य॒वः । स्म॑सि । स्म॒ । व॑य॒म् । ए॒षाम् ॥
वि॒श्व॑म् । चि॒त् । आ॒युः । जी॒व॒से ॥ १५ ॥ १४ ॥]

इति सप्तविंशं सूक्तम्

सर्वमायुर्जीवसेऽस्ति प्रसादान्मरुतां हि नः ॥ १०१ ॥ * ॥ * ॥

—३८—

[कद्ध नूनम् पञ्चदश, कण्वो घौरः, गायत्री, मरुतः, षड्जः ।]

(४५७) क॒द्ध॒नून॑ङ्क॒धप्रि॑यः पि॒तापु॒त्रब॑हस्तयोः । द॒धि॒ध्वे॒वृक्त॑वर्हिषः ॥ १ ॥

[क॒त् । ह॒ । नू॒नम् । क॒ध॒ऽप्रि॑यः । पि॒ता । पु॒त्रम् । न॑ । ह॒स्त॑योः ॥
द॒धि॒ध्वे॑ । वृ॒क्त॒ऽव॑र्हिषः ॥ १ ॥]

१ “मादयाध्वै” इति विश्लेषेण केवला गायत्री ।

२ “प्रयातन” इति क्वचित् प्र. पाठः ।

३ एषामिति त्रीण्यक्षराणि । तेन केवला गायत्री ।

‘कदनयोर्हस्तयोर्देवा दधिध्वे प्रियतातवत् । कदाऽपि यत् प्रियस्तातः कथप्रिय इतीरितः । स्तृतं बहिर्यद्विषये ते प्रोक्ता वृक्तबहिषः ॥ १०२ ॥ * ॥

[२-निचृद् गायत्री^१]

(४५८) क॒नून॑ङ्क॒द्रोअ॒र्थङ्ग॑न्तादि॒वोन॑पृ॒थिव्याः । क॒वो॒गावो॑न॒रण्य॑न्ति ॥ २ ॥

[क॒ । नून॑म् । क॒त् । वः । अ॒र्थम् । ग॑न्त॒ । दि॒वः । न॒ । पृ॒थि॒व्याः ॥

क॒ । वः । गा॑वः । न॒ । र॒ण्य॒न्ति ॥ २ ॥

दिवः पृथिव्याश्चेदानीं क गच्छथ च किं फलम् । न गच्छथ क वाऽप्येतज्ज्ञातव्यं तत्प्रसादतः ॥ १०३ ॥ आह्वयन्ति क वो^३ गावो यथैव यवसार्थिनः । फलार्थिनः स्तुवन्तो वः^४ काऽह्वयन्ति तथैव च ॥ १०४ ॥ * ॥

[३-पादनिचृद् गायत्री^५]

(४५९) क॒वस्सु॒ग्नान॑व्या॒सिम॑रुतः क॒सु॒विता॑ । क॒वो॒वि॒श्वानि॑सौ॒भगा॑ ॥ ३ ॥

[क॒ । वः । सु॒ग्नान् । न॑व्या॒सि । म॑रुतः । क॒ । सु॒वि॒ता ॥

क॒वो॒इति॑ । वि॒श्वानि॑ । सौ॒भगा॑ ॥ ३ ॥

स्तुत्यानि वः सुखानि^६ च कथं ज्ञेयानि नः सदा । इत्यभिप्रायतः प्रश्नः कस्मिन् नो ज्ञापकस्त्विति । सुषितानि सुभद्राणि सौभगं लक्षणं परम् ॥ १०५ ॥ * ॥

१ “कदाऽनयोर्हस्तयोर्देवा धध्वे” इति प्र. पाठः । प्राचीनपाठे कत् अनयोरिति च्छेदः । कत् कदेति दधिध्वे धध्वे इति चार्थः स्फुटत्वान्नोक्तः । केवलं श्रुतिपदे एव प्रतीकतया गृहीते इत्यवधेयम् । “कच्छन्दः कदेत्यस्य पर्यायः” इति स्कन्दस्वामी ।

२ “कुव” इति व्यूहेन केवला गायत्री ।

३ “क वा” इति प्र. पाठः ।

४ स्तुवन्तो वा” इति कचित् ।

५ अत्र त्रिष्वपि पादेषु “कुव” इति व्यूहेन केवला गायत्री ।

६ “सुखानीव” इत्येकस्मिन् कोशे । सुग्नान् सुग्नानि सुखानि । “सुग्नम् । शेवम् । शिवम् । शम् । कम्” (३. ६.) इति सुखनामसु निघण्टुः ।

[४-आर्ची उष्णिक्^१, ऋषभः स्वरः]

(४६०) यद्यूयम्पृश्निमातरोमर्तासस्यातन । स्तोतावोअमृतस्यात् ॥ ४ ॥

[यत् । यूयम् । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन् ॥
स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥]

पृश्निर्वेदः प्रश्नयोग्यः पृश्निमाता हरिस्ततः । ज्ञेयस्तस्यापि विज्ञाता मरुतश्चेत् सुता गिरः । मानुषा यदि यूयं वः स्तोता देवो भवेदपि ॥ १०६ ॥ * ॥

[५-पिपीलिकामध्या निचृद् गायत्री^२]

(४६१) मावोमृगोनयवसेजरिताभूदजोष्यः । पथायमस्यगादुप ॥ ५ ॥ [॥ १५ ॥]

[मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः ॥
पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥ १५ ॥]

न स्यादसेव्यः स्तोताऽत्र यथा यवसगोचरे । गोप्राप्ये तु मृगोऽसेव्यो यममार्गे न च ब्रजेत् । याच्ञारीतिविशेषोऽयं निन्दा स्तुत्येकदेशयुक् ॥ १०७ ॥ * ॥

[६-७ निचृद् गायत्री^३]

(४६२) मोषुणःपरापरानिर्ऋतिर्दुर्हणावधीत् । पदीष्टतृष्णायासह ॥ ६ ॥

[मोइति । सु । नः । पराऽपरा । निऽऋतिः । दुःऽहना । वधीत् ॥
पदीष्ट । तृष्णाया । सह ॥ ६ ॥]

१ एकविंशत्यक्षरत्वादाचीं उष्णिक् । मर्तास इति चतुरक्षराणि । असुग्व्यूहेन मर्तअस इति वा मरतास इति वा । “सियातन” इति यण्व्यूहेन चतुरक्षराणि । तृतीयपादे च “सियात्” इति द्वे अक्षरे । ततश्च केवला गायत्री । तदात्वे षड्ज एव स्वरः ।

२ “अजोषियः” इति व्यूहे केवला गायत्री ।

३ मो इति द्वे अक्षरे । माउ इति । तेनाष्टाक्षरत्वात् केवला च गायत्री ।

मा वधीन्नः क्वचिन्मृत्युः परतः परतोऽपि च । दुर्हणा दुःखदा हन्त्री यातु सा तृष्णया' सह
॥ १०८ ॥ * ॥

(४६३) सत्यन्त॑वेषा॒अम॑वन्तो॒धन्व॑श्चि॒दरु॒द्रिया॑सः । मिह॑ङ्कृ॒ण्वन्त्यवा॑ताम् ॥ ७ ॥

[स॒त्यम् । त्वे॒षाः । अ॒म॑व॒न्तः । ध॒न्वन् । चि॒त् । आ । रु॒द्रिया॑सः ॥
मिह॑म् । कृ॒ण्वन्ति॑ । अ॒वा॒ताम् ॥ ७ ॥]

अप्रमेया यथा सत्यं धन्वन्नपि हि सेचनम् । रुजां विद्रावकस्यैव वायोः पुत्रा हि रुद्रियाः ।
विनाऽप्यचेतनं वातं वृष्टिं^१ कृण्वन्ति हीच्छया ॥ १०९ ॥ * ॥

(४६४) वा॒श्रेव॑वि॒द्युन्मि॑माति॒वत्सन्न॑मा॒तासि॑क्ति । यदे॑षां॒वृष्टि॑र॒सर्जि॑ ॥ ८ ॥

[वा॒श्रेव॑ । वि॒द्युत् । मि॒मा॒ति । व॒त्सम् । न । मा॒ता । सि॒स॒क्ति ॥
यत् । ए॒षाम् । वृ॒ष्टिः । अ॒सर्जि॑ ॥ ८ ॥]

एषां सकाशाद् वृष्टिश्च विद्युद् भूमिं प्रकाशयेत् । गौर्वत्समिव भूम्यां च ॥ * ॥

[९-१० निचृद् गायत्री^१]

(४६५) दि॒वाचि॑त्तमः॒कृण्व॑न्ति॒पर्जन्ये॑नोद॒वाहे॑न । यत्पृ॑थि॒वीव्यु॑न्दन्ति ॥ ९ ॥

[दि॒वा । चि॒त् । त॒मः । कृ॒ण्वन्ति॑ । प॒र्जन्ये॑न । उ॒द॒वा॒हे॑न ॥
यत् । पृ॒थि॒वीम् । वि॒उ॒न्द॑न्ति ॥ ९ ॥]

लोकं सिञ्चन्ति मातृवत् ॥ ११० ॥ * ॥

१ “निरुक्तः मृत्युदेवता । तृष्णा नाम निरुक्तेर्दुहिता । अन्यायेन वाऽर्थाभिलाषस्तृष्णा” इति स्कन्दस्वामी ।

२ “वृष्टिं कुर्वन्ति” इति कचित् ।

३ नवमे मन्त्रे “विउन्दन्ति” इति व्यूषेन, दशमे च “सुवनात्” इति व्यूषेन केवलगायत्रीत्वं सम्पाद्यम् ।

(४६६) अध॑स्व॒नान्म॒रुता॑वि॒श्वमा॑सन्न॒पार्थि॑वम् । अ॒रेज॑न्त॒प्रमा॑नु॒षाः ॥ १० ॥ [॥ १६ ॥]

[अ॒ध । स्व॒नात् । म॒रुता॑म् । वि॒श्वम् । आ॒ । स॒न्न । पार्थि॑वम् ॥
अ॒रेज॑न्त । प्र॒ । मा॑नु॒षाः ॥ १० ॥ १६ ॥]

मानुषादित्वमन्यञ्चाबिभेदेषां^१ स्वनादपि । गृहमानिनो गृहाद्यं वा चचालैषां स्वनादिति^२
॥ १११ ॥ * ॥

(४६७) म॒रुतो॑वी॒लुपा॑णिभि॒श्चित्रा॑रो॒धस्व॑ती॒रनु॑ । या॒तेम॑खि॒द्रयाम॑भिः ॥ ११ ॥

[म॒रुतः॑ । वी॒लुपा॑णि॒ऽभिः । चि॒त्राः । रो॒धस्व॑तीः । अ॒नु॑ ॥
या॒त । ई॒म् । अ॒खि॒द्रयाम॑ऽभिः ॥ ११ ॥]

अखिन्नैर्गमनैश्चैव दृढस्वीयैश्च पाणिभिः^३ । अनुयात नदीश्चित्राः ॥ * ॥

[१२-पिपीलिकामध्या निचृद् गायत्री^४]

(४६८) स्थि॒राव॑स्सन्तु॒नेम॑यो॒रथा॑अ॒श्वास॑णाम् । सु॒संस्कृ॑ताअ॒भीश॑वः ॥ १२ ॥

[स्थि॒राः । वः । स॒न्तु । ने॒मयः॑ । र॒थाः । अ॒श्वा॒सः । ए॒षाम् ॥
सु॒संस्कृ॑ताः । अ॒भीश॑वः ॥ १२ ॥]

स्थिराः सन्ति रथादयः ॥ ११२ ॥ * ॥

(४६९) अ॒च्छा॑वदा॒तना॑गि॒राज॑रायै॒ब्रह्म॑ण॒स्पति॑म् । अ॒ग्नि॑मि॒त्रन्न॑दर्श॒तम् ॥ १३ ॥

[अ॒च्छ । व॒द् । त॒ना । गि॒रा । ज॑रायै । ब्र॒ह्म॒णः । प॒तिम् ॥
अ॒ग्नि॑म् । मि॒त्रम् । न । दर्श॑तम् ॥ १३ ॥]

१ “-मन्यच्च बिभेदेषाम्” इति कचित् ।

२ “स्वनादपि” इति प्र. पाठः ।

३ वीलुपाणिभिः दृढैः स्वीयपाणिभिः । “वीलुशब्दोऽत्र दृढवचनः” इति स्कन्दस्वामी चाऽह ।

४ एषामिति लीण्यक्षराणि, अशवास इति चतुरक्षराणि वा । तेन केवलगायत्रीत्वं च ।

ब्रह्मणश्च पतिं विष्णुं यथावद् व्यासया गिरा । जरायै संस्तुतित्वेन तृतीया भावरूपिणी ॥ ११३ ॥
 सर्वा विभक्तयश्चेत्थम्भाववाचिन्य एव च । महाव्याकरणे सूत्रमिति' तत् स्तुतिरूपतः । वद
 विष्णुं स्वप्रकाशमग्नवत् सूर्यवत् तथा ॥ ११४ ॥ आह चाऽत्मानमेवात्र दार्ढ्यं स्वप्रतियोगिता ।
 इति सूत्रात् ॥ * ॥

[१४-यवमध्या विराड् गायत्री^१]

(४७०) मिमीहि^१ श्लोकमा^२स्ये^३ पर्जन्य^४ इव ततनः । गाय^५ गाय^६ त्वमु^७ कथ्य^८म् ॥ १४ ॥

[मिमीहि^१ । श्लोकम् । आ^२स्ये^३ । पर्जन्य^४ऽइव । ततनः ॥

गाय^५ । गाय^६ त्वम् । उ^७ कथ्य^८म् ॥ १४ ॥]

कीर्तिमस्य विष्णोः कुरु मुखे सदा ॥ ११५ ॥ विस्तारयति पर्जन्यो यद्वद् वृष्टिं तथैव च । विस्तृ-
 णीहि तथेशस्य तथा कीर्तिं जगत्यपि ॥ ११६ ॥ * ॥

(४७१) वन्द^१स्व^२ मारुत^३ गणन्त्वेषम्पन^४स्युम^५ किणम् । अस्मे^६ वृद्धा^७ असन्निह ॥ १५ ॥ [॥ १७ ॥]

[वन्द^१स्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अ^२ किणम् ॥

अस्मे^३ इति । वृद्धाः । अ^४ सन् । इह ॥ १५ ॥ १७ ॥]

इत्यष्टविंशं सूक्तम्

पनस्युं ज्ञानशीलं च विज्ञेयं गणमर्किणम् । अभवन् ज्ञापका वृद्धा अस्माकं तदनुग्रहात् ॥ ११७ ॥
 ॥ * ॥ * ॥

१ “—मिति संस्तुति—” इति प्र. पाठः । कोशेषु च कचित् तथा ।

२ “आसिये” इति, “उक्थियम्” इति च व्यूहेन केवलगायत्रीत्वम् ।

— ३९ —

[प्रयदित्था दश, कण्ठो घौरः, प्रगाथः^१, मरुतः]

[१-पथ्याबृहती, मध्यमः स्वरः]

(४७२) प्रयदित्थापरावतश्शोचिर्नमानमस्यथ ॥

कस्यक्रत्वामरुतःकस्यवर्षसाकंयाथकंहधूतयः ॥ १ ॥

[प्रं । यत् । इत्था । पराऽवतः । शोचिः । नं । मानम् । अस्यथ ॥

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कम् । याथ । कम् । ह । धूतयः ॥
॥ १ ॥]

परावतो हरेः स्थानान्मानं शोचिरिवास्यथ । सूर्यादयो यथा शोचिर्दूरादस्यन्ति जन्तुषु । एवं ज्ञानं सम्प्रदायान्मरुतो विष्णुरेव वा ॥ ११८ ॥ इत्थं यथा सर्वदृश्यं तत् तथा भवतां कृतम् । एवं यत्रकवा ज्ञानाद् बलाद् वा गच्छत कश्चित् । स्वतन्त्रत्वात् परापेक्षा नहि वः कश्चिदिष्यते ॥ ११९ ॥ किञ्चिद् याथ बलात् किञ्चिद् धूनुथ स्वबलाद्धि तत् ॥ * ॥

[२-विराट् सतःपङ्क्तिः^२, पञ्चमः स्वरः]

(४७३) स्थिरावस्सन्त्वायुधापराणुदेवीकुतप्रतिष्कमे ॥

युष्माकमस्तुतविषीपनीयसीमामर्त्यस्यमायिनः ॥ २ ॥

[स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराऽनुदे । वीळ् । कुत । प्रतिऽस्कमे ॥

युष्माकम् । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥]

१ “प्र यद् दश, प्रागाथं तु” इत्यनुक्रमणिका । तुशब्दादुत्तरमपि सूक्तं प्रागाथम् ।

२ “कश्चिद् याथ बलात् कश्चित्” इति कश्चित् ।

३ इयमेव हि सतोबृहतीति नामान्तरेण गदिता । “सन्तुआयुधा” इति, “मर्तियस्य” इति च व्यूहेन केवला सतःपङ्क्तिः ।

शत्रूणामपनोदाय सन्ति' वस्त्वह हेतयः । स्तम्भनाय च शत्रूणां सुदृढान्येव ताः सदा ॥१२०॥
स्थिरत्वं दीर्घकालत्वं वीलुत्वं दृढता तथा । युष्माकं तविषी तेजो बलमस्त्युत्तमं सदा । मायिनो
नहि मर्त्यस्य बलं तेजोऽथवोत्तमम् ॥ १२१ ॥ * ॥

[३-अनुष्टुप्^१, गान्धारः स्वरः]

(४७४) पराहयत्स्थिरंहथनरोवर्तयथागुरु ॥

वियाथनवनिनःपृथिव्याव्याशाःपर्वतानाम् ॥ ३ ॥

[परा^१ । ह । यत् । स्थिरम् । हथ^२ । नरः^३ । वर्तय^४थ । गुरु^५ ॥

वि^६ । याथन^७ । वनिनः^८ । पृथिव्याः^९ । वि^{१०} । आशाः^{११} । पर्वतानाम्^{१२} ॥ ३ ॥]

स्थिरं चाज्ञानपापादि तद्भक्ताय पराहथ । गुरुनपि नरान् नित्यं गुणैर्वर्तयथाञ्जसा ॥ १२२ ॥
पर्वतानां पृथिव्याश्च दिशो नित्यं वियाथन । वनिनश्च तरुन् सम्यग् भजनीयान् सुरान्
हरिः ॥ १२३ ॥ * ॥

[४-निचृत् सतःपङ्क्तिः^१, पञ्चमः स्वरः]

(४७५) नहिवश्शत्रुर्विविदेअधिद्यविनभूम्यांरिशदसः ॥

युष्माकमस्तुतविषीतनायुजारुद्रासोनूचिदाधृषे ॥ ४ ॥

[नहि^१ । वः^२ । शत्रुः^३ । विविदे^४ । अधि^५ । द्यवि^६ । न^७ । भूम्याम्^८ । रिशदसः^९ ॥

युष्माकम्^{१०} । अस्तु^{११} । तविषी^{१२} । तना^{१३} । युजा^{१४} । रुद्रासः^{१५} । नु^{१६} । चित्^{१७} । आऽधृषे^{१८} ॥ ४ ॥]

१ “सन्तु” इति पाठान्तरम् । सन्तिवत्येतत् सन्तीति व्याख्यातम् । स्थितस्य हि कथनमेतत् । नत्वाशंसनम् ।

२ इयमपि व्यूहेन पथ्याबृहत्येव भवति । पूर्वार्धे अष्टाक्षरौ द्वौ पादाविति समानम् । तृतीयपादे च-“पृथिवियाः” इति विश्लेषेण एकादशाक्षरत्वे एकोनं जागतं भवति । चतुर्थपादे च “विआशाः पर्वतानाम्” इत्यष्टाक्षरत्वम् । ततश्च निचृत् पथ्याबृहती । तदात्वे मध्यमः स्वरः ।

३ “भूमियाम्” इति व्यूहेन केवला सतःपङ्क्तिः ।

भूमौ दिवि च वः शत्रुः कचिन्नैव हि लभ्यते । रिशादसः सुसुखिनः सुखेन शमदन्ति यत्
॥ १२४ ॥ बलं तेजोऽपि वो ह्यस्ति 'व्याप्ता नित्यतया युजा । अद्याप्याधर्षणाद्यैव निखिला-
शुभसन्ततेः ॥ १२५ ॥ * ॥

[५-पथ्याबृहती, मध्यमः स्वरः]

(४७६) प्रवेपयन्ति पर्वतान्विविञ्चन्ति वनस्पतीन् ॥

प्रो॒आ॒रत॑म॒रुतो॑ दु॒र्मदा॑ इ॒व दे॒वाः स॒स्सर्व॑या वि॒शा ॥ ५ ॥ [॥ १८ ॥]

[प्र॑ । वे॒प॒य॒न्ति॑ । प॒र्व॒ता॒न् । वि॑ । वि॒ञ्च॒न्ति॑ । व॒न॒स्प॒ती॒न् ॥

प्रो॒इति॑ । आ॒र॒त॒ । म॒रु॒तः । दु॒र्म॒दाः । इ॒व । दे॒वाः । स॒र्व॒या । वि॒शा ॥ ५ ॥ १८ ॥]

प्रवेपयन्ति पर्वतान् विमिन्दन्ति वनस्पतीन् । जनिपर्वततो जीवान् सम्प्रेरयति केशवः ॥ १२६ ॥
भजनीयपतीन् ब्रह्मपूर्वाश्च फलदानतः । तारतम्येन सम्यक् च विवेचयति सर्वदा ॥ १२७ ॥
सर्वप्रजास्वतिष्ठन्त प्राप्तास्तामिः सहैव च । मत्ता इव प्रेरयन्ति शुभाशुभकृतौ नरान् ॥ १२८ ॥
॥ * ॥

[६-विराट् सतःपङ्क्तिः^१, पञ्चमः स्वरः]

(४७७) उपोरथेषु पृषतीरयुग्ध्वम्प्रष्टिर्वहतिरोहितः ॥

आ॒वो॒या॒मा॒य॒पृ॒थि॒वी॒चि॒द॒श्रो॒द॒बी॒भय॑न्त॒मानु॑षाः ॥ ६ ॥

[उ॒पो॒इति॑ । र॒थे॒षु । पृ॒ष॒तीः । अ॒यु॒ग्ध॒व॒म् । प्र॒ष्टिः । ब॒ह॒ति॑ । रो॒हि॒तः ॥

आ॑ । वः । या॒मा॒य॒ । पृ॒थि॒वी॒ । चि॒त् । अ॒श्रो॒त् । अ॒बी॒भय॑न्त॒ । मा॒नु॒षाः ॥ ६ ॥]

१ “व्याप्या” इति कचित् ।

२ “विविञ्चन्ति” इति प्र. पाठः । विविञ्चन्ति विमिन्दन्ति । “विचिर् पृथग्भावे” ।

३ “अयुग्धवम्” इति, “अशरोत्” इति च व्यूहेन केवला सतःपङ्क्तिः ।

‘अयुध्वं पृथतीश्चैव रोहितं पृष्ठतो रथे’ । वो यामं प्रति दाढर्याय शेषमश्रेत् पुनर्धरा ॥ १२९ ॥
भीतिमापुर्मनुष्याश्च ॥ * ॥

[७-उपरिष्ठाद् विराड्बृहती^१, मध्यमः स्वरः]

(४७८) आचो॑म॒क्षत॑ना॒यकं॑रु॒द्राअ॑वो॒वृणी॑महे ॥

गन्ता॑नून॒नोव॑सा॒यथा॑पु॒रेत्था॑क॒ण्वाय॑बि॒भ्युषे॑ ॥ ७ ॥

आ । वः । म॒क्षु । त॑ना॒य । क॑म् । रु॒द्राः । अ॑वः । वृ॒णीम॑हे ॥

ग॑न्त । नू॒नम् । नः । अ॑व॒सा । य॑था । पु॒रा । इ॒त्था । क॑ण्वा॒य । बि॒भ्युषे॑ ॥ ७ ॥]

क्षिप्रं वः प्राप्तये सुखम् । रक्षां वृणीमहे युष्मद् गन्ताद्यापि च नोऽवसा ॥ १३० ॥ भीतियु-
क्ताय कण्वाय मह्यम् ॥ * ॥

[८-विराट् सतःपङ्क्तिः^२, पञ्चमः स्वरः]

(४७९) यु॒ष्मेपि॑तोम॒रुतो॑म॒र्त्येपि॑त॒आयो॑नोअ॒म्बई॑षते ॥

वि॒तयु॑योत॒शव॑सा॒व्योज॑सावि॒युष्मा॑काभि॒रूति॑भिः ॥ ८ ॥

[यु॒ष्माऽइ॑षि॒तः । म॒रुतः॑ । म॒र्त्येऽइ॑षि॒तः । आ । यः । नः । अ॒म्बः । ई॑षते ॥

वि । त॑म् । यु॒योत॑ । श॒वसा॑ । वि । औ॒जसा॑ । वि । यु॒ष्माका॑भिः । ऊ॒तिभिः॑ ॥ ८ ॥]

१ “अयुङ्ध्वम्” इति प्र. पाठः ।

२ “एकस्यामेव धुरि यः पार्श्वे द्वितीयो नियुज्यते स प्रष्टिरित्युच्यते” इति स्कन्दस्वामी ।

३ “—मापुर्मानुषाश्च” इति प्र. पाठः ।

४ “उपरिष्ठाद् बृहत्यन्ते” (३. ३१.) इति पिङ्गलनागः । अष्टाक्षरास्त्रयः पादाः जागतश्च चतुर्थः यत्र सोप-
रिष्ठाद् बृहती । अत्र तृतीयपादे सप्ताक्षरत्वात् चतुर्थे चैकादशाक्षरत्वाद् विराट्त्वम् । “नो अवसा” इति व्यूहेन,
“बिभियुषे” इति व्यूहेन च केवलोपरिष्ठाद् बृहती । वस्तुतस्त्विद्यं पथ्याबृहत्येव भवति । तदर्थं तृतीयपादस्य
द्वादशाक्षरत्वं चतुर्थस्याष्टाक्षरत्वं च सम्पाद्यम् । “नो अवसा यथा पुरा इत्या” इति विश्लेषेण च तत् सम्पद्यते ।

५ “मर्त्ये इषितः” इति, “विओजसा” इति च व्यूहेन केवला सतःपङ्क्तिः ।

युष्मामिरेव च । प्रेरितोऽथ नियन्तृत्वाद् युष्माकं मानुषेण च' ॥ १३१ ॥ बाह्यदृष्ट्या त्वभू-
तीर्नो य इच्छति तमोजसा । बलेन च द्रावयत युष्मदीयोतिमिस्तथा ॥ १३२ ॥ * ॥

[९-पथ्याबृहती, मध्यमः स्वरः]

(४८०) अ॒सामि॒हि॒प्रय॑ज्यवः॒कण्वं॑द॒प्रचे॑तसः ।

अ॒सामि॒भिर्म॑रुत॒आन॑ऊ॒तिभि॑र्गन्ता॒वृष्टि॑न्नविद्युतः ॥ ९ ॥

[अ॒सामि॑ । हि॒ । प्र॒य॒ज्यवः॑ । क॒ण्वम् । द॒द॒ । प्र॒चे॒तसः॑ ॥

अ॒सामि॑ऽभिः । म॒रुतः॑ । आ॒ । नः॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ । ग॒न्त॑ । वृ॒ष्टिम् । न॒ । वि॒द्युतः॑ ॥
॥ ९ ॥]

[१०-विराट् सतःपंक्तिः^१, पञ्चमः स्वरः]

(४८१) अ॒साम्यो॑जो॒बिभृ॑थासु॒दानवो॑सामि॒धूतय॑श्शवः ॥

ऋ॒षिद्वि॑षेम॒रुतः॑परि॒मन्य॑व॒इषु॑न्नसृ॒जत॑द्विषम् ॥ १० ॥ [॥ १९ ॥]

[अ॒सामि॑ । ओ॒जः । बि॒भृथ॑ । सु॒दान॑वः । अ॒सामि॑ । धू॒तयः॑ । श॒वः ॥

ऋ॒षिऽद्वि॑षे । म॒रुतः॑ । परि॒मन्य॑वे । इ॒षुम् । न॒ । सृ॒जत॑ । द्वि॒षम् ॥ १० ॥ १९ ॥]

इत्येकोनचत्वारिंशं सूक्तम्

ओजोऽसमं बिभृथ च मखेज्याः सममुत्तमम् । सुदानशीलाः कण्वाय दत्तासममभीप्सितम् ।
असमैर्नोऽप्यभिप्रायैर्गन्त वृष्टिं न विद्युतः ॥ १३३ ॥ * ॥ * ॥

१ मानुषेण वा" इति प्र. पाठः ।

२ "असामि ओजः" इति, "सुदानवो असामि" इति च व्यूहेन केवला सतःपंक्तिः ।

—४०—

[^१उत्तिष्ठ अष्टौ, कण्वो घौरः, प्रगाथः, ब्रह्मणस्पतिः][१-निचृदुपरिष्ठाद् बृहती^१, १-२ मध्यमः स्वरः]

[१-ब्रह्मणस्पतिर्मरुत इन्द्रश्च देवताः]

(४८२) उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वेमहे ॥

उपप्रयन्तुमरुतस्सुदानवइन्द्रप्राशूभवासचा ॥ १ ॥

[उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयन्तः । त्वा । ईमहे ॥

उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥]

देवयन्तः पूजयन्तः स्तुवन्तोऽतिकृताशनः । प्राशूः ॥ * ॥

[२-निचृद् बृहती^१]

[२-सहसस्पुलो मरुतश्च देवताः]

(४८३) त्वामिद्विसहसस्पुत्रमर्त्युपब्रूतेधनेहिते ॥

सुवीर्यमरुतआख्ययन्दधीतयोवआचके ॥ २ ॥

[त्वाम् । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपब्रूते । धने । हिते ॥

सुवीर्यम् । मरुतः । आ । सुअख्यम् । दधीत । यः । वः । आचके ॥ २ ॥]

१ “उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्पत्यम्” इत्यनुक्रमणिका । “उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्पत्यम्” (३. १०७.) इति च बृहदेवता ।

२ “त्वाईमहे” इति व्यूहेन केवलोपरिष्ठाद् बृहती । ‘उपप्रयन्तु मरुतः’ इति तृतीयः पादः तत उत्तरश्चतुर्थ इति विवक्षित्वेदमुदितम् । किञ्च ‘सुदानव’ इति यावत् तृतीयः पादः ‘इन्द्र प्राशूर्भवा सचा’ इति चतुर्थः पाद इति तु यदा तदा पथ्याबृहत्येवेयम् ।

३ अत्र “सुअख्यम्” इति व्यूहेन षट्त्रिंशदक्षरत्वे केवला बृहती । अपिच सतःपंक्तिरियं भवति । तथाहि—“तुवामिद्वि सहसस्पुत्र मर्त्यम्” इति व्यूहेन द्वादशाक्षरः प्रथमः पादः । द्वितीयोऽष्टाक्षरः । “सुवीरियं मरुतआसु-अखियम्” इति व्यूहेन द्वादशाक्षर एव तृतीयः । चतुर्थश्चाष्टाक्षर इति ।

चायोः सुतेत्येव सहस्रः पुत्र' इत्यपि । तद्वद्भयत्वाद्धरिः प्रोक्तः शक्रस्तत्सुत एवच ॥ १३४ ॥
युद्धं हितधनं प्रोक्तं निहितं धनमेव वा । स्वस्थं तु स्थिन्द्रियफलमाचकेऽपश्यदित्यपि ॥ १३५ ॥*

[३-आर्ची त्रिष्टुप्^१, धैवतः स्वरः]

[३-ब्रह्मणस्पतिः, सूनृता देवी, देवाश्च देवताः]

(४८४) प्रैतु^१ब्रह्मणस्पतिः^२प्रदेव्येतु^३सूनृता^४ ॥

अच्छा^५वीर^६नर्यम्पङ्क्तिरा^७धसन्देवाय^८ज्ञनयन्तुनः ॥ ३ ॥

[प्र^१ । एतु^२ । ब्रह्मणः^३ । पतिः^४ । प्र^५ । देवी^६ । एतु^७ । सूनृता^८ ॥

अच्छ^५ । वीर^६म् । नर्य^७म् । पङ्क्तिरा^८धसम् । देवाः^९ । यज्ञ^{१०}म् । नयन्तु^{११} । नः^{१२} ॥ ३ ॥]

पतिस्तु ब्रह्मणो विष्णुर्वागीशत्वात् समीरणः । अग्रतो यात्वसावस्मत्कार्येष्वेवं सरस्वती
॥ १३६ ॥ सूनृता वैष्णवी वा^१ वाग् यज्ञं वीरं नरं प्रति । नयन्तु देवाः सर्वेऽपि यत् पञ्चजन-
चर्द्धनः ॥ १३७ ॥ पङ्क्तिराधा हरिस्तेन वीरो नर्यः स एव च । देवगन्धर्वनृपितृदैत्याः पञ्चजना-
मिधाः ॥ १३८ ॥ * ॥

[४- सतःपङ्क्तिः, पञ्चमः स्वरः]

(४८५) योवाघतेददाति^१सूनरं^२वसुसधत्ते^३अक्षिति^४श्रवः^५ ॥

तस्माइळा^६सुवीरा^७मायजामहे^८सुप्रतूर्तिमनेह^९सम् ॥ ४ ॥

[यः^१ । वाघते^२ । ददाति^३ । सूनरम्^४ । वसु^५ । सः^६ । धत्ते^७ । अक्षिति^८ । श्रवः^९ ॥

तस्मै^{१०} । इळा^{११}म् । सुवीरा^{१२}म् । आ^{१३} । यजामहे^{१४} । सुप्रतूर्तिम्^{१५} । अनेह^{१६}सम् ॥ ४ ॥]

१ “सहस्रपुत्र इत्यथ” इति प्र. पाठः । कोशेषु च क्वचित् ।

२ त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वादाचीं त्रिष्टुप् । इयमपि पथ्याबृहत्येव भवति । तथाहि “प्रएतु” इति प्रथमपादेऽष्टाक्षरता ।
“देवीएतु” इति द्वितीयपादे च । “नरियम्” इति व्यूहेन तृतीयपादे द्वादशाक्षरता । तथा च पथ्याबृहती ।
तथाच मध्यमः स्वरः ।

३ “वैष्णवी वाग् वा” इति प्र. पाठः ।

वाघते स्तुवते विष्णुर्वदाति 'सुनरं वसु । सुष्ठु येन नरो भूयात् सुनरं ज्ञानमुच्यते ॥ १३९ ॥
 स धत्ते चाक्षयां कीर्तिमिलामन्नं यजामहे । सुवीर्यत्वात् सुवीरं तत् सुप्रवृत्तिः सुपेशकृत् ।
 प्राणचेष्टानिमित्तत्वात् तदनेह इतीरितम् ॥ १४० ॥ * ॥

[१-विराट् पथ्या बृहती^१, मध्यमः स्वरः]

(४८६) प्रनूनम्ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थयम् ॥

यस्मिन्निन्द्रोवरुणोमित्रोअर्यमादेवाओकांसिचक्रिरे ॥ ५ ॥ [॥ २० ॥]

[प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थयम् ॥ यस्मिन् । इन्द्रः ।
 वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥ २० ॥]

स एव भगवान् विष्णुर्मन्त्रं तद्विषयं वदेत् । ^१उक्थमुत्थापकत्वेन स एव भगवान् हरिः
 ॥ १४१ ॥ तन्मन्त्रवाच्या देवाश्च ॥ * ॥

[६-सतःपंक्तिः, पञ्चमः स्वरः]

[६-७ देवाः देवताः]

(४८७) तमिन्द्रोचेमाविदथेषुशम्भुवम्मन्त्रन्देवाअनेहसम् ॥

इमाश्चवाचम्प्रतिहर्यथान्नरोविश्वेदामावोअश्रवत् ॥ ६ ॥

[तम् । इत् । वोचेम । विदथेषु । शम्भुवम् । मन्त्रम् । देवाः । अनेहसम् ॥

१ "सुनरम्" इति प्र. पाठः । कचित् कोशेषु च तथा । सुनरमेव सुनरम् ।

२ "वदति उक्थयम्" इति व्यूहेन केवला पथ्याबृहती ।

३ "उक्थ उत्थापकत्वेन" इति कचित् ।

इ॒मां॑ । च॒ । वा॒चम् । प्र॒तिऽह॑र्यथ । न॒रः । वि॒श्वा । इ॒त् । वा॒मा । वः ।
अ॒श्व॒वत् ॥ ६ ॥]

यद्वाचा देवतास्तु ताः । तमेव मन्त्रं वोचेम ज्ञानार्थं सुखकारणम् ॥ १४२ ॥ इमां वाचं स्वीकुरुत सकाशाद् वोऽखिलं शुभम् । अश्ववानि ॥ * ॥

[७-आर्ची त्रिष्टुप्^१, धैवतः स्वरः]

(४८८) को॒दे॒व॒यन्त॑म॒श्व॒ज॒न॒ङ्को॒वृ॒क्त॒ब॒र्हिष॑म् ॥

प्र॒प्र॒दा॒श्वा॒न्य॒स्त्या॑भि॒रस्थि॑तान्त॒र्वा॒व॒त्क्ष॑य॒न्दधे ॥ ७ ॥

[कः । दे॒व॒य॒न्त॑म् । अ॒श्व॒वत् । ज॒न॑म् । कः । वृ॒क्त॑ऽब॒र्हिष॑म् ॥

प्र॒ऽप्र॑ । दा॒श्वा॒न् । प॒स्त्या॑भिः । अ॒स्थि॑त । अ॒न्तः॒ऽवा॑वत् । क्ष॒य॑म् । द॒धे ॥ ७ ॥]

अतिदौर्लभ्याद् देवभक्तं क आप्नुयात् । यजमानं वाऽनुगच्छेत् कः सम्यक् स्तुतबर्हिषम् ॥ १४३ ॥ तत्रतत्र प्रस्थितोऽसौ यजमानः सुखैः स्वयम् । स्वेष्टस्थानेषु चान्तर्वा विष्णुरन्तर्गतो यतः । तद्वत्त्वेन क्षयं स्थानं प्राप्नोति ज्ञानतो यजन् ॥ १४४ ॥ * ॥

[८-निचृत् सतःपंक्तिः^१, पञ्चमःस्वरः]

[८-इन्द्रो देवता]

(४८९) उप॑क्ष॒त्रम्पृ॑ञ्ची॒तह॑न्ति॒राज॑भि॒र्भये॑चित्सु॒क्ष्मि॒ति॒न्दधे ॥

नास्य॑व॒र्तान॑त॒स्ताम॑हा॒धने॑ना॒र्भेअ॑स्तिव॒ज्रिणः॑ ॥ ८ ॥ [॥ २१ ॥]

१ व्यूहेन चेयं पथ्याबृहत्येव । तथाह्येवमुत्तरार्धं व्यूह्यम्—“प्रप्रदाशवान् पस्तियाभिरस्थितान्तर्वावत्” इत्यादि ।

२ “वज्ररिणः” इति व्यूहेन केवला सतः पंक्तिः ।

[उप । क्षत्रम् । पृथ्वी । हन्ति । राज्ञभिः । भये । चित् । सुक्षितिम् । दधे ।
न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाधने । न । अर्भे । अस्ति । वज्रिणः ।
॥ ८ ॥ २१ ॥]

इति चत्वारिंशं सूक्तम्

‘उपपृक्तः क्षत्रियैः स आवेशेन जनार्दनः । हन्ति शत्रूंश्च तैर्देवो भये च स्वाश्रयं ददौ ॥ १४५ ॥
वर्ताऽभिगन्ता तरुता जेता चास्य नहि कश्चित् । युद्धं महाधनं त्वर्भे प्रसिद्धं धनमेव हि ॥
॥ १४६ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादकृते

श्रीमद्भगवत्पादकृते

तृतीयाध्याये एकविंशो वर्गः समाप्तः

समाप्तश्चायं ग्रन्थः

१ “उपपृक्तैः”(?) इति कश्चित् पाठो मृग्यार्थः ।

२ “प्रसिद्धधनमेव हि” इति कश्चित् ।

३ अत्र सर्वत्रापि प्रायः प्रतनकोशेषु—“धनमेव हि । य—” इतीयद्विलिख्य समाप्तिवाक्यं पठ्यते । तदेतन्म-
हद्विचिकित्सास्थानं भवति—किमेतदक्षरमिति? “यं रक्षन्ति प्रचेतसः” इति चोत्तरसूक्तस्याऽद्यो मन्त्रः । किमिदमुत्तर-
सूक्तभाष्यस्याऽद्यमक्षरं ‘य’ इति? तर्हि किमाचार्यः समग्रमपि तृतीयाध्यायमष्टकं वा व्याचख्यौ? किं तर्हि एकचत्वा-
रिंशसूक्तभाष्यस्याऽद्ययकारात् परः सर्वोऽपि भाष्यभागो लुप्तः? सम्प्रदायस्त्वत्र न संवदते । तथाहि टीका—“अनेन
मार्गेणोत्तरस्यापि मन्त्रजातस्य व्याख्यानं सिद्धमेवात उपरम्यत इति हिशब्देनाऽचष्टे भगवान् मुनिः” इति ।
“स्वमहिमोक्तिपरमास्तसूक्तव्याख्यानेन समाप्तिमप्रीयमाणो विष्णूत्कर्षोक्तिपरसूक्तमन्ते व्याख्याय समापितवान्
भगवानाचार्यः” इति च मन्त्रार्थमञ्जरी । तेन चेयदेव भाष्यं भगवत्पादकृतमिति सम्प्रदायविदः ।

खण्डार्थनिर्णयः*

ॐ ॥ य इज्यते विधीशानशक्रपूर्वैः सदा मखैः^१ ।
रमाप्रणयिने तस्मै सर्वयज्ञभुजे नमः ॥ * ॥

[ॐ ॥ महानाम्नीनामुपसर्गानुपसृजत्ययं वै लोकः प्रथमा महानाम्न्यन्त-
रिक्षलोको द्वितीयाऽसौ लोकस्तृतीया सर्वेभ्यो वा एष लोकेभ्यः
सन्निर्मितो यत् षोडशी तद् यन्महानाम्नीनामुपसर्गानुपसृजति
सर्वेभ्य एवैनं तल्लोकेभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यो लोकेभ्यः सन्निर्मि-
तेन षोडशिना राधोति य एवं वेद^१ ।]

(ऐत. ब्रा. पं. ४. अ. १. खं. ४. वाक्य. १.)

महानाम्नीनामृचां उपसर्गा ये उपसर्जनभूतास्तानुपसृजति संयोजयति । महन्नाम यास्वृक्षु
विद्यते ता महानाम्न्यः । परस्य ब्रह्मणो यन्नामेन्द्रादिकं तन्महार्थत्वान्महत् । महद्धि तत् परं
ब्रह्म, अशेषगुणसम्पूतैः^३ ।

* अयमेव कर्मनिर्णय इति सम्प्रति प्रख्यायते । महानाम्नीमहिमोक्तिपरस्य ऐतरेयब्राह्मणगतस्य चतुर्थपञ्चिका-
प्रथमाध्याये चतुर्थखण्डस्य आनुषङ्गिकतया च मध्ये तृतीयखण्डस्यार्थनिर्णयोऽत्र क्रियत इति खण्डार्थनिर्णय
इत्यन्वर्थं नाम । कचित् कोशे “खण्डार्थः” इतीयदेव नाम पठ्यते । दृष्टीकेशतीर्थीये तु नायं ग्रन्थ उपलब्ध इति
तदनुसारेण श्रीरघुवर्यतीर्थैर्यथामूलं लिखिते कोश उपलब्धः पाठ एवात्र मूलपाठतया पर्यग्राहि ।

१ “सदाऽमरैः” इति कचित् ।

२ भगवत्पादेनोत्तरग्रन्थे व्याचिख्यासितोऽयं खण्डभाग इति सुकरं भाष्यकृद्बोधाय मूलभागोऽयमत्र
सहैव मुद्रितः । ग्रन्थकृता तु ब्रह्मसूत्रभाष्ये ब्रह्मसूत्राणीव नायं खण्डः स्वग्रन्थे निवेशितः । यथा ऋग्भाष्ये
ऋङ्मन्त्राणामनुद्धारेणैव व्याख्यानम्, तथाऽत्रापि । अत एवातोद्धृतः मूलमन्त्रब्राह्मणभागः [] इत्यावरण-
चिह्नान्तर्गतः कृत इत्यवगन्तव्यम् ।

३ “—गुणपूतैः” इति प्र. पाठः । कोशेष्वपि कचित् तथा ।

तत्रैकं आहुरगुणं ब्रह्मेति । न तद् युक्तम् । श्रुतियुक्तिविरोधात् । तथाहि श्रुतिः—

“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।”, “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ।”, “यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ।”, “दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽक्षरात्^१ परतः परः ।”, “एतावानस्य महिमा ततो^२ ज्यायांश्च पूरुषः ।”, “यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।”, “पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।” “सर्वनामा सर्वगन्धः^३ सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ।”, “विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।”, “परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति ।”, “न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप” इत्यादिका ।

युक्तिश्च । बुद्धिपूर्वं सर्वकर्तृत्वात् सर्वज्ञत्वादयो युक्ताः^४ । “कर्तृत्वात् सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम्” इति च भागवते^५ । नच^६ “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” इत्यादिश्रुतिविरोधः^७ ।

१ “तदत्रैक—” इति कचित् ।

२ “शुभ्रो ह्यक्षरात्” इति प्र. पाठः । “शुभ्रोऽक्षरात्” इत्येव प्राचीनश्रुतिपाठः ।

३ “महिमाऽतो—” इति च पाठान्तरम् । यद्यपि बहुचानां याजुषाणां च पौरुषे सूक्ते “महिमाऽतो ज्यायांश्च” इत्येव श्रुतिपाठः । छन्दोगानां तु “तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः” (साम. ६२०) इति पाठः । आथर्वणे पुनः “तावन्तो अस्य महिमानस्ततो ज्यायांश्च पूरुषः” (अथर्व. १९. ६. ३.) इति पठ्यते । तदेवमुभयसङ्ग्रहाय भाष्यकृतैवमुदितं मन्यामहे । तथाहि—“एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पूरुषः” इति बाह्वचः याजुषश्च पाठः । याजुषे वाजसनेयिनः तैत्तिरीयाश्चैवमेव हि पठन्ति । स पूर्वाद्धेन सङ्गृहीतः । छन्दोगानामर्थवणां च पाठः “ततो ज्यायांश्च पूरुषः” इत्युत्तराद्धेन सङ्गृहीत इति वेदचतुष्टयगतस्यापि पौरुषसूक्तस्यैकयोक्त्या समुद्धारेण महत्कौशलमनन्तवेदविदुषो भगवत्पादस्य ।

४ “सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः” इति प्र. पाठः । कचिच्च “सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वकामः” इति व्यत्ययेन पठ्यते । “सर्वकर्मा सर्वगन्धः” इतीयदेव च कचिच्च । यद्यपि “सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः” इत्येवोपनिषदि पाठः । इदन्तु श्रुत्यन्तरगतं भवेत् । अथवा “सर्वनामा—” इति श्रुत्यन्तरवचनम् । “सर्वगन्धः—” इत्यादि तु छन्दोगोपनिषद इति ।

५ “सर्वज्ञत्वादयो गुणा युक्ताः” इति च कचिच्च । प्र. पाठोऽपि तथा ।

६ “इति भागवते” इति कचिच्च ।

७ “नहि” इति कचिच्च ।

८ “इत्यादिविरोधः” इति प्र. पाठः ।

सत्त्वादिगुणाभावोक्तेस्तत्र^१ । अन्यथा “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” इत्यादीनामपि गुणत्वात् स्वीकृतिविरोधः^२ ।

नच निर्विशेषं नाम किञ्चिदस्ति । निर्विशेषत्वोक्तेरेव व्याहतत्वात् । निर्विशेषत्वेन विशिष्टं नवेत्युक्ते, यद्यविशिष्टं^३ न विशेषनिराकरणम् । विशेषवत्त्वमेव भवति । यदि तेन विशिष्टं स एव विशेष इति व्याहतिः ।

नच निर्विशेषत्वे किञ्चिन्मानम् । अशेषविशेषवचनानुभव^४युक्तिविरोधश्च । नच मिथ्याविशेषवत् । व्याहतेः^५ । मिथ्याविशेष इत्युक्ते ह्यसद्विशेष^६ इत्येव भवति । तथाचाविशेषपक्षोक्त^७-दोष एव ।

नचानिर्वचनीयविशेष इति भवति । अनिर्वचनीयासिद्धेः । नहि तत्र प्रत्यक्षमस्ति । मिथ्याशब्दस्त्वभाववाद्येव^८ । तदन्यत्र प्रमाणाभावात् । नचान्यत् प्रमाणम् । प्रतिज्ञाव्याहतेः । नहि सदन्तरादसतश्चान्यत् सदसद्विलक्षणं प्रसिद्धम् । असन्न भवतीत्युक्ते च^९ द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत^{१०} इति सदेव भवति; असदन्तरं वा विशेषविवक्षायाम् ।

किञ्चैतद् वैलक्षण्यं मेदोऽमेदो मेदामेदौ वा^{११} ? न तावद् मेदः । अनङ्गीकारात् । व्यावहारिकमेदश्चानिर्वाच्यसिद्धौ वक्तव्यः । नचाव्यावहारिकं^{१२} किञ्चित् । नचाशेषव्यवहारनिवृत्तौ किञ्चिन्मानम् । नच मिथ्यासत्ययोः^{१३} सामान्यं व्यावहारिकत्वम्, धूमबाष्पयोर्धूमत्ववत् । नचामेदः । अनङ्गीकारादेव । तथैवोभयम् । अमेदे चानिर्वाच्यब्रह्मणोस्तच्छब्दयोः पर्यायत्वम् । नच व्यावर्त्यविशेषेणापर्यायत्वं क्वचित् । व्यावर्त्यविशेषस्तद्व्यावृत्ते ब्रह्मणि विशेषमापादयति चेद् विशिष्टवाक्यार्थता । न चेन्न ब्रह्मज्ञानार्थिनः^{१४} पदान्तरं वाच्यम् । असङ्गतत्वात् । मिथ्याविशेषस्य चासिद्धिरुक्ता । ततो^{१५}ऽन्योन्याश्रयताऽनवस्थितिश्चक्रकं वा । मेदामेदविलक्षणमप्युक्तरीत्यैवापाकृतम् ।

१ “-गुणातीतत्वोक्तेस्तत्र” इति क्वचित् ।

२ “स्वीकृतिविरोधः” इति क्वचित् ।

४ “-विशेषानुभवयुक्ति-” इति क्वचित् ।

६ “इत्युक्तेऽसद्विशेष-” इति क्वचित् ।

८ “-वाच्येव” इति प्र. पाठः ।

१० “प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः” इति प्र. पाठः ।

११ “मेदामेदो वा” इति प्र. पाठः । कोशेष्वपि केषुचित् ।

१२ “नच व्यावहारिकम्” इति क्वचित् प्र. पाठः प्रामादिकः ।

१३ “मिथ्यातथ्ययोः” इति प्र. पाठः ।

१५ “अतो-” इति पाठान्तरम् ।

३ “यद्यविशिष्टं तर्हि न विशेष-” इति प्र. पाठः ।

५ “-विशेषवत्त्वम्, स्वव्याहतेः” इति च क्वचित् ।

७ “-शेषविशिष्टपक्षोक्त-” इति प्र. पाठः ।

९ प्र. पाठेऽयं ‘च’कारो न पठ्यते ।

१४ “-ज्ञानार्थिने” इति प्र. पाठः ।

किञ्चासद्विलक्षणमित्यत्राभावान्यविरोधिनां' मध्ये नञः कोऽर्थः? यद्यभावः, न, असद्विलक्षणत्वं भावत्वमेव जगतः स्यात् । नच सतोऽन्यस्मादसतो विलक्षणं जगत् । असतोऽन्यत्वादिधर्मानङ्गीकारात् । ब्रह्मणश्च । असतोऽनिर्वचनीयत्वाङ्गीकाराच्च न वैलक्षण्यं ततोऽनिर्वाच्यस्य^१ । तथाऽपि चेद् वैलक्षण्यमनिर्वाच्यत्वं न जगतः^२ । नच विरोधि^३ । विरोधिनोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरत्वानुभवात्^४ । अविद्यमानं न भवतीत्युक्ते विद्यमानमित्येव हि सर्वलोकानुभवः । अतोऽनन्तगुणो भगवान् नारायण इति सिद्धम् ॥ * ॥

नच सिद्धेऽर्थे वाक्यस्य प्रामाण्याभावादीश्वराद्यसिद्धिः । सिद्धातिरिक्तकार्याभावात् । लिङाद्यर्थस्तिष्ठसाधनत्वमेव^५ । नहि कर्तव्यत्वं नामेष्टसाधनत्वादन्यत् किञ्चित् । तन्मानाभावात् । शब्दस्तु न तद् वक्तीत्युक्तम् । लिङादेरिष्टसाधनत्वार्थत्वेनैव^६ कृतार्थत्वे तदन्यकार्य^७ कल्पने कल्पनागौरवं च^८ । नच तत्कल्पकं^९ किञ्चित् । विप्रतिपत्तौ चान्यन्मानं वक्तव्यं तद्भावे । नचानुमा । अप्रसिद्धविशेषणत्वात् । नचार्थापत्तिः । अनुपपत्त्यभावात् ।

कार्याभावादेव कार्यान्वयान्वयिनि^{१०} व्युत्पत्तिरित्यादि दूरतो निरस्तम्^{११} । कार्यान्विते व्युत्पत्तिरिति वदतोऽकार्यान्विते व्युत्पत्तिरित्युक्ते किमुत्तरम्? अध्याहार इत्युक्ते लोप इत्युत्तरम् । अशेषसिद्धपदानामर्थ^{१२} "लोपालिङ्गाद्यर्थमात्रलोप^{१३} एव वरीयान्^{१४} । हससि हसामीत्यादि

१ "विरोधानाम्" इति प्र. पाठः ।

२ "यद्यभावः, असद्विलक्षणत्वम्" इत्येकस्मिन् कोशे । यद्यभावो नञर्थः तर्हि असद्विलक्षणत्वं भावत्वमेव स्यादित्यर्थः । यद्यभावो नेति पाठेऽपि यद्यभावः नञर्थ इत्युच्यते स न युक्तः यतोऽसद्विलक्षणत्वं भावत्वमेव जगतः स्यादित्यर्थः । बहुषु प्राचीनकोशेषु नञघटितमेव वाक्यं पठ्यते । टीकायां च तथा ।

३ "ततोऽनिर्वचनीयस्य" इति कचित् ।

४ "वैलक्षण्यं नानिर्वाच्यत्वं जगतः" इति पाठान्तरम् ।

५ "विरोधः" इति प्र. पाठः ।

६ "अन्यतरव्याप्तत्वानुभवात्" इति प्र. पाठः । "अन्यत्वानुभवात्" इति कचित् कोशेषु ।

७ "साधनमेव" इति कचित् ।

८ "किञ्चिदस्ति" इति प्र. पाठः कचित् ।

९ "साधनार्थत्वेनैव" इति प्र. पाठः ।

१० "तदन्यकल्पने" इति कचित् ।

११ प्र. पाठेऽत्र 'च'कारो न पठ्यते ।

१२ "नच कल्पकम्" इति कचित् ।

१३ "कार्यान्वयिनि कार्यान्वयान्वयिनि वा" इति प्र. पाठः । कचित्तु "वा"कारविरहितमिदं पठ्यते । "कार्यान्वयिकार्यान्वयान्वयिनि" इति त्वेकस्मिन् कोशे । अक्षरलोपः प्रमादतः स्यात् ।

१४ "दूरतोऽपास्तम्" इति प्र. पाठः ।

१५ "सिद्धपदार्थ-" इति प्र. पाठः ।

१६ "लिङाद्यर्थलोपः" इति प्र. पाठः ।

१७ "गरीयान्" इति प्र. पाठः ।

सिद्धार्थ एव^१ बालानां व्युत्पत्तेः^२ । प्रथमप्राप्तत्वाच्च । नच तत्त्यागे^३ कारणम् । तथैव व्युत्पत्तिदर्शनाच्च । अतः सिद्धार्थे प्रामाण्यप्रसिद्धेश्च^४ सिद्धं महागुणत्वं विष्णोः^५ ॥ * ॥

ताश्च “विदा मघवन्” इत्याद्याः—

[विदा मघवन् विदा गातुमनुशंसिषो दिशः ।

शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरुवसो ॥ १ ॥]

१ “प्रसिद्धार्थ एव” इति क्वचित् ।

२ “बालव्युत्पत्तेः” इति क्वचित् ।

३ “—प्राप्तत्वाच्च तत्त्यागे” इति प्र. पाठः ।

४ “प्रामाण्यप्रसिद्धेश्च” इति प्र. पाठः ।

५ “महागुणवत्त्वं विष्णोः” इति क्वचित् प्र. पाठः ।

६ “विदा मघवन् विदेत्याद्याः” इति क्वचित् । ता एताः “विदा मघवन्” इत्याद्याः “विदा मघवन् विदोऽश्म” इत्यन्ता अतोद्धृता महानाम्नीकचः ऐतरेयारण्यके ऐतरेय्या उपनिषदः समनन्तरं पश्यन्ते । आद्वितीयप्रघट्टकान्तं ऐतरेयी उपनिषत् । महानाम्न्यस्तु ऋचः तृतीयप्रघट्टके प्रथमोऽध्यायः । आदितः पञ्चदशोऽध्यायः । आपष्टाध्यायादा चतुर्दशाध्यायं हैतरेय्युपनिषद् भवति । इममप्यध्यायमुपनिषद्भागतश्चैवैषां पठन्ति । प्रजापत्यृषिकाणामासामृचां त्रैलोक्यात्मा इन्द्रो देवतेति सामवेदे स्थितम् । इन्द्रश्च परमैश्वर्याद् परमेव ब्रह्मेति स्फुटम् । अत एव “परस्य ब्रह्मणो यन्नामेन्द्रादिकं तन्महार्थत्वान्महत् । महद्भि तत् परं ब्रह्म, अशेषगुणसम्पूर्तैः” इति भगवत्पादवचनम् । अत एवच केवलमिन्द्रो देवतेत्यनुत्तवा त्रैलोक्यात्मेन्द्र इत्युक्तमृषिभिः सम्प्रदायविद्भिः । प्रसिद्ध इन्द्रो हि स्वः-पतिरेव भवति । दिवः परस्य लोकजातस्य ब्रुलोक एवान्तर्भावापेक्षया सप्तलोकाधिपतिः सर्वस्वामी भगवानेव हि त्रैलोक्यात्मेति युज्यते । आत्मा स्वामीति चानर्थान्तरमित्याकरे स्थितम् ।

एता ऋचः सामवेदेऽपि ईषद्यात्यासेन महानाम्न्याचिके (६४१-६५०) पठ्यन्ते । तद् यथा—

विदा मघवन् विदा गातुमनुशंसिषो दिशः ।

शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरुवसो ॥ १ ॥

आभिष्ट्वमभिष्टिभिः स्वाऽऽर्न्नां शुः ।

प्रचेतन प्रचेतयेन्द्र शुभ्राय न इषे ॥ २ ॥

एवा हि शक्रो राये वाजाय वज्रिवः ।

शविष्ठ वज्रिबृजसे म॥हिष्ठ वज्रिबृजस आ याहि पिब मत्स्व ॥ ३ ॥

विदा राये सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशाऽनु ।

म॥हिष्ठ वज्रिबृजसे यः शविष्ठः शूराणाम् ॥ ४ ॥

यो म॥हिष्ठो मघोनाम॥जुर्न शोचिः ।

चिकित्वो अभि नो नयेन्द्रो विदे तमु स्तुहि ॥ ५ ॥

ईशो हि शक्रस्तमूतये हवामहे जेतारमपराजितम् ।

स नः स्वर्षदति द्विषः क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत् ॥ ६ ॥

हे मघवन्, यशस्विन्, धनवन्, मखपत इति वा—

“तं वा एतं मखवन्तं^१ सन्तं मघवानित्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया
इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ।”, “तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम्”, “तन्न

इन्द्रं धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितम्

स नः स्वर्षदति द्विषः स नः स्वर्षदति द्विषः ॥ ७ ॥

पूर्वस्य यत् ते अद्रिवोऽङ्गुर्मदाय ।

सुम्न आ धेहि नो वसो पूतिः शविष्ठ शस्यते ।

वशी हि शक्रो नूनं तन्नव्यसंस्यसे ॥ ८ ॥

प्रभो जनस्य वृत्रहन् त्समर्येषु ब्रवावहै ।

शूरो यो गोषु गच्छति सखा सुशेवो अद्रयुः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्च पुरीषपदानि)

एवाहोऽ३ऽ३ऽ३व । एवा ह्यमे । एवाहीन्द्र । एवा हि पूषन् ।

एवा हि देवाः ॐ एवा हि देवाः ॥ १० ॥

अयमर्थः । अत्र प्रथममन्त्रे तु न पाठव्यत्यास इति मूलोक्त एवार्थः ॥ १ ॥ द्वितीयमन्त्रे “स्वाऽर्न्नाशुः” इत्यधिकम् । अंशुरंशुमान् सूर्यः । भानुमान् भानुरितिवदंशुमानंशुरिति च भवति । स्वनं स्वरादिलोकं यथा प्रबोधयेत् तथा नोऽस्मान् प्रचेतय प्रबोधयेत्यर्थः । यद्वा स्वः स्वर्गे लोके अंशुर्न भानुरिव द्योतमानः । परस्येव पूर्वस्यापि नञ उपमानार्थकत्वं युज्यत इति “अर्भको न कुमारकः” इति मन्त्रव्याख्याने मूल एवोत्तरत्र स्फुटम् । स्वनं सूर्य इव अंशुर्भासमान इति वा ॥ २ ॥ चतुर्थे “रायः” इत्यस्य स्थाने “राये” इति पठ्यते । राये मोक्षाख्यवित्ताय तद्योग्यज्ञानाय वा सुवीर्य सामर्थ्यं विद लभ्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ पञ्चमे मन्त्रे “अञ्जुर्न शोचिः” इत्यधिकम् । अञ्जु गतौ । अञ्जुः स्वप्रभया अभितो व्यापनशीलः भानुरिव शोचिः शोचमानः । द्योतमान इति यावत् । “स्तुषे” इति स्थाने “स्तुहि” इति पठ्यते । तं त्वामिन्द्रं त्वमेव स्तुहि । मदन्तः स्थित्वा स्तुतिकर्मणि मां प्रेरय । स्तावयेति यावत् । “न ऋते त्वत् क्रियते” इत्युक्तेः । स्तुहीति मन्त्रद्रष्टुः स्वात्मानं प्रत्येव सम्बोधनं वा । अन्यत् समानम् ॥ ५ ॥ षष्ठे “पर्षत्” इत्यत्र “स्वर्षत्” इति पाठभेदः । स नो द्विषः शत्रून् स्वर्षत् सम्यग् ज्ञापयतु । कानि मित्राणि के शत्रव इति विवेकवतोऽस्मान् करोतु । ऋष ज्ञाने । अस्माकं द्विषः क इति स एव स्वर्षत् सम्यग् व्यजानात्, जानातीति अस्मद्रक्षणभारस्तस्मिन्नेव निहित इति नास्माकं तत्र चिन्तेति वा । अन्यत् समानम् ॥ ६ ॥ उत्तरमन्त्रेऽपि स्वर्षदिति पूर्वोक्त एवार्थः । तात्पर्यार्थं पुनरुक्तिः । अत एव “अति स्वर्षत्” इत्यतिशयार्थः प्रयोगः ॥ ७ ॥ अष्टममन्त्रे “अंशुर्मदाय” इत्यधिकं पठ्यते । अंशुः प्रकाशरूपः । सूर्यं स्थित्वाऽंशुपदवाच्यो वा । एवाहि पूषन् इति तस्याप्युपसंहारे श्रवणात् । ज्योतिर्मयं तन्नव्यं स्तुत्यं ब्रह्म मदाय स्वरूपानन्दाविर्भावाय हृदि सम्यक् न्यसे ध्यायामीति यावत् । “ईशे हि शक्रः” इत्यस्य स्थाने “वशी हि शक्रः” इति पठ्यते । “ईशे” इति ‘वशी’ इति च नातिमित्रार्थम् ॥ ८ ॥ उत्तरमन्त्रे जनस्य जनानां प्रभो स्वामिन् । जनानां मध्ये अर्येषु आर्येषु पूज्येष्वेव ब्रवावहै इति वा । “अनार्यकायान्जवे शठाय मा स्मा ब्रूयाः” इत्युक्तेः । अद्रया अद्रयुरिति चैकार्यम् । आकार उकारश्चातिशयार्थः अद्वितीयत्वमेव पुष्पाति ॥ ९ ॥ भगवद्गुणपूरणात् पुरीषाणि पदानि स्फुटार्थानीति ॥ १० ॥

१ “मघवन् धनवन् यशस्विन्” इति प्र. पाठः ।

२ “मघवन्तम्” इति मुद्रितः पाठः प्रामादिकः ।

आयातु मघम्^१ । यशो वाव मघम्^२ । मघमनु प्राप्तिस्^३ । “आ
मामेतु मघम् । मघमनु प्राप्तिस् । धनं वाव मघम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

गातुं त्वां स्तोतुम् । विद् वेदयेति सामान्यतोऽपेक्षिताशेषवेदनमुक्त्वा तात्कालिकापेक्षितं^४
प्रार्थयति— गातुं विदेति । त्वमेव अनुशासिषो^५ दिशः मार्गान् । आत्मनः स्तुतिप्रकारान्^६
‘स्वयमेवोपदिशेत्यर्थः । पूर्वीणां भगवत्सम्प्रदायागतानां परमविद्यानामर्थं शिक्ष । शचीनां
विद्यानां पते, वाचां पत इति वा । पुरुवसो^७ बहुवित्त, बहुज्ञानेति वा । बहुषु वसति, बहूना-
मावास इति च^८ ॥ * ॥

[आभिष्ट्वमभिष्टिभिः प्रचेतन् प्रचेतय ।

इन्द्रं युस्त्राय न इष एवा हि शक्रः ॥ २ ॥]

आभिरभिष्टिभिः एवम्भूतैस्त्वत्पर्येषणैः त्वत्प्रार्थनैः त्वं ‘किञ्चिन्मदादिकं प्रचेतय प्रबोधय ।
प्रकृष्टचेतन सर्वज्ञ परमात्मन् । युस्त्राय ज्ञानाय, वित्ताय, यशसे वा । इषे अन्नाय, नः^९ प्रबो-
धय । एतादृशो हि शक्रः । शक्र एवेति वा । शक्तिरतिरूपत्वाच्छक्रः ॥ * ॥

[राये बाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिभृञ्जसे ।

मंहिष्ठ वज्रिभृञ्जस आ याहि पिब मत्स्व ॥ ३ ॥ १ ॥”]

१ “मघाय” इति पाठान्तरम् । प्राचीनकोशे तु “मघम्” इत्येव पाठः । मघमुद्दिश्य, मघं दातुमिति यावत्,
तद् ब्रह्म नोऽस्मानायातु ।

२ “यशो वा मघम्” इति क्वचित् प्र. पाठः प्रामादिकः ।

३ “तात्कालिकापेक्षितार्थम्” इति प्र. पाठः । “तात्कालापेक्षितम्” इति क्वचित् ।

४ “प्रार्थयते” इत्यपि क्वचित् पठ्यते ।

५ “अनुशासिषः” इति प्र. पाठः प्रामादिकः ।

६ “त्वमेवोपदिशेत्यर्थः” इति प्र. पाठः ।

७ “पुरुवसो” इति क्वचित् पठ्यते । ‘पुरुवसो’ इति हि पदपाठः । संहितायां तु “पुरुवाः”, “पुरुतमम्”
इतिवत् “रथीतमम्” इतिवत्, “ज्यायांश्च पूरुषः” इतिवत्, “विदा गातुम्”, “शिक्षा शचीनाम्”
इत्यादिवच्च दैर्घ्यम् । “संहितायां यत्र दैर्घ्ये पदे यत्र न दृश्यते । उक्तार्थस्य महाषिष्यम्” इति तदेतद् विवृतम् ।
तेन पुरुवसो इति संहितेन पाठेन निरवधिकं बहुज्ञत्वं तादृशमैश्वर्यं च सूचितं भवति ।

८ “इति वा” इति पाठान्तरम् ।

९ “किञ्चिन्मदादिकम्” इति पाठान्तरम् ।

१० “इषे अन्नाय च नः” इति प्र. पाठः । “अन्नाय वा नः” इति क्वचित् ।

११ त्र्युचविभागेन तिस्रो महानाम्न्य इति पक्षे इदं लिङ् (१-३) प्रथमा महानाम्नी ।

राये वित्ताय ज्ञानाय वा । वाजाय अज्ञाय' । वज्रिणमिन्द्रं वर्तयतीति वज्रिवा' । नियामकत्वेन गच्छतीति वा । शविष्ठ बलवत्तम, सुखवत्तमेति वा । ऋञ्जसे प्रेरयसि सर्वान् । “मंहिष्ठ वज्रि-
ञ्जसे” इत्यभ्यासस्तत्पर्यार्थः । मत्स्व मदं कुरु ॥ * ॥

[विदा रायः सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशां अनु ।

मंहिष्ठ वज्रिञ्जसे यः शविष्ठः शूराणाम् ॥ ४ ॥]

विद वेदय' लम्भय रायः सुवीर्यं च । वाजानां प्रजानां पतिः भुवः अभवः । “प्रजा वै वाजः” इति श्रुतेः' । वशमनु' यथावशम् । “वश इच्छायाम्” इति धातोः, यथावशं यथेच्छम् । शूराणां सकाशाद् बलवत्तमः' ॥ * ॥

[यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वो अभि नो नय ।

इन्द्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः ॥ ५ ॥][॥ १' ॥]

मघोनां यशस्विनां महत्तमः । चिकित्वः ज्ञातः, कर्तरिति वा । नः अभितः सर्वतो नय । इन्द्रो विदे समस्तं व्यजानात् । तमेव स्तुषे' ॥ * ॥

[तमूतये हवामहे जेतारमपराजितम् ।

स नः पर्षदति द्विषः क्रतुश्छन्द क्रतं बृहत् ॥ ६ ॥ २' ॥]

१ “राये वित्ताय वाजाय अज्ञाय” इति प्र. पाठः ।

२ “वज्रिवाः” इति पाठान्तरम् । “वज्रिवः” इति प्र. पाठः क्वचित् ।

३ “विदा वेदय” इति क्वचित् प्र. पाठः प्रामादिकः । साहितस्य दैर्घ्यस्य पदपाठेऽनवसरात् ।

४ “इत्यादिश्रुतेः” इति क्वचित् ।

५ “वशां अनु” इति क्वचिन्मुद्रितः पाठः । “वशाननु” इति क्वचित् कोशे ।

६ क्वचित् “बलवत्तम” इति सम्बुद्धयन्तः प्र. पाठः प्रामादिकः ।

७ आद्याः पञ्च मन्त्राः प्रथमा महानाम्नीति पक्षे अत्र प्रथमभागपूर्तिः । द्वयमप्येतत् प्रमाणसिद्धमित्युच्यते मूले स्फुटम् । “व्यूचास्तिस्रो महानाम्न्यः, पञ्चर्चा प्रथमा परा” इत्यादि हि वक्ष्यति ।

८ “हे चिकित्वः, सर्वज्ञ सर्वकारण भगवन्, त्वमस्मान् सर्वतो नय । किं निमित्तम् ? यो मघोनां मंहिष्ठः, यश्चेन्द्रः परमेश्वरो विदे वेद समस्तम्, तं त्वामेव स्तुषे स्तोतुम् । “तुमर्थे से-” (३. ४. ९.) इति पाणिनिः । यतः सर्वशक्तो भगवानेव वशी सर्वकर्मसु स्वतन्त्रः । अतस्तमेव स्तुषे स्तोषीति मन्त्रदृक् स्वात्मानमेव वाऽऽह ।

९ व्युचविभागेन इदं द्वितीयं त्रिकं (३-६) द्वितीया महानाम्नी भवति ।

ऊतये रक्षायै, अभिप्रायसिद्धये वा । स नो द्विषः शत्रून् अतिपारयतु, पापानि तमांसि (वा^१) ।
क्रतुः ज्ञानरूपः । छन्दः इच्छारूपः । छन्द्यत्वात्, छादनत्वाद् वा । ऋतं अशेषशास्त्रावगतम् ॥
॥ * ॥

[इन्द्रं धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितम् ।
स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति स्त्रिधः ॥ ७ ॥]

सातये लब्धये । स्त्रिधः विनाशात् ॥ * ॥

[पूर्वस्य यत् ते अद्रिवः सुम्न आ धेहि नो वसो ।
पूर्तिः शविष्ठ शस्यत ईशे हि शक्रः ॥ ८ ॥] [॥ २^३ ॥]

पूर्वस्य अनादेः ते^४ सकाशात् यत् सुम्नं सुखं तस्मिन् न आधेहि । तव पूर्तिः शस्यते^५ ॥ * ॥

[नूनं तन्नव्यं सच्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन् ।
समन्येषु ब्रवावहै शूरो यो गोषु गच्छति सखा सुशेवो अद्रियाः ॥ ९ ॥]

तन्नव्यं स्तुत्यं ब्रह्म । तत् सम्यक् हृदि न्यसे^६ जनस्योपदेशेन । त्वत्स्वरूपेषु^७ त्वं चाहं च सम्ब्र-
वावहै । गोषु ज्ञानेषु गच्छति ज्ञानविषयो भवति । सुशेवः^८ सुसुखः । समाधिकरहितः
अद्रियः ॥ * ॥

१ प्राचीनकोशे “वा” इत्येतन्न पठ्यते । गलितं स्खलितं वा भवेत् ।

२ “विनाशान्” इति प्र. पाठः । प्राचीनपाठे द्विषः शत्रुस्थानीयानि अज्ञानपापादीनि अतिपारयतु । ततश्च
पापनिमित्तात् स्त्रिधः विनाशात् नरकाद्यनर्थान्च नोऽतिपारयतु । विनाश इति नरकाद्यनर्थ उच्यते । “विनश्यति
नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति” इति हि गीताभाष्ये ।

३ आद्यानां पञ्चमन्त्राणां प्रथमभागगतत्वपक्षे ततः परमिदं त्रिकं (६-८) द्वितीया महानाम्नी ।

४ “अनादेः सतस्ते सकाशात्” इति प्र. पाठः । “अनादेः सतस्त्व सकाशात्” इति क्वचित् ।

५ तव पूर्तिः शस्यते । यतो भवानेव हि सर्वस्य ईशे ईष्टे । अत्र मन्त्रे ‘अद्रिवः’पदं “अद्रिरादरणीयत्वात् प्राण-
स्तद्वर्तकोऽद्रिवाः” इत्यृग्भाष्ये विवृतमिति नात्र पुनर्व्याख्यातम् ।

६ “हृदि सच्यसे” इति प्र. पाठः प्रमादिकः । उपदेशेन जनस्य हृदि न्यसे इत्यन्वयः ।

७ “तत्स्वरूपेषु” इति क्वचित् प्र. पाठः ।

८ “सुशेवः सुखरूपः” इति क्वचित् ।

[ए॒वाह्ये॒वैवा॑ह्य॒ग्रा३इ ॥ १ ॥ ए॒वाह्ये॒वैवा॑हीन्द्रं ॥ २ ॥ ए॒वाह्ये॒वैवा॑हि
वि॒ष्णा३उ ॥ ३ ॥ ए॒वाह्ये॒वैवा॑हि पू॒षन् ॥ ४ ॥ ए॒वाह्ये॒वैवा॑हि
दे॒वाः ॥ ५ ॥ ए॒वा हि श॒क्रो व॒शी हि श॒क्रो व॒शाँअनु॑ ॥ ६ ॥]

“एवा ह्येवैवा हि” इत्यग्न्यादिदेवतासंवादरूपेणोक्तमर्थमतिशयेनावधारयति । अभ्यासो हि तात्पर्यार्थः । एवं हि एवमेवहीत्यर्थः । “विनिश्चिते तु संवादे विभागो रङ्ग एव च” इति शब्दनिर्णये । अतः ‘अग्राइ’ इत्यादि^१ । एवमेव हि शक्रः वशाननु वथावशं स्वतन्त्रो वर्तत इत्यर्थः ॥ * ॥

आयोम॒न्याय॑ म॒न्यव॒ उपोम॒न्याय॑ म॒न्यवे ।

उ॒पोहि वि॒श्वध॑ ॥ १० ॥ वि॒दा म॒घवन् वि॒दो३म् ॥ ७ ॥ ३० ॥]

आयो इत्यायतिः^१ । उपो इतिवदतिशयार्थं ओकारः । “ओ अतिशये” इति सूत्रम्^२ । आयो जानातीत्यायोमन्यः । समीपस्थितमपि^३ जानातीत्युपोमन्यः । अन्येषामिन्द्रियाणां पराङ्मुखत्वाच्चह्यान्तरं जानन्ति^४ । अथ त्वान्तरमप्यापरोक्ष्येण पश्यति । अयनेन गमनेन प्राप्यं^५ दूरस्थ-

१ “—देवतानां संवाद—” इति प्र. पाठः ।

२ “एवाहि एवमेव हीत्यर्थः” इति क्वचिन्मुद्रितः पाठः प्रामादिकः । एवा हीत्यस्यार्थः एवं हीति । एवैवा हीत्यस्य एवमेवहीति ।

३ “अग्र इत्यादि” इति प्र. पाठः प्रामादिकः ।

४ “विदा मघवन् विदा ॐ” इति स्थिते “प्रणवष्टेः” (८.२.८९.) इति पाणिनिस्मरणात् ‘विदो३म्’ इति भवति । पदस्य योऽन्त्यः स्वरः तदाद्यक्षरशेषस्य हि टिसंज्ञा । तस्य टेः स्थाने य ओङ्कारः स प्रणव इति शास्त्रसङ्केतः । टिस्थानिनः प्रणवसंज्ञस्य ओङ्कारस्य त्रिमात्रत्वं चात्र प्रणवष्टेरिति विधीयते । तेन विदा इत्यत्र टेराकारस्य लोपे विद् ओम् इति स्थिते प्रणवस्य प्लुतत्वे ‘विदो३म्’ इति रूपम् । तथाहि महाभाष्ये पतञ्जलिः—“प्रणव इत्युच्यते । कः प्रणवो नाम ? पादस्य वाऽर्द्धस्य वाऽन्त्यमक्षरमुपसंख्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोङ्कारं त्रिमात्रमोकारं वा विदधति तं प्रणव इत्याचक्षते” (८. २. ८९.) इति ।

५ अत्र तु पक्षद्वयेऽपि तृतीयभागपूर्तिः । त्रिकविभागे द्वौ मन्त्रौ किलावशिष्येते । तयोरन्त्यत्रिकेऽन्तर्भाव-विवक्षया (७-११) प्रथमपक्षप्रवृत्तिः । प्रथमत्रिकेऽन्तर्भाव्य पञ्च त्रयस्त्रय इति त्रिकमिति द्वितीयपक्षप्रवृत्तिः ।

६ “अय पय गताविति धातोः आयो इत्यायतिः” इति प्र. पाठे पठ्यते । प्राचीनकोशे तु धातुपाठो न पठितः । कोशेष्वपि क्वचित् पठ्यते ।

७ “इति च सूत्रम्” इति क्वचित् प्र. पाठः ।

८ “समीपस्थमपि” इति प्र. पाठः ।

९ “जानन्तीति” इति क्वचिन्मुद्रितः पाठः ।

१० “अयनेन प्राप्यम्” इति क्वचित् प्र. पाठः ।

मायो इति वा^१ । “मनु अवबोधने” इति धातोर्मन्युरिति ज्ञानी । बाह्यज्ञाय ज्ञानिन आन्तर-
ज्ञाय ज्ञानिन इत्यभ्यासोऽतितात्पर्यार्थम्^२ । एवंविधं मद्गतं त्वामुद्दिश्यैवोपेहि । विश्वध विश्व-
धारक । समीपतो दूरतश्च त्वां मन्यमानाय मह्यं मन्यवे ज्ञानाय मामुपेहीति वा—

“समीपतो दूरतो ज्ञे^३ त्वामुद्दिश्यैव मद्गतम् । एहि विष्णो न मे शक्ति-
स्त्वदाह्वाने हि मामुप । इति ब्रह्माऽस्तुवद् विष्णुं तन्नाभ्युत्थितप-
न्नगः” इति पात्रे । “समीपे दूरतश्चैव ध्यायन्तं त्वां सदा विभो ।
मामेहि ज्ञानदानायेत्याह गाधिसुतो^४ हरिम्” इति स्कान्दे ॥ * ॥

“ओतमस्मिन् जगद् यस्मादोमित्युक्तो हरिः सदा । तमेतं^५ जगदाधारं
यतयः समुपासते” इति मान्यसंहितायाम्^६ ॥ * ॥

“इन्द्रो वा एताभिर्महानात्मानं निरमिमीत” इत्यस्याप्युक्त एवार्थः । निर्माणं नामाऽत्मनस्तद्व्या-
ख्यानेन ख्यापनम्^७ । नह्यन्यथा तासां करणत्वं भवति ।

“यस्तद् वेद स पितुष्पिताऽसत्” इति च श्रुतिः^८ । “त्रीणि पदा निहिता
गुहासु यस्तद् वेद स पितुष्पिताऽसत्”^९ । “स्त्रियः सतीस्तां उ मे

१ “इति च” इति कचित् ।

२ “अतितात्पर्यार्थः” इति पाठान्तरम् ।

३ “समीपे दूरतोऽभिज्ञम्” इति प्र. पाठः प्रामादिकः । “समीपदूरतोऽभिज्ञ” इत्यपि कचित् । “समीपदूरतोऽ-
भिज्ञम्” इति च ।

४ “गाधिसुतो हरिम्” इति कचित् ।

५ तमेव” इति प्र. पाठः । “तमेवम्” इति कचित् ।

६ “मानसंहितायाम्” इति कचित् ।

७ तथाहि ब्राह्मणम्— “महानाग्रीध्वत्र स्तुवते शाक्रेण साम्ना रथन्तरेऽहनि पञ्चमेऽहनि पञ्चमस्य रूपमिन्द्रो
वा एताभिर्महानात्मानं निरमिमीत तस्मान्महानाम्यः” (पं. ५. अ. २. ब्रा. ७.) इति ।

८ “स्थापनम्” इति प्र. पाठः ।

९ “कारणत्वम्” इति कचित् ।

१० “इति श्रुतिः” इति कचित् प्र. पाठः ।

११ एतत्समानार्था सदृशानुपूर्वी च श्रुतिः माध्यन्दिनेषु पठ्यते । आथर्वणेषु च पठ्यते । तथाहि—

प्र तद्वोचेदमृतं नु विद्वान् गन्धर्वो धाम विभृत् गुहा सत् ।

त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुः पिताऽसत् ॥

(शु. य. ३२. ९)

प्र तद्वोचेदमृतस्य विद्वान् गन्धर्वो धाम परमं गुहा यत् ।

त्रीणि पदानि निहिता गुहाऽस्य यस्तानि वेद स पितुष्पिताऽसत् ॥

(अथ. सं. २. १. २)

पुंस आहुः पश्यदक्षणां न विचेतदन्धः । कविर्यः पुत्रः स ईमां
चिकेत यस्ता विजानात् स पितुष्पिताऽसत्” इत्यादिश्रुतिभ्यो विज्ञान-

अयमर्थः—अमृतं शाश्वतं धाम तेजः । “परमं यो महत् तेजः” इति स्मरणात् । आथर्वणे च परमं धामेति स्फुटं श्रवणात् । तत्र अमृतस्य धामेति षष्ठीनिर्देशस्तु विशेषविवक्षया । “भर्गो देवस्य” इति श्रवणात् । उभयथाऽपि ऋषयः पश्यन्ति मन्त्रद्वयः । ‘आनन्दो ब्रह्म’ इति पश्यन्ति; ‘आनन्दं ब्रह्मणः’ इति च पश्यन्ति । धाम आश्रयस्थानमिति वा । “परमं यः परायणम्” इति च स्म हि स्मर्यते । कीदृशं धाम? विभृतम् । विशेषतो भृतं मनसि मनस्विभिः । अथ च विभृतं विद्वतम् । विहारोऽयं परमस्य धाम्नः यत्सृजत्यवति संहरति चेति । “क्रीडामात्रं प्रभोः सृष्टिः” इति श्रुतिः । “लीलाकैवल्यम्” इति भगवत्तमः स्वयमेवाऽहम् । “सोऽयं विहार इह” इति भगवत्पादश्च । यदि क्रीडत्येवं किं न दृश्यते सर्वैः? गुहा सत् । गुहायां सत् । “गुहा सन्तं मातरिश्वा मथायति” इति ह्यन्यत्र । तर्हि कथमस्तीति प्रश्नयते? गन्धर्वो विद्वान् । गन्धर्वो हि तद् वेद । गन्धर्वः कः? गां वेदवाचं धारयतीति यो वेदतत्त्ववित् । “नावेदविन्मनुते” इति, “वेदा ह्येनं वेदयन्ति” इति च श्रवणात् । ननु कथं वयं जानीमः ये न गन्धर्वाः? प्र तद् वोचेत् । स गन्धर्व एव तदौपनिषदं धाम अस्माकमुपसन्नानां प्रवोचेत् । गुरु-पदेशेन तज्ज्ञातव्यमित्येतत् । नानुमानादिना । “प्रोक्ताऽन्येनैव मुञ्जानाय” इति श्रवणात् । अस्य लीणि पदानि अनन्तासनश्चतद्वीपवैकुण्ठाख्येषु गुहासु निहितानि । यस्तानि रहस्यरूपाणि वेद स सर्वपितुरपि पिता भवतीति ।

बहुशाखाविदाऽऽचार्येण तु एतत्सदृशानुपूर्वीकं शाखान्तरगतं वचनमुद्धृतमित्यवगम्यते । अर्थस्तु समानः । इयं च परिपाटी सर्वत्र भगवतो दृश्यते । तथाह्युक्तं तत्त्वदीपिकायां “धृतेश्च—” (१. ३. १६.) इति सूत्र-भाष्यव्याख्याने—“स सेतुरिति वक्तव्ये छन्दोगवाक्ये एष सेतुरिति वदता भगवता समोनरूपं श्रुत्यन्तरमपि विषयवाक्यमादीयत इत्यावेदितम् । एवम्भूतेषु वचनभेदेष्वयमेवाऽशयो बोद्धव्यः” इति ।

१ “इमा चिकेत” इति कोशपाठः प्रमादपतितः । “सः ईम् आ चिकेत” इति हि श्रुतिपदपाठः । तथाहि श्रुतिरियं बाह्वृचे (१. १६४. १६), तैत्तिरीयारण्यके (१. ११. ४), आथर्वणे (९. ९. १५.) च पठ्यते । तत्रर्वेदे तावद् दीर्घतमोदृष्टे अस्यवामस्यसूक्ते मन्त्रोऽयं पठितः । तत्र विश्वे देवा देवताः । सर्वदेवान्तर्यामी बहुरूपो भगवानिति यावत् । आथर्वणे चेदं ब्रह्मदृष्टे आत्मसूक्ते पठ्यते । तत्र चाऽदित्यनामा गायत्रीप्रतिपाद्यो नारायणो देवता । उभयथाऽपि भगवत्परमिदम् । तथाह्युपक्रमे—“सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्” इति; “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” इति, “सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विणोस्तिष्ठन्ति” इति चोपरिष्ठात् । तथाचायं श्रुत्यर्थः— स्त्रियः सतीः यानि निरवद्यानि स्त्रीरूपाणि, तौ उ पुंस आहुः, तान्येव पुरुषाणीत्याहुः मे मह्यमुपदेशका इति दीर्घतमोवचनम् । ब्रह्मदृष्टवावस्थायां मे मदीयानि मनुष्यानि रूपाणीदृशानीति ज्ञानिन आहुः । अथवा मे मह्यं ब्रह्मणे आहुर्मुपदेशान्ति स्म इत्येवार्थः । यद्यपि ब्रह्मणो भगवानेक एवोपदेष्टेति न बहुवचनमुपपद्यते । तथाऽपि व्यासहंसादिरूपभेदाद् वा गौरवाद् वा बहुवचनमिति स्थितिः । “तेने ब्रह्म हृदा य आदिकव्ये” इति हि स्मृतिः । ब्रह्मणे स्वरूपाणि स्वयमेवोपदिदेश भगवानित्येतावत् । य एतत् पश्यति स एव चक्षुष्मान् प्राप्तचक्षुष्मलत्वात् । “अक्षवन्तः कर्णवन्तः” इत्यादिवत् । यस्तु न विचेतति सोऽन्ध एव नूनम् । वोऽहमादिकविः पुत्र इति चतुर्मुखपरत्वे स्वनिर्देशः । दीर्घतमोदृष्टवावस्थायां यः स ब्रह्मेति परोक्षवचनम् । ईमित्येवार्थः । यो मुख्यः पुत्रः ब्रह्मा, अपरे च पुत्रतुल्या ज्ञानिनः, स एव च वेद, त एव च विदुः । वेदनादेव हेतोः पुत्रः पितुरपि पिताऽसदभवदिति ।

मेव हि तन्निर्माणम्' । "इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः" इत्यादेर्विज्ञापनं वा ॥ * ॥

ननु अन्यथाऽपि व्याख्यानं भवति । आह उक्त्वटः वेदभाष्ये—“स पितुरपि पिता भवति परं ब्रह्म भवति । तद्धि ब्रह्मरूपं श्रेष्ठम्” इति । महीधरोऽप्याह—“पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भवति । परं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः” इति । तदिदं मूर्खाणां प्रलपितं भवति । नञ्भेदः श्रुतिगोचर इत्युक्तमन्यत्र । “कविर्यः पुत्रः—” इति मन्त्रे मन्त्रद्रष्टुः पुत्रत्वेन निर्देशात् पितुरिति षष्ठ्यन्तेनैव भगवद्बोधोचित्यात् । चतुर्मुखस्याप्रसक्तत्वेन पितुरिति तदुल्लेखानौचित्याच्च । अपिच सर्वजनकत्वात्पिता भगवानित्युचितम् । नहि चतुर्मुखः पितेति प्रसिद्धः । पितामह इति हि तं वदन्ति । किञ्च “स्त्रियः सतीः—” इति मन्त्रस्याऽथर्वणे पठितस्य स्वयं ब्रह्मदृष्टत्वेन तत्र पितुरिति कथं स एवोच्येत? तत्र हि स्वपितुर्विष्णोः स्वयं ब्रह्मा पिता ज्ञातृत्वेन भवतीत्यनिच्छताऽपि तेन व्याख्येयम् । एतेन “स पितुः पिता भवति, पुत्रपौत्रादिकं तस्य वर्द्धते” इति यत् सायण आह तदपि परास्तम् । नहि पुत्रपौत्रादिमात्रं धनधान्यादिमात्रं लौकिकमर्थं समीहमाना वेदेष्वधिकृता भवन्ति । परावरदृशो ह्यलौकिकज्ञा वेदव्याख्यानमर्हन्ति । किञ्च स ज्ञानी स्वपौत्रस्य पितुः पिता भवतीत्यपूर्वं व्याख्यानकौशलमिदम् । अज्ञानी किलापि हि स्वपौत्रस्य पितुः पिता भवति । नहि पुत्रपौत्रोत्पादनायापि ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्यते । अज्ञानेनापि पूर्यते । एतादृशं वेदापचारमेव मनसि निधायोक्तं पात्रे “पुत्रस्योत्पादने दक्षा अदक्षा मोक्षसाधने” इति ।

१ “मेव तन्निर्माणम्” इति प्र. पाठः ।

२ मन्त्रोऽयमृग्वेदे (४. ५८. ४.), वाजसनेयके यजुर्वेदे (१७. ९२.), तैत्तिरीयारण्यके (१०. १०. २.) च पठ्यते । तथाच समग्रो मन्त्रः—

लिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो धृतमन्वविन्दन् ।

इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः ॥

वामदेवदृष्टोऽयं मन्त्रः अग्निदेवतः धृतदेवतो वा । अग्रणीत्वादग्निनामा वा दीप्तत्वाद् धृतनामा वा नारायण इति यावत् । पूर्वमन्त्रावलोकनेनैतत् स्फुटम् । तथाहि प्रथमो मन्त्रः—

समुद्रादूर्मिर्मधुमौ उदारदुपांशुना सममृतत्वमारद ।

धृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥

महत् शब्दसमुद्राद्भगवद्गुणरूपोऽर्थभूत ऊर्मिः मधुरादपि मधुर उदगच्छत् । उपांशुना गुह्येन येनावगतेन ज्ञानी अमृतत्वं समश्नुते । किं गुह्यम्? धृतस्य दीप्तस्य पवित्रस्य च भगवतो यद्गुह्यं नाम तदिदं देवानां जिह्वा आह्वानम् । सर्वाणि देवाह्वानान्येव भगवतो मुख्यं नामेति यावत् । तदेवं यो देवानां नामधा एक एव स एवामृतस्य नाभिः मुक्तानां परमा गतिः । अत एव तद्विदमृतत्वं समाराद्बहि ।

अथ द्वितीयः—

वयं नाम प्र ब्रवामा धृतस्यास्मिन् यज्ञे धारयामा नमोभिः ।

उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद् गौर एतत् ॥

अतोऽग्नीन्द्रादिदेवतानामभिव्यं विष्णोरेव नाम प्र ब्रवाम अस्मिन् जीवन् यज्ञे । निरन्तरं नमोभिरेव धारयाम । शस्यमानं च नाम वेदराशिरूप शृणोतु । मन्त्रदेवताः प्रार्थ्यन्ते । अपौरुषेयतया स्वयं गौरः शुद्धः चतुःशृङ्गः वेदचतुष्टयात्मा ब्रह्मा एतद् धृतं भगवत्सत्त्वमवमीदुद्विरतु स्फुटं शपयति ।

“प्रचेतन”, “प्रचेतय”, “आ याहि पिव मत्स्व”, “क्रतुश्छन्द क्रतं बृहत्”, “सुप्त आ धेहि नो वसो” इत्युपसर्गाः । अंशा अप्यंश्यपेक्षयोपसर्गा भवन्ति । उपसृष्टत्वादुपसर्गाः ।

“अन्तर्गतं बहिर्गतं च” द्विधा स्यादुपसर्जनम् । हस्तवद् हेतिवच्चैव पदानां चोपसर्गवत्” इति शब्दनिर्णये ।

“अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत प्रचेतन” (१) । “दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु प्रचेतय” (२) । “अस्माकं बोधि चोदिता आ याहि” पिव मत्स्व” (३) । “तं त्वा परि ष्वजामहे क्रतुश्छन्द क्रतं

अथ तृतीयः—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश ॥

चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । अथच चत्वारि परापश्यन्तीमध्व-
मावैखरीरूपाणि । त्रयो अस्य पादाः त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे द्वावर्थभूतौ मुख्यो भगवान्
समाकर्षेण च जगदिति । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त विभक्तयः कारकाणि वा । त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्धः ।
उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभो वर्षणाद् वेदात्मा शब्दराशिः । रोरवीति घोषयति । किम्? महान् देवः भगवान्
मर्त्यान्तर्त्यामितया आविवेशेति । सर्वान्तर्त्यामी भगवान् सर्वशब्दाभिधेय इतीदं सर्वशास्त्रार्थ इत्येतावत् ।

अथच चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारो वेदाः । शृङ्गग्राहिकया गवादिकमेव भगवन्तमिमे प्राहयन्तीति । त्रयो
अस्य पादाः स्वरूपभूताः लिपादस्यामृतं दिवीति कथिताः । द्वे चिदचितौ अस्य शीर्षे श्रयणान् । सप्त च्छन्दांसि
लोका वा क्रियानिर्वर्तकत्वादस्य हस्तासः । त्रिधा बद्धः श्वेतद्वीपे अनन्तासने वैकुण्ठे । अथच त्रिधा बद्धः अध्यात्मं
हृदये कण्ठे चक्षुषि च । सुषुप्तिस्थाने स्वप्नस्थाने जागरितस्थाने च । वृषभोऽभीष्टवर्षिता । रोरवीति शब्दं करोति
ब्रह्मादीनुपदिशति । किम्? महान् देवः मर्त्यानाविवेशेति । आवेशप्रयोजनं च जागरिताद्यवस्थाप्रेरणमिति पूर्वमेव
त्रिधा बद्ध इत्युक्तम् ।

तदेवं सर्वशास्त्राणां भगवत्परत्वं तस्य सर्वपदवाच्यत्वं सर्वव्यापकत्वं सर्वनियामकत्वं चाभिधायेदमि-
दानीमुच्यते—त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानमिति । पणिभिर्वेदार्थं व्यवहरद्भिः वेदवचनैः स्तुवद्भिर्वा देवैः ऋषिभिश्च
गुह्यमानं गोप्यमानम् । “परोक्षप्रिया इव हि देवाः” इति हि वदन्ति । त्रिधा बद्धम्, त्रिषु ऋक्सामनिगदेषु, त्रिषु
लोकेषु, त्रिषु चक्षुःकण्ठहृदयेषु, अथच कर्मिणां त्रिषु सवनेषु हितं निहितं घृतं दीप्तं भगवन्तं देवासो गवि वेद-
वाचि अन्वविन्दन् । गूढं सन्तं मथित्वा निज्ञातवन्तः । अथ च ज्ञात्वा इन्द्र एकं जजान शपितवान् । सूर्य एकं
शपितवान् । वेनां वेदनां अग्निं आशयतीति वेनात् पापफलवेदनां भोजयिता देवताविशेष एकं शपितवान् ।
वेनां पीडां अग्निं नाशयतीति च व्याचक्षते । “पीडां वेनेति च प्राहुः” इति, “नाशो विनाश अदनम्” इति,
“वेनाद् दुःखस्य नाशनात्” इति च तत्र प्रमाणान्युदाहरन्ति । एवं स्वधया सुखेन देवाः भगवन्तं निष्ठतक्षुः
निज्ञापितवन्त इति । अत्र हि जजानेति निष्ठतक्षुरिति च विज्ञापनमेव निर्माणमभिहितम् । वेनादग्नेः सकाशादिति
पञ्चम्यन्तं पदमेतदिति परे उव्वटसायणमहीधरादयो व्याचक्षते ।

१ “बहिर्गं च” इति पाठान्तरम् । प्राचीनपाठे एकाक्षराधिकः पादः ।

२ “चोदिताऽऽयाहि” इति संक्षेपेण प्र. पाठे पठ्यते । उपसर्गाणामाहृतत्वात् प्रायो न मूले अन्विः कृतः ।

बृहत्” (४) “या ते रातिर्ददिवसु सुप्त आ धेहि नो वसो” (५) इत्युपसृजति” ॥ * ॥

१ अयमत्र मन्त्रोपसर्गकमः । द्वितीयमण्डले द्वाविंश सूक्ते चत्वारो मन्त्राः पठ्यन्ते गातृसमदा इन्द्रदैवत्याः । तत्र आद्यस्यूचः महाव्रते माध्यन्दिने सवने स्तोत्रियः । तदुक्तमाश्वलायनेन— “लिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो-
वस्मै पुरोरथमिति तृचावतिच्छन्दसौ” (श्रौ. सू. ६. २.) इति । ऐतरेयारण्यकेऽपि— “लिकद्रुकेषु महिषो यवाशिर-
मिति स्तोत्रियः” (५. १.) स चायं स्यूचः—

लिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपत् सोममपिबद् विष्णुना सुतं यथावशत् ।
स ई ममाद् महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सश्वद् देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ १ ॥
अथ त्विषीमौ अभ्योजसा किंवि युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य मच्चमना प्र वावृषे ।
अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्वद् देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ २ ॥
साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः ।
दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु सैनं सश्वद् देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ ३ ॥
(ऋ. मं. २. २२. १-३.)

अत्र प्रथममन्त्रे लिषु पादेषु षोडशाक्षरत्वात् चतुर्थपञ्चमयोरष्टाक्षरत्वात् स्वत एव षोडशित्वमिति नोपसर्गावकाशः । चतुःषष्ठ्यक्षरा ह्यष्टिर्नाम च्छन्दः । केवलं द्वितीये तृतीये च मन्त्रे षष्ठिरक्षराणीति तयोः षोड-
शित्वनिर्वाहाय महानाम्नीतश्रुतश्रुतक्षराण्युपसृज्यन्ते । षष्ठ्यक्षरा ह्यतिशकरी नाम च्छन्दः ।

तथाहि—‘अथ त्विषीमौ अभ्योजसा किंवि युधाभवत्’ इति प्रथमपादे ‘अभि ओजसा’ इति विश्लेषेण षोडशित्वमेव । ‘आ रोदसी—’ इत्यादिविद्वितीयपादेऽपि षोडशाक्षराणीति स्वतः षोडशित्वम् । एवं चतुर्थपञ्च-
मावनुष्टुप्द्वयमिति षोडशित्वमेव । ‘अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत’ इति तृतीयपादे तु केवलं द्वादशाक्षराणीति षोडशित्वसम्पादनाय महानाम्नीतः ‘प्रचेतनं’ इति चतुरक्षराण्युपसृज्यन्ते । तथाच तृतीयपादेऽपि ‘अधत्तान्यं
जठरे प्रेमरिच्यत प्रचेतनं’ इति षोडशाक्षराणि सम्पद्यन्ते इति सर्वोऽपि मन्त्रः षोडशी भवति ।

एवं तृतीयमन्त्रे—“साकं जातः—ववक्षिथ” इति प्रथमपादः षोडशाक्षर एव । “साकं वृद्धः—”
इत्यादिः द्वितीयपादेऽपि ‘वीर्यैः’ इति विश्लेषेण षोडशी । “सैनं सश्वत्—” इत्यादिरनुष्टुप्द्वयमिति षोडशा-
क्षर एव । “दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु” इति तृतीयचरणस्तु द्वादशाक्षर इति तस्यापि षोडशित्वनिर्वाहाय
महानाम्नीतः “प्रचेतय” इति पदमुपसृज्यते । तथाच “दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु प्रचेतय” इति तृतीय-
चरणोऽपि षोडशी भवति । एवं समस्तस्यापि स्यूचस्य षोडशित्वसिद्धिः । तदेतत् “आद्ये सूक्ते द्वितीयतृतीय-
मन्त्रयोः तृतीयेतृतीये पादे चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैः संयोजनम्” भावदीपे स्फुटम् ।

इयं ह्यतिशकरी नामातिच्छन्दः । तत्र षोडशाक्षरौ द्वौ चरणौ पूर्वार्द्धम् । तृतीयो जागतः उभावानुष्टु-
भाविति त्रयः पादा उत्तरार्द्धम् । पूर्वार्द्धं तु स्वत एव षोडशि भवति । उत्तरार्द्धेऽपि चतुर्थपञ्चमयोः पादयोरानुष्टु-
भयोः संयोगे षोडशित्वं भवति । तृतीयस्तृतीयः पादस्तु द्वादशाक्षरो महानाम्नीतां चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैः संयोजनेन
षोडशी भवतीति ।

अयं स्यूचः सोपसर्ग ईषद्व्यत्यासेन सामेवदेऽपि पठ्यते राणायनीये । तद् यथा—

लिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपत्सोममपिबद्विष्णुना यथावशम् ।

स ई ममाद् महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सश्वद्देवो देवं सत्य इन्दुः सत्यमिन्द्रम् ॥ १ ॥

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः ।
 दाता राध स्तुवते काम्यं वसु प्रचेतन सैन्यं सश्वदेवो देव्यं सत्य इन्दुः सत्यमिन्द्रम् ॥ २ ॥
 अध त्विषीमांश्चाम्योजसा कृविं युधाभवदा रोदसी आपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे ।
 अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत प्र चेतय सैन्यं सश्वदेवो देव्यं सत्य इन्दुः सत्यमिन्द्रम् ॥ ३ ॥

(सामसं-१४८६-१४८८.)

मन्त्रार्थस्तु—

तिकद्रुकेषु । “अभिप्रव्यहं पूर्वं तिकद्रुका इत्याचक्षते” इत्याश्वलायनः । अभिप्रव इति षडहसाध्यो यागक्रियाविशेषः । तत्राऽद्यानि त्रीण्यहानि तिकद्रुकाणि । सोमस्य द्रवणात् । तेषु सुतम् । अथच भगवन्तं प्रति द्रवणात् त्रीणि द्रुकाणि करणानि । कायश्च वाक् च मनश्च । तेषु । तृतीयायै सप्तमी । तैः कायेन वाचा मनसा सुतम् । त्रिकरणपूर्वकं भगवते समर्पितम् । किम् ? यवाशिरं सोमम् । यवसक्तुमिश्रं सोमरसम् । अथचाध्यात्मं यवाशिरं सोमम् । यु मिश्रणे चामिश्रणे च । नित्यानित्यविवेकेन शास्त्रावमर्शजेन भगवत्येव आशिरं संलग्नं स्नेहरसम् । महिषः अपिबत् । महितषड्गुणः परमेश्वरः । इन्द्रश्चावान्तरम् । कीदृशः ? तृप्तं तृतः । तृप्तदिति सामपाठेऽप्ययमेवार्थः । अस्मदपितेन उभयविधसोमेन । पुनः कीदृशः ? तुविशुष्मः पूर्णबलः । “उरु विश्वं तुवि पुरु” इति नामानुक्रमणी । विष्णुना सहेन्द्रः । विष्णुरूपेणन्द्रगतेन च रूपेणेति द्विरूपो वा विष्णुः । आत्मान्तरात्मानौ वा इन्द्राविष्णू । स हि हृदये निविष्टः शुभं रसं पिबति । यथा अवशत् पातुमैच्छत् तथा । यथेच्छम् । “यथावशम्” इति राणायनीयानां कौथुमानां च सामशाखिनां पाठे स्फुटोऽर्थः । स पीतः सोमः स्वीकृतश्च भक्तिरसः मह्यं गुणतो महान्तम्, उरुं देशतः कालतश्च ईमेन भगवन्तं महि महत् भक्तानुग्रहरूपं कर्म कर्तुं ममाद मुमोद मोदयामास । तदयं स देवः मोदहेतुः सत्यः अकृत्रिमः इन्दुः उभयविधः सोमः । “इन्दुमासो वषट्कृतः” इति सोमनामसु नामानुक्रमणी । सत्यं देवमिन्द्रं सश्वत् प्राप्नोतु ॥ १ ॥

अध त्विषीमान् । अथ सोमस्वीकारानन्तरं त्विषीमान् त्विषिमान् दीतः इन्द्रः । क्रिविं अस्मद्विसर्कं शत्रुं तमः कूपं वा । “काटः क्रिविः कर्तम्” इति कूपनामसु नामानुक्रमणी । युधा अभि अभवत् । अथच क्रिविं मेघं निवार्य आलोकं ददौ । अथचाध्यात्मं अविद्यां निवार्य आत्मानं दर्शयामास । कृविमिति शास्त्रान्तरपाठेऽपि समानोऽर्थः । अपिचाऽवराणापगमादेव सूर्यादिस्थितस्य स्वस्य मज्मना सामर्थ्येन द्यावापृथिवी आ अपृणत् सामस्त्येन पूरयामास । यतोऽयं स्वतः प्र वावृधे सदा प्रवृद्धोऽस्ति हि । “पैत्यं मज्म स्वधा नृम्णम्” इति नामानुक्रमणी । स परमेश्वरः स्वस्मै समर्पिते सोमे अन्यमेकं भागं जठरे अधत्त । ईमन्यमेकं भागं इतरेभ्यो देवेभ्यः प्रारेचयत् । अन्तर्यामिणिः भगवति समर्पितं सर्वदेवानां तृप्तये भवति, तस्मिन् प्रसन्ने सर्वेऽप्यन्ततः प्रसीदन्तीत्येतावत् । अपिचान्यं भक्तजनम्, “प्रोक्ताऽन्येनैव” इत्यादाविव अन्यत्वज्ञानिनं वा प्रेम्णा जठरेऽधत्त । ईमन्यं अनन्यताविः प्रारिच्यत । प्रत्येकं स्थानान्तरे तमआदिके निहितवान् । हे प्रकृष्टचेतन स भवानेवमधत्तेति परोक्षेण प्रस्तुतं स्नेहातिशयादपरोक्षतोऽपि प्रस्तौति । सैनमित्यादि समानम् ॥ २ ॥

साकं जातः । क्रतुना कर्मणा ज्ञानेन च, ओजसा बलेन च साकमेव जातः । “स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” इत्येतदाह । ववक्षिथ सर्वनिर्वहणमिच्छसि । नित्ययेच्छया सर्वं वहसि । वीर्यैः तदुपलक्षितैर्भगाख्यैः षड्गुणैः साकं वृद्धः नित्यपूर्णः । मृधः हिंसकान् बाह्यानान्तरांश्च सासहिः अभिभविता । विचर्षणिः सर्वद्रष्टा । स्तुवते मह्यं मादृशाय च काम्यमिष्टं राधः सर्वार्थसाधकं ज्ञानाख्यं वसु दाता भवति । स त्वं नः प्रचेतय । प्रशान्तः कुरु । सैनमिति पुनः परोक्षेण स्तुतिः ॥ ३ ॥

तदेवं द्वावुपसर्गौ व्याख्यातौ । अवशिष्टास्त्रय आनुष्टुभास्त्रय उपसर्गा दशममण्डलीयेन सूक्तनोपसृ-
ज्यन्ते । “प्रो ष्वस्मै—” इत्याद्ये हि सूक्ते (१०-१३३) सप्त मन्त्राः । तत्र सप्तमस्त्रिष्टुबिति नातिच्छन्दस्त्वन्तर्भवति ।
चतुर्थः पञ्चमः षष्ठश्च महापंक्तिः । ततश्च न तेऽप्यातिच्छन्दसाः । आद्यस्युचस्तु महाव्रते शंसनीयो महानाम्नी-
पादोपसर्गेण षोडशी क्रियते । ते चेमे मन्त्राः—

प्रो ष्वस्मै पुरोरथ—मिन्द्राय शूषमर्चत ।

अभीके चिदु लोककृत् सङ्गे समत्सु वृत्रहा—ऽस्माकं बोधि चोदिता

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ १ ॥

त्वं सिन्धूरवासृजो—ऽधराचो अहन्नहिम् ।

अशत्रुरिन्द्र जशिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परि ष्वजामहे

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २ ॥

वि षु विश्वा अरातयो—ऽर्यो नशन्त नो धियः ।

अस्ताऽसि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्ददिव्सु

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ३ ॥

(ऋ. १०. १३३. १-३; साम. १८०१-१८०३; अथर्व२०. ९५. २-४)

इयं हि शक्करी नामातिच्छन्दः । तत्राऽनुष्टुभाः सप्त चरणा भवन्ति । तत्र द्वावानुष्टुभौ चरणौ पूर्वार्द्धम् ।
पञ्चोत्तरा उत्तरार्द्धमिति विवेकः । पूर्वार्द्धं तु स्वत एव शोळशि । उत्तरार्द्धं च पूर्वौ द्वौ, अन्त्यौ च द्वावानुष्टुभौ
मिलित्वा षोळशिनौ भवतः । मध्यमस्त्वष्टाक्षरः पादः षोळशित्वनिर्वाहाय महानाम्नोपादेनाऽनुष्टुभेनोपसृज्यते ।
तथाहि—

“अस्माकं बोधि चोदिता आ याहि पिब मत्स्व नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु”

इति प्रथममन्त्रोत्तरार्द्धं तृतीयचरणस्यापि षोळशित्वम् ।

“तं त्वा परि ष्वजामहे ऋतुच्छन्द ऋतं बृहत् नभन्ताम्—” इत्यादि द्वितीयमन्त्रे ।

“या ते रातिर्ददिव्सु सुम्न आ वेहि नो वसो नभन्ताम्—” इत्यादि तृतीयमन्त्रे ।

इत्येतत् “सिन्धूरवासृजो महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्यतिच्छन्दसः शंसति” इति ब्राह्मणवाक्येन
कृतम् । ब्राह्मणं चैतदाश्वलायनसूत्रोदाहरणेनोपरिष्ठाद् व्याकरिष्यति भगवत्पादः ।

अयं मन्त्रार्थः—सुदाः पिजवनपुत्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । प्रो ष्वस्मै । अस्य इन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य
पुरतो वर्तमानं शूषं सामर्थ्यं प्रो अतिप्रकर्षेण सु अर्चत । रथादपि पूर्वं तस्य बलं शत्रुषु प्रसरति । इन्द्रस्य शक्ति-
श्रवणेनैव शत्रवः कम्पन्ते, किमु रथदर्शनेनेति । “शर्धो दक्षस्तरः शोचिः शक्तिः शूषम्” इति नामानुक्रमणी ।
शूषं सुखमुद्दिश्य रथस्य पुरतः स्थिताय इन्द्राय अर्चतेति वा । “स्वस्तिः सुम्नं भोगशूषे” इति सुखनामसु । समत्सु
युद्धेषु शत्रुभिः सह सङ्गे सति अभीके चित् तादृशे प्रबलशत्रुसन्निकर्षेऽपि निश्चिन्तं लोककृत् लोकधारणकृत् ।
शत्रवो नास्य विक्षेपाय प्रभवन्ति । वृत्रहा, अध्यात्ममशानहा । अस्माकं ज्ञानमार्गे चोदिता स त्वं अस्मत्कृतं परि-
चरणं बोधि निबोध । (तदर्थमावाहि, सोमं पिब, भक्तिपूर्णां पूजां च आस्वादय, आस्वाद्यं च मत्स्व मुदितः प्रसन्नो
भव इत्युपसृष्टान्वयः ।) अन्येषां शत्रूणामस्मत्पूजाप्रतिषेधाय धन्वसु अधिरोषिताः ज्याः नभन्तां नश्यन्तु । “नभ
हिंसायाम्” ॥ १ ॥

अशेषमहानाम्ब्यर्थस्मरणपरिज्ञानपूर्वकमुपसर्गसंयोजनं कर्तव्यमित्येतदर्थत्वेन महानाम्नी-
प्रशंसा क्रियते । अन्यथा तावन्मात्रप्रशंसामृतेश्च अशेषमहानाम्नीप्रशंसाया व्यर्थत्वात् । व्युच-
विभागेन, “विदा मघवन्-”, “तमूतये-”, “नूनम्-” इति वा तिस्रो महानाम्ब्यः ।

“प्रथमा या महानाम्नी तद्वाच्यः पार्थिवो हरिः^१ । द्वितीयाया आन्तरिक्ष-
स्तृतीयाया द्युगः प्रभुः” इत्यृक्संहितायाम् । “व्युचा”स्तिस्त्रो महा-
नाम्ब्यः पञ्चर्चा प्रथमा परा । व्युचा^२ द्व्युचा च निगदैस्तातीया सप्त-
मिर्युता^३ । इति त्रैधा^४ विभागः स्याज्जपध्यानादिकर्मसु” इति च ।
“त्रिलोकगेन हरिणा निर्मितः षोडशी क्रतुः । एवं ज्ञात्वा हरिं तं च
कर्म कुर्वन् न जायते” इति प्रवृत्ते^५ ।

त्वं सिन्धून् ॥ अधराचः अधोमुखप्रवणान् स्यन्दनात् सिन्धून् मेघान् जलपूरान् वा असृजः । वृष्टि-
काले नियमयसि । अपि च सङ्गुणसिन्धून् अधोगमनात् अवासृजः निस्सारितवानसि । योऽहिं अतिहेयं वृष्टिप्रति-
बन्धमज्ञानं चाहन् । तेन त्वमशत्रुर्जज्ञिषे जायसे भवसि । वार्यं सत्त्वोन्मेषाद् वरणीयं विश्वं पुष्यसि । असतस्तु तमो
गमयसीत्येतदाह वार्यमिति । तं त्वा परिष्वजामहे वशीकुर्मः पूजोपहरणेन । (यस्त्वं क्रतुश्छन्द ऋतं बृहचेति उपसृ-
ष्टान्वयः ।) नभन्तामिति समानम् ॥ २ ॥

वि षु विश्वा ॥ अर्यः अभिगमनशीला अरातयः शत्रुभूताः विश्वाः प्रजाः अविद्याद्याश्च वि सु नशन्त
नश्यन्तु । नो धियः प्रशास्त्वय्येव प्रणिहिताः सन्तु । यो नः जिघांसति तस्मै शत्रवे त्वमिन्द्र वधं हन्तारमायुधं अस्ता
क्षेप्ताऽसि । “वधो वज्रः स्वधितिः” इत्यभिधानम् । या ते रातिर्दातृत्वं सा नो वसु ज्ञानाख्यवित्तं ददिर्दात्री भवतु ।
(शानदानेन च हे वसो पूर्णज्ञान भगवन्, नः सुम्ने परमसुखे आपेहि इत्युपसृष्टान्वयः) अन्यत् समानम् ॥ ३ ॥

१ “संस्मरण-” इति क्वचित् प्र. पाठः ।

२ “तृचविभागेन” इति प्र. पाठः । यद्यपि निरुक्ते यास्कोऽप्याह—“अयापि द्विवर्णलोपस्तृच इति” इति ।
तथाऽपि तृचमिति छन्दसीति वक्तव्यम् । “ऋचि त्रैरुत्तरपदादिलोपश्छन्दसि” इति वार्तिकात् । तेन लोके व्युच
इति भवति । तथाहि महाभाष्यम्—“ऋचि त्रैः सम्प्रसारणं वक्तव्यम् । उत्तरपदादिलोपश्छन्दसि वक्तव्यः । छन्द-
सीति किम्? व्युचानि” इति ।

३ “अर्यं वै लोकः प्रथमा महानाम्नी” इत्यादिखण्डशेषस्य व्याख्यानपरमिदं वचनम् । अर्यं लोकः अस्मिन्
पृथिवीलोके स्थितो भगवान् प्रथमा महानाम्नी प्रथममहानाम्नीप्रतिपाद्य इत्यादि ।

४ “तृचा-” इति प्र. पाठः ।

५ “सप्तमिर्मता” इति क्वचित् । प्रथमा पञ्चर्चा, ततः परा द्वितीया महानाम्नी आऽऽष्टमीमूवं व्युचा । ततः परं
हे ऋचौ, एवाहीत्यादि षद् ‘विदा मघवन् विदोऽम्’ इत्येकमिति सप्त निगदवाक्यानि च तृतीया महानाम्नीत्यर्थः ।

६ “इति त्रैधा” इति क्वचित् पाठः प्रमादिकः । “अर्यं वै लोकः” इत्यादिना मुनिविद्वज्ज्ञेया विभगा एव
अत्र निगम्यते । न त्रैधा विभागस्य त्रैविध्यम् । सर्वमूलकोऽविच्छेदं चैतत् ।

७ क्वचिन्मुद्रितपाठे “इति प्रवृत्ते” इति न पठ्यते ।

‘एवैवा हि’ इत्यस्यार्थोऽप्युक्तावधारणरूपत्वात् पूर्वोक्तार्थपरिज्ञानं विना न स्मर्तुं शक्यते । एवं निमित्तेन षोडशिनर्द्धो भवत्येवंविद् ॥ * ॥

[प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्रार्चत यो व्यतीरफाणयदिति प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति । तद् यथेह चेह चापथेन चरित्वा पन्थानं पर्यवेयात् तादृक् तद् यत् प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति ।]

(ऐत. ब्रा. पं. ४. अ. १. खं. ४. वाक्य २.)

[प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषं मन्दद्वीरायेन्दवे ।

धिया वो मेधसांतये पुरन्ध्याऽऽ विवासति ॥ १ ॥]

(ऋ. ८. ६९. १; साम. ३६०.)

प्रप्र वः । हे ऋत्विजः प्रजा वा, वस्त्रिष्टुभमिषं त्रिष्टुभाख्यमन्नमिन्द्रः परमेश्वरः सोमायाऽवि-
वासति । पुरन्ध्या धिया अशेषप्राणिदेहाश्रयया स्वबुद्ध्या, प्रप्र प्रकर्षेणप्रकर्षेण, अतितरां

१ “एवाहीत्युपसर्गस्यार्थो—” इति कचित् । “एवाहीत्यस्यार्थो—” इति; “एवाह्येवैवाहीत्यस्यार्थो—” इति च ।

२ “पूर्वोक्तार्थज्ञानम्” इति प्र. पाठः ।

३ “षोडशिना राध्नो—” इति प्र. पाठः ।

४ अयं मन्त्रः सामवेदे तु “वन्दद्वीराय” इति ईषन्नेदेन पठ्यते ।

५ प्रप्र व इति व्याकरिष्यमाणब्राह्मणखण्डस्य ऋङ्मन्त्रस्य च प्रतीकग्रहणम् । अथ द्वितीयो ब्रह्मणभागः व्याख्यायते, तत्रोदाहृतः प्रप्र व इति श्रुचः प्रथमं व्याख्यायत इति । एतं हि श्रुचास्त्रयः अष्टममण्डले ६९ तमे सूक्ते पठ्यन्ते प्रप्र वः (१-३), अर्चत प्रार्चत (८-१०), यो व्यतीन् (१३-१५) । त्रिवर्गे हि तस्मिन् सूक्ते पञ्चमन्त्रः प्रथमवर्गः । तत्रान्त्यौ द्वौ गायत्रौ विहायान्ये प्रथमश्च्युचः । द्वितीयवर्गोऽपि पञ्चमन्त्रः । तत्राऽद्यौ द्वौ मन्त्रौ विहायान्त्यास्त्रयो द्वितीयश्च्युचः । अष्टमन्त्रस्तृतीयो वर्गः । तत्राऽद्यौ द्वावन्त्यांश्च त्रीन्मन्त्रान् विहाय मध्यगास्त्रयस्तृतीयश्च्युचः । तदिमे नव शस्त्रमन्त्रा अनुष्टुभ इति प्रज्ञाताः । आङ्गिरसदृष्टा इन्द्रदैवत्या इमे नवापि मन्त्रा आनुष्टुभा एव हि । यद्यप्यत्र “नदं वः—” इति द्वितीयो मन्त्रः सप्ताक्षरपादत्वादौष्णिहः । अष्टावेवाऽनुष्टुभाः । तथाऽपि छन्निन्यायेन तस्याप्यनुष्टुप्त्वोपचारेण प्रज्ञातानुष्टुभ इत्युच्यन्ते । तदेतदैतरेयारण्यक एव स्फुटम्— “नदं व ओदतीनामिति ३ । उष्णिगाक्षरैर्भवत्यनुष्टुप् पादैरायुर्वा उष्णिग् वागनुष्टुप् तदर्दिमन्त्रायुश्च वाचं च दधाति” (ऐत. आर. अ. ३. ब्रा. ६.) इति ।

६ “प्रप्र प्रकर्षेण अतितराम्” इति प्र. पाठः प्रामादिकः । प्रप्रेति वीप्साया आनर्थक्यप्रसङ्गात् । “प्रसमुपोदः पादपूरणे” (अ. सू. ८. १. ६.) इति तदानर्थक्यवचनमसदिति टीकायां स्थितम् । अतितरामिति वीप्साया एव विशदणम् । प्रकर्षार्थस्य अतीत्यस्य तरपा योगेन वीप्सा हि विशदयति । अत एव भावदीपेऽप्युक्तम्— “प्रपाऽविवासति प्रकर्षेणप्रकर्षेण अतिप्रकर्षेण इच्छति” इति । निपातानां क्वचित्पादपूरणतामभ्युपयतो यास्कस्याप्याशयान्तरमाह वेङ्कटमाधवः—

शस्यमानत्रिष्टुप्' प्रीतिं करोति सोमपानार्थमित्यर्थः । मन्दद्वीराय, तस्य वीरस्य परमेश्वरस्य मदं करोतीति' मन्दद्वीरः सोमः । नत्वात्मप्रयोजनाय प्रीतिं करोति, किन्तर्हि? वो मेघसातये वो यज्ञसिद्ध्यर्थम् । व इति गुरुत्वादीश्वरं प्रत्येव वा बहुवचनम् । तदा वः अन्नं त्रिष्टुभं वो मेघसातये भवहैवत्ययज्ञसिद्ध्यर्थं भवान् प्रप्राविवासतीत्यर्थः ॥ * ॥

[नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनाम् ।

पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुष्यसि ॥ २ ॥]

(ऋ. ८. ६९. २; साम. १५१२; ऐ. आ. १. १३.)

ओदतीनां उन्दनकर्त्रीणां वः अपां भवदीयानां पतिं वः पुरुषं प्राणं नदनकर्तारं" प्रति इषुष्यसि पतिर्भवसि । सृष्टौसृष्टौ योयः प्राणस्तन्तं" प्रति पतिर्भवसीति नदमिति पुनर्ध्वचनम् । योयुवतीनां गमनशीलानाम्, आकाशे पोष्यमानानाम्, अघ्न्यानां धूमरूपेणादाह्यानाम्, रेतोरूपेणाजराणां वा, धेनूनां जगतपोषकाणाम् । "धिनु पुष्टौ" इति घातोः । "ता नदेन विहरति—" इत्यादि श्रुतेः । पयसा सेचकानां देशादेशान्तरगमनशीलानां अघ्न्यानां हन्तुमयोग्यानां

"वाक्यार्थेष्वप्रवृत्तेषु निपाताश्चेदनन्विताः ।

ऋक्पादपूरणास्ते स्युरिति यास्कस्य दर्शनम् ।

अप्रवृत्ते तु वाक्यार्थे ब्राह्मणेष्वपि नन्वमी ।

दृश्यन्ते यत्र नापेक्षा विद्यते पादपूरणैः ।

माधवस्तत्र वदति स्फुटत्वोद्ब्रह्णादिकम् ।

वाक्यार्थे जनयन्त्येते मन्त्रब्राह्मणयोरिति ।

स्फुटत्वोद्ब्रह्णादिश्च क्वचित् सूक्ष्मः क्वचित् स्फुटः ।

यत्र स्फुटास्तदा सार्थाः सूक्ष्मे स्युः पूरणा इति" इति ।

१ "शस्यमाना त्रिष्टुप्" इति प्र. पाठः ।

२ "मदं प्रीतिं करोतीति" इति प्र. पाठः । "मन्दं प्रीतिं करोतीति" इति कचिन्मुद्रितः पाठः प्रमादिकः ।

३ "-सातये यज्ञसिद्ध्यर्थम्" इति प्र. पाठः । ४ "प्राणं नदं नदनकर्तारम्" इति प्र. पाठः ।

५ "योयस्तं प्रति" इति क्वचित् ।

६ "जगतः पोषकाणाम्" इति क्वचित् ।

७ तथाहि ब्राह्मणम्—"ता नदेन विहरति पुरुषो नदस्तस्मात् पुरुषो वदन् सन्नदतीव । नदं व ओदतीनामिति । आपो वा ओदत्यो या दिव्यास्ता हीदं सर्वमुन्दन्त्यापो वा ओदत्यो या मुख्यास्त हीदं सर्वमन्नाद्यमुन्दन्ति । नदं योयुवतीनामिति ३ । आपो वाव योयुवत्यो या अन्तरिक्षास्ता हि पोष्यन्त इवाऽपो वाव योयुवत्यो वाः स्वेदन्ते ता हि सरीसृप्यन्त इव । पतिं वो अघ्न्यानामिति ३ । आपो वा अघ्न्या या अग्नेर्धूमा जायन्त आपो वा अघ्न्या याः शिभादुत्सृज्यन्ते । धेनूनामिषुष्यसीती ३ । आपो वाव धेनवस्ता हीदं सर्वं चिन्वन्तीषुष्यसीति यदाह प्रतीयसीत्येव तदाह" (ऐत. आर. अ. ३. ब्रा. ३.) इति । "ता नदेन विहरति प्राणो वै नदस्तस्माद् प्राणो नदन् सर्वः सन्नद-

धेनूनां गवां पतिं वायुं प्रति इषुध्यसीति वा । “वायुर्वाच गवां पतिः” इति श्रुतेः^१ । धेनु-
शब्दाच्च । ओदतीनां भक्त्या सेचकानां योयुवतीनां अतिशयेनाऽत्मतत्त्वावगमकानां अघ्न्यानां
नित्यानां धेनूनां धर्मार्थकाममोक्षपोषकाणां^२ वाचां पतिं वायुं प्रति पतिर्भवसीति वा ।

“वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो
हन्तकारः स्वधाकार इति । तस्या द्वौ स्तनौ^३ देवा उपजीवन्ति स्वाहा-
कारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरः । तस्याः
प्राग ऋषभो मनो वत्सः” इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ * ॥

[ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

जन्मन् देवानां विशस्त्रिवा रोचने दिवः ॥ ३ ॥ १ ॥]

(ऋ. ८.६९.३; शु. य. १२.५५; १५.६०; तै. सं. ४.२.४,४; तै. ब्रा. ३.११.६.२.)

ताः पृश्नयः आपो गावो वाचो वा अस्य सूददोहसः प्राणस्य वायुस्थस्य परमेश्वरस्य सोमं श्री-
णन्ति । अङ्गिर्हि संसृष्टो भवति सोमः, पयआदिना वा श्रितो^४ भवति, मन्त्रैर्वा गृह्यते । “अथ
सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः” इति श्रुतेश्च^५ । शोभनमुदं कर्म ज्ञानं वा दोग्धीति सूददोहाः ।
उदेत्युच्चो भवत्यनेन पुरुष इत्युदं ज्ञानादि । “मनो वाव सोमः” । तद्^६ वाचः श्रीणन्ति स्वार्थैः ।
प्रश्नयोग्यत्वात् पृश्नयो वाचः । प्रशंसनरूपत्वात् प्रशंसनीयत्वाद् वा । प्रशंसनीयत्वमेवापां
गवां च । देवानां जन्मनि यज्ञे । तत्र हि तेषामभिव्यक्तिः । पूर्वं ज्ञाने वा । विशः प्रजाश्च
श्रीणन्ति । मुख्यतस्ता एव श्रीणन्तीति चशब्दवर्जनम् । दिवस्त्रिष्वारोचनेषु आदित्यचन्द्र-
विद्युत्पर्यन्तं स्थितानां देवानां जन्मनि^७ ।

यतीव” (३. ६.) इति च । “ता नदेन विहरतीत्यादिश्रुतेः” इति मूलेन ब्राह्मणभागद्वयमपि सङ्ग्राह । अत एव
नदमिति पदं “पुरुषं प्राणं नदनकर्तारम्” इति व्याख्यातम् ।

१ “इति श्रुतिः” इति प्र. पाठः । “इत्यादि श्रुतेः” इति कचित् ।

२ “धर्मार्थकामपोषकाणाम्” इति प्र. पाठः प्रमादिकः ।

३ “तस्यै द्वौ स्तनौ” इति कचित् पाठः । “स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ” इति त्वयत्त्व उपलब्धो बृहदारण्यकपाठः ।

४ “श्रुतो भवति” इति प्र. पाठः ।

५ “इति श्रुतिश्च” इति कचित् । “अथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन सर्वाणि सन्दधाति” (ऐत.-
आर. अ. ४. ब्रा. १.) इति समग्रा श्रुत्यानुपूर्वी ।

६ “तत्” इति पदं कचिन्न पठ्यते ।

७ “देवानां जन्मनि यज्ञे” इति प्र. पाठः प्रामादिकः । “देवानां जन्मनि यज्ञे । तत्र हितेषामभिव्यक्तिः” इति
पूर्वमेव व्याख्यातत्वात् । अत्र तु लिप्वा रोचने दिव इति तुरीयपादस्य देवानां जन्मनीत्यन्वयमात्रप्रदर्शनेन
चारितार्थात् ।

“यज्ञो वै देवजन्म तत्र हि देवाः प्रादुर्भवन्त्या स्याचन्द्रमसावा विद्युतं
ते वै लोकानधिष्ठिताः” इति श्रुतेः^१ । “द्यौर्वाव विद्युत् तत्पतिं वायु-
मुपगम्य तेनैव परमुपगच्छति सैषा ब्रह्मलोके विराजते” इति^२ श्रुते-
द्यौरेव विद्युत् ॥ * ॥

[अर्चत प्रार्चत प्रियमेधासो अर्चत ।

अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्वर्चत ॥ ४ ॥]

(ऋ. ८. ६९. ८; अथ. २० १२. ५.)

‘अर्चनं यज्ञादि । प्रार्चनं ज्ञानध्यानादि । “श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप” इति
भगवद्वचनात् । प्रिययज्ञा अर्चत, प्रियज्ञानाः प्रार्चत । पुत्रकाः अल्पज्ञा^३ अप्यर्चत ।

“न बुद्धिमेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । जोषयेत् सर्वकर्माणि
विद्वान् युक्तः समाचरन्” इति च । - *om*

उतशब्दात् ज्ञानिनामप्यर्चनं युक्तं स्वाश्रमानुसारेणेति । “अथा ते विष्णो विदुषा चिदर्थः
स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता” इति श्रुतेः । किं तदर्चनीयम् ? धृषु धृष्टं परं ब्रह्म वासु-
देवाख्यम् । पुरं देहं नार्चत^४ ।

१ “इत्यादिश्रुतेः” इति प्र. पाठः ।

२ “इत्यादिश्रुतेः” इति कचित् प्र. पाठः ।

३ अत्र प्र. पाठे “अर्चत । अर्चनं यज्ञादि” इति मूलश्रुतिप्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याख्यातं पश्यते ।

४ मेधो यज्ञः । मेधा ज्ञानम् । “यज्ञो वेनोऽध्वरो मेधः” इति वैदिकनिघण्टुः । यद्यपि इमाः प्रज्ञातानुष्ठुभः
प्रियमेधेन दृष्टाः इन्द्रदैवत्याः । तेन प्रियमेधसम्बन्धिनः प्रियमेधास इति स्वीया एव सम्बोध्यन्ते मन्त्रद्रष्टा प्रियमे-
धेनेतीतरे व्याख्यातारो व्याचक्षते । स्यान्नाम । न वयं नेति ब्रूमः । अथापि ऋषिसम्बन्धमन्तरेणापि हि मन्त्राणां
स्वार्थो वक्तव्यः । प्रियमेधदर्शनात् पूर्वमपि प्रज्ञातानुष्ठुभामर्थेनैयत्यात् । ब्रह्मादिभिः पूर्वमेव दर्शनाच्च । अन्येऽन्ये
ऋषय एकस्मिन्नेव मन्त्रेऽन्यमन्यमर्थं पश्यन्ति इति हि स्वदर्शनम् । तेन सर्वदर्शनाविरोधी सर्वद्रष्टृसाधारणोऽयमर्थो
भगवत्पादेन निरूपित इति सुल्लिष्टम् । अत एव श्रुत्यन्तरे प्रियमेधासो नरा इति विशेष्यतया सर्वनरा अपि
गृहीताः, न प्रियमेधसम्बन्धिन एव । तथाहि सामवेदे—

“अर्चत प्रार्चता नरः प्रियमेधासो अर्चत ।

अर्चन्तु पुत्रका उत पुरमिद् धृष्वर्चत ।” (३६२)

५ “अल्पका—” इति प्र. पाठः । “अल्पज्ञाना—” इति कचित् ।

६ “हविष्मता ज्ञानिनाऽपि ते विष्णो स्तुतिर्यज्ञश्च अर्थः साध्य इत्यर्थः” इति पञ्चनाभतीर्थशरकाः ।

७ पूर्वस्येव परस्यापि नजो निषेधार्थकत्वं कचिद् विद्यत इति भगवत्पादाशयः । तदेतदुक्तम्— “अर्भको न
कुमारकः” इति मन्त्रव्याख्याने स्फुटीकरिष्यते । सामवेदे तु ‘पुरं न’ इतिस्थाने ‘पुरमिद्’ इति पठ्यते । इदित्य-

“प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे । प्राज्ञैः
परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाशयायैव न देहमानिने” इति भागवते ।
“सदेहमानिहरये प्रणमेत् केवलाय वा । न देहाय न तन्मानपराय
च कथञ्चन” इति व्यासस्मृतौ ।

पुनरर्चतेति तात्पर्यार्थः ॥ * ॥

[अव स्वरति गर्गरो गोधा परि सनिष्वणत् ।

पिङ्गा परि च निःकददिन्द्राय ब्रह्मोद्यतम् ॥ ५ ॥]

(ऋ. ८. ६९. ९; अथ. २०. ९२. ६.)

गर्गरगोधापिङ्गादीनां घोषा अपि नादव्यञ्जकत्वेन भगवद्वाचका एवेत्याह—अव स्वरातीत्यादिना । एतत् समस्तमिन्द्रायैवेत्यर्थः । ब्रह्म वेदो विशेषत इन्द्रायैवोद्यतः । गर्गर इति पादभूषण-महामन्त्रक-दधिपात्र-हस्तिहस्तानां नाम । पिङ्गा चकोरी । अवपरीत्यल्पाधिक्यादिविशेषोऽपि तद्वाचक एवेति ज्ञापनाय । चनिष्कददित्यनुकारशब्दः । सनिष्वणदित्यतिशयार्थः ।

“ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव” इति च श्रुतिः । “दध्नो मथनशब्दश्चाप्यन्तर्नादस्वरूपतः । भीषकत्वं हरेर्ब्रूयादन्तर्नादो हि भीषणे । गजवृंहितमप्येवं धिक्कारसहितं वदेत् । स्वरितेन समायोगाद् धिक्कृतौ स्वरितो यतः । महामन्त्रं जलायैश्च युक्तमेतादृशं वदेत् । पादभूषा च धिक्कारं तत्कृतं स्वरितो वदेत् । अमुतत्वं हरेर्वक्ति पिङ्गा कण्ठगशब्दवत् । तामेवाङ्गुततां वक्ति गृहगोधा पराऽपिच” इति शब्दतत्त्वे ॥ * ॥

वधारणे । धृष्णु धृष्टमेव पूरणात् पूर्णत्वाच्च पुरं वासुदेवाख्यमर्चत । ननु वर्षणीयं शरीराख्यं पुरमिति हि तदर्थः । नञ्वा यदुच्यते तदेवान्ययोगव्यवच्छेदेनावधारणेनापीति सामपाठसंवादेनापि निषेधार्थोऽयं नञ् नोपमार्थ इत्यवगम्यते ।

१ “मिवन्दनम्” इति कचित् । चतुर्थस्कन्धे तृतीयाध्याये रुद्रवचनमिदम् ।

२ “स्वदेह—” कचिन्मुद्रितः पाठः प्रामादिकः ।

३ “तत्सर्वार्थः” इति प्र. पाठः ।

४ “नादमात्रव्यञ्जकत्वेन” इति प्र. पाठः ।

५ “अव स्वराति गर्गर इत्यादिना” इति कचित् प्र. पाठः ।

६ “करणशब्दः” इति प्र. पाठः ।

७ “इति श्रुतिः” इति प्र. पाठः । “प्राण एव प्राणऋच इत्येव विशादिति श्रुतिः” इति कचित् । “विद्यादिति च श्रुतिः” इत्यपि कचित् । “स्वरितं वदेत्” इति कचित् ।

९ अस्माभिः कस्मिंश्चिदाख्यमये वस्तुनि श्रुते दृष्टे च क्रियमाणः कण्ठगो यो ध्वनिः “चुडुचुड” इत्येव रूपः, तद्वदित्यर्थः ।

[आ यत् पतन्त्येन्यः सुदुघा अनपस्फुरः ।

अपस्फुरं गृभायत् सोममिन्द्राय पातवे ॥ ६ ॥ २ ॥]

(ऋ. ८. ६९. १०; अथर्व. २०. ९२. ७.)

यच्च एन्यः नद्यः आपतन्ति तद्घोषश्चेन्द्रवाचकः ।

“नदीसमुद्रघोषाश्च नादत्वाच्छ्रैष्ठ्यवाचकाः । नादो हि श्रैष्ठ्यवाची’
स्यादेवं घोषाः परेऽपिच” इति च^१ ।

तदर्थं च नद्य आपतन्ति—

“भूतादिभूतोऽम्बुनिधानमध्ये भूत्वा हरिः सर्वहरोऽतिधाम्ना । अगाध-
मम्भो विदधाति भस्म यो बाडवाग्निर्नृहरिर्विचिन्त्यः” इति वैहायस-
संहितायाम् ।

सुदुघाः सुष्ट्वपां दोहनकर्त्र्यः । स्फुरणापगमनमासां नास्तीत्यनपस्फुरः, नित्यचलनस्व-
भावाः । अपगतस्फुरणत्वेन सोमं गृभायत् । अचलत्वेन मनो वा ॥ * ॥

[यो व्यतीरफाणयत् सुयुक्ताँ उप दाशुषे ।

तक्को नेता तदिद्रुपुरुषमा यो अमुच्यत ॥ ७ ॥]

(ऋ. ८. ६९. १३; अथर्व. २०. ९२. १०.)

व्यतीन् विशेषेणाधिकान् देवान् अफाणयत् विस्तारयामास । दाशुषे यजमानाय तत्समीपे ।
“फण विस्तारे” इति धातोः । सुयुक्तान् सुयोगरतान् ।

“विशेषेणाधिकत्वेन व्यतयो देवताः स्मृताः । नित्ययोगरताश्चैव नारा-
यणपरायणाः । त एव चेन्द्रियात्मानस्तान् विस्तारयतीश्वरः । मन-
आदीन्द्रियाणां तु शक्तिविस्तार एव हि” । विस्तारो देवतानां स्याद्
भक्तेषु हरिणा कृतः” इति प्रकाशसंहितायाम् । “चतुर्भिः साकं नवति
च नाममिध्वकं न वृत्तं व्यतीरवीविपत्” इति च श्रुतिः । “स मेन्द्रो

१ “श्रैष्ठ्यवादी” इति कचित् ।

२ कचित् अत्र ‘च’ करो न पठ्यते ।

३ “बाडवाग्नि-” इति प्र. पाठः ।

४ “नृहरिः स विन्त्यः” इति कचित् ।

५ “एव तु” इति प्र. पाठः ।

मेघया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर-
णम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम्” इति च । “न
देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या
संयोजयन्ति तम्” इति च भारते^१ ।

तत्रो जगत्कर्ता । “तक निर्माणे” इति धातोः । “न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः” इत्यादिप्रयोगाच्च^२ ।
नेता चाशेषस्य^३ । तदेव वपुः सः । यत्तत् जगत्कर्तुर्नेतृरूपम् ।

“देहदेहिविभागश्च न क्वचित् परमेश्वरे । गुणतद्वद्विभागो वा नेह ना-
नेति हि श्रुतिः” इति च पात्रे^४ । “तद् विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा
आनन्दरूपममृतं यद् विभाति ।”, “सदेहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः
सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमाक्षरः” इत्यादि-
श्रुतेश्च^५ । “विशुद्धविज्ञानमरीचिमालया विचित्र-रत्नप्रकरप्रकाशया ।
प्रकाशिताशेषजगत्स्वरूपया प्रभुः सदा ह्लादतनुर्विभूषितः” इति
पुरुषोत्तमसंहितायाम् ।

उपमा उपमायाम्, उपमाविषये, अमुच्यत त्यक्तोऽभवत् । निरुपम इत्यर्थः ।

“अल्पाक्षरेण शक्येऽपि वक्तुं बह्वक्षरं यदि । उक्तस्याऽधिक्यमेवात्र
निषेधेऽशेषतो भवेत्” इति च शब्दनिर्णये^६ ॥ * ॥

[अतीदु शक्र ओहत इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ।

मिनत् कनीन ओदनं पच्यमानं परो गिरा ॥ ८ ॥]

(ऋ. ८. ६९. १४; अथ. २०. ९२. ११.)

१ “इति भारते” इति प्र. पाठः ।

२ “सर्गतक्तः” इति कचिन्मुद्रितः पाठः प्रामादिक एव । तथाहि समग्रः श्रुतिपाठः—

एना वयं पयसा पिब्यमाना अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः कियुर्विप्रो नद्यो ओहवीति (ऋ. २. ३३. ४.) इति ।

तक्तः तक्त इति चक्रोऽर्थः । पक्तः यक्त इतिवत् । “कक्तो वः” (८. २. ५२.) इति तु च्छन्दसि वैकल्पिकमिति
वक्तव्यम् । तक्तधातोरपि तथा ।

३ “इति प्रयोगाच्च” इति प्र. पाठः ।

४ “नेता च सर्वस्य” इति कचिन्मुद्रितः पाठः ।

५ “इति च श्रुतिरिति पात्रे” इति प्र. पाठः । “इति च श्रुतेरिति पात्रे” इति कचित् । “इति हि श्रुतिरिति
हि पात्रे” इत्यपि कचित् । “इति च श्रुतिरिति च पात्रे” इत्यन्यत्र ।

६ “परमोऽक्षरः” इति पाठान्तरम् ।

७ “इति श्रुतेश्च” इति प्र. पाठः ।

८ “सचित्र-” इति कचिन्मुद्रितः पाठः ।

९ “तनुः सुभूषितः” इति कचित् ।

१० “इति शब्दनिर्णये” इति प्र. पाठः ।

विश्वान्^१ द्विषः अज्ञानपापादीन् अतीत्य शक्तो विष्णुः^२ स्वभक्तानतिवहत्येव हि ।

“यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं^३ स्वाम् ।”,
“तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि नचिरात् पार्थ
मय्यावेशितचेतसाम्” इत्यादिना “प्रसिद्धमुशब्देनाऽह ।

द्विषोऽतीत्यातिशयेनाऽत्मानं प्रत्योहत्” इत्यतिशब्दद्वयार्थः । ओदनं उन्दतेः कर्म^४, अभिनद् भगवान् कानीनो बादरायणः, परः परात्मा^५, गिरैव पच्यमानं परिपाककाले ।

“संश्लेषादोदनं कर्म पच्यमानं गिरैव हि । अभिनद् भगवान् व्यासः
स्वभक्तानामशेषतः” इति व्याससंहितायाम् ॥ * ॥

[अर्भको न कुमारकोऽधि तिष्ठन् नवं रथम् ।

सर्पक्षन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे विशुक्रतुम् ॥ ९ ॥ ३ ॥]

(ऋ. ८. ६९. १५; अथ. २०. ९२. १२.)

अर्भक इव स्थितः^६ । नवं रथमध्यतिष्ठत् । कुमारकः कुत्सितमारकः^७ । अर्भक इव सूक्ष्मदेहः
पूर्वम्पूर्वं देहं परित्यज्य नवन्नवं देहमध्यतिष्ठज्जीवमादाय ।

“जीवदेहं परित्यज्य सह जीवेन चेश्वरः । जीवस्यान्यच्छरीरं^८ च समु-
त्पाद्य विशत्यजः” इति मान्यसंहितायाम् ।

कुमारक इवार्भकः^९ सूक्ष्मदेह इति वा । अर्भकः सूक्ष्मदेहोऽपि न कुमारक

१ “विश्वा द्विषः” इति कचित् । “विश्वा विश्वान् द्विषः” इति मुद्रितः पाठः ।

२ “शक्तो विष्णुः” इति कचिन्मुद्रितः पाठः प्रामादिकः । शक्तिरतिरूपत्वाच्छक्र इति पूर्वमुक्तम् । इदमिदानी-
मर्थान्तरमुच्यते शक्त इति । शक्नोतीति शक्रः । “स्फायितश्चिवश्चिशक्तिः—”(उणा २. १३.) इत्यादिना रक् ।

३ “तनुं स्वाम्” इति प्र. पाठः ।

४ “इत्यादि प्रसिद्ध—” इति कचित् । “इत्यादि प्रसिद्धि—” इत्यपि कचित् ।

५ “प्रत्येवोहत—” इति प्र. पाठः ।

६ “कर्मबन्धनम्” इति प्र. पाठः । “कर्मबन्धम्” इति कचित् ।

७ “परमात्मा” इति प्र. पाठः । कचित् कोशेष्वपि तथा ।

८ “अर्भक इव स्थितोऽर्भकः” इति प्र. पाठः प्रामादिकः । ‘अर्भको न’ इत्यस्य हि ‘अर्भक इव स्थितः’ इति
व्याख्यानम् । पुनरर्भक इत्यस्यानन्वयात् । मूलपाठटीकादिविसंवादाच्च ।

९ “कुमारः कुत्सितमारकः” इति काचित्कः प्र. पाठोऽपि प्रामादिकः । कुमारक इत्येव हि मूलप्रतीकग्रहण-
मुचितम् ।

१० “जीवस्यान्यशरीरं च” इति क्वचित् पाठः ।

११ “कुमार इवार्भकः” इति क्वचित् । इयमत्र व्यवस्था—यदि परतो नञ् तत् पूर्वस्थोपमानतामाह । तद्यथा
‘मृगं न भीमम्’ । मृगमिव भीममित्येवाह । यथावा ‘पिता पुत्रं न हस्तयोः’ । पिता पुत्रमित्येवाह । यदि

च पूर्वत एव नञ् तत् परं निषेधति । तद्यथा 'नास्य वर्ता न तरुता' । अस्य देवस्य वर्ताऽभिगन्ता तरुता जेता च नेत्येवाऽह । यथा वा 'न स सखा यो न ददाति सख्ये' । अदानेन सखा न भवतीत्येवाऽह । एवं हि वेदव्याख्यातृमिरभ्युपगतः सम्प्रदायः । तत् कथमिह न कुमारकः कुमारक इवार्भक इति? बाहुलकेनेदमुदितम्, यद् यदि परतो नञ् तत् पूर्वस्योपमानतामाहेति । भूयांसो हीदृशाः प्रयोगाः अल्पीयांसो निषेधे । भूयोदर्शनेन हि व्यवस्था क्रियते । नष्टपवादोऽस्तीति उत्सर्गो न प्रवर्तते । एवमेव हि वैयाकरणानां परिपाटी । तद्यथा "छन्दस्या-ङ्थादेरात्मनः" इत्याह । अनाङ्ग्यपि हि भवति । तद्यथा गूढोत्मा इति, मन्यते त्मनः इति । तथाऽपि आङी-त्याह सूत्रकारः पाणिनिः । किमुक्तं भवति? आङीति न वक्तव्यम् । आह च सूत्रकारः । तेनावक्तव्येनोक्तेनेदं सूचयामास—यदाङि भूयांस ईदृशाः प्रयोगाः । अनाङि चाल्पीयांस इति । यथावा "ईश्वरे तोमुन्" इत्याह । अनीश्वरेऽपि भवति । किमुक्तं भवति? ईश्वर इति न वक्तव्यम् । आह च सूत्रकारः । तेनावक्तव्येनोक्तेनेदं सूचया-मास—यदीश्वरे भूयांस ईदृशाः प्रयोगाः । अनीश्वरे चाल्पीयांस इति । बाहुलकेनैव च छन्दसि सर्वविधीनां प्रवृत्तिः । तत एतद् भवति न कुमारकः कुमारक इवेति । लोकेऽप्येतादृशो नियमव्यत्ययो दृश्यते । उत्तरस्यैववश-ब्दस्योपमानार्थत्वं नित्यसमस्तत्वं चेत्युत्सर्गमपोद्य कालिदास आह—"उद्गाहुरिव वामनः" इति ।

अत्र पूर्वस्यापि नञ् उपमानार्थकत्व इमां श्रुतिमुदाहरन्ति—"अभीऽदमेकमेको अस्मि निष्ठाळभी द्वा किमु त्रयः करन्ति । खले न पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः" (ऋ. १०. ४८. ७.) इति । अत्र हि 'खले धान्यमर्दनस्थाने, उल्लखले पर्षान् न धान्यानीव शत्रून् प्रतिहन्मि मर्दयामि' इति किलार्थः । तथाहि भागवततात्पर्ये दशमस्य चतुर्थे—"प्रविष्ट्वाच्छरीरेषु जीव एवेति दुर्धियः । मन्यन्ते परमात्मानं न तन्मतमनुब्रजेत् । वेदवादविरोधित्वादनुयाता तमो विशेषतः । यतः पर्यङ्कशयन आह विष्णुः सनातनः । इदं जगत् सर्वमथेदृशानि भूरीणि वा मामभियान्ति सङ्गे । धान्यानि यद्वत् खलगानि मर्त्याः सञ्चूर्णयिष्याम्यहमेक एवेति ब्रह्माण्डे" इति । नन्विदं तात्पर्यकथनपरमिति सावकाशं भवति । खले न उल्लखल इव खले सङ्ग्रामे शत्रून् प्रतिहन्मीत्यन्वयेऽप्य-न्ततः तात्पर्यक्यात् । अत एव यास्कोऽप्याह—"खल इव पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि । खल इति सङ्ग्रामनाम । खल-तेर्वा, स्वलतेर्वा । अयमपीतरः खलः (उल्लखलः), एवमेव, समास्कन्नो भवति" इति । सञ्चारयन्त्रावलीकारा अप्याहुस्तृतीयस्य द्वितीये—"इन्द्रं परमेश्वरं मां अनिन्द्रा अनीश्वराः सन्तः शत्रवः आसुरप्रकृतयः किं निन्दन्ति? दोषभावेन मम निन्दितुमशक्यत्वात् । निर्निमित्तं निन्दतस्तान् बहुतरानपि खल इव पर्षान् धान्यानि प्रतिहन्मि चूर्णयामि । परमेश्वरो गुणोत्कर्षज्ञानेनैव प्रीयते न निन्दयेत्युक्तं भवति" (३. २. ८.) इति । वैकुण्ठस्येन्द्रस्य हीदमर्षम् । वैकुण्ठनामा परमेश्वरः स्वयमृषिः स्वात्मानमेवोद्दिश्यैतत् सूक्तमपश्यत् । अत एवेन्द्रं परमेश्वरं मामिति व्याख्यातम् । तथाच कथमिदम्, "उपरिष्टदुपचारस्तस्य येनोपमिमीते" इति नियमाप-वादस्योदाहरणम्? उदाहरणान्तरं तर्हि मृग्यम् । अथवा दशमतात्पर्योदाहृतप्रमाणबलादिदमेव पूर्वस्य नञ् उपमा-र्थतायां गमकं भवति । पञ्चनाभतीर्थीयं तु अन्वयमविवक्षित्वा यथाश्रुतार्थकथनपरमिति वा पररीत्या तथार्थकथ-नेऽपि न नो हानिरिति प्रौढिवाद इति वा व्याख्येयम् । अत एव नयमञ्जरी "मन्त्रार्थस्तु इदं जगत् सर्वमथेदृशा-नीत्यादिप्रमाणबलादवगन्तव्यः" इत्येवोक्तम् । ननु तद्वचनमर्थान्तरेऽपि सावकाशमित्युक्तम् । नैतद्युक्तम् । खले धान्यानीव संग्रामे शत्रून् प्रतिहन्मीत्यन्वयस्यैवौचित्यात् । नहि सङ्ग्रामे धान्यखलोपमानमात्रेण किञ्चित् पूर्यते । धान्यहननमिव शत्रुचूर्णनं हि वाक्यार्थः । संग्रामोल्लखलोभयार्थकखलपदप्रयोगेणैव लब्धस्योपमानस्य पुनर्मु-खतो नञा निर्देशो नात्यन्तमर्थवान् । अत एव निरुक्तव्याख्यानेऽपि तथैव व्याख्यातम्—"अहमेक एव खले धान्यमर्दनस्थाने पर्षान्, पृथ्यन्ते सिच्यन्तेऽपक्वदशायां ये ते पर्षास्तान् पूलान् न इव भूरि बहूनापि तान् प्रतिहन्मि । तैरप्रतिषिध्यमानस्तान् पूलानि च मर्दयामि" इत्यादि ।

इति वा' । सपक्षत् परिपक्वज्ञानादिकमकरोत्' । महिषं महान्तं ब्रह्माणम्' । मृगयन्तं' स्वात्मानम् । पित्रे स्वस्मै मात्रे लक्ष्म्यै च' विभुक्तुं पूर्णज्ञानम् । पितृमातृविषये पूर्णज्ञानं पुनः-पुनः पूरयामासेत्यर्थः' ।

“ज्ञानपूर्णं विधातारं मोक्षदानेन केशवः । स्वपुत्रं पूरयामास महिषं महतां महान्” इति प्रवृत्ते ॥ * ॥

यथास्थिताः प्रज्ञाताः । इतस्ततः संयोजनं विना यथास्थितशंसनं पथः प्राप्तिः” ॥ * ॥

[स यो व्याप्तो गतश्रीरिव मन्येताविहृतं षोडशिनं शंसयेन्नेच्छन्दसां कृच्छ्रादवपद्या इत्यथ यः पाप्मानमपजिघांसुः स्याद्विहृतं षोडशिनं शंसयेद् व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना व्यतिषक्तमेवास्मै तत् पाप्मानं शमलमप इन्त्यप पाप्मानं हते य एवं वेद ।]

(ऐत. ब्रा. पं. ४. अ. २. खं ४. वा. ३.)

व्याप्तो विशेषेणाऽऽगच्छः । अविहृतमसंसृष्टम् । कृच्छ्रादयथास्थितं शंसननिमित्ताद् 'दुःखादवाग्गतिं गतश्रीकृतामेव न प्राप्नुयाम्' ।

१ “न कुमार इति वा” इति प्र. पाठः ।

२ “-ज्ञानादिगुणमकरोत्” इति प्र. पाठः । “-ज्ञानदिगुणमकरोत्” इति च । “-ज्ञानमकरोत्” इत्यपि क्वचित् । ननु शाकल्यः “सः पक्षत्” इति द्वे पदे पठति । तत् कथमिदं सपक्षत् परिपक्वज्ञानादिकमकरोदिति? तर्हि सः पक्षत् परिपक्वज्ञानादिकमकरोदिति भाष्येऽपि पदं प्रगृह्यताम् । नवा प्रगृह्यम् । पदपाठस्यायोगव्यवच्छेद एवार्थ इत्यङ्गीकारात् । पदपाठान्तरं तु न विरुद्धयते । तद्यथा “ईशा वास्यम्” इति सम्प्रदायपठितं पदपाठं विहाय “ईशऽआवास्यम्” इत्येकपदमित्याह । तैत्तिरीये च “सुवर्णज्येतीः” इत्यत्र “सुवः न ज्योतिः” इति पदपाठं विहाय “सुवर्णऽज्योतीः” इत्येव पदं पपाठ । अतत् त्वम् असि इति च प्रसिद्धम् । सम्मतं चैतत् पदपाठनै-यत्वं परेषामपि । “मासकृद्भुक्” इत्यत्र “मा सकृत् वृकः” इति त्रीणि पदानि तत् पदपाठे स्थितेऽपि यास्कः स्वनि-रुक्ते “मासकृत् वृकः” इति द्वे एव पदे इत्याह । तदेतत् सर्वं वेदसम्प्रदायविदां स्फुटमिति सर्वं सुसङ्गतम् ।

३ “महान्तं महागुणं ब्रह्माणम्” इति क्वचित् । ४ “मृगं मृगयन्तम्” इति प्र. पाठः ।

५ “मात्रे लक्ष्म्यै विभुक्तुम्” इति प्र. पाठः । “मात्रे च लक्ष्म्यै विभुक्तुम्” इति क्वचित् ।

६ “विभुक्तुं पितृमातृविषये पूर्णज्ञानं पुनः पूरयामासेत्यर्थः” इति प्र. पाठः ।

७ “पथि प्राप्तिः” इति प्र. पाठः क्वचित् ।

८ “कृच्छ्रादयथास्थित-” इति क्वचित् प्र. पाठः ।

९ “-शंसननिमित्तदुःखात्” इति क्वचित् । “-निमित्तं दुःखात्” इति च । “-निमित्तामुखात्” इति च ।

१० “गतश्रीकृतामेव प्राप्नुयाम्” इति क्वचित् प्र. पाठः प्राप्तादिकः ।

“बिलोमः शत्रुजयकृत् संसर्गः पापनाशनः । यथास्थितः श्रीकरः स्यात्
स्वाध्यायः शंसनेऽपि च” इति प्रवृत्ते । “गतश्रिवः श्रिवोऽहानि पा-
पहानि परस्य च । संसर्गश्छन्दसां कुर्याच्छिष्यो वृद्धिं यथास्थितः”
इति स्वाध्यायतत्त्वे । “किञ्चित्त्वे चोभयत्वे च संशये सदृशे तथा” ।
इवशब्दः प्रयुज्येत न्यकारेऽपिच पण्डितैः” इति च शब्दनिर्णये” ।

अतो गतश्रीत्वसंशयेऽपीत्यर्थः । इतस्ततो विशेषेण संहृतं संयोजितं विद्वतम्” ।

“पापानां व्यतिषक्तत्वाद् व्यतिषक्तं विनाशकम् । धनस्याव्यतिषङ्गेन
व्यतिषङ्गोऽविनाशकः । सदृशं सदृशस्यैव यतः स्यात् प्रविनाश-
कम् । तथाऽप्यप्राप्तनाशस्य धनस्य बलवत्त्वतः । शक्नुयान्न विना-
शाय पापस्येच्छासमेधितम् । संसृष्टं स्याद् विनाशाय नहीच्छा
धनसंक्षये” इति स्वाध्यायतत्त्वे ।

अव्यतिषक्तत्वं च मोक्षे विद्यत इत्युभयार्थ” इवशब्दः । एवम्भूतेन शंसनेन पाप्मानमपहन्ति ।
शमलं रागादिकं च । पापस्य पृथगुक्तेः ।

“शमलं पापमुद्दिष्टं रागद्वेषादिकं तथा । अपराधश्च शमलं मलं च
शमलं विदुः” इति शब्दनिर्णये ।

च एवमुपास्ते सोऽपि पाप्मानमपहते” ।

“ऋषु संसृज्यमानासु प्रोच्यमानं जनार्दनम् । पुंसंसृष्टस्य पापस्य निह-
न्तारं विशेषतः । तत्प्रसादेन मुक्तस्य पापासंसृष्टतामपि । ध्यायन्
कर्माणि कृत्वाऽपि मुच्यते सर्वपातकैः” इति प्रवृत्ते । * ॥

नचैवमादिवाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्याभावः । सिद्धार्थे प्रामाण्यस्य साधितत्वात् । अविरोधाच्च ।
नच बद्धर्थेषु तात्पर्यकल्पने कल्पनागौरवम् । वचनेनैव प्रतीयमानत्वादर्थस्य कल्पनाभावात् ।

१ “शत्रुजयकृत्” इति क्वचित् ।

२ “शंसनेऽपिच” इति क्वचित् ।

३ “सदृशेऽथवा” इति क्वचित् ।

४ “इति शब्दनिर्णये” इति प्र. पाठः ।

५ “इतस्ततो विशेषेण हृतं विद्वतम्” इति प्र. पाठः । “इतस्ततो विशेषेण संयोजितं विद्वतम्” इति क्वचित् ।

६ “व्यतिषिक्तत्वात्” इति प्र. पाठः प्रामादिकः ।

७ “इत्युभयार्थः” इति प्र. पाठः । “इत्यत उभयार्थः” इति क्वचित् ।

८ “पाप्मानमपहन्ति” इति क्वचित् ।

९ “कर्माण्यकृत्वाऽपि” इति प्र. पाठः प्रामादिकः । कर्म हि क्रियमाणं बध्नाति । शानि तु कृत्वाऽपि कर्माणि
न बद्धयत इति शानिन उत्तराश्रयाश्लेषो ह्यत्र वाक्यार्थः ।

नच वाचनिकार्थस्तात्पर्यार्थ इति विशेषः । तन्मानाभावात् । यत्र वाचनिकादन्यस्तात्पर्यार्थः प्रतीयते लौकिकवाक्येषु न तत्र साक्षाद् वचनं बोधकम्^१ । वचनलिङ्गाऽनुमा^२ हि सा । विरोधादमुख्यवृत्तिर्वा, आतत्त्वनिश्चये । आतत्त्वानिश्चये प्रमाणमेव^३ न भवति । वेदवाक्यस्य तु वाचनिकार्थं विना नैवान्यो युज्यते^४ । वाचनिकानां तु बहूनामप्यविरोधे स्वीकार्यता ।

“स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि” इति^५ । “वानात् सूतेर्देवनाद् वासुदेवो वासाद् युतेरुछादनात् क्रीडया च^६ । बलादसुत्वाद् दातृतो वर्तनाच्च तं वासुदेवं प्रवदन्ति वेदाः” इत्यादि च सौकरायणश्रुतौ^७ ।

मोक्षेऽपि सुतिरस्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमेवान्यतरपदम् ।

“रूढियोगौ विना कश्चिन्नैवार्थो वेदगो भवेत् । तत्रापि यौगिको मुख्यः सर्वत्रास्ति स वैदिके । अनवस्थानिवृत्त्यर्थं यौगिके रूढिकल्पना” । ज्ञाते विशेषविज्ञानं व्यवहारोऽपि रूढितः” इति ब्रह्मतर्कः ।

वाचनिकमर्थं^८ परित्यज्य नियोगार्थकल्पने श्रुतहानिरश्रुतकल्पनेति सर्वदोषाधिकौ^९ तस्य व्यर्थमापद्येते” । एवं च वदतो विधिदशब्द निरर्थकाः सिद्धार्था वा, सिद्धशब्द वा स्वार्थे^{१०} प्रमाणभूता इत्युक्ते किमुत्तरम् ? नच कारणं किञ्चिद् वाचनिकानां बहूनामप्यर्थानां त्यागे । प्रतीय-

१ “वाचनिकार्थादन्यस्तात्पर्यार्थः” इति प्र. पाठः । २ “वचनं प्रबोधकम्” इति क्वचित् ।

३ “वचनलिङ्गाऽनुमा” इति क्वचित् ।

४ “प्रामाण्यमेव” इति प्र. पाठः । “प्रामाण्यमेव न सम्भवति” इति क्वचित् ।

५ “वेदवाक्ये तु” इति क्वचित् ।

६ “नैवान्योऽर्थो युज्यते” इति क्वचित् । अस्य वाक्यस्य प्राचीनटीकाद्यनुसारेणायमाशयः प्रतिभाति— वाच्यार्थं विना केवला लक्षणा केवलो वोपचारः वेदवाक्यस्य न युज्यते । यत्र लक्षणा वोपचारो वाऽऽश्रीयते तत्रापि कश्चनाबाधितो वाच्यार्थो वक्तव्यः । नहि गङ्गायां घोष, इत्यादिलौकिकवाक्यवत् सर्वथा बाधितवाच्यार्थो लक्षणादिः क्वचन वेदे विद्यत इति । अन्ततः परमात्मनि समन्वये सर्वशब्दानां मुख्यार्थपरत्वस्य सर्वथा वक्तव्यत्वात् । न्याय्यश्चायमर्थः । नहि सर्वात्मना वेदे लक्षणादिर्नास्तीति । मुख्यार्थसहकृतस्य लक्षणादेः सिद्धान्तेऽप्युपरीकरणात् । अतत् त्वमसि, तस्मात् त्वमसि इत्यादि मुख्यार्थसहकृतं तत्सदृशस्त्वमसीति गौणमप्यर्थं तत्त्ववादिने हि वदन्ति ।

७ क्वचिन्मुद्रितपाठेऽत्राऽदौ ओङ्कारः पठ्यते । न स सूत्रघटक इति न प्रतीकग्रहणे वक्तव्यः ।

८ “इति सूत्रम्” इति प्र. पाठः ।

९ “क्रीडया वा” इति क्वचित् ।

१० “इत्यादि सौकरायणश्रुतिः” इति प्र. पाठः ।

११ “रूढिकल्पना” इति क्वचित् प्र. पाठः ।

१२ “वाचनिकार्थम्” इति क्वचित् ।

१३ “सर्वदोषाधिके” इति क्वचित् ।

१४ “व्यर्थमाप्येते” इति क्वचित् ।

१५ “सिद्धशब्दाः स्वार्थे” इति क्वचित् प्र. पाठः ।

माने तु विरोधे तदन्योऽर्थः स्वीकार्यो वाचनिक एव । सोऽपि वाचनिक एवेत्यपि तत एव सिद्ध्यति ।

“मुख्यार्थानां च सर्वेषां तारतम्यं तु^१ विद्यते । तत्रापि परमो मुख्यो वाच्योऽशेषरवैर्हरिः । तत्तन्मुख्याविरोधेन^२ तदन्यार्थस्य सङ्ग्रहः । स्वतो मुख्यविरोधे तु त्याज्योऽन्योऽर्थोऽखिलेष्वपि । इति सर्वत्र नियमः शब्दार्थज्ञानभूमिषु” इति च ।

नच क्रियायामेव प्रयोजनं न सिद्ध इति युक्तम् । ज्ञानमात्रेऽपि महाप्रयोजनदृष्टेः^३ पितृजीवनादि-चाक्ये । आह च स्वयं भगवान्—

[“द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः । यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरा-दपिचोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । यो मामे-वमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत । इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ । एतद् बुद्ध्वा बुद्धि-मान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत” इति । “श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञा-ज्ज्ञानयज्ञः परन्तप” इति च] “ध्यानं त्वखिलकर्मभ्यो ध्यानाच्च ज्ञानमुत्तमम् । न ज्ञानसदृशं किञ्चित् पुरुषार्थप्रसिद्धये” इति प्रवृत्ते । “दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद् धनञ्जय” इति च । “अशेषकर्मपूगो-ऽपि न विष्णुध्यानलेशभाक् । तच्च ध्यानं हरेर्ज्ञानकोट्यंशाय न पू-र्यते” इति कर्मविवेके । “तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” इति श्रुतिः^४ ।

नच कर्ममात्रे पर्यवसितिर्वैदस्य । सुखज्ञानस्यैव प्रयोजनत्वात् । अतः सिद्धस्यैव प्रयोजन-त्वम्^५ । प्रशंसादीनां च तात्पर्यं वाचनिकार्थात्यागेनैव कथितं स्वयं भगवता—“भाक्तं वाऽ-न्नात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति” इति । तस्माद् विरुद्धवत् प्रतीयमानानि प्रशंसादीनि ज्ञानसह-कार्यपेक्षया योजनीयानि । पुराणादीनां तु श्रुत्यादिविरोधे^६ गौणोऽप्यर्थो युज्यते ।

“कुहकं चेन्द्रजालं च विरुद्धाचरणानि च । दर्शयित्वा जनं सर्वं मोह-याऽशु महेश्वर” इति वाराहे^७ ॥ * ॥

१ “तारतम्यं च” इति प्र. पाठः ।

२ “महाप्रयोजनदर्शनात्” इति प्र. पाठः ।

३ “प्रयोजनत्वं सिद्धम् ।” इति कचित् पाठः ।

४ “योज्यानि” इति कचित् ।

५ “मोहयामास हीश्वरः” इति कचित् ।

२ “तत्र मुख्यविरोधेन” इति प्र. पाठः प्रामादिकः ।

४ “इति च श्रुतिः” इति प्र. पाठः ।

६ अत्राप्यर्वाचीना आदौ ‘ॐ’ इति पठन्ति ।

८ “श्रुत्या विरोधे” इति कचित् ।

१० “इत्यादि वाराहे” इति प्र. पाठः ।

[उद्यद् ब्रध्नस्य विष्टपमित्युत्तमया परि दधाति स्वर्गो वै लोको
 ब्रध्नस्य विष्टपं स्वर्गमेव तं लोकं यजमानं गमयत्यपाः पूर्वेषां
 हरिवः सुतानामिति यजति सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यः सन्नि-
 मितो यत् षोडशी तद् यदपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति
 यजति पीतवद् वै प्रातःसवनं प्रातःसवनादेवैनं तत् सन्निर्मि-
 मीतेऽथो इदं सवनं केवलं त इति माध्यन्दिनं वै सवनं केवलं
 माध्यन्दिनादेवैनं तत् सवनात् सन्निर्मिमीते ममद्वि सोमं मधु-
 मन्तमिन्द्रेति मद्ब्रह्मै तृतीयसवनं तृतीयसवनादेवैनं तत् सन्निर्मि-
 मीते सत्रा वृषन् जठर आवृषस्वेति वृषण्वद् वै षोडशिनो रूपं
 सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यः सन्निमितो यत् षोडशी तद्
 यदपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति सर्वेभ्य एवैनं तत्
 सवनेभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यः सवनेभ्यः सन्निमितेन षोडशिना
 राध्नोति य एवं वेद ॥] (ऐत. ब्रा. पं. ४. अ. १. खं. ४. वाक्य ४.)

[उद्यद् ब्रध्नस्य विष्टपं गृहमिन्द्रश्च गन्वहि ।

मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे ॥]

(ऋ. ८. ६९. ७.)

ब्रध्नस्य सूर्यस्य विष्टपं स्वर्गं उन्नन्वहि इन्द्रोऽहं च । यत्तदिन्द्रगृहं ब्रध्नविष्टपं मध्वः पीत्वा तच्च
 सचेवहि सुखमनुभवाव । सख्युः इन्द्रस्य त्रिस्तसस्थानेषु ।

“एकविंशतिं दिव्यानि स्थानानि दिवि चक्रिणः । वज्रिणो वाऽपि तद्भ-
 कैर्भुज्यन्ते तानि याज्ञिकैः” इति प्रवृत्ते ॥ * ॥

१ कचित् “ब्रध्नं विष्टपम्” इति प्र. पाठः ग्रामादिकः ।

२ एकविंशतिः स्थानानीत्यर्थः । अविभक्तिको निर्देशः । तद्यथा भागवते — “सन्दधे निशितान् वाणानेक-
 विंशति संयुगे” (१०. ६६. १०) इति । एकविंशतिदिव्यानीति समस्तं वा । विशेषणयोः समासः । अथवा एक-
 विंशतिस्थानानीत्येवैकं पदम् । दिव्यानीत्येतत् मध्येपतितं पृथक् पदं प्रकृत्य पठनीयम् । संहितायां मध्वसम्पातः
 पदपाठदशायां पुनः तत् आकृत्य पठनमित्येतद् वैदिकसंप्रदायविदां नापूर्वम् । तद्यथा “नरा वा शंसम्” इति
 संहितापाठः, “नराशंसं वा” इति पदपाठः । एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

३ “वैदिकैः” इति कचित् ।

[अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सवनं केवलं ते ।

ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्र सत्रा वृषञ् जठर आ वृषस्व ॥]

(ऋ. १०. ९६. १३.)

पूर्वान्^१ प्रातःसवनगान् सोमानपाः । हरीनिन्द्रियाणि वर्तयति^२, हरिभिर्वर्तत इति वा । इदं माध्यन्दिनं सवनं^३ ते केवलम् । अथो इत्यर्थान्तरम् । मधुमन्तं सोमं जठर आवृषस्व सिञ्च^४, ममद्धि च । सत्रा अस्मत्प्राणेन सह ॥ * ॥

पीतशब्दवत्^५ । अपूर्वपानत्वात् तदेव पानं मुख्यत इति^६ पीतशब्दः । इन्द्रस्य केवलत्वात् केवलं माध्यन्दिनं सवनम् । ममद्धीति तृतीयसवनम्^७ । तत्र हि मदो विशेषतो भवति, पूर्तः । इति सवनत्रयरूपता षोडशिनः । वृषणवत् वृष्ण इन्द्रस्य विशेषतः प्रियत्वात् । एवं चतुरूपता षोडशिनः । राप्नोति ऋद्धो भवति ॥ * ॥

[अथातश्छन्दांस्येव व्यति षजत्या त्वा वहन्तु हरय उपो षु शृणुही गिर इति गायत्रीश्च पङ्क्तीश्च व्यति षजति गायत्रो वै पुरुषः पाङ्क्ताः पशवः पुरुषमेव तत् पशुभिर्व्यति षजति पशुषु प्रतिष्ठापयति यदु गायत्री च पङ्क्तिश्च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद् वज्ररूपाभैति यदिन्द्र पृत-नाज्येऽयं ते अस्तु हर्यत इत्युष्णिहश्च बृहतीश्च व्यति षजत्यौष्णिहो वै पुरुषो बार्हताः पशवः पुरुषमेव तत् पशुभिर्व्यति षजति पशुषु प्रतिष्ठापयति यदुष्णिक् च बृहती च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद् वज्ररूपाभैत्या धूर्ध्वस्मै ब्रह्मन् वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति द्विपदां च त्रिष्टुभं च व्यतिषजति द्विपाद् वै पुरुषो वीर्यं त्रिष्टुप् पुरुषमेव तद् वीर्येण व्यति षजति वीर्यं प्रतिष्ठापयति तस्मात् पुरुषो वीर्यं प्रतिष्ठितः सर्वेषां पशूनां वीर्य-

१ “पूर्वान् सुतान् प्रातः-” इत्यादि प्र. पाठः ।

२ “वर्तयतीति हरिवः, हरिमि-” इत्यादि प्र. पाठः । “वर्तयतीति हरिमिः” इत्यादि कचित् ।

३ “सवनं केवलं ते” इति प्र. पाठः ।

४ “आवृषस्व आसिञ्च” इति प्र. पाठः ।

५ “पीतवत् पीतशब्दवत्” इति कचित् ।

६ “मुख्यमिति” इति प्र. पाठः ।

७ “तृतीयं सवनम्” इति कचित् ।

वत्तमो यदु द्विपदा च विंशत्यक्षरा त्रिष्टुप् च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो
वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद् वज्ररूपाभैत्येष ब्रह्मा प्र ते महे विदथे
शंसिषं हरी इति द्विपदाश्च जगतीश्च व्यति षजति द्विपाद्वै पुरुषो
जागताः पशवः पुरुषमेव तत् पशुभिर्व्यति षजति पशुषु प्रति
ष्टापयति तस्मात् पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितोऽस्ति चैनानधि च तिष्ठति
वशे चास्य यदु द्विपदा च षोडशाक्षरा जगती च ते द्वे
अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद् वज्ररूपाभैति त्रिकदु-
केषु महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्यतिच्छन्दसः
शंसति च्छन्दसां वै यो रसोऽत्यक्षरत् सोऽतिच्छन्दसमभ्यत्यक्ष-
रत् तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्दस्त्वं सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्यः
सन्निर्मितो यत् षोडशी तद् यदतिच्छन्दसः शंसति सर्वेभ्य एवैनं
तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सन्निर्मितेन षोड-
शिना राध्नोति य एवं वेद॥ ३॥] (ऐत. ब्रा. पं. ४. अ. १. खं. ३.)

विहृतपक्षे तु—“पादान् व्यवधायार्द्धचशः शंसेत् पूर्वासां पूर्वाणि पदानि गायत्र्यः” पंक्तिभिः
पंक्तीनां तु द्वेद्वे पदे शिष्येते ताभ्यां प्रणुयादुष्णिहो बृहतीमिरुष्णिहां तूत्तमान् पादान् द्वौद्वौ
कुर्याच्चतुरक्षरमाद्यं द्विपदाश्चतुर्धा कृत्वा प्रथमां त्रिष्टुभोत्तरा जगतीमिरुत्तमायाश्चतुर्थमक्षर-
मन्त्यं पूर्वस्याऽद्यमुत्तरस्यानुष्टुभमतिच्छन्दस्स्ववदध्यात् द्वितीयतृतीयचोस्तृतीययोः पादयो-
रवसानत उदध्यात् प्रचेतनेति पूर्वस्यां प्रचेतयेत्युत्तरस्यामुत्तरास्वितरान् पादान् षष्ठान्
कृत्वाऽनुष्टुप्कारं शंसेत्^१ ।” (आश्व. श्रौ. सू.-अ. ६. खं. ३.)

१ अत्र “गायत्र्याः”, “गायत्रीः” इत्यादिः कोशान्तरगतः पाठः प्रामादिकः ।

२ “पादान् द्वौ कुर्यात्” इत्याश्चलायनसूत्रपाठः प्रचलित उपलभ्यते । केषुचित् कोशेष्वपि तथा पठ्यते ।
वीप्सा तु मूलकोशानुसारिणी ।

३ तथाचायमर्थः—“अथातश्छन्दांस्येव व्यतिषजत्या त्वा वहन्तु हरय उपो षु शृणुही गिर इति गायत्रीश्च
पंक्तीश्च व्यतिषजति” इति ब्राह्मणं व्याचष्टे—“गायत्र्यः पंक्तिभिः, पंक्तीनां तु द्वेद्वे पदे शिष्येते ताभ्यां प्रणुयात्”
इति । अयमत्र प्रणयनक्रमः—अष्टाक्षरैः त्रिभिः पादैः गायत्री भवति । पञ्चभिः पंक्तिः । तलैकस्य गायत्र्या
व्यतिषक्ते षोडशित्वसिद्धिरिति । तथाहीदमिन्द्रदैवत्वं मेधातिथिदृष्टं गायत्रं व्युचम्—

आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये । इन्द्र त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

इमा धाना धृतस्तुवो हरी इहोप वक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रये ॥ २ ॥

इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रयत्यध्वरे । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥ (ऋ. १. १६. १-३.)

तथा गोतमदृष्टमिन्द्रदैवत्यं पाक्तं नृचम्—

उपो षु शृणुही गिरो मघवन् मातथा इव ।

यदा नः सूनुतावतः कर आदर्थयास इद् योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ १ ॥

सुसन्दशं त्वा वयं मघवन् वन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो याहि वशौ अनु योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ २ ॥

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदम् ।

यः पालं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र चिकेतति योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ३ ॥

(ऋ.१.८२.१,३,४.)

गायत्र्याः पंक्तेश्च पादान् व्यवधाय, पूर्वं गायत्रीपादः, ततः पंक्तिपाद इति क्रमिकसंश्लेषेणार्द्धचंशः शंसने गायत्र्यास्त्रिभिः, पंक्तेश्च त्रिभिः पादैः संश्लिष्टास्त्रय आनुष्टुभा अर्द्धर्चाः । पंक्तौ तु द्वौ द्वौ पादौ शिष्येते । सोऽप्येक आनुष्टुभोऽर्द्धर्चो भवति । तदेवं सर्वासामृचां षोडशित्वं सेत्स्यति । तदिहायं शंसनक्रमः—

आ त्वा वहन्तु हरय उपो षु शृणुही गिरः । वृषणं सोमपीतये मघवन् मातथा इवोम् ॥

इन्द्र त्वा सूरवक्षसो यदा नः सूनुतावतः । कर आदर्थयास इद् योजा न्विन्द्र ते हरोम् ॥

इमा धाना वृतस्नुवो सुसन्दशं त्वा वयम् । हरी इहोप वक्षतो मघवन् वन्दिषीमहोम् ॥

इन्द्रं सुखतमे रथे प्र नूनं पूर्णवन्धुरः । स्तुतो याहि वशौ अनु योजा न्विन्द्र ते हरोम् ॥

इन्द्रं प्रातर्हवामहे स घा तं वृषणं रथम् । इन्द्रं प्रयत्यध्वरेऽधि तिष्ठाति गोविदोम् ॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये यः पालं हारियोजनम् । पूर्णमिन्द्र चिकेतति योजा न्विन्द्र ते हरोम् ॥

एवं प्रथममण्डलीयषोडशसूक्ते प्रथमद्वितीयतृतीयैर्गायत्र्यैर्मन्त्रैः संसृष्टा द्यशीतितमे सूक्ते प्रथमतृतीयचतुर्थाः पांक्ता मन्त्राः षोडशिनो भवन्तीति सम्प्रदायः । क्रमेण प्रथमद्वितीयतृतीयानां ग्रहणमपहाय प्रथममन्त्रानन्तरं तृतीयचतुर्थयोर्ग्रहणे निमित्तं न स्फुटम् । प्रथमद्वितीयतृतीया एव मन्त्राः संसृज्या इत्यपि केषाञ्चित् पक्षः । तत्पक्षेऽपि प्रथमानन्तरं तृतीयो मन्त्रः, तदनन्तरं च चतुर्थस्य स्थाने द्वितीयः पठ्यते । चतुर्थश्च न पठ्यत इति विरोधः । तथाहि द्वितीयो मन्त्रः—

अक्षजमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ २ ॥

एतत्पक्षे पुनस्तृतीयमन्त्रसंसर्गानन्तरं द्वितीयसंसर्गे बीजं नोत्पश्यामः ।

अथ “यदिन्द्र पृतनाज्येऽयं ते अस्तु हर्यत इत्युष्णिहश्च बृहतीश्च व्यतिषजति” इति ब्राह्मणं विवृणोति— “उष्णिहो बृहतीमिरुष्णिहां तूत्तमान् पादान् द्वौद्वौ कुर्याच्चतुरक्षरमाद्यम्” इति । आद्यौ द्वौ पादावानुष्टुभौ पूर्वा-र्द्धम्, जागतः पाद उत्तरार्द्धमिति त्रिभिः पादैरुष्णिग् भवति । पुनश्चतुर्थेनाऽनुष्टुभेन पादेन चतुष्पादो बृहती भवति । तदेवं उष्णिक् अष्टविंशत्यक्षरा षोडशित्वाय चतुर्भिरक्षरैर्न्यूना भवति । षट्त्रिंशदक्षरा च बृहती चतुर्भि-रक्षरैरधिकवा भवति । संसर्गेण च षोडशित्वं सम्पाद्यम् । तदर्थमुष्णिहस्तृतीयेन जागतपादेन आद्यं चतुरक्षरं विकृष्यते । तथा च उष्णिहः बृहत्याश्च प्रथमपादयोः संयोजनेनैकः षोडशी । द्वितीययोर्द्वितीयः । तत उष्णिहस्तृतीयपादस्य चतुरक्षराणि च बृहत्यास्तृतीयपादो जागतश्चेत्याहल्यैकः षोडशी । उष्णिहस्तृतीयपादेऽवशिष्टैरष्टाभि-रक्षरैः संयोजितः बृहतीचतुर्थपादश्चतुर्थः षोडशी भवतीति ।

तथाहि उष्णिङ्मन्त्राः पर्वतदृष्टा इन्द्रदैवत्याः—

यदिन्द्र पृतनाज्ये देवास्त्वा दधिरे पुरः । आदित् ते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥ १ ॥

यदा वृत्तं नदीवृत्तं शवसा वज्रिन्नवधीः । आदित् ते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥ २ ॥

यदा ते विष्णुरोजसा त्रीणि पदा विचक्रमे । आदित् ते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥ ३ ॥

(ऋ. ८. १२. २५, २६, २७.)

अयंमे बृहतीमन्त्रा विश्वामित्रदृष्टा इन्द्रदैवत्याः—

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आ गह्या तिष्ठ हरितं रथम् ॥ १ ॥

हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्य हर्यन्नरोचयः ।

विद्रांश्चिकित्वान् हर्यश्च वर्द्धस इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिवर्षसम् ।

अधारयद्धरितोर्भूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥ (ऋ. ३. ४४. १-३.)

अत्रायं संयोजनक्रमः—

यदिन्द्र पृतनाज्ये अयं ते अस्तु हर्यतः । देवास्त्वा दधिरे पुरः सोम आ हरिभिः सुतोम् ॥

आदित् ते ह जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आ गहि । र्यता हरी ववक्षतुरा तिष्ठ हरितं रथोम् ॥

यदा वृत्तं नदीवृत्तं हर्यन्नुषसमर्चयः । शवसा वज्रिन्नवधीः सूर्य हर्यन्नरोचयोम् ॥

आदित् ते ह विद्रांश्चिकित्वान् हर्यश्च वर्द्धसे । र्यता हरी ववक्षतुरिन्द्र विश्वा अभि श्रियोम् ॥

यदा ते विष्णुरोजसा द्यामिन्द्रो हरिधायसम् । त्रीणि पदा विचक्रमे पृथिवीं हरिवर्षसोम् ॥

आदित् ते ह आधारयद्धरितोर्भूरि भोजनम् । र्यता हरी ववक्षतुर्ययोरन्तर्हरिश्चरोम् ॥

अथ “आ धूर्ध्वस्मै ब्रह्मन् वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति द्विपदां च लिष्टुभं च व्यति षजति” इति, “एष ब्रह्मा प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति द्विपदाश्च जगतीश्च व्यति षजति” इति च ब्राह्मणं विवृणोति—“द्विपदा-श्चतुर्धा कृत्वा प्रथमां लिष्टुभा” इति, “उत्तरा जगतीभिरुत्तमायाश्चतुर्थमक्षरमन्त्यं पूर्वस्याऽद्यमुत्तरस्य” इति च ।

अयमर्थः—विंशत्यक्षरा द्विपदा । एकादशाक्षरपादा च लिष्टुप् । आहत्य च लिष्टुभि चतुर्ध्वपि पादेषु चतु-श्चत्वारिंशदक्षराणि । तानि च द्विपदाया विंशतिरक्षराणि च मिलितानि चतुष्षष्ट्यक्षराणि भवन्ति । तथा च चत्वारः षोडशिनः सम्पद्यन्ते । लिष्टुभि प्रतिपादं षोडशित्वनिर्वाहाय पञ्चाक्षराण्यपेक्ष्यन्ते । तानि च विंशत्यक्षरा द्विपदा चतुर्धा विभक्ता प्रतिविभागं पञ्चपञ्चाक्षरा लिष्टुप्पादेन संयुक्ता पूरयिष्यति । तथाच लिष्टुभ एकादशाक्षराणि द्विपदायाश्च पञ्च मिलितानि षोडशी ।

तथाहि वसिष्ठदृष्टा द्विपदा विराट्, भुरिगार्ची वा गायत्री, विश्वदेवदैवत्या—

आ धूर्ध्वस्मै दधाताश्वानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ॥ (ऋ. ७. ६४. ४.)

वसिष्ठदृष्टैवेन्द्रदैवत्या लिष्टुप्—

ब्रह्मन् वीर ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनो हरिभिर्ग्राहि तूयम् ।

अशिमन् षु सवने मादयस्त्वोप ब्रह्माणि शृणव इमा नः ॥ (ऋ. ७. २९. २.)

तत्र द्विपदायाम्, “आ धूर्ध्वस्मै” इत्येको विभागः । “दधाताश्चान्” इति द्वितीयः । उभयत्रापि “आ धूर्ध्वस्मै” इति, “दधाताश्चान्” इति च क्षैप्रसंयोगवियोगेन पञ्चाक्षरत्वम् । ‘इन्द्रो न वज्री’ इति तृतीयः पञ्चाक्षर एव । “हिरण्यवाहुः” इति तुरीयश्च । त एते प्रत्येकं त्रिष्टुपादैः संयुज्यन्ते । तथा चायं संयोजनक्रमः—

आ धूर्ध्वस्मै ब्रह्मन् वीर ब्रह्मकृतिं जुषाणः । दधाताश्चान्वाचीनो हरिर्मियाहि तूयोम् ।

इन्द्रो न वज्री अस्मिन् षु सवने मादयस्व । हिरण्यवाहुरूप ब्रह्माणि शृणव इमा नोम् ॥

अथच षोडशाक्षराश्चतुर्धा विभक्तास्तिस्रो द्विपदाः द्वादशाक्षरपादाश्च तिस्रः जगत्य आहत्य षोडशिनो भवन्ति । द्विपदायाश्चतुरक्षरसङ्गतैः द्वादशभिर्जगतोपादैर्द्वादश षोडशिनः सम्पद्यन्त इति यावत् ।

तथाहि सामवेदे त्रसदस्युदृष्टा प्रियमेधदृष्टा च इन्द्रदैवत्या द्विपदा विराडेका—

एष ब्रह्मा य ऋत्विग्य इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे । (साम. ४३८; १७६८)

क्ववषदृष्टा विश्वदेवदैवत्या द्विपदा द्वितीया—

वि स्तुतयो यथा पथा इन्द्र त्वद् यन्तु रातयः । (साम. ४५३.)

यद्यपि प्रचलितासु टीकासु सर्वत्र द्विदेशमृक्—“विस्तुतयो यथा पथो इन्द्र त्वद्येति रातयः” इति पठ्यते । तत्र तु मूलं मृग्यम् । लिपिकृत्प्रमादः सम्भाव्यते । अनुपलब्धशाखान्तरपाठ इति वा वक्तव्यम् । ऐतरेयब्राह्मण-टीकायां सुखप्रदायां षड्गुणशिष्यः—“वि स्तुतयो यथा पथो इन्द्र त्वद्यन्ति रातयः” इत्यानुपूर्वी पपाठ ।

प्रियमेधदृष्टैवेन्द्रदैवत्या तृतीया द्विपदा—

त्वामिच्छवसस्पते यन्ति गिरो न संयतः ॥ (साम. १७६९.)

अस्यां द्विपदायां चतुर्धा विभागो सन्दिह्यते । उत्तरार्द्धे ‘यन्ति गिरः’ इति, ‘न संयतः’ इति च स्फुटो विभागः । ‘त्वामिच्छवसस्पते’ इति पूर्वार्द्धगतानि च सप्ताक्षराणि कथं चतुर्भिरक्षरैः द्वेधा विभज्येरन्? अत्रोत्तर-माह—अन्यं पूर्वस्य आद्यमुत्तरस्येति । अयमर्थः—आदौ चतुरक्षराणि विभज्यन्ते “त्वामिच्छव—” इति । अस्यान्त्यं ‘व’ इत्यक्षरमुत्तरस्याऽद्यमपि कृत्वा पुनश्चतुरक्षराणि पठ्यन्ते ‘वसस्पते’ इति । तथाच षोडशित्व-निर्वाह इति ।

आभिः संयोजनीया इमास्तिस्रो जगत्यः बरुदृष्टा सर्वहरिदृष्टा वा इन्द्रदैवत्याः—

प्र ते महे विदधे शंसिषं हरी प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदम् ।

धृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत आ त्वा विशन्तु हरिवर्षसं गिरः ॥ १ ॥

हरिं हि योनिमभि ये समस्वरन् हिन्वन्तो हरी दिव्यं यथा सदः ।

आ यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव इन्द्राय शृषं हरिवन्तमर्चत ॥ २ ॥

सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योः ।

युग्मी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता मिमिशिरे ॥ ३ ॥

(ऋ. १०. ९६. १-३.)

अतिपादं द्विपदाक्षरसंयोजनेन चायं षोडशिशंसनक्रमः—

एष ब्रह्मा प्र ते महे विदधे शंसिषं हरी । य ऋत्विग्यः वन्वे वनुषो हर्यतं मदोम् ॥

इन्द्रो नाम धृतं न यो हरिभिश्चारु सेचते । श्रुतो गृणे आ त्वा विशन्तु हरिवर्षसं गिरोम् ॥

[महानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशी तद्यन्महानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मिते सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सन्निर्मितेन षोडशिना राधोति य एवं वेद ॥ * ॥]

(ऐत. ब्रा. पं ४. अ. १. खं. ४. वाक्य-५.)

महानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु — “एवाह्येव अपाः” पूर्वेषां हरिवः सुतानाम्, एवैवाहीन्द्रं” अथो इदं सवनं केवलं ते, एवाहि शक्रो ममदि सोमं मधु मन्तमिन्द्र, वशी हि शक्रः सत्रा वृषञ्जठर आवृषस्वेति” ॥ * ॥

(आश्व. श्रौ. सू. अ. ६. खं ३.)

भगवद्भक्तिक्रान्तवैराग्यपूर्वकं च कर्म^१ कर्तव्यम्—

“इष्टापूर्ते मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः। नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनु भूत्वा” इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति।”, “नैष्कर्म्यमप्यच्युत-

विस्तृतयो (विश्रुतयो?) हरिं हि योनिमभि ये समस्वरन् ।
यथा पथा (पथो?) हिन्वन्तो हरी दिव्यं यथा सदोम ॥
इन्द्र त्वय आ यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनवः ।
(न्ति?) न्तु रातय इन्द्राय शूर्पं हरिवन्तमर्चतोम् ॥
त्वामिच्छवसो अस्य वज्रो हरितो य आयसः ।
वसस्पते हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योम् ॥
यन्ति गिरो युग्मी सुशिप्रो हरिमन्युसायकः ।
न संयत इन्द्रे नि रूपा हरिता मिमिक्षिरोम् ॥

अथ “त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्यतिच्छन्दसः शंसति” इति ब्राह्मणम् । तस्योप-
व्याख्यानम्— “अनुष्टुभमतिच्छन्दस्स्वदध्यात् —” इत्यादि । तदेतद् पूर्वमेव विवृतमिति । संसृष्टमन्त्रार्थस्तु
विस्तरभयाच्च लिख्यते ।

१ क्वचित् “एवा ह्येवापाः” इति संहिततया पठ्यते । प्र. पाठे तु “एवा ह्येवा अपाः” इतीयदेव पठ्यते ।
आश्वलायनसूत्रेऽपि मुद्रितकोशेषु तावदेव पठ्यते । तत्पक्षे क्षैप्रसंयोगविश्लेषेण “एवा ह्येव” इति पञ्चाक्षरत्वं
सम्पाद्यम् । प्राचीनकोशेषु ‘एवाह्येवैव’ इति पञ्चाक्षरस्यैवोपसर्गस्य पाठाच्च कोऽपि दोषः ।

२ “एवाहीन्द्रं” इति श्रौतसूत्रपाठः ।

३ “—पूर्वकमेव कर्म” इति क्वचित् ।

४ “पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा” इति प्र. पाठः प्रामादिकः । ‘ते सुकृतेऽनुभूत्वा’ इत्येव हि भाष्यकृतस्मृतः सकल-
प्राचीनकोशसम्मतश्च श्रुतिपाठः ।

भाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः पुनः शश्वदभद्रमी-
श्वरे नचाऽर्पितं कर्म यदप्यकारणम् ।”, “यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन
सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ।”,
“त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते पुण्य-
मासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ।”, “मयि
सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा
युद्धयस्व विगतज्वरः । ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः । ये त्वेदभ्यसूयन्तो
नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ।”,
“तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः ।
क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः ।”, “एष
उ एव दाश्वान् य एनमेवं वेदः ।”, “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोप-
निषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ।”, “परं भावमजानन्तो मम भूत-
महेश्वरम् । मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।”, “सर्वगुह्य-
तमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि
ते हितम् । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि^१
सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ।”, “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः
परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विदः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ * ॥

नमो नारायणायाजभवशक्रोष्णरुद्धमुखैः ।

सदा वन्दितपादाय श्रीपाय प्रेयसेऽधिकम् ॥ * ॥

‘यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बद् तद् दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृश्नो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥ * ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितः

खण्डार्थनिर्णयः^५ समाप्तः

१ “विनाऽर्पितम्” इति कचिद् प्र. पाठः प्रामादिकः ।

२ “य एवं वेद” इति प्र. पाठः ।

४ “यस्य त्रीणि—” इत्यादिपद्यं मुद्रितपाठेषु, कचिद् कोऽपि च न पठ्यते ।

५ “कर्मनिर्णयः” इति प्र. पाठः । “खण्डार्थः” इति कचिद् ।

परिशिष्टम्

ऋग्वेदान्त्राणां पादानुक्रमणिका

अ	मन्त्र सङ्ख्या	पाद सङ्ख्या
अकर्तृचतुरः	200	3
अकारिरत्न	195	3
अमइन्द्रेण	144	2
अमार्यीसोम	220	3
अग्निस्त्रविश्व	249	3
अग्निनाग्निः	116	1
अग्निनातुर्वंशं	439	1
अग्निनारयि	3	1
अग्निमग्निं	112	1
अग्निमीळे	1	1
अग्निन्दूतं	111	1
अग्निम्मिलं	469	3
अग्निसूक्तेभि	422	3
अग्निर्नयन्नव	439	3
अग्निर्वने	438	1
अग्निर्होता	5	1
अग्नेत्वं	115	3
अग्नेदिवित्तमता	291	3
अग्नेदूतो	426	2
अग्नेदेवाँ	113	1
”	120	1
”	150	1
अग्नेदेवेषु	303	3
अग्नेदेवेष्व्वा	433	2
अग्नेपत्नी	141	2
”	217	1
अग्नेभद्रं	6	2
अग्नेयज्ञेषु	145	2
अग्नेयंयज्ञ	4	1

मन्त्र सङ्ख्या	पाद सङ्ख्या
अग्नेर्वयं	255 1
अग्नेशुक्रेण	122 1
अग्नेसुखतमे	126 1
अग्नेसूपायनो	9 2
अग्निःकण्वाय	438 2
अग्निःपूर्वेभि	2 1
अग्निःप्रावन्मित्रो	438 3
अग्निःसाता	438 4
अच्छन्मखा	368 3
अच्छावदा	469 1
अच्छाविदद्रसुं	56 2
अच्छावीरं	484 3
अच्छिन्नपत्राः	219 3
अज्ञयोगा	380 3
अज्ञायन्त	351 4
अज्ञायन्त	443 3
अजोषावृषभम्	84 3
अङ्गःसमुद्रमव	370 4
अण्वीमिस्तना	22 3
अतिष्ठन्तीना	378 1
अतोजाता	241 2
अतोदेवा	224 1
अतोधर्माणि	226 3
अतोविश्वा	279 1
अतःपरिज्मन्त्रा	59 1
अथातेअन्त	33 1
अथानइन्द्र	93 3
अथान उभ	298 1
अथावयमादित्य	268 1

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
अथासोमं	165	3	अपामीवां	419	3
अथोइन्द्राय	318	3	अपामुत	248	2
अदन्धानि	263	3	अपाम्बिल	379	3
अद्याकृणुहि	124	3	अपावरद्विवो	107	2
अद्यानूनं	128	3	अपोदेवी	247	1
अद्वेषोहस्त	257	3	अप्रजास्त्वन्व	207	3
अधस्मानो	156	3	अप्सुमेसोमो	249	1
अधस्वनान्मरु	466	1	अप्स्व१न्तस्मृत	248	1
अधारयन्त	202	1	अबीभक्त	477	4
अधिप्रचेतुने	204	2	अबुधेराबा	260	1
अधिषवण्वा	311	2	अबुभोर्बर्हिना	392	2
अनर्वाणं	442	2	अभजन्त	202	2
अनवद्यैरमि	58	1	अमिकृष्णेन	419	4
अनागसो अदितये	263	4	अभिण्वीकृत	94	2
अनाधृष्टास	189	2	अमित्रादेव	256	1
अनामृणः	384	3	अमित्रापूर्व	194	1
अनाशस्ता	322	2	अमिनोदेवी	219	1
अनिमेषंरक्ष	362	4	अमियशं	149	1
अनिषक्ताय	363	2	अमिसिन्धो	396	1
अनुकामं	170	1	अमिस्तोमा	110	2
अनुग्रह	337	1	अमीवृत्तं	414	1
अनुस्वधा	394	1	अभ्यायंसेन्वा	399	4
अनृक्षरा	223	2	अमन्यमानौ	392	2
अन्तरिक्षेण	275	2	अमितौजा	106	2
अन्तर्वावत्	488	4	अमीयक्ता	263	1
अन्तर्विश्वानि	249	2	अमूर्याउप	246	1
अपगूळदङ्गहा	243	2	अमृतमर्त्तवानां	298	2
अपदेपादा	261	3	अम्बयो	245	1
अपविश्वा	413	4	अयज्वानो	388	2
अपश्यंसप्र	185	2	अयज्वानःसनकाः	387	4
अपसेधन्मरु	420	3	अयन्तेस्तोमो	165	1
अपादहस्तो	375	1	अयन्देवाय	195	1
अपात्रपात	214	1	अयमुते	382	1

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
अयातयन्त	389	2	अश्विनावेह	209	2
अयुयुत्सन्न	389	1	अश्विनासूत्रता	211	2
अयोद्धेवदुर्मद	374	1	अश्वेनचित्ते	349	3
अयोधयो	390	2	अश्व्योवारो	380	1
अरान्नेमिः	383	4	अष्टौव्यख्यत्	418	1
अरेजन्त	446	3	असन्नोर्भार	353	4
अरेजेता	353	3	असदिप्ते	85	3
अरेणवः	421	2	असामिधूतयः	481	2
अर्वन्यर्क	91	2	असामिभिर्मरुत	480	3
अर्वाञ्चरयि	410	2	असामिहि	480	1
अवतेहेळो	267	1	असाम्योजो	481	1
अर्वन्निरस्तु	308	2	असिहोता	113	3
अवयशेमि	267	2	”	126	3
अवर्धतमध्य	394	2	असुप्रसिन्द्र	84	1
अवसृजा	133	1	अस्तिहिष्मा	456	1
अवादहोदिव	390	3	अस्थादेवः	420	4
अबाधमानि	289	3	अस्मभ्यमप्र	66	3
अबाधमं विम	368	2	अस्मभ्यंशर्म	175	3
अवावाजेषु	306	2	अस्माकमस्तु	70	3
अवासृजः	380	4	”	132	3
अविन्दउल्लिया	55	3	अस्माकमुद	283	3
अविन्दस्त्रि	243	3	अस्माकं	339	1
अवेद्विन्द्र	313	4	अस्माकंसु	384	2
”	314	4	अस्मान्सुतत्र	86	1
”	315	4	अस्मान्सुजिग्युष	174	3
”	316	4	अस्मिन्यज्ञ	125	2
अवैनंराजा	166	3	”	129	2
अश्वन्नत्वावार	300	1	अस्मिन्वाजे	334	2
अश्विनाता	210	3	अस्मेअन्तनिहिताः	260	4
अश्विनापिबतं	157	1	अस्मेधेहि	88	1
अश्विनापुरु	20	1	अस्मेपृथु	87	2
अश्विनायज्व	19	1	अस्मेरयि	350	3
अश्विनासोमिनो	212	3	अस्मेवृद्धा	471	3

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
अस्यपीत्वा	38	1	आत्वाकण्वा	136	1
अस्ययज्ञस्य	111	3	आत्वापूर्वमन	354	4
अस्यसोमस्य	209	3	आत्वावहन्तु	159	1
„	231	3	आत्वाविशन्त्वा	47	1
अहन्नहिमन्व	369	3	आत्वाविशन्त्वि	147	2
अहन्नहिं	370	1	आत्वेतानिषी	41	1
अहन्नेनं	371	4	आत्सूर्य	372	3
अहन्वृत्रं	373	1	आदहस्वभा	54	1
अहिःशयत	373	4	आदित्यःसुपथा	280	2
अहेर्यातारं	382	1	आदित्यान्मारु	137	3
अहेलमानो	264	3	आदित्येभिश्च	199	3
अक्षितोतिः	49	1	आदधोति	184	1
आ			आदेवान्	140	3
आकामञ्जरि	343	2	आदेवोयाति	412	4
आकीर्तयस्य	143	1	„	413	3
आकृष्णेनरजसा	412	1	आभ्रस्यचित्	364	3
आमाअग्र	218	1	आनासत्या	408	1
आग्नेपत्नी	217	1	„	409	1
आघत्वा	342	1	आनोअश्विना	410	1
आघागमद्यदि	336	1	आनोबर्ही	293	1
आघृणेधरुणं	242	2	आनोभजपरमे	304	1
आजानष्टं	242	3	आन्तादा	349	2
आग्निनरथ्य	416	3	आन्मायिना	372	1
आतूनहन्द्र	101	1	आपश्चन	249	4
„	322	3	आपिर्यजत्या	292	2
„	323	3	आपिःपिता	366	3
„	324	3	आपूषन्	242	1
„	325	3	आपोअद्वान्व	252	1
„	326	3	आपःपृणीत	250	1
„	327	3	आयजीवाज	319	1
„	328	3	आयद्बुवः	343	1
आत्मेववातः	405	4	आयातमुप	15	2
			आयार्तरुद्र	21	3

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
आयेतन्वन्ति	193	1	इन्द्रत्वया	74	2
भायो नो	479	2	इन्द्रत्वादात	97	2
भाषइन्द्रः	329	1	इन्द्रत्वासूर	159	3
भावहण	273	2	इन्द्रत्वोतास	73	1
भावदशर्म	398	1	इन्द्रन्नमस्वन्नप	385	3
आवाजेषु	304	2	इन्द्रप्राशुर्भवा	482	4
आशिर्भव	353	2	इन्द्रममि	41	2
आवोमक्ष	478	1	इन्द्रमकैमि	61	2
आवोयामाव	477	3	इन्द्रमभे	65	2
आवःकुत्स	817	1	इन्द्रमासोम	236	2
आशास्वहे	398	2	इन्द्रमिद्राधिनो	61	1
आशीर्वन्तः	230	2	इन्द्रमीशान	110	1
आभुत्कर्ण	99	1	इन्द्रम्पृच्छा	34	2
आश्विनावृथा	345	1	इन्द्रम्प्रय	161	2
आसादय	367	4	इन्द्रम्प्रात	161	1
आसायकं	371	3	इन्द्रम्महो	60	3
आसूर्यरोह	63	2	इन्द्रयज्ञं	94	4
आस्थाद्रयं	414	3	इन्द्रराये	86	2
आस्यवन्नमवि	375	2	इन्द्रवाजेषु	64	1
आहिष्मा	292	1	इन्द्रवायूइमे	13	1
इ			इन्द्रवायूबृह	137	1
इच्छन्ती	284	3	इन्द्रवायूमनो	232	1
इतोवासाति	60	1	इन्द्रवायूहवा	231	2
इत्याकण्वाय	478	4	इन्द्रश्चय	380	3
इदन्नोवर्हि	129	3	इन्द्रसोमं	147	1
इदमापः	251	1	इन्द्रस्तोम	99	3
इदंविष्णु	225	1	इन्द्रस्यनु	369	1
इन्द्रवोषा	13	3	इन्द्रस्ययुज्यः	227	3
इन्द्रइन्द्रयोः	62	1	इन्द्रामी	206	3
इन्द्रयेष्टा	237	1	इन्द्रामीता	205	2
इन्द्रयेष्टाय	46	3	इन्द्रामीरक्ष	207	2
इन्द्रता	88	3	इन्द्रामीशर्म	208	3
			इन्द्रामीशुम्भ	204	2

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
इन्द्रायमधु	320	3	इन्द्रःपञ्च	69	3
इन्द्राययज्वनो	134	2	इन्द्रःसहस्र	172	1
इन्द्रायसोम	80	3	इममध्वानं	366	2
इन्द्रायशूर	90	3	इममृषुत्व	303	1
इन्द्रायाहिचित्र	22	1	इमम्वेवरुण	287	1
इन्द्रायाहितुत	24	1	इमाउषु	294	3
इन्द्रायाहिचित्रे	23	1	इमाञ्चवाचं	487	3
इन्द्रावरुण	168	1	इमाधाना	160	1
”	170	2	इमाभवन्तु	102	2
”	174	1	इमामग्ने	366	1
”	175	1	इमेसोमा	10	2
”	176	1	इमेसोमास	164	1
इन्द्रेणच	199	2	इमंयज्ञमिदं	299	2
इन्द्रेणसहसा	238	2	इमंयज्ञमिमि	221	2
इन्द्रेणसहि	57	1	इमंस्तोम	122	3
इन्द्रेसन्तु	341	2	इषुनसुजत	481	4
इन्द्रेहि	81	1	इहत्वष्टार	132	1
इन्द्रोअस्या	377	2	इहयुमत्तमं	317	3
इन्द्रोदीर्घाय	63	1	इहन्नवीतु	416	4
इन्द्रोमदाय	166	2	इहेन्द्राग्नी	203	1
इन्द्रोयातो	383	1	इहेन्द्राणी	220	1
इन्द्रोवप्री	62	3	इहेवशुश्व	444	1
इन्द्रोवप्रेण	373	2	इळामकृण्वन्	361	3
इन्द्रोवसु	96	4	इळासरस्वती	131	1
इन्द्रोविद्या	253	4			
इन्द्रोविश्वस्य	106	3			
इन्द्रंवर्यं	65	1			
इन्द्रंवाणी	61	3	ईक्ष्योन्तनै	2	2
इन्द्रंविश्वा	103	1	ईशानोअप्रति	68	3
इन्द्रंवोविश्व	70	1	ईशानोयवया	50	3
इन्द्रंसुखतमे	160	3	ईशानंवार्याणाम्	42	2
इन्द्रंसोमस्य	161	3	”	256	2
इन्द्रंसोमे	42	3	ईळतेत्वा	139	1

उ	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
उक्त्यामिन्द्राय	95	1	उपब्रह्माणि	24	2
उक्त्यैरग्नि	311	3	उपब्रूते	483	2
उग्रउग्रामि	64	3	उपयज्ञं	120	3
उग्रादेवं	439	2	उपस्थे विश्वा	415	4
उग्रासन्ता	206	1	उपस्वराज	428	2
उग्राहिबृष्णि	239	3	उपक्षलं	489	1
उच्छिष्टश्चम्बो	321	1	उपातिष्ठन्त	108	3
उच्छ्वैलेयो	397	4	उपेदहं	385	1
उत्तत्यञ्चमसं	200	1	उपेदंसवनं	163	2
उत्तनस्तुभं	36	1	"	106	2
उत्तप्रणेभ्यमि	368	3	उपोरथेषु	477	1
उत्तब्रुवन्तु	35	1	उभादेवा	210	2
उत्तयोमानु	283	1	"	231	1
उत्तवासन्ति	110	4	उमेद्यावापृथिवी	419	2
उत्तस्मते	318	1	उरुक्षयाय	429	2
उतापरीभ्यो	381	4	उरुशंस	264	4
उतापवक्ता	261	4	उरूची	12	3
उतोसमम्	244	1	उरोऽर्हष्वस्य	277	2
उत्तरासुराधरः	377	3	उरुहिराजा	261	1
उत्तिष्ठब्रह्म	482	1	उर्वीगभीरा	262	2
उदशेम	258	2	उर्वीरापो	77	3
उदुत्तमंमुमु	289	1	उलूखलक	317	2
उदुतामंवरुण	268	1	उलूखलसुता	313	3
उदुत्येसूनवो	451	1	"	314	3
उद्यतसुचे	355	2	"	315	3
उद्वंशं	91	4	"	316	3
उपच्यवं	315	2	उसाहव	26	3
उपत्वाग्ने	7	1	ऊ		
उपनःसबना	32	1	ऊतयइन्द्र	79	2
उपनःसुत	162	1	ऊतिसहस्र	100	4
उपप्रयन्तु	482	3	ऊर्ध्वऊषुण	434	1
उपप्रयोमि	13	2	ऊर्ध्वस्तिष्ठान	334	1
उपब्रह्माणि	23	3			

	मन्त्र	पाद
ऊर्ध्वोऽनः	435	1
ऊर्ध्वोऽभवति	313	2
ऊर्ध्वोऽवाजस्य	434	3
ऊर्ध्वस्तूपं	260	2

ऋ

ऋधायमाण	98	2
ऋणोरक्षं	342	3
”	343	3
ऋतस्यज्योति	234	2
ऋतायचित्	408	4
ऋतावृधा	17	2
ऋतुनायज्ञ	152	3
”	157	3
”	158	2
ऋतेनमित्रा	17	1
ऋतेनया	234	1
ऋध्यामकर्मा	358	3
ऋभवो	198	3
ऋषिद्विषे	481	3
ऋध्वावृध्वेभिः	320	2

ए

एकश्चरुप	387	2
एकमेकं	201	3
एकायमस्य	416	2
एकयुरग्रे	355	4
एताजुषत	286	3
एतायामोप	384	1
एतेनाग्रे	368	1
एदुनिमं	330	3
एनाह्यस्यो	331	2
एन्द्रसानसिं	71	1

	मन्त्र	पाद
एमाहमाशये	37	1
एमेनंसृजता	82	1
एवाहिते	79	1
एवाह्यस्य	78	1
”	80	1
एधायाते	345	2
एहिमायासो	27	2
एहिस्तोमौ	94	1

ऐ

ऐभिरग्रे	135	1
----------	-----	---

ओ

ओजिष्ठेन	394	4
ओमानंशंयो	404	3
ओमासश्चर्षणी	25	1

क

कण्वईध	432	2
कण्वन्दद	480	2
कण्वाअभि	442	3
कण्वासोवृक्त	139	2
कतमान्धां	417	4
कदायोगो	407	3
कदाक्षत्रभ्रियं	273	1
कद्धनूनं	457	1
कक्षक्षसे	348	3
कपोतइव	332	2
करताज्ञः	235	3
कविमग्नि	117	1
कविगृहपति	116	2
कविदैवानां	352	2
कवीनोमित्रा	18	1

	मन्त्र	पाद
कशाहस्तोषु	444	2
कस्तउषः	348	1
कस्यकृत्वा	472	3
कस्यनूनं	254	1
कक्षीवन्तः	177	3
काष्ठाभज्जे	451	3
काष्ठानामध्ये	378	2
कीरेश्चिन्मस्त्रे	363	4
कृणुष्वराधो	97	4
कृणुहि	177	2
कृतस्त्रिदेनः	262	4
कृतानिधास्य	279	3
कृषीन	435	3
कृषीसहस्र	101	4
कृष्टीरिय	68	2
कृष्णारजोसि	414	4
कृष्णायुज	99	4
केतुकृष्णवन्न	53	1
कोदेवयन्त	488	1
कोनोमह्यो	254	3
कोवोवर्षिष्ठ	447	1
कंयाथकं	472	4
क्रतुर्बृहन्ते	17	3
क्रतुर्भवं	172	3
क्रन्ददक्षो	429	4
क्रीळयच्छर्षो	446	2
क्रीळवःशर्षो	442	2
क१त्रयो	407	2
क१त्रीचक्रा	407	1
कनूनङ्करो	458	1
कवःसुप्ता	459	1
कवौगावो	458	3
केशदानी	417	3

	मन्त्र	पाद
को३विश्वानि	459	3
ग		
गणैरिन्द्रस्य	58	3
गन्तादिवो	458	2
गन्तानूनं	478	3
गन्ताराहि	169	1
गन्तावृष्टिन्न	480	4
गन्धर्वस्य	222	3
गभीरवेपा	417	2
गमद्वाजेभि	43	3
गवाङ्केतं	384	4
गवामप	97	3
गायगायत्र	470	3
गायत्रेण	121	2
गायन्तित्वा	91	1
गार्हपत्येन	158	1
गावोन	284	2
गिरामुप	93	4
गिरीरचुच्य	453	3
गिर्वाहोवीर	333	2
गीर्भिर्यणन्त	89	2
गीर्भिर्यरुण	271	3
गुहाचिदिन्द्र	55	2
गृणन्तिधिप्र	136	2
गोदाइद्	32	3
गोपामृतस्य	8	2
गोपीथाय	186	2
गोभिरश्वैः	167	2
गोभिर्यवं	244	3
गोमहस्ता	345	3
गोष्वश्वेषु	322	4
„	323	4

	मन्त्र	पाद
गोष्वश्वेषु	324	4
„	325	4
„	326	4
„	327	4
„	328	4
गौरोन	163	3
ग्रावोनेष्टः	149	2
ग्रावहस्तासो	153	2

घ

घनेवविष्वग्वि	437	1
घनोवृत्राणा	38	2
घृतपृष्ठा	140	1
घृतपृष्ठं	127	2
घृताहवन	115	1
घ्नतोवृत्र	429	1

च

चक्राणापः	391	1
चक्रंरथस्य	347	2
चर्किविश्वानि	82	3
चनोधाः	299	3
चरन्तं परि	51	2
चिकित्वाँ अभि	279	2
चित्रारोधस्वती	467	2
चेतन्ती सुम	29	2
चोदयिती	29	1
चोष्क्यमाण	386	3

ज

जशानापूत	233	3
जशानोवृक्त	113	2
जनङ्को	488	2

	मन्त्र	पाद
जनौअनुच्य	453	2
जनासोअग्निं	423	1
जम्भया	328	2
जम्भेरसस्य	446	3
जयतामिव	240	1
„	317	1
जयेमसं	73	1
जराबोध	309	1
जरायैब्रह्मण	469	2
जरिता	461	2
जागृवांसः	229	2
जामयो	245	2
जिहीतपर्वतो	448	8
जिहीळानस्य	279	2
जीवयाजं	365	4
जुजुर्वी इव	449	2
जुष्टान्नश्येनो	385	1
जुष्टाभवन्तु	102	4
जुहूमसि	31	3
जुहोतप्रच	155	2
जेतारमप	104	4
जेषःस्वर्वती	98	3
ज्योक्चसूर्य	250	3
ज्योक्चिचदत्र	398	3
ज्योतिर्जनाय	440	2

त

तङ्गेमिदथा	428	1
ततक्षुर्मनसा	196	2
तत्त्वायामि	264	1
तत्रदेवाँ	184	3
तत्त्वोषुमाद	455	2
तथातदस्तु	340	1

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
तदयङ्कृतो	265	2	ताँइन्द्र	164	3
तदाशास्ते	264	2	ताँउशतो	114	1
तदित्समान	274	1	तागायत्रेषु	204	3
तदिन्द्रोअर्थ	92	3	तादीन्नाशत्रुं	372	4
तदिन्नक्तं	265	1	तानोअद्य	320	1
तद्विप्रासो	229	1	तानोमृळां	168	3
तद्विष्णोःपरमं	228	1	तानोहिन्व	246	3
तमूकुद्धोधि	359	3	तान्यजल्लौ	141	1
तनूनामिन्द्र	50	2	तामिदैवाँ	146	3
तन्त्वावयं	338	1	तामहान्ता	207	1
तन्त्वावाजेषु	39	1	तामित्रस्य	205	1
तपुर्जम्भयो	437	2	तामित्रावरुणा	234	3
तममिवर्ध	432	4	तायज्ञेषु	204	1
तमित्सखित्व	96	1	तावाग्नेदिष्ट	170	3
तमिद्वोचेमा	487	1	तावायात	14	3
तम्मासंयुज	252	4	तासामहिः	376	4
तयायज्ञं	211	3	तासुजिह्वा	130	1
तयोरित्सोम	203	2	तासोमं	203	3
तयोरिदक्सा	173	1	ताह्युश्चा	319	2
तयोरिदृत	222	1	तितिर्वासो	428	4
तवव्रते	351	3	तिरःसमुद्र	192	2
तवाहंशूर	108	1	”	193	2
तवेत्तत्सत्य	6	3	तिष्ठादेवो	434	2
तवेद्विसख्य	151	3	तिस्रोदेवी	131	2
तस्माइन्द्राय	40	3	तिस्रोद्यावः	416	1
”	44	3	तिस्रोनासत्या	405	3
तस्माइळां	485	3	तिस्रःपृथिवी	406	3
तस्मैपावक	119	3	तीव्राःसोमांस	230	1
तस्यप्रेषो	432	3	तुज्यमानास	107	4
तस्यव्रतान्यु	214	3	तुञ्जेतुञ्जे	67	1
तस्यस्य	118	3	तुर्वीतिन्दस्यवे	439	4
तक्षन्धेनु	197	3	तुविजाता	17	2
तक्षन्नास	197	1	तुविद्युम्न	86	3

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
तेतेपिबन्तु	142	2	लीधन्वयोजना	418	2
तेनसत्येन	208	1	लेधानिदधे	225	2
तेनोरत्नानि	201	1	त्वक्कुल्याण	359	4
तेभिर्नोअद्य	421	3	त्वन्तमग्ने	357	1
तेषाम्पाहि	10	3	त्तन्तम्ब्रह्म	181	1
तेषांश्रवांस्यु	109	4	त्वन्त्येमिरागहि	350	1
तंरायेतं	96	2	त्वन्नोअग्ने	358	1
त्याञ्चिद्वादीर्घं	452	1	”	359	1
त्रयआहावा	406	2	”	362	1
त्रयःपवयो	400	1	त्वमग्नउरुशंसाय	364	1
त्रयःस्कम्भासः	400	3	त्वमग्नेप्रथमो	351	1
त्रातातोकस्य	362	3	”	352	1
त्रिकद्रुकेष्वपि	371	2	”	353	1
त्रिधातुशर्म	404	4	त्वमग्नेप्रमतिस्त्वं	360	1
त्रिरद्ययज्ञं	401	2	त्वमग्नेप्रयत	365	1
त्रिरश्विना	406	1	त्वमग्नेमनवे	354	1
त्रिरासाप्तानि	201	2	त्वमग्नेयज्यवे	363	1
त्रिःपार्थिवानि	404	2	त्वमग्नेवृजिन	356	1
त्रिःपृक्षोअस्मे	402	4	त्वमग्नेवृषभः	355	1
त्रिःसुप्रान्ये	402	2	त्वमेतान्नुदतो	390	1
त्रिःसौभगत्वं	403	3	त्वष्टारंसोम	217	3
त्रिर्देवताता	403	2	त्वष्टास्मै	370	2
त्रिर्नक्तंयाथ	400	4	त्वष्टुर्देवस्य	200	2
त्रिर्नान्द्यवहत	402	3	त्वामग्नेप्रथम	361	1
त्रिर्नोअश्विना	404	1	त्वामच्छाजरि	11	2
”	405	1	त्वामभिप्र	104	3
त्रिर्नोरयि	403	1	त्वामवस्युरा	287	3
त्रिर्वर्तिर्यातं	402	1	त्वामिद्धिहवा	483	1
त्रिर्वाजवती	401	3	त्वामुक्था	48	2
त्रिश्चिन्नो	399	1	त्वेद्दग्ने	427	1
त्रिष्ठंवासूरे	403	4	त्वेद्दूयते	295	3
त्रिश्वादित्यं	266	2	त्वेविश्वा	426	3
त्रीणिपदा	226	1	त्वेषद्युम्नाय	445	2

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
त्वेषासोअग्ने	441	1	दिवश्चमश्च	288	2
त्वेषम्पनस्यु	471	2	दिवाचित्तमः	465	1
त्वेतातो	72	3	दिविदेवास	191	2
त्वंवयस्कृत्	360	2	दिविस्पृशन्ति	424	4
त्वंबलस्य	107	1	दिवीवचक्षु	228	3
त्वंवाजस्य	433	3	दिवोनसद्य	185	3
त्वंविश्वस्य	288	1	दिवोवापार्थि	60	2
त्वंशुण्मवा	109	2	दिवोवारोच	59	2
त्वंसुतस्य	46	1	दीदेथकण्व	440	3
त्वंहिरण्मवा	149	3	दीद्यमीशुचि	157	2
त्वंहोता	145	1	दीर्घन्तम	378	4
त्वंदेवाअभि	107	3	दूतन्देव	118	2
त्वांषर्धन्तु	48	3	दूरंवातो	327	2
त्वांस्तोमा	48	1	देवतं ब्रह्म	445	3
			देवदेवेभ्यो	133	2
द			देवन्देवं	295	2
दधध्रत्वा	418	4	देवममीव	117	3
दधानाइन्द्र	35	3	देवयन्तस्त्वे	482	2
दधानानाम	54	3	देवयन्तो	56	1
दधिध्वेष्टुक्त	457	3	देवाअकृण्वन्	361	2
दधीतयोव	483	4	देवाँअग्ने	123	2
दध्रुमाय	448	2	देवाँईळित	126	2
दध्रेमिश्रित	356	4	देवाओकांसि	486	4
दर्शरथमधि	286	2	देवानामुश	217	2
दर्शनुविश्व	286	1	देवान्देव	158	3
दद्यायुवा	21	1	देवाभवत	248	3
दक्षन्दधाते	18	3	देवायज्ञं	484	4
दक्षिणा	181	3	देवासस्त्वा	425	1
दाताराधांसि	216	3	देवासोदधि	297	2
दानुःशये	377	4	देवासःपूष	237	2
दाश्वाशो	25	3	देवासःसर्वया	476	4
दासपत्नी	379	1	देवेभिरग्न	136	3
दिवश्चमश्च	447	2	देवेभिर्यातं	409	2

	मन्त्र	पाद
देवेभिर्याहि	135	3
देवेषुता	154	3
देवैरारुत्सि	114	3
देवैर्यावापृथिवी	358	4
देवोदेवाना	351	2
देवोदेवेभिः	5	3
देवोदेवेष्वनवद्य	359	2
दैव्यःकेतुः	311	2
दोषाअस्मभ्य	401	4
दोषावस्त	7	2
द्रवत्पाणी	19	2
द्युमंसहस्र	88	2
द्योर्नप्रथिना	75	3
द्रप्सामध्व	138	3
द्रविणोदाददा	154	1
द्रविणोदाद्रवि	153	1
द्रविण्योदाःपिपी	155	1
द्रविणोदो	156	2
द्वादशप्रजा	276	2
द्वारोदेवी	128	2
द्विमातातूर्पु	352	4

ध

धनानामिन्द्र	39	3
धनोरधि	387	3
धन्वस्त्रिदा	463	2
धर्ताराचर्ष	169	3
धर्तावप्री	106	4
धियङ्गुताचीं	16	3
धियेवाजाय	310	3
धियोविश्वा	30	3
धिषण्यावनतं	20	3
धूमकेतुः	310	2

धूर्तिःप्रण	179	2
धृतव्रताय	274	3
धेनाजिगाति	12	2
न		
नकिरस्य	307	1
नक्तन्ददृश्रे	263	2
नक्तोषासा	129	1
नदन्नमिन्नम	376	1
नदेवमभि	282	3
नद्रुहाणो	282	2
नभूम्यांरिशा	475	2
नमायामिर्धन	313	2
नमोभरन्त	7	3
नमोमहद्भयो	312	1
नमोयुवभ्यो	312	2
नयज्वानः	387	4
नयन्दिप्सन्ति	282	1
नयामिहमकिर	381	2
नयेदिवः	393	1
नयेवातस्य	259	4
नरस्तोकस्य	76	2
नराशवीरया	20	2
नराशंसं	125	1
„	185	1
नरोवर्तयथा	474	2
नर्वचयन्नव	382	3
नविदस्यन्त्यू	105	2
नविन्धे	67	3
नव्यमायुः	101	3
नहितेक्षलं	259	1
नहित्वा	98	1
नहितेवो	187	1

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
नहिव्वाना	391	3	नेष्ट्रादुभि	155	3
नहिवश्शु	475	1	न्यश्च्यस्य	347	1
नहिवामस्ति	212	1	न्याविध्यदिली	395	1
नाकरक्षेये	406	4			
नातारीदस्य	374	3	प		
नानदद्भिः	344	2	पक्काशाखा	78	3
नाभेअस्ति	489	4	पतयन्मन्द	37	3
नासत्यावृक्त	21	2	पतन्तिवस्य	272	2
नास्यवर्ता	489	3	पतातिकुण्डु	327	1
नास्मैविद्युन्न	381	1	पथायमस्य	461	3
नित्वाभमे	440	1	पदीष्टतृष्णया	462	3
निषेहि	321	3	पयस्वानम्रं	252	3
निनोहोता	291	1	पराचिच्छीर्षा	388	1
निमर्त्याद	302	2	परामेयन्ति	284	1
नियामञ्चित्र	444	3	पराहयतिस्वरं	474	1
नियोनमुष्टि	72	1	पराहिमे	272	1
निरन्यत	35	2	परिज्मानं	197	2
निरव्रता	388	4	परिलिघातु	405	2
निरुद्धाभापः	379	2	परित्वागिर्व	102	1
निर्गतिर्दुर्हणा	462	2	परिद्यामन्य	347	3
निर्ज्योतिषा	393	4	परिभूष	150	3
निर्ब्रह्ममिरध	392	4	परियदिन्द्र	392	1
निवृत्तारुण	72	2	परिस्पशो	281	3
निवेशयन्नमृतं	412	2	”	391	4
निवोयामाय	448	1	परेहिविग्र	34	1
निषसाद	278	1	पर्जन्यइव	470	2
निष्वापया	324	1	पर्जन्येनोद	465	2
निसर्वसेन	386	1	पर्येताकयस्य	307	2
नीचावया	377	1	पावकानःसर	28	1
नीचीनाःस्थु	260	3	पाहिनोअभे	436	1
नुवन्तम्याप	326	2	पाहिधूतै	436	2
नूचिहविष्व	99	2	पाहिरीषत	436	3
नेमाभापो	259	3	पाहिसदमि	302	3

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
पितरञ्च	254	4	प्रनूतम्बह्म	486	1
”	255	4	प्रपाकंशास्त्रि	364	4
पितापुत्रं	457	2	प्रप्रदाश्चान्	488	3
पितुर्यत्पुत्रो	361	4	प्रयदित्था	472	1
पिपृतान्नो	221	3	प्रयद्विवो	388	3
पिबामित्रस्य	144	3	प्रयातशीभ	455	1
पिबासोम	151	2	प्रवक्षणा	369	4
पुनर्गर्भं	54	2	प्रवद्भिरिन्द्रा	389	4
पुराभिन्दु	106	1	प्रवद्वर्षाय	445	1
पुरुतावृत्तो	375	4	प्रवामभोतु	176	1
पुरुभुजा	19	3	प्रवेपयन्ति	476	1
पुरुतमं	42	1	प्रवोभ्रियन्त	138	1
पुरुवरसे	354	2	प्रवोयहं	422	1
पूर्वोऽरिन्द्रस्य	105	1	प्रशंसा	446	1
पूर्व्यहोतरस्य	294	1	प्रष्टिर्वहति	477	2
पूषाराजान	243	1	प्रसुन्वतः	390	4
पृञ्चतीर्मधुना	245	3	प्रस्वाममति	396	4
पृथिव्यास्सप्त	224	3	प्राञ्चङ्कणो	184	2
पृथुप्रगामा	301	2	प्रातर्युजा	209	1
पेशोमर्या	53	2	प्रायुस्तारिष्टं	409	3
पोत्राद्यज्ञं	148	2	प्रावोयुध्यन्तं	397	2
पोषमेव	3	2	प्रावोवाजेषु	38	3
प्रचेतयति	30	2	प्रियमिन्द्रस्य	182	2
प्रच्यावयन्ति	452	3	प्रियाःस्वप्नयो	206	3
प्रणआर्यूषि	280	3	प्रियोनो	296	1
प्रतित्यञ्चारु	186	1	प्रैतुब्रह्मण	484	1
प्रतित्वामुद	84	2	प्रोआरत	476	3
प्रतिष्म	115	2			
प्रत्ययसिन्धु	108	2	ब		
प्रत्वादूतं	424	1	बर्हिस्सीद	131	3
प्रदातुरस्तु	138	3	बाधस्वदूरे	262	3
प्रहेववरुण	269	2	बिभ्रदुद्राणि	281	1
प्रहेव्येतु	484	2	बृहदृहत्	90	2

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
बृहद्भानो	436	4	मनोरुहाणा	376	2
बोधन्तुशूर	325	2	मन्त्रन्देवा	487	2
ब्रह्मचनो	94	3	मन्त्रंवदत्यु	486	2
ब्रह्माणस्त्वा	91	3	मन्दसानः	101	2
ब्राह्मणादिन्द्र	151	1	मन्दस्वस्व	294	2
भ			मन्दिमिन्द्राय	82	2
भगभक्तस्य	258	1	मन्दूसमान	57	3
भयेचित्सुक्षि	489	1	मन्द्रोहोता	426	1
भावावाजेषु	423	4	मयःकृणोषि	357	4
भागन्देवेषु	202	3	मरुतामेति	240	2
मियायामेषु	449	3	मरुतोमृळ	241	3
भीमासोन	441	2	मरुतोयद्वो	453	1
भुजेमर्तो	348	2	मरुतोवीळु	467	1
भुवत्कण्वे	429	3	मरुतःक	459	2
भूयामवाज	171	3	मरुतःपिषत	148	1
भूर्यस्पष्ट	92	2	मरुतःसोम	239	2
भूमिरस्युषि	366	4	मरुत्वन्तं	236	1
म			मरुद्भिरग्न	186	3
मखस्सहस्व	58	2	”	187	3
मघोनोरक्ष	362	2	”	188	3
मत्सरामाद	138	2	”	189	3
मत्सरस	147	3	”	190	3
मत्स्वासुशिप्र	83	1	”	191	3
मधुजिह्वं	125	3	”	192	3
मधुमन्तं	124	1	”	193	3
मधोरग्रे	142	3	”	194	3
मध्वस्सुजिह्व	141	3	मर्तन्दधासि	357	2
मध्वःपिबतं	408	2	मर्तासः	460	2
मजामहेचा	254	2	महश्शर्मन्	219	2
”	255	2	महस्तव	187	2
मध्वदग्ने	367	1	महस्तेसते	424	3
			महोवमि	81	2
			महोइन्द्र	75	1

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
महामनूषत	55	३	मेघझुषन्त	27	३
महावीरं	374	2	मोषुणः	462	1
महित्वमस्तु	75	2	महिष्ठंसिञ्च	329	३
महीचौः	221	1			
महोअर्णः	30	2	य		
मक्षि११८था	15	3	यआहुतिं	355	३
माघृणे	142	2	यइन्द्राय	196	1
माज्यायपः	312	4	यईङ्गयन्ति	192	1
मानश्शंसो	179	1	यउग्रा	189	1
मानस्सरिपु	437	4	यएकश्वर्ष	69	1
मानोअतिख्य	33	3	यङ्गण्वो	431	3
मानोदुःशंस	238	3	यच्चिद्धिते	269	1
मानोमर्ता	50	1	यच्चिद्धित्वं	317	1
मानोवधाय	270	1	यच्चिद्धिशश्च	295	1
मापणिर्भू	386	4	यच्चिद्धिसत्य	322	1
माभेमशवस	104	2	यच्छानश्शर्म	223	3
मामर्त्यस्य	473	4	यच्छुभं	240	3
मायाभिरिन्द्र	109	1	यजामदेवान्	312	३
मावोमृगो	461	1	यजिष्ठहव्य	431	२
माहृणानस्य	270	३	यज्ञन्दधे	28	३
मित्राग्निं	137	2	यज्ञन्देवेषु	124	२
मित्रावरुण	152	२	यज्ञन्नो	130	३
मित्रोविश्वाभि	235	२	यज्ञश्रियं	37	२
मित्रंवर्यं	233	1	यज्ञस्यदेव	1	२
मित्रिंहुवे	16	1	यज्ञेषुदेव	153	३
मिथस्सन्तु	298	3	यज्ञोविप	183	२
मिनीमसि	269	४	यज्ञंमृष्टु	28	३
मिमीहि श्लोक	470	1	यतोमे	285	२
मिहृङ्गुव	463	३	यतोविष्णु	224	२
मिहोपात	452	२	यतोव्रतानि	227	२
मीद्वौअस्माकं	301	३	यत्किञ्च	251	२
सुज्ञानं राय	258	३	यत्त्वातुरीष	156	1
मृळीकायो	273	3	यत्पृथिवी	463	३

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
यत्रगावः	247	2	यस्तातृषाण	357	3
यत्रग्रावा	313	1	यस्तेददाश	425	4
यत्रद्वाविव	314	1	यस्तेसखिभ्य	34	3
यत्रनार्यपच्य	315	1	यस्त्वामग्ने	118	1
यत्रमन्थां	316	1	यस्मादृते	183	1
यत्रामृतस्य	127	3	यस्मिन्निन्द्रो	486	3
यत्रारयेन	212	2	यस्मिन्विश्वानि	49	3
यत्सानोस्सानु	92	1	यस्यसंस्थेन	44	1
यत्सीमनु	450	3	यस्स्तोतृभ्यो	385	4
यत्सीमन्तं	447	3	यक्षिदेवान्	427	4
यथातउश्म	340	3	यातिदेवः	413	1
यदग्ने	114	2	यातिशुभ्राभ्यां	413	2
यदङ्गदाशुषे	6	1	यातेमखिद्रया	467	3
यदञ्जिभि	434	4	यानिचकार	369	2
यदिन्द्राहन्प्रथ	372	1	यानिदेवा	426	4
यदीवाजस्य	105	3	यामिर्वा	246	2
यदेषांवृष्टि	464	3	यामृधाथे	176	3
यद्वयान्ति	454	1	यावत्तरो	315	3
यद्यूयं	460	1	यावाङ्कशा	211	1
यद्राशेप	251	4	याश्चिद्रुतो	376	3
यद्राहमभि	251	3	यासुरथा	210	1
यन्तेपूर्व	337	3	युजंवज्रं	393	3
यन्त्वादेवालो	431	1	युजंवृतेषु	65	3
यन्नमस्यन्ति	440	4	युञ्जन्तिब्रह्म	51	1
यमग्नि	432	1	युञ्जन्त्यस्य	52	1
यमग्नेष्टु	306	1	युवन्दक्ष	152	1
यमिन्द्रो	180	2	युवाकुसुम	171	2
ययातिवत्सद	367	2	युवाकुहि	171	1
यशश्चक्रे	283	2	युवानापितरा	198	1
यशसङ्कारं	358	2	युवोर्हिपूर्व	408	3
यशसंवीर	3	3	युवोर्हियन्तं	399	3
यश्चिद्वित	257	1	युष्माकमन्त्रु	473	3
यश्शरसाता	356	3	”	475	3

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
युष्मेषितो	479	1	रसेनसम	252	2
युक्षवाहि	98	1	रक्षस्विनः	441	3
युक्षवाह्यरुषी	146	1	रक्षाचनो	421	4
यूयेनवृष्णि	92	4	रक्षाणो	179	3
यूयंहिष्ठा	148	3	राजन्तमध्व	8	1
येतेपन्थाः	421	1	राजन्नेनासि	267	4
येत्वावहन्ति	140	2	राधइन्द्र	85	2
येनयज्ञं	407	4	रायस्पृधि	433	1
येनाकस्य	191	1	रारणत्	95	4
येपृषतीमि	443	1	रुद्राभावो	478	2
येमहो	188	1	रुद्रासोन्	475	4
येयजत्रा	142	1	रेवतीर्नः	341	1
येशुआ	190	1	रोचन्तेरोचना	51	3
येषामज्मेषु	449	1			
योअग्निं	119	1	व		
योगेयोगे	335	1	वचस्तधिन्न	332	3
योमर्त्यः	427	3	वज्रङ्गना	73	2
योरतहव्यो	363	3	वज्रेणशत्रु	395	4
योरायोरेवनि	40	1	वत्सन्नमाता	464	2
योरेवान्	178	1	वधीर्हिदस्यु	387	1
योवाघते	485	1	वन्दध्याअग्नि	300	2
यंवृषा	431	4	वन्दस्वमारुतं	471	1
यंसीमिदन्य	422	4	वयश्चनामी	259	2
यःकुक्षिः	77	1	वयोन्नवस	272	3
र			वयोम्राहुर्नि	450	2
रयाअश्वास	468	2	वर्यशूरेमि	74	1
रयीतमं	103	3	वर्यहिते	349	1
रयौरथं	271	2	वरुणञ्च	16	2
रथोदसा	346	2	वरुणपस्त्या	278	2
रथंहिरण्य	415	2	वरुणानीं	220	2
रयिवीर	121	3	वरुणोमिल्लो	293	2
रदमीन्यमि	316	2	वरुणोषस्त	281	2
			वरुणसोम	233	2

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
वरुणः प्राविता	• 235	1	वाश्राहव	• 370	3
वरुणश्शं	• 172	2	वाश्रेवविद्यु	• 464	1
वरुणीन्धिष	• 218	3	विगोमि	• 63	3
वरुथं	• 250	2	विचाकशच्चन्द्र	• 263	4
वर्धनम्पुर	• 95	2	विजानाञ्छयावाः	• 415	1
वर्धमानं	• 8	3	वितिग्मेन	• 396	2
वर्मेवस्यूतं	• 365	2	वितंत्युयोत	• 479	3
वर्षिष्ठमूतये	• 71	3	विदादेवेषु	• 435	4
वसिष्वाहि	• 290	1	विदुष्टेतस्य	• 108	4
वसुवित्	• 178	2	„	• 109	3
वसूनामिर	• 69	2	विद्वाहित्वा	• 100	1
वसूनीयानि	• 154	2	विद्यामसुम	• 33	2
वसोरिन्द्रे	• 89	1	विद्युर्मेअस्य	• 253	3
वसोश्चित्रस्य	• 215	2	विद्राँअदन्धो	• 266	4
वस्त्राण्यूर्जा	• 290	2	बिधूममग्ने	• 430	3
वाजमिन्द्रः	• 49	2	विपाशंमध्य	• 289	2
वाजयन्तः	• 329	2	विप्रजूतः	• 23	2
वाजयामः	• 39	2	विप्रारिहन्ति	• 222	2
वाजानां	• 103	4	बिप्रासोवा	• 76	3
वाजेभिरुप	• 336	3	बिप्राहवन्त	• 232	2
वाजेभिर्दुहि	• 350	2	विप्रेभिरस्तु	• 308	3
वाजेभिर्वाजि	• 28	2	बिप्रोहोतेह	• 143	3
वाजेवाजे	• 335	2	बिभक्तारं	• 215	1
वाजेषुहवन	• 100	2	बिभक्तासि	• 305	1
वाजीअस्ति	• 307	3	विभुर्वायाम	• 399	2
वातोविवात्य	• 318	2	विभुर्विश्वस्मै	• 352	3
वावउक्येभि	• 11	1	बिभूतिरस्तु	• 333	3
वाववायाहि	• 10	1	विमृलीकाव	• 271	1
वावविन्द्रश्च	• 14	1	विद्याथन	• 474	3
„	• 15	1	विद्युष्माकामि	• 479	4
वायोतव	• 19	1	विरिण्शी	• 78	2
वायोतान्	• 230	3	विविञ्चन्ति	• 476	2
वाभाअभिष्टु	• 451	3	विशान्देव	• 422	2

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
विभृङ्गिण	395	2	वृत्रस्यनिर्णयं	378	3
विशेविशे	309	2	वृत्रहासोम	166	3
विश्रयन्ता	128	1	वृद्धायुमनु	102	3
विश्वद्धिदायु	456	3	वृधेचनो	410	4
विश्वतःपरि	4	2	वृषणा	93	2
विश्वमासन्न	466	2	वृषणंसोम	159	2
विश्वमाहूयते	427	2	वृषन्तमस्य	100	3
विश्वमित्सवनं	166	1	वृषायमाणो	371	1
विश्वरूप	132	2	वृषायुधोन	389	3
विश्वान्देवाँ	143	2	वृषायूथेव	68	1
विश्वान्देवान्	239	1	वृष्णोवग्निः	375	3
विश्वामिर्देव	122	2	वेदनावः	275	3
विश्वायुधे	87	3	वेदमासो	276	1
विश्वदेवास	25	2	वेदायउप	276	3
विश्वेदेवासो	26	1	वेदायेअध्या	277	3
”	27	1	वेदायोवीनां	275	1
”	188	2	वेदवातस्य	277	1
विश्वेद्वामा	487	4	वेनन्तान	274	2
विश्वेमिरमे	299	1	वोचेयुर्दस्	36	2
विश्वेमिस्तोम	81	2	व्याशाःपर्व	474	4
”	135	2			
विश्वेमिस्तोम्यं	144	1	श		
विश्वेमम	237	3	शक्तीवायते	368	2
विश्वेषमतिष	435	2	शक्रोयथा	95	3
”	441	4	शचीवस्तव	323	2
विश्वसोअग्ने	425	3	शतन्तेराजन्	262	1
विष्णुर्गोपा	226	2	शतंवायः	330	1
विष्णोःकर्माणि	227	1	शत्रूयतामघ	398	4
विष्णोर्यत्	229	3	शन्तेसन्तु	47	3
विष्णुपर्णो	417	1	शफच्युतो	397	3
वीक्षुचिदा	55	1	शमस्यच	383	2
वीक्षुउत	473	2	शमीमिर्यश्	196	3
वृत्तज्ञघन्वाँ	379	4	शशमानः	257	2

	मन्त्र	पाद
शश्वदिन्द्रः	344	1
शश्वद्विशः	415	3
शिप्रिन्वाजानां	323	1
शिक्षावस्वो	304	3
शुचयोयन्ति	45	2
शुनश्शोपोय	265	3
शुनश्शोपोह्य	266	1
शृणोतिकश्चि	454	3
शृण्वन्ता	410	3
शोचस्वदेव	430	2
शोचिर्नमान	472	2
शोणाधृष्णू	52	3
श्येनो न भीतो	382	4
श्वत्सेणयत्	354	3

ष

षड्युक्ताँ	244	2
------------	-----	---

स

सहदेवेषु	4	3
सकमन्पिपर्षि	356	2
सखायआ	216	1
सखायइन्द्र	335	3
सखायस्तोम	41	3
सखासख्ये	292	3
सखेवजिन्तथा	340	2
सखेवजिन्तस	339	3
सखेवसो	338	3
सख्येतइन्द्र	104	1
सघानस्सुनुः	301	1
सघानो	43	1
सघावीरो	180	1
सङ्गाभस्मभ्यं	98	4

	मन्त्र	पाद
सङ्गोमदिन्द्र	87	1
सचस्वानः	9	3
सचेत्ता	213	3
सचैषुसव	83	3
सजित्वानं	71	2
सजूर्गणेन	236	3
सञ्चोदय	85	1
सङ्गमानो	57	2
सत्यधर्माण	117	2
सत्यन्त्वेषा	463	1
सत्यमन्त्रा	198	2
सत्यश्चित्तश्रव	5	2
सत्तादावन्नपा	66	2
सत्त्वन्नोअद्य	423	3
”	427	3
सदसस्पति	182	1
सदापश्यन्ति	228	3
सदायविष्ट	291	2
सदावन्भाग	256	3
सदाहवन्ति	112	3
सदेवौएह	2	3
सद्यश्चिसृन्ति	79	3
सद्योदाशुषे	305	3
सद्योष्टृद्धो	49	2
सधत्ते	485	2
सधीनां	183	3
सध्रीचीनेन	394	3
सनस्सनिता	344	4
सनस्सिषक्तु	178	3
सनस्स्तवान	121	1
सनिम्मेधा	182	3
सनेमनिच	173	2
सनोदूराच्चा	302	1

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
सनोमहौ	310	1	सराये	43	2
सनोमह्या	255	3	सरेवाँइव	311	1
सनोमृळ	433	4	सर्वम्परिक्रोश	328	1
सनोविश्वाहा	280	1	सवाजंविश्व	308	1
सनोवृषन्नमुं	66	1	सवितास्तोम्यो	216	2
सनोहिरण्यरथं	344	3	सवितारमुप	213	2
सनःपावक	120	1	”	214	2
सनःपितेव	9	1	सवितारंरुच	215	3
सन्तिकण्वेषु	455	2	सशक्रउत	96	3
सन्त्वारायः	360	3	ससन्तुत्या	325	1
सन्दूतं	425	2	सस्तामबुध्य	324	2
सन्नस्सृजसुमत्या	368	4	सहस्रप्रध	64	2
सन्नवोचा	285	1	सहस्राक्षा	232	3
समन्येषु	334	3	सहस्रिणीमि	336	2
समर्योगा	386	2	सहस्रेषु	322	5
समस्मिन्	59	3	”	323	5
समानर्योजनो	346	1	”	324	5
समानेअहन्	401	1	”	325	5
समिन्द्रगर्दभं	326	1	”	326	5
समुद्रइव	77	2	”	327	5
समुद्रव्यच	103	2	”	328	5
समुद्रेअश्वि	346	3	सहस्रंयस्य	110	3
समुद्रोनव्यचो	331	3	सहस्रंवा	330	2
समुषद्भिरजा	58	3	साकंवाशीमि	443	2
समूळ्दमस्य	225	3	सादयायोनिषु	150	2
समोदेवा	76	1	साम्राज्याय	278	3
सम्प्रजया	253	2	सासख्याम	74	3
सम्प्राप्ते	253	1	सिन्धुभ्यः	247	3
सम्मिश्र	62	2	सिन्धोरुर्मा	305	2
सम्राजन्त	300	3	शिषासन्तीषु	175	2
सम्राजोरव	168	2	सीदन्तुमनुषो	293	3
सक्ता	308	3	सुप्तप्राप्ते	45	1
सयामनि	288	3	सुप्तामागन्त	26	2

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
सुतसोमा	11	3	सोमम्पवित्	321	2
सुताइमे	22	2	सोमस्यवेना	400	2
सुतानांवाजि	14	2	सोमस्यसोमा	32	2
सुतासो	164	2	सोमानं	177	1
सुतेदधिध्व	24	3	सोमासइन्द्र	47	2
सुतेसुते	90	1	सोमसोदध्या	45	3
सुतेहिवा	162	3	सोमोहिनोति	180	3
सुदुधामिव	31	2	संयन्मदाय	331	1
सुनुसोममुत्	318	4	संरुजानाः	374	4
सुपारस्सुन्वतः	40	2	संवज्रेणासृज	396	3
सुप्रतृति	485	4	संवोमदासो	199	1
सुमृळीकस्स्ववाँ	420	2	संसीदस्व	430	1
सुरूपकृत्तु	31	1	संहृष्टवते	454	2
सुविष्टृतंसुनि	97	1	स्कन्धांसीव	373	3
सुवीरंयन्ति	360	4	स्तवामत्वा	167	3
सुवीर्यमस्त	483	3	स्तृणीतबर्हि	127	1
सुसमिद्धो	123	1	स्तोतावो	460	3
सुसंस्कृता	468	3	स्तोतृभ्योमंहते	105	4
सुक्षतासो	190	2	स्तोतृभ्योभृष्ण	342	2
सूर्यायपन्था	261	2	स्तोत्रराधानां	333	1
सुकेयत्वा	380	2	स्तोमउक्तयं	80	2
सृजप्रशस्त	430	4	स्तोमाइन्द्रस्य	67	2
सृजामिसोम्यं	194	2	स्तोमेभिर्विश्व	83	2
सेदुराजा	383	3	स्तोमोविप्रेमि	195	2
सेधतन्द्रेषो	409	4	स्तोमंरुद्राय	309	3
सेमन्नोअध्वरं	145	3	स्थिरावस्सन्तु	468	1
”	290	3	स्थिरावस्सन्त	473	1
सेमन्नःकाम	167	1	स्थिरंहि	450	1
सेमन्नःस्तोम	163	1	स्पर्हयद्रेक्णः	364	2
सोअस्मान्	265	4	स्मसिष्ठा	456	2
सोमइन्द्रश्च	181	2	स्यादुतप्ररे	173	3
सोमपासोम	205	3	स्यामेदिन्द्रस्य	36	3
सोमपास्तोम	339	2	स्योनापृथिवि	223	1

	मन्त्र	पाद		मन्त्र	पाद
स्वप्नयोमना	. 297	3	हिरण्याक्षः	. 418	3
स्वप्नयोहि	. 297	1	हिरण्येन	. 391	2
स्वादुक्षद्या	. 365	3	हुवेचिन्नाय	. 174	2
स्वाहयज्ञं	. 134	1	हुवेतुविप्रति	. 337	2
ह			हृदियत्ते	. 382	2
हतवृत्तं	. 238	1	हृदिस्पृगस्तु	. 165	2
हरितोदेव	. 146	2	होतामन्द्रो	. 296	2
हरिभिरिन्द्र	. 162	2	होतारादैव्या	. 130	2
हरीश्वान्धांसि	. 319	3	होतारंरत्न	. 1	3
हरीइहोप	. 160	2	होतारंविश्व	. 111	2
हरीविपक्षसा	. 52	2	”	. 424	2
हरीसमस्तु	. 44	2	होतेव	. 285	3
हवमद्या	. 287	2	होतःपावक	. 123	3
हवामहे	. 70	2	होतादेवेषु	. 184	3
हविष्मन्तो	. 139	3	होताभिरग्निं	. 428	3
”	. 423	2	होतायविष्ट	. 218	2
हविष्मोआ	. 119	2	होमगन्तार	. 89	3
हर्वविप्रस्य	. 163	2	ह्यामिदेवं	. 411	4
हव्यवाङ्	. 116	3	ह्यामिमित्रा	. 411	2
हव्यवाहं	. 112	3	ह्यामिरात्रीं	. 411	3
हस्काराद्रि	. 241	1	ह्याम्यग्निं	. 411	1
हिरण्यपाणिस्सवि	. 419	1	क्ष		
हिरण्यपाणिमू	. 213	1	क्षयान्नसम्भ्य	. 267	3
हिरण्ययेन	. 412	3	क्षुमन्तोयाभि	. 341	3
हिरण्यशम्यं	. 414	2	क्षेत्रजेषे	. 398	2
हिरण्यहस्तो	. 420	1			